

1995

1-2

AETAS

B. Szabó János:

Vázlat egy ellenségkép történetéről.
A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621

Erdősi Péter:

Báthory Zsigmond ünnepi arcúasa.
A fejedelem és a ceremóniák

Lukács Zs. Tibor:

A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése

G. Etényi Nóra:

A 17. századi közvéleményformálás és propaganda.
Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében

Csapodi Zoltán:

A Thököly-felkelés visszhangja
a Német–Római Birodalom területén

Beszégetés Imreh Istvánnal

Imreh István:

Alsó-Fehér megyei falusbírák számadásai (1796–1806)

Következő számunk tartalmából

Makai János

A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. században

F. Font Márta

Magyar–oroszl politikai kapcsolatok a 12. században

Kiril Petkov

Az ortodox balkáni népek kelet-közép-európai politikai képe
(1354–1572)

Pósán László

A porosz népnév jelentésváltozása a középkorban

Filipov Szergej

Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban

Sulyok Hedvig

Kis (II.) Károly latin vitézeiről

Bemutatjuk **A. J. Gurevics** orosz történészt

1995/1-2

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Lele József

A kiadvány a Soros Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,
a Fund for Central and East European Book Projects,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, TOMKA BÉLA, TÓTH SZERGEJ,
VAJDA ZOLTÁN

TARTALOM

Tanulmányok

- B. SZABÓ JÁNOS**
Vázlat egy ellenségkép történetéről I.
A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621 5
- ERDÓSI PÉTER**
Báthory Zsigmond ünnepi arcmása 24
- LUKÁCS ZS. TIBOR**
A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése 68
- G. ETÉNYI NÓRA**
A 17. századi közvéleményformálás és propaganda
Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében 95
- CSAPODI ZOLTÁN**
A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén 140

Műhely

- LUKÁCS ZS. TIBOR**
Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban 171
- SZENDE KATALIN**
A női munka a középkori gazdaságban 179

Forrásközlés

- KÁDÁR JUDIT**
Michael Joseph Quin: Gőzhajóutazás a Dunán.
(Találkozás Széchenyi Istvánnal) 194

Elmélet és módszer

- JOHN DUNN**
A politikaelmélet története 209

Határainkon túl

- A székely történet kutatása nem jelent elkülönülést –
Beszélgetés Imreh Istvánnal 233
- Imreh István műveinek válogatott bibliográfiája 240
- IMREH ISTVÁN**
Alsó-Fehér megyei falusbírák számadásai (1796–1806) 243

Figyelő

A Korai magyar történeti lexikonról I. (<i>Korai magyar történeti lexikon [9–14. század] Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>)	
Vizkelety András	263
A Korai magyar történeti lexikonról II. (<i>Korai magyar történeti lexikon [9–14. század] Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>)	
Bak János	267
A pusztítás művészei (<i>Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>)	
Tóth Sándor László	270
Pennsylvániából Márianostrára (<i>Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.</i>)	
Gángó Gábor	274
Elmulasztott lehetőségek (<i>Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993.</i>)	
Hudi József	277
Abszurdítások kora (<i>Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1992.</i>)	
Valuch Tibor	280
Szentek és bűnösök (<i>Filippo Tamburini: Santi e Peccatori. Istituto di Propaganda Libreria, Milano, 1995.</i>)	
Sulyok Hedvig	285
Az ambíció módszere? (<i>Jeremy Black: A System of Ambition? British Foreign Policy 1660–1793. Longman, London, 1991.</i>)	
Tandori Mária	289
Francia uralomtörténet (<i>Christophe Charle: Histoire Sociale de la France en XIXe siècle. Seul, Collection points Série histoire. Paris, 1992.</i>)	
Bódy Zsombor	293
Mi a történelemelmélet? (<i>E. H. Carr: Mi a történelem? Századvég, Budapest, 1993.</i>)	
Tóth Árpád	300
Számunk szerzői	310

B. SZABÓ JÁNOS

Vázlat egy ellenségkép történetéről I.

A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621

A társadalommá szerveződő emberiség közösségeinek csoporttudatában a kezdetektől napjainkig igen jelentős hely illeti meg a különböző, kívülállókkal szemben ellenséges attitűdöket és az ezekhez társuló – vélt vagy valós – ismereteket, történeti emlékeket. Ezek együttese, az ún. ellenségkép igen jelentős mértékben növeli a csoportok kohézióját, s ezért fontos szerepe volt a közösségek korai történetében a fennmaradásért vívott küzdelmekben. A köztudatba spontán beépülő ellenségképek ugyan sokat szelídültek, de éppen eléggé életerősek maradtak ahhoz, hogy a kora újkorban születő modern államok riválisaikkal szemben saját létük legitimálására használják fel ezeket. A kor nagy változásait – a nyomtatás és az olvasás képességének egyre szélesebb körű elterjedését – felhasználva a hatalom véleményformáló igénye és lehetősége a szűk politikai elit köreitől továbbterjedt a társadalom kicsi s addig meglehetősen zárt sejtjei felé.¹ Bár néhány „klasszikusnak” számító kölcsönös európai ellenségkép (pl. a német–francia, vagy a dán–svéd) talán már elhalványulófélben van, ám a világ számos pontján egyre korszerűbb technikai eszközökkel felvértezve, egyre kifinomultabb kommunikációs eljárásokkal mind a mai napig életben tartanak tradicionális ellenségképeket, vagy épp újakat kreálnak.

A mai magyar köztudat sem mentes korábbi ellenségképek maradványaitól. A jelenség régebbi formájáról azonban sok vonatkozásban többet árulhat el a mára már pusztán történeti jelentőséggel bíró ellenségképek vizsgálata. Egy 1983-ban végzett szociálpszichológiai felmérés szerint arra a kérdésre, hogy „mely népek ártottak a magyaroknak, akiknek a magyarok nem ártottak”, a megkérdezettek túlnyomó többsége a törököket, a németeket és az osztrákokat jelölte meg.² Meglepő módon a tatárok neve fel sem bukkant a publikált válaszok között, holott a népi emlékezet a törökök mellett néhány évtizede még őket is a „főellenségek” közé sorolta.³ Így a róluk kialakult ellenségkép ideális tárgya lehet egy történeti vizsgálódásnak.

Tatár néven említett különböző népek ártó ellenségként a 13. századtól a 18. század elejéig szinte folyamatosan jelen voltak az ország történelmében, s ennek következtében a magyar köztudatban is. Azonban a köztudatban élő kép e „tatárok” magyarországi tevékenységének megszűnése után sem foszlott szét rögtön, hanem lassú változásokon ment keresztül, míg mára odáig fakult, hogy manapság csupán az iskolai történelemkönyvek lapjain, vagy Petőfi Sándor János vitéz című költeményében bukkan rá az olvasó e „kutyafejű” népségre.

Ez a folyamat Erdélyben némileg másként alakult. Ott a tatárok emléke korábban is sokkal élénkebb volt, szinte egyedül testesítették meg a „főellenséget”.⁴ Ez valószínűleg abból fakad, hogy Erdély keleti fekvése és határvidék jellege miatt intenzívebb kapcsolatban állt a határokon túl élő, tatárnak nevezett népekkel, mint az ország belső területei, illetve az ottani magyarság viszonylagos elszigeteltsége kedvezett az így kialakult tatárkép tartósabb fennmaradásának. E két szempont, és a hazai viszonyokhoz képest bőségesnek tűnő források Erdély kiemelését indokolják a vizsgálódások kezdetén. (A korai évszázadok forrásainak hiányosságai miatt, illetve a későbbi időszak párhuzamainak érzékeltetése végett azonban sok esetben szükségesnek tűnt más területre vonatkozó forrásokat is felhasználni.)

A térbeli lehatárolás mellett a források adottságai miatt célszerű három részre bontani az ellenségkép kialakulásának és elhalványulásának nagyívű folyamatát. Bár-

mennyire is fontos a korai időszak (a 13–16. sz.), ezekből az évszázadokból sajnos csupán forrástörödékek használhatók fel a tatárkép rekonstrukciójához. (Ezek széles skálája azonban a krónikarészletektől és szentek legendáitól a templomi falfestményekig és az egyszerű kályhacsempéig terjed.) Az intenzív politikai és katonai kapcsolatok korából, a 17. századból, már meglehetősen sok verses emlék és terjedelmes levelezési anyag maradt fenn. A 18. századtól napjainkig terjedő időszakra viszont – amikor egyre inkább elhalványult a hús-vér ellenség emléke, és történeti tapasztalatok mesés elemekkel keveredtek – a hazai etnográfia által végzett történeti mondatutató anyaga kínálkozik a legígéretesebb forrásnak. Mivel még a három csoport eddig feldolgozott forrásai alapján elkészíthető vázlat is túl terjedelmes lenne, a jelen tanulmány keretei között csupán a téma felvezetése, azaz az első időszak minél teljesebb feldolgozása tűzhető ki célul. Ennek időhatárai többé-kevésbé történeti eseményekhez köthetők. Kezdőpontnak az „első tatárjárásnak” nevezett 1241-es mongol támadás kínálkozik, a végpont meghatározásánál viszont önkényesnek tűnhet az 1621-es dátum. Ez esetben azért esett a választás erre az évre, mert ekkor zárult le Erdély történetében egy – a tizenöt éves háború kezdetétől Bethlen Gábor uralmának első feléig tartó – időszak, aminek politikai ellentétei nyomán a „tatárokról” hosszú idő után ismét közvetlen tapasztalatokat szerzett az erdélyi lakosság.

A tatárok megjelenése

A tatárokról először a VIII. századi ótörök Orhoni feliratok tudósítanak. E mongol nép két törzsszövetsége akkor a Kerulen folyó vidékén élt, s a 13. század elejéig itt voltak szállásterületeik. E század elején azonban a mongol törzseket egyesítő Dzsingisz kán legyőzte az ellenálló tatárokat, s a törzs teljes felnőtt férfi népességét kiirtatta, a nőket és gyermekeiket pedig szétosztotta a többi törzs között.⁵ Európában a 13. századi nagy mongol támadás nyomán vált ismertté a tatár név, ami nyelvtörténeteseink szerint besenyő vagy kun közvetítéssel került a magyar nyelvbe. Ezt a lehetőséget a történeti adatok is megerősítik.⁶ 1222-ben, amikor először jelentek meg a mongol birodalom hadai Európában, elsőként a jászokkal és a kun törzsekkel csaptak össze, s a menekülő kunok vitték szét az addig ismeretlen ellenség hírért a környező államokba. Az oroszok számára akkor még teljesen idegenek voltak a steppéről érkező új támadók: „A 6732. évben bűneink miatt ismeretlen népek érkeztek, akikről senki sem tudja világosan, hogy kik, és hogy honnan jöttek, milyen a nyelvük, milyen törzshöz tartoznak, és mi a hitük. Tatároknak nevezik őket, egyesek taurmennek, mások besenyőnek mondják őket. Ismét mások azt állítják, hogy ezek azok (ti. az izmailiták), akikről Method patarai püspök azt állítja, hogy az Efvov-sivatagból költöztek ki.”⁷ A tudós orosz szerzetesek egy ideig még ragaszkodtak az ekkor született bibliai elnevezéshez és eredeztetéshez, s nyugat felé is ezt terjesztették a mongolokról. Julianus barátunk második útján épp úgy ezt beszélte el egy orosz szerzetes, mint a lyoni zsinat előtt Pjotr Akerovics kijevei metropolita.⁸

Európában mégsem az izmailita név vált közkeletűvé, hanem a tartar elnevezés. A latin szövegekben szereplő szóban az r betű betoldása árulkodik e név sikerének okáról. Ez a forma ugyanis mind hangzásában, mind jelentésében a már jól ismert Tartarus (alvilág) szóhoz kapcsolódott.⁹ Ez oly hamar és oly mélyen meggyökeresedett, hogy még az eltérő önelnevezéssel való szembesülés sem tudta megváltoztatni. Jó példa erre Plano Carpini híres útibeszámolójának címe: „Kezdődik az általunk tatároknak nevezett mongolok históriája”. Albericus de Trois-fontanes évkönyvéből az is kiderül, hogy a felbukkanó új népet, amelyet kezdetben nyugaton János és Dávid papkirály népének tartottak, elsőként a magyarok és kunok nevezték tatároknak.¹⁰

A források tehát megerősítik a nyelvtörténészek fentebb idézett állítását. Ám ezek után is kérdés marad, miért nevezték a kunok és a magyarok a mongolokat tatároknak? Miért illették volna magukat e népek előtt Dzsingisz kán harcosai a húsz évvel korábban legyőzött, szétszórt törzs nevével? Mivel már Magyarországra is a kunok hozták a mongol támadás híreit, lehetséges, hogy a felelet a kun – azaz a keleti világban kipszak néven ismert – törzsek múltjában keresendő. Gardizi leírása szerint a nyugat-szibériai kimek birodalomban a kipszakok és egyes nyugatra sodródott tatár néptörzsek már együtt éltek a 11. században. Sőt, a kipszakok kiválása után is vannak még nyomai a kipszak–tatár együttlésnek. A kunok talán ennek nyomán nevezhették a mongol nyelvű népeket tatároknak.¹¹

Ennek ellenére a kunokkal régóta kapcsolatban álló magyarok zöme mit sem tudott 1241 előtt az akkor már tatár néven emlegetett mongolokról. Hiába rendelkezett IV. Béla és környezete Julianus utazásai és a kunok révén kortársaihoz képest pontos ismeretekkel, a keleti határok mentén élő népekről szerzett korábbi tapasztalatok kételkedővé tették a nemességet az új ellenség felől érkező híresztelések iránt, hiszen a nagy nomád betörések rég szüneteltek, s az új támadást megelőző időszakban már csak a keleti határvidéken voltak kisebb összetűzések a kunokkal. A tatár névhez ekkor még bizonyosan nem társult semmiféle rettegett, félelmetes ellenség képze.¹²

Az 1241–42. évi mongol támadás új helyzetet teremtett. Az újabb történeti kutatások ugyan már „csak” 15–20 százalékra becsülik az összlakosság pusztulását, de a mongolok átvonulásának kitétt területeken ez az arány jóval nagyobb lehetett. Erdélyben 1242-ben Gyulafehérvár körül nyolc napi járóföldre a néptelen, elpusztult vidéken csak a leégett templomok tornyai kalauzolták a vándort, s Gyulafehérvárott sem talált egyebet a templomok és házak romjai között heverő temetetlen csontoknál.¹³ Az esemény olyan jelentőséget kapott a túlélők emlékezetében, hogy sokan egyfajta új időszámítás kezdetét jelölték a „tatárjárás” évével. A nyelvészet és a néprajz eredményei alapján biztosra vehető, hogy az őket követő újabb generációk emlékezetébe is bevésődött ez a trauma, ám ennek nyomait teljesen elfedték a népi emlékezetben a későbbi pusztulások és menekülések egymásra rétegződő emlékei. Valószínűleg már a „tatárjárás” élményei is a korábbi élmények nyomán kialakult sémákban rögzültek, mint ahogy ez később a török hódoltság és 1848–49 élményeivel történt.¹⁴ Csak a biblikus műveltséggel rendelkező elit tagjai hagytak hátra néhány olyan emléket, amelyek biztosan az 1241-es mongol támadáshoz kötődnek, s ezekből arra lehet következtetni, hogy a pusztulás után – akárcsak később a török támadások idején – feltámadt az önvád és büntudat a lelkekben. Középkori latin költészetünknek a tatárjárásról szóló egyetlen ismert alkotásában, a *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartarus* (Síratóének Magyarországról, amikor a tatárok pusztították) című versben Isten az országra mért méltó büntetésként küldi

*...a vért szomjazó, dúló, vadat,
halálhozó tatár hadat,
nemzeteknek ostorát*

*...mert a köznép s a nagyobbak
jó erkölcsöt megrontottak
s bűnben éltek mindenütt!¹⁵*

Bár politikai intézkedések sora bizonyítja, hogy a félelmetes új szomszédos hatalom árnyékában szertefoszlott a korábbi magyar magabiztosság, krónikásaink mégsem szenteltek túl nagy figyelmet az esemény megörökítésének. Műveikben csupán rö-

vid és száraz leírások emlékeztettek az ország pusztulására, s a tatárjárás egyetlen, máig ismert, megrázó erejű, pontos és részletes leírását, Rogerius váradí kanonok Siralmas énekét csak a 15. század végén illesztette krónikájához Thuróczy János.¹⁶ Addig azonban igen sok érdekes változás követhető nyomon a népi emlékezetben.

A Szent László-hagyomány összekapcsolódása a tatárokkal

A 15. század közepén Oroszországban egy szerb szerzetes tollából is született egy sajátos leírás a tatárjárásról. Szerzője, Pachomij atya, amellet, hogy komoly szerepet juttatott leírásában Szent Szávának, az ortodox egyház szentjének, az eseményt 1247-re helyezte, s meglepő módon Batu kán ellenfeleként I. (Szent) László magyar királyt nevezte meg, és Szent László „kunokkal” vívott harcának közismert történetét is beleszerkesztette az események leírásába.¹⁷ A szöveg egyik első magyar értelmezője, Perényi József elvetette a régebbi orosz magyarázatokat, s felállította hipotézisét arról, hogy miként adaptálta a tudós szerzetes Szent László történetét a helyi – azaz oroszországi – viszonyokhoz. Csakhogy Szent László eme történetének néhány részlete eleve hazai eredetről tanúskodik. Várad rendkívül eleven leírása arra utal, hogy Pachomij atya esetleg járt a városban, s így meríthetett az ott élő hagyományból is. Bori Imre újabb keletű hipotézise már oly módon oldja fel a történetbe épülő ortodox elemek rejtélyét, hogy még szorosabban Magyarországhoz köti keletkezését. Ő ugyanis a szerb irodalomtörténészek eredményeire támaszkodva egyenesen a 15. századi magyarországi szerb közösséget teszi meg e mű keletkezési közegének.¹⁸

Ha csak Szent László harcának a tatárokkal való összekapcsolódását vizsgáljuk, kiderül, hogy sem korábbi, sem későbbi hazai emlékeink között nem áll társtalantul ez a történet. Már a 14. század első felében készült Magyar Anjou Legendárium rövid kísérszövegeiben is számos érdekes ellentmondás lelhető fel László tettei kapcsán. Egy helyütt besenyőket említ a szöveg, majd a párviadal előtt – melyben a leány lefejezi a kunt – a király a tatárokkal küzd. S a 14. század második felében íródott – a Képes Krónikát másoló – Béli-kódex szerint László ellenségeit, az 1068-ban betörő kunokat tatároknak nevezik.¹⁹ A néprajztudósok számos Szent László személyéhez fűződő mondatípust tártak fel, melyek közül Erdélyben igen gyakori az ún. „kun-aranyak” mondája, melyekben László király üldözőit kővé váló aranyakkal tartóztatja fel, illetve a serege elől menekülő ellenség elszórt zsákmánya válik kővé a király imája nyomán. Ezekben a mondákban a menekülő, illetve üldöző ellenség a megtévesztő elnevezés ellenére nem kun, hanem tatár. Bizonyos, hogy ez nem késői, 16–17. századi változás eredménye, mert a mondát a 15. század végén először lejegyző Temesvári Pelbárt már tatárokról írt, s a 16. század elején íródott Érdy-kódexben is tatárokról esik szó.²⁰ Ezek után felmerül a kérdés, hogyan kerülhettek a tatárok Szent László történeteibe?

Az egyik lehetséges magyarázatot a fent említett 14. századbeli Béli-kódex kínálja. E kódex keletkezésének idején, a 14. században Magyarország politikai környezete indokolhatta azt, hogy a Szent László történeteiben előforduló kunokat már tatároknak nevezzék. Ekkorra a Kelet-Európát is leigázó hatalmas mongol birodalom Dzsingisz kán leszármazottai kezén több önálló területre vált szét, s ezek közé tartozott a legidősebb fiú, Dzsocsi nyugati országrésze is. A győztes mongolok ugyan nagy áttelepítéseket hajtottak végre a területen, de birodalmuk eme távoli végvidékére már csak kis számú mongol népesség jutott el, s azok is főleg a Don folyótól keletre, a Volgánál telepedtek meg. Ám ők is gyorsan beolvadtak a kun környezetbe, s az új államalakulatban a kipszak–török (azaz kun) nyelv vált az irodalmi nyelvként használt csagatáj mellett uralkodóvá. Ezt bizonyítják a Horda egykori népeinek mai nyelvei, amelyek ebből a nyelvből fejlődtek ki. Az Irtistól és az Aral-tóvidéki Horezmtól a steppen át a magyar határig terjedő Arany Hordának nevezett államban a kun őslakos-

ság volt és maradt a többségben lévő etnikum. A Don és a Kárpátok közötti területen még ekkora mongol hatással sem lehet számolni. Magyarország közvetlen szomszédságában továbbra is kun népesség élt, ami azonban elveszítette eredeti elnevezését. Mint a tatároknak nevezett mongolok alattvalóit, őket is tatároknak kezdték nevezni. (Hasonló folyamat zajlott le itt, mint a Dunához települő bolgár törökök és a már ott lakó szlávok között a 6–7. században.)²¹

Ez a magyarázat azonban önmagában nem kielégítő, ha figyelembe vesszük, hogy már I. László „kunokkal” vívott híres kerlési ütközetének is van homályos mozzanata. A 11. századi népvándorlások kronológiájának és a krónikák leírásainak összevetése nyomán kiderült, hogy több ellenség is lehetséges (besenyők, úzok, esetleg e két nép együtt), de a forrásokban leggyakrabban emlegetett kunok verziója a legkevésbé valószínű.²² Ennek az ellentmondásnak a feloldására már több kísérlet is történt. Györfly György elmélete szerint meg kell különböztetni a latin szövegekben szereplő cunus, cunis, illetve cumanus kifejezéseket. Az előbbiek eredeti alakja a kun, egykor feltehetően minden körülöttünk élő török nép közös gyűjtőneve lehetett a magyar nyelvben, ám később e szó használata csupán a kipcsak törökök – azaz a kunok – megnevezésére korlátozódott. (Ezzel egy időben a latin nyelvű szövegekben az utóbbi kifejezés, a kunok önelnevezése, a kuman terjedt el.) Így joggal nevezhette volna a 12. századi krónikás akár a besenyőket is kunnak.²³ A másik hipotézis szerint, mivel a krónikás jóval az események után, a 12. század második felében örökölte meg a harcot, már nem ismerhette pontosan azokat a mozgalmas időket, s a leírás idejére állandósult kun környezet, a másolatok ebből fakadó ellentmondásai is átváltoztathatták László ellenfelét kunná.²⁴ Ez annál is inkább lehetséges, mert a szent ellenfelei később több hasonló „metamorfózis” is átmentek. Mivel az 1400-as években állandósultak a török rablóportyák, a 15. században íródott Szent László énekben már nemcsak a tatárok szerepelnek a király legyőzött ellenfelei között, hanem a törökök is. (Szent László legfontosabb kultuszhelyét, Váradot is több ízben feldúlták /1474, 1490/, s Hunyadi János színre lépése előtt Erdélyt is rendszeresen prédálták a török hadak.) Ahogy jelentőségük növekedett, a 16–17. században gyakorta ki is szorították „elődeiket”, a tatárokat Szent László történeteiből.²⁵

De vajon miért helyettesítette akár a magyarországi hagyomány, akár egy szerb szerzetes a súlyos magyar vereséggel végződő mongol támadást Szent László sikeres harcaival? Ha figyelembe vesszük a történeti környezetet, kiderül, hogy nem feltétlenül szándékos ez a meglepő csere. A 13. század végén ugyanis újabb támadás érte keletről az országot, s ezt a „második tatárjárásnak” nevezett betörést egy dzsingiszida herceg, Nogaj vezetésével már a tatárnak nevezett kun harcosok hajtották végre.²⁶

Nogaj az Arany Horda kunok lakta nyugati területén önálló hatalmi centrumot hozott létre, és a kunok korábbi politikai szerepét felélesztve, nagy külpolitikai aktivitást mutatott Lengyelország, Magyarország és a Balkán irányában. Az 1284–85-ös támadást azonban már könnyedén elhárította az ország, annak ellenére, hogy ekkorra a központi hatalom névlegessé vált, s az ország egymással vetélkedő oligarchák prédájává lett. A magyar történetírás ebben a helyzetben az uralkodó, IV. László személyének nem tulajdonít jelentős szerepet a támadás elhárításában, s a sikert elsősorban nagyatyja, IV. Béla eredményes intézkedéseivel magyarázza. A külföldi kortársak szemében azonban ez az esemény mégis óriási jelentőséggel bírt. A krónikák szerint mind Oroszországban, mind nyugaton nagy örömhír volt, hogy a rettegett tatároknak megtépázva kellett hazavonulniuk. A magyar sikerben kiemelkedő szerepe volt az erdélyi határvédelemnek, a székelyeknek, a vlachoknak, és a szászoknak, akik eltorlaszolták az országból kivezető utakat. (Több forrás is megemlékezik arról, hogy az aranyosszéki

székelyek az Erdélyen át visszavonuló tatárok egy csapatát legyőzték, és foglyaikat kiszabadították.)²⁷

A mondaképződés szabályai elképzelhetővé teszik, hogy a történetírói hagyomány ellenében, egy történeti szempontból „jelentéktelen” király uralkodása alatt megesett esemény sor összekapcsolódjon azonos nevű dicső őse tetteivel.²⁸ Ez történetet ebben az esetben is. Mivel a szent király kései utóda, IV. László uralkodása alatt az ország valóban sikeresen elhárította az egykori kunok leszármazottainak, a „tatárok-nak” egy nagy betörését, így épp elég kapcsolódási pont kínálkozik ahhoz, hogy megalapozottnak tekinthessük a régebbi orosz kutatás véleményét, amely Pachomij Szent László történetét ezzel a második „tatárjárással” hozta összefüggésbe. A szerb szerzetes e későbbi esemény emlékébe szőtt Szent László legendát kapcsolta össze a mongolok támadásának megközelítően helyes időpontjával és vezetőjük személyével.

A szomszédság emlékei

A kollektív emlékezet érdekes paradoxona, hogy a király szerepét hangsúlyozza, holott kortársai épp IV. Lászlót vádolták azzal, hogy a tatár betörés felbujtója volt. A „kun” melléknévvvel illetett László ugyanis a meggyöngyült királyi hatalom erősítése végett a magyar nagyurakkal szemben anyja népére, a kunokra támaszkodott. Ám a mongolok elől menekülő pogány, állattenyésztő kunoknak új hazájukban betelepülésüktől kezdve komoly konfliktusai voltak a földművelő magyarokkal. A mongolok uralmát elfogadó s helyben maradó kunok és bevándorolt rokonaik etnikai azonossága is nehezítette befogadásukat. Már megjelenésükkor is egyfajta ötödik hadoszlopnak tekintették őket, s ezt igazolni látszott, hogy az új hazájukkal elégedetlenkedők többször megkísérelték elhagyni az országot (1266, 1280). Egy részük valóban visszatért régi szállásterületére, s a magyar krónikás hagyomány őket vádolja az 1284. évi tatár támadás előidézésével.²⁹

Mivel ebben az időben a pogány kunok elleni fellépés legharcosabb szószólója az egyház volt, igen figyelemre méltó Lukács Zsuzsa művészettörténész 1980-ban publikált hipotézise, melyben összekapcsolta a Szent László harcát bemutató falképciklusok megjelenését a kunellenes egyházi propagandával. Annak ellenére, hogy a művészettörténeti kutatások más irányba kanyarodtak, s újabban a Szent László kultusz egyenletes elterjedésével számolnak az országban, e hipotézis történeti megközelítési módja igen figyelemre méltó.³⁰ Igaz, némi mérlegelés után a hazai kunok kiesnek a vizsgálódások köréből, mert egyrészt az ország belső területe – ahol a legsúlyosabb gondokat okozták – az emlékanyag pusztulása miatt fehér folt a magyarországi művészet történetében, másrészt az ismert falképek zöme a 14. században keletkezett, amikor a kunok eléggé betagozódtak a magyar társadalomba, így már nem volt aktuális az ellenük való erélyes egyházi fellépés. A fennmaradt falképciklusok többségének helye, keletkezési ideje más feltételezéseket is lehetővé tesz, ha Szent László néhány újabb történetét is megvizsgáljuk.

A Névtelen Minorita 14. századi krónikája őrizte meg azt a legendát, amelyben a halott Szent László váradi nyughelyét elhagyva a tatárok által szorongatott székelyek segítségére siet, és megfutamítja ellenségeiket. Egy 16. századi, egyházi szláv nyelven íródott moldvai krónika a moldvaiak államalapítását kapcsolja össze egy Szent László által sikerrel visszavert tatár támadással. Egy későbbi, 17. századi moldvai krónika viszont – egy régebbi magyar évkönyvre utalva – azt tudatja, hogy a tatárok már áthatoltak a Kárpátokon, amikor László király hadba indult ellenük, s földjükre törve a Dnyeszteren túlra szorította őket, ahol utódaik (ti. a krími tatárok) máig is élnek. A hadakozás miatt László és serege lemaradt a farsangról, ezért megkérte a pápát, hogy vitézeivel még három napig vigadhassanak, így keletkezett a húshagyó kedd. A 17. szá-

zad derekán, a moldvai katolikus magyarokat vizitáló Bandinus püspöknek még mutatnak olyan várrmot, melyből a közhiedelem szerint Szent László űzte ki a tatárokat, s a húshagyó kedd eredetét magyarázó monda utolsó része a Magyarországra visszatelepült csángók között ma is ismeretes.³¹

A fenti összefüggések ismeretében kézenfekvőnek tűnik, hogy e történetek mögött is valós eseményeket feltételezzünk. Az 1284–85. évi hadjárat nem törte meg a tatárok erejét a térségben. Két év múlva már Kis-Lengyelországot dúlták fel Nogaj hadai, s a Balkánon az 1330-as évekig számolni kellett jelenlétükkel. Magyarország keleti határvidékén sem csendesedtek el a harcok. Még a hiányos források adataiból is kiderül, hogy a Szepesség-től az aldunai Vaskapuig széles ívben állandósultak a kisebb tatár betörések. Amíg I. Lajos trónralépése után fordulat nem következett a tatárellenes harcokban, a támadások a legsúlyosabban Erdélyt érintették. Ám 1345-ben, Lackfi András székely ispán vezetésével jelentős székely had lépte át a Kárpátokat, s a saját földjükon megtámadva, legyőzte a tatárokat. A következő években a székelyek sikerrel megismélték a támadást. Ehhez a hadjárathoz kapcsolódhatott később a Névtelen Minorita krónikájában megőrződött monda. De Erdély mellett kijutott a Szepességnek is, amelyre 1344-ben negyedik ízben törtek rá a tatárok. Figyelemre méltó egybeesés, hogy épp ezekről a területekről ismert a fennmaradt 14. századi Szent László falképciklusok többsége. Itt az állandó fenyegetettség aktualitást adhatott a tatárokkal küzdő Szent László megfestsésének akkor is, amikor az ország többi részén más okokból is szép számmal születtek Szent László ábrázolások.³²

A 14. század közepén azonban a passzív védekezést felváltotta az expanzió. Az 1360-as években máramarosi román telepések – már a Kárpátok túlsó oldalán – létrehozták a magyar király hűbéresi államát, Moldvát, s ezután a tatár támadások elcsitulnak. A Kárpátokon túli területek hatalmi viszonyai gyökeresen megváltoztak ekkor. I. Lajos uralkodásával egy időben a viharos gyorsasággal felemelkedő litván állam és a moszkvai nagyfejedelemség is jelentős sikereket ért el a tatárokkal szemben. Az 1380-as évek zűrzavaros belviszonyai közepette az Arany Horda nyugati területein önállósultak az egykor Nogaj fősege alá tartozó törzsek, és szállásterületeiket áthelyezték a Volgán túlra. Így a tatárok igen jelentős hányada elhagyta a Magyarországgal határos steppeket.³³

A mondák és a történeti események összevetéséből világossá válik: a Szent László körül kialakult mondakör a századok folyamán a keleti határok mentén élő magyarság mindenkori tatárellenes harcainak megőrkítőjévé vált. A szent király képéhez hozzátartozott a tatár ellenség képzete is, mint fényhez az árnyék. Bár a 15. században a békés kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok léptek a hosszú háborúskodás helyébe, Erdélyben még az 1500-as években is töretlenül élt Szent László tatárellenes harcainak hagyománya, s ebben jelentős szerepe lehetett a székelyföldi templomok falképeinek. A hagyomány elevenségét épp úgy jelzi Szent László harcának ábrázolása egy csekefalvi kályhacsempén, mint a ferences barátból protestánsná lett krónikaíró Benczédi Székely István kifakadása a szájhagyomány ellen: „De az nyuluan ualo hazukság, mely László királ ideibe soha ide a Tataroc nem iöntenec rablani”.³⁴ E példa ellenére a 16. század második felében már a tudós historikusok ismeretei sem voltak elzárva a magyarul olvasni tudó közönség elől. Thuróczy János a 15. század végén közölte Rogerius „Siralmas énekét”. Ezt Bonfini szó szerint átemelte és ötvözte saját művében Plano Carpini fentebb említett 13. századi útleírásának a mongolok eredetét, szokásait tárgyaló részeivel. Az 1570-es években Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája a *Rerum Hungaricarum Decades* magyarra áültetett változatai révén ezen ismeretek fő terjesztőjévé vált Erdélyben. Itt adták ki Temesvári János deák több kiadást is megért A Béla királyról, mint jötenek be a tatárok és elpusztították mind egész Magyarorszá-

got című, 1571-ben írt históriás énekét, ami tulajdonképp a Rogeriustól átvett részek magyarra fordított, verses változata. Ezekben az években a krími tatárok megjelenése már újra aktualitást adott e munkának.³⁵

Az ellenségkép a 16. század végi Erdélyben

A 15. században az egykor hatalmas Arany Horda birodalma széthullott, s területén a szomszédai és három tatár utóállam osztozott. A legerősebb utód, a Krími Kánság a század végén az Oszmán Birodalom befolyása alá került, és katonákkal segítette a szultánok hadjárait. A krími tatárok csapatai első ízben 1521-ben jelentek meg Magyarországon, és ettől kezdve Szulejmán szultán szinte valamennyi magyarországi hadjáratában részt vettek. A szultán utolsó háborújában, 1566-ban János Zsigmond segédcapataiként feldúlták a Ferdinánd fennhatósága alá tartozó vidékeket a Tiszától Egerig, Kassáig és Ungvárig. Végül a Tisza túlsó partján a Szamos völgyét és Beregszászt is „elrablották”, bár az a terület az ifjú Szapolyait ismerte el urának. Ő, hogy alattvalói elhurcolását megakadályozza, kénytelen volt harcba bocsátkozni saját „segédhadaival”, és Debrecennél szétszórva a tatárok utóvédjét, sokakat meg szabadított a rabságból.

A tatár csapat biztosan nem volt nagyobb 5000 főnél, a kortárs történetíró Forgách Ferenc mégis több mint 90 000 főre becsülte az általuk elhurcoltak tömegét, míg mértéktartóbb források e szám felét, harmadát tartották reálisnak. (Ezek a számadatok már jól érzékeltetik azt a jelenséget, hogy a tatárok kártékonyságának érzékeltetésére gyakran irreálisnak tűnő adatokat közöltek később is az elhurcolt emberek tömegeiről.) Ekkorra a tatár név már szorosan összekapcsolódott a törökkel: Méliusz Juhász Péter 1566-ra vonatkozó Apokalipszis-kommentárjaiban épp úgy együtt szerepel a két nép, mint a 17. századi erdélyi kalendáriumok prognosztikonjaiban. A mohácsi csatát és az ország három részre szakadását követő társadalmi önvádban együttesen képviselték Isten büntető haragját, akárcsak a mongolok a 13. században. Írói talentummal megáldott prédikátorok a 16–17. században gyakran az ószövetségi képek felhasználásával, a magyar és a zsidó nép történetének párhuzamba állításával öntötték formába ezt a gondolatot, s e szellemben fogant a tatárok dúlásait versbe foglaló költészet is. Ennek első szép példája Szegedi Kiss Istvánnak A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról című költeménye, ami épp az 1566-os felföldi tatárdúlást örökítette meg.³⁶

Még élt a szülők nemzedékében ezen esemény emléke, amikor az újabb generációnak is bőszes tapasztalatokkal szolgált a tizenöt éves háború pokla. 1594-ben a krími kán személyesen vezette hadait Magyarországra, s ettől kezdve egy évtizeden át folyamatosan voltak tatár csapatok szerte az országban. Ekkor vált a tatár név oly hírhedtté, hogy a kirívó érzéketlenség és a kegyetlenség fokmérője lett a magyar nyelvben évszázadokra.³⁷

Az 1594-es betörés Husztnál a fejedelemség területét is érintette, s ez a Török Birodalomtól elpártolni készülő országban nagy riadalmat keltett. Baranyai Decsi János, a neves erdélyi humanista, Erdély történetéről szóló munkájában az 1594-es esztendőnél két fejezetet is a tatároknak szentelt. Ezekből jól kirajzolódik, miféle kép alakult ki Erdélyben a század utolsó évtizedére a távoli Krímia lakóiról. Az egyik legszembetűnőbb jellegzetesség, hogy az 1594-es támadást a „negyedik tatárjárásként” állítja olvasói elé. Ezzel a kor történeti ismeretei révén a tatárok betöréseinek folyamatoságát hangsúlyozza, s e célból még Bonfini művének tatárokról szóló részét is átveszi.³⁸ De mivel Baranyai Decsi tollával a törökellenes háború hívévé szegődött, a „klasszikus” leírásokat propaganda céllal jócskán dúsitotta korabeli hírekkel és rémhírekkel is, amelyek egyszerre tükrözték és alakították az ellenségképet.³⁹ Célzerű tehát Baranyai

Decsi elfogult állításait összevetni más kortárs beszámolókkal, illetve lehetőség szerint török forrásokkal is szembevetni. A legfontosabb „vádpontok” a következők:

„Mint arról már volt szó, ocsmány eledellel élnek, úgy hogy mohón felfalják a tetvet, öszvért, kutyát, lótejet és lóhúst, az ember húsát is, főleg ellenségükét. (...) Szemtanúktól tudjuk, hogy utolsó előtti hadjáratukban (1566), amikor Tokajt ostromolták, mind a törököket, mind keresztyéneket emberhúslakomára invitálták.”⁴⁰ Ezek a híresztelések – melyeket Baranyai Decsi háromszor is szóvá tesz – bizonyára tartalmaztak mára már nehezen hihető, rémítő túlzásokat, régi toposzokat. A „szemtanúk” által említett emberhúslakoma Tokaj 1566-os ostrománál felidézti Yvo de Narbonne Németújvár 1241. évi ostromáról Gerard bordeaux-i érsekhez írott levelét. Az emberevítés vádjára – ami a magyar mondákban is visszatérő motívum – talán a kortársaik számára is visszatetsző étkezési szokásaik és ételeik szolgáltattak alapot. A szükséghelyzetben szinte bármin megélő, edzett steppei nép „ínyencségei” – nyers lóhús, kancatej stb. – szövetségeseiknek, a törököknek is szemet szúrtak. (Ezek miatt az egyik török történetíró még az antik történetírók munkáiból ismert emberevő kutyafejű lényekhez is hasonlította őket!) Az, hogy eme undorítónak tartott eledellel tették rabjaikat is, kegyetlen természetük egyik legfontosabb jelének tűnt a magyarok előtt.⁴¹

„Ezen felül annyira kegyetlen (ti. a tatár), hogy az öregeket sem tiszteli, a csecsemőknek sem irgalmaz, az emberi vért mint a vizet borzadály nélkül isszák, örvendeznek a gyilkolásnak.”⁴² A harcmodorukhoz tartozó kegyetlenkedésekről szóló híresztelések aligha vitathatók. A kánság haderejének zömét békeidőben nomadizáló szabad harcosok tették ki. Ez a sereg „...melyet sem élelemmel, sem takarmánnyal nem látnak el” ... „zsoldot nem kap, Isten dicsőségéért vonul hadba”. A török hadseregben nemcsak saját ellátásuk előteremtésének gondja hárult rájuk, hanem a sokat dicsért török hadtáp kisegítése is. A rengeteg vezetőklóval felvonuló, villámgyorsan mozgó tatárok lehetőleg ellenséges területek kirablása árán többnyire sikerrel oldották meg ezt a feladatot. Ugyanakkor a földék módszeres felperzselésével – ami harci tevékenységük fontos, ha nem a legjellemzőbb része volt – tulajdonképp az ellenség ellátását tették lehetetlenné. Csapataik útja nyomon követhető volt a lángoló falvak látványából.⁴³ A tatár hadszervezetben a harcosok érdekelttségét a hadjáratokban csak a dús zsákmány reménye teremtette meg. Az anyagi javak mellett az élő áru, a szarvasmarhák és emberek elrablását sem vetették meg. Az utóbbi volt ugyanis évszázadok óta lakóhelyüknek, a Krím térségének legfontosabb exportcikke. Egyéni és állami érdek egyaránt amellettszól, hogy minél nagyobb tömeget igyekezzenek begyűjteni ebből az értékes „portékából”. S mindenki mást felülmúlva, a hallatlan mozgékonyaságukban rejlő meglepetés révén a tatárok kiváló embervadászok voltak. A rab- és élelemszerző portyák alkalmából, vagy foglyaikkal hazafelé tartva, a „gazdaságilag értéktelen” életek, öregek és magatehetetlen csecsemők elpusztítása mindennapos eset volt.⁴⁴

„A szüzeket ... és a szemrevaló asszonyokat ... aztán – többnyire a földhöz kötevezve – addig kínozták felváltva, míg legtöbbször behalt e gyalázatba. A serdületlen leányokat és fiúkat irgalmatlan és elvetemült szerelmeskedéssel halálra kínozták, majd az útszélre vetették őket.”⁴⁵ Nők megerőszkolása háborús időkben a nyugat-európai harctereken sem ment ritkaságszámba, de a tatárok szokásai e téren is megdöbbenést keltettek a kortársakban – s nem csak a magyar oldalon. A tizenöt éves háború során török fogságba esett Hans Wild visszaemlékezésében beszámol egy esetről, amikor 1605-ben török rabtartójával Budán sétálva találkozott az örökös tartományokból hazatérő félben lévő tatárokkal. Foglyaikat látva – akik főleg fiatal nők és leánygyermekek voltak – török gazdája megátkozta a tatárokat, mert annyira megrontották a rabnőket, hogy azok „sem állni, sem járni nem tudtak”.⁴⁶ A török krónikás sem palástolja együttérzését, ha áldozataikról ejt szót: „Ha leány kerül kezükre, megméri nyilukkal, s ha a

leány termete akkora, amilyen hosszú a nyíl, azt elrabolják. Jaj aztán az ilyeneknek! Az mi az ilyeneknek szegény fejét éri, azt a sorsot senkinek sem kívánhatjuk.”⁴⁷

Bármilyen meglepő, a fenti összevetésekből az derül ki, hogy tatár szövetségeik egyes szokásairól és cselekedeteiről a törökök sem vélekedtek másként, mint a keresztény kortársak, így Baranyai Decsi János számos propagandisztikus állítását a kor ismeretei szerint helytállónak kell tartanunk. A bizonytalanok tűnő hírek és rémhírek helyét azonban a biztos tapasztalatok foglalták el, mert Erdély lakossága hamarosan közeli kapcsolatba került a krími tatárokkal.⁴⁸

Krími tatárok Erdélyben a 16–17. század fordulóján

Erdély, bár 1595-ben szembefordult a török Portával, mégis sokáig mentes maradt a tatárok pusztításaitól. Határaitól előbb lengyel és román fegyverek tartották távol a tatárokat, majd a kánság jól felfogott diplomáciai érdekei. Bár 1596-ban Temesvár alatt és Mezőkeresztesnél az erdélyi had már összecsapott a krími haddal, a tatárok mégis csak Báthori Zsigmond ingadozó politikájának nyomán jelentek meg Erdély földjén.⁴⁹ Báthori 1597-ben történt lemondása után sokféle idegen katonaság töltött az országba Mihály havasalföldi vajda és Basta császári vezér seregével. Ellenük az 1601-ben visszatérő Zsigmond először csak kétszáz tatár zsoldost fogadott saját hadai mellé, de goroszlói veresége után a szultán köntöséhez kapó fejedelmet 1602-ben már 3400 tatár kísérte vissza országába. Mielőtt ismét lemondott, Zsigmond hazabocsátotta pusztító kedvű segédsapatait. A tatárok ekkor 3000 rabbal szándékoztak elhagyni Erdélyt, akiknek zömét a szintén Erdélyt dúló császári hajdúktól „zsákmányolták”. Ezeket azonban az ország határán török pénzen sikerült kiváltani.⁵⁰

Mivel a következő törökpárti fejedelemjelölt, Székely Mózes támogatására a Magyarországon és Perzsiában egyaránt hadakozó Portának nem voltak mozgósítható erői, így őt is a krími kán 6–8000 fős hadának kellett besegíteni Erdélybe, a kán dörgedelmes fenyegetőlevelének kíséretében. Székely Mózes, aki korának egyik legjelesebb erdélyi hadvezére volt, jól ismerte serege gyöngéit és erősségeit, így arra használta fel a tatárokat, amire a leginkább alkalmasak voltak. Kezdetben féken tartotta őket, hogy kedvezőbb hangulatot teremtsen a maga számára, majd büntető portyázásaikkal igyekezett a saját pártjára hajlítani a makacsul ellenálló erdélyi vidékeket. A közvélemény ily módon való „befolyásolása” ugyan nem számított kivételes cselekedetnek – éltek ezzel a módszerrel császárpárti magyarok is –, a tatárok túlkapásai mégis országos felháborodást keltenek. Így a havasalföldi vajdától segítséget kérő császári biztos, Kracker Szaniszló joggal hivatkozhatott arra, hogy Székely Mózes „az ország elpusztítására...hozta bé gyülevész hadát, nem hadviselésre, mert ahhoz annyit értenek mint számár a lantpengetéshez.” Az ellenséges hangulat miatt a fejedelem kénytelen volt a döntő összecsapás előtt a tatár had nagyobbik részét hazaküldeni. A vesztes Brassó melletti ütközetből azután a maradék kétezer tatár is megfutott. A Porta által kinevezett következő fejedelem, Bocskai István már Magyarországon vívta meg döntő harcát, így Erdély mellékhadszíntérré süllyedt. Amikor 1605-ben mégis megjelent 10 000 tatár, török, havasalföldi és moldvai katona, nyomban véget értek a csatározások.⁵¹

Míg 1606-ban a királyi Magyarországra végre beköszöntött a béke, Erdélyben nem csitultak el a harcok. 1611-ben Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány és Radu havasalföldi vajda igyekezett az akkori fejedelmet, Báthori Gábor megfosztani trónjától. Az ő megsegítésére a Porta a végvidéki harcosokból és a tatárokból 30 000 fős hadat ígért, ám mire a segítség megérkezett, Forgách seregei elmenekültek. Ezért az erdélyiek igen komoly anyagi áldozatok árán is igyekeztek minél előbb kiteszékelni az országból a Barcaságot felélő szövetséges hadat. 1613-ban a Porta parancsára jobbra ugyanezen hadaknak kellett Báthorit trónjáról előzni, hogy helyébe Bethlen

Gábor ülhessen. Ezúttal talán még nagyobb is volt a sereg: Bethlen történetírója, Bojti Veres Gáspár 80 000 harcosról ír. Tény az, hogy jelen volt a két román vajda a maga hadinépével és Sahin Giraj is, a káni család tagja, ami a korábinál jelentősebb tatár részvétellel utal.⁵² Bethlen diplomatája, Borsos Tamás később így emlékezett vissza erre a sikeres akcióra: „Azt mondta Naszuf pasa (a török nagyvezér) életére-lelkére, hogy oly móddal küldi az hadat Erdélyre, hogy egy bárány kárt sem tesznek. Nem is töttek egy bárány kárt, hanem kihoztak huszonötezer rabot az országból, ki miatt most is pusztá némely falu, sok apa anya siratja.”⁵³

Ezalatt Bethlen, az újdonsült fejedelem „székébe ült a pusztá országban”, s azal kezdte uralkodását, hogy igyekezett megszabadítani – saját becslése szerint – húsz-ezer alattvalóját „szövetségesei” fogságából.⁵⁴

Mivel a 17. század elejének országpusztító beharcaiba bevont tatár „segédcapatok” létszáma másfél évtized alatt megsokszorozódott, s ezzel arányosan nőttek kártételeik is, a tragikus tapasztalatokból az ország népe és a fejedelem is levonta a maga tanulságait. Míg 1605-ben Segesvár polgárainak még látniuk kellett a külváros lángjait, hogy komolyan vegyék a tatárokról szóló „gonosz” híreszteléseket, addig 1621-ben néhány ezer fejedelmi szolgálatba szegődött tatár harcos közeledtének hírére országos futás kezdődött, jóllehet nem fenyegette tatár veszedelem Erdélyt.⁵⁵

Mindenek ellenére a fejedelem később sem mondott le a tatárok segítségének igénybevételéről, de gondosan ügyelt arra, nehogy hasonló károkat okozhassanak. Igen erélyesen lépett fel ellenük, ha a tatárok önállósodni próbáltak. Így történhetett, hogy Bethlen, aki Székely Mózes híveként tatárok élén kezdte hadvezéri pályafutását, akinek megválasztása alkalmával épp a parádézó tatár had egyik harcosa jósolt szerencsés uralkodást, s aki szívesen tüntetett a keresztény világ előtt a kánság barátságával, 1622-ben a szultán akarásával is dacolva megakadályozta az általa felfogadott tatárok átvonulását Erdélyen, mert azok nem az előírt havasalföldi útvonalon indultak Magyarországra. Mitöbb, 1623-ban a II. Ferdinánd elleni hadakozásból elszökő „szövetségesre”, a hódoltságban tanyázó tatárookra ő maga szabadította rá „ellenségeit”, a királyi végvárok vitézeit.⁵⁶

Mivel Bethlen uralma gyorsan konszolidálódott, s az uralkodása kezdetén történeteket később nem volt ildomos bolygatni, így a 17. század egyik legjelentősebb ismeretközlő és tudatformáló eszközévé előlépett kalendáriumok bölcsen hallgattak az 1613-as év tatár pusztításairól. IV. Béla, Kun László, Nagy Lajos tatár háborúi és az 1594-es nagy tatár betörés után csak a Báthori Zsigmond és Székely Mózes uralma alatt esett tatárdúlásokról emlékeztek meg. (1566-ról is csak elvétve esett szó a kronológiákban.) Noha a kalendáriumokkal foglalkozó kutatók a hatalom részéről nem feltételeznek tudatos beavatkozást a kalendáriumok készítésébe, egyes esetekben mégsem lehet ezt kizárni. (Öncenzúra biztosan működött.)⁵⁷

A következő évtizedekben Erdély békés aranykorát élte, s a Rákóczi dinasztia alatt Erdélyt már nem fűzték szoros szálak a Krími Kánsághoz. I. Rákóczi György nem pusztán a Porta jóakaratóból emelkedett a fejedelmi méltóságba, sőt épp a törökök ellen kellett megvédelmeznie hatalmát, így a lakosság és a hatalom ellenségképe között feloldódott az ellentmondás. Csak a félelem reflexein nem fogott az idő.⁵⁸

Kitekintés

Az 1650-es évek végétől a Kánság nyíltan ellenséges viszonyba került Erdéllyel, s ismét kijutott az ország népének a tatárok által okozott pusztításokból és szenvedésekből. Magyarország és Erdély is hosszú évekre hadszíntérré vált, míg a század végére az európai hadaknak sikerült kiűzni az országból a törököket és tatár szövetségeiket. Ebben a közel fél évszázadban a rabságba hurcolt emberek levelei és a dúlásokat meg-

örökítő versek minden korábbinál nagyobb mennyiségű információt közvetítenek a tatárokról. Ebből az időszakból nem került elő egyetlen olyan forrás sem, ami arról tanúskodna, hogy kutyafejű vagy másféle szörnyeknek tartották volna őket, mint Nyugat-Európában, ahol az ókor óta ilyennek képzeltek el az összes keletről érkező népet.⁵⁹ Míg Európa nyugati felén a nyomdák képtelenebbnél képtelenebb torzalakokat jelentettek meg tatár felirattal, Erdélyben Nagy Szabó Ferenc – ha maró gúnnyal is – „bátyáimnak” nevezte a fosztogató tatárokat. Jelenlétük minden jel szerint húsbavágó realitás volt, s hatalmuk oly tiszteletet ébresztett az erdélyiekben, hogy a 17. század végére „nohajkának” nevezett rettegett korbácsuk is bekerült az erdélyi férfiviselet rangjelző tárgyai közé.⁶⁰ 1717 után azonban nem fenyegette többé tatár veszedelem az országot, s a békés évszázadok alaposan átgyúrták a tatárok alakját a nép emlékezetében. A 19. században nyugati hatásra magyar mondákban is kutyafeje nőtt a tatároknak, s délszláv hatásra néhol küklópszszerű emberek lettek belőlük.⁶¹ Ezután a hosszú folyamata vége már csaknem a teljes feledés lett.

Jegyzetek

1. Sumner, William Graham: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Bp., 1978. 36–39.; Burke, Peter: Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp., 1991. (továbbiakban: Burke 1991.) 197–202.; Az újkori svéd–dán ellenségeskedés állami szintű szításáról igen megragadó képet fest Vilhelm Moberg „Népem története” című könyvében. (Svédország a középkorban.) Bp., 1984. 279–287.)
2. Csepeli György: Nemzet által homályosan. Bp., 1992. 201.
3. Dobos Ilona: Tarczal története a szájhagyományban. Bp., 1971. 151., 163.; Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Bp., 1986. (továbbiakban: Dobos 1986.) 51–53.
4. Néprajzi Lexikon. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. (a továbbiakban: N. L.) V. k. Bp., 1992. 223., tatár szócikk.
5. Enzyklopaedie des Islam. Herausgegeben von M. Th. Houtsma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb und E. Lévi-Provencal. IV. k. Leiden–Leipzig, 1934. (továbbiakban: EI 1934.) 759. tatár címszó.; A mongolok titkos története. Fordította Ligeti Lajos. Bp., 1962, 52.
6. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Szerk.: Kubinyi László–Papp László. (továbbiakban: MNyTESz) III. k., Bp., 1970. 865. tatár címszó
7. Györfly György: Bevezető. Szerkesztette Katona Tamás: A tatárjárás emlékezete. Bp., 1987. (továbbiakban: Katona 1987.) 14.
8. Juliánus második útjáról készült jelentése 1237–38. Györfly György fordítása. In: Györfly György szerk.: Juliánus barát és a napkelet fölfedezése. Bp., 1986. (továbbiakban: Györfly 1986) 71.; Péter oroszországi érsek vallomása 1245-ből, Györfly György fordítása, u. o. 83–84.
9. MNyTESz 865., tatár címszó.; Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp., 1991. 17., 80–87.
10. „Incipit Ystoria Mongolorum, quos nos Tartaros appellamus” Györfly 1986. 412.; János és Dávid papkirály legendájáról: Vásáry István: Az Arany Horda. Bp., 1986. (továbbiakban: Vásáry 1986.) 14–21.; Albericus szövege : „A. 1222 Supra dictus rex David et exercitus eius quos Hungari et Comani Tartar cognominantur – in patriam suam recessunt et tota fama que di illis spara fuit, in brevi evanuit.” In: Gombos F.

- Albin: *Catalogus fontium historiae Hungariae... ab anno Christi 800.* I. k., Bp., 1937. 31.
11. *The Encyclopaedia of Islam.* Edited by C. E. Bosworth, E. von Danzel, B. Lewis and Ch. Pellat V.k., E. J.Brill, Leiden 1986,(továbbiakban: EI) 107–108. , kimek szócikk , és EI 1934. 759.
 12. Kezdetben sokan az 1241. évi támadást is a kunok egy újabb, fondorlatos, zsákmányszerző akciójának tartották. (Rogerius mester siralmas éneke. Fordította: Horváth János. In: Katona 1987. /a továbbiakban: Rogerius/ 148–149., 156., 161.)
 13. Rogerius, 184–185.
 14. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. (továbbiakban: Szűcs 1993) 7.; 1916-ban Melegdi János nyelvész vetette fel először azt a gondolatot, hogy a kollektív emléketet őrző szólások valószínűleg nemcsak a 13. századi tatárjárást örökítik meg, hanem a török hódoltság korában sűrűn felbukkanó krími tatárok emlékét is. (Melegdi János. „Nem hajt a tatár!” In: Magyar Nyelv. 1916/1. 10–11.); Dobos 1986, 152–153.; Szűcs 1993. 7.
 15. Siratóénekek Magyarországról, mikor a tatárok pusztították. Fordította Vas István. In: Katona 1987. 193., 196.; Ugyanez a gondolat bukkan fel IV. Bélának IV. Konrád német királyhoz intézett levelében is. (Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkay László és Mezey László. Bp. 1960. 196. (a továbbiakban: Makkai–Mezey)
 16. Mályusz Elemér: A Thuróczy- krónika és forrásai. Bp. 1967. (a továbbiakban: Mályusz 1967.) 157.
 17. Hodinka Antal: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp.1916. A voskresnenski kézirat szövege. 471–481.
 18. A korábbi értelmezések az 1284–85-ös tatárjárással kapcsolták össze Pachomij atya történetét. (Perényi József: A Szent László legenda Oroszországban. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominata*, 1957. /továbbiakban: Perényi 1957./ 172., 174., 177–180.); Bori Imre: A szerb Szent László- legenda.In: Bori Imre: *Irodalmak – kölcsönhatások. Kapcsolattörténeti tanulmányok.* Ujvidék 1971. 7–30.
 19. Magyar Anjou Legendárium. A bevezetőt írta, a legendaszövegeket összeállította, a kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. A László legenda (XLIV) 10. képéhez írt szöveg: „quomodo pugnabat tartaris”, a 13. képé: „quomodo Comanum depilabat per crines et puella decollapat collum suum”; „De adventu Cunorum, quos vocant Tartaros” In: (*Scriptores Rerum Hungaricorum.* I. kötet. Szerkesztette: Szentpétery Imre. Bp. 1937. 366.
 20. A László mondák csoportosítása téma illetve hely szerint: Dobos 1986. 134–139.; Temesvári Pelbárt prédikációjáról – Horváth Cyrill: Szent László-legendáink eredetéről. Bp. 1928. 42–43.; Érdy codex. Közéleteszi Volf György. Nyelvemléktár V.k. Bp. 1876. 94.
 21. Megrázó leírások maradtak fenn a halottak csontjaival borított mezőkről és a Krím félszigetre szorult kunok kannibalizmusáról. (Györfőy 1986. 164., 206. pp); Fedorov–Davidov, German Alekszevics: *Kocevnik Vosztočnoj Evropy pod vlasztju zolotoordünszkih hanov.* Moskva 1966. 218–246. pp; Kakukk Zsuzsa: Mai török nyelvek I. Kézirat. Bp.1991. 50–90. pp; MNyTESz I.k, Bp. 1967. 332., bolgár szócikk
 22. Kossányi Béla: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. In: Századok 1923–24. (továbbiakban: Kossányi 1924) 518–37.; Gyóni Mátyás: A paristrióni „államalakulatok” etnikai jellege. Bp.1942.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. (továbbiakban: Kristó 1986) 63–64., 67–69.; Györfőy György: *Besenyők és magyarok* (1989) In: *A magyarság keleti elemei.* Bp. 1990 94–191. (A továbbiakban: Györfőy 1989.)

23. Györfly György: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. In: Györfly 1990. 220–241.
24. Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925.
25. Ének Szent László királyról. In: Régi Magyar Költők Tára (továbbiakban: RMKT) Közzéteszi Szilády Aron. I.k Bp. 1877. 22.; Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. Pest., 1854. 169–170.; Magyar Simplicissimus. Szerkeztette: Turóczy- Trostler József. Bp. 1956. 243.
26. Az első hadjárat megítéléséről összefoglaló jeleggel: Juranov, Mihail Konsztantinovics: Batu magyarországi hadjáratának jellegéről és a tatárok elvonulásának okairól. In: Világtörténet 1989 Tél , 92–103.; Az 1284. évi hadjárat történeti irodalmának áttekintése – Székely György: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományban és az egyetemes összefüggésekben. In: Századok 1988, 1–2. szám, (továbbiakban: Székely 1988.) 52–86.
27. Spuler, Bertold: Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1222–1502. Leipzig. 1943. (továbbiakban: Spuler 1943.) 59–79.; Székely 1988. 172., 174.; Makkai-Mezey 1960. 200.
28. Burke 1991. 202–204.
29. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Fordította: Horváth János. Bp. 1976. 216–217. pp
30. Marosi Ernő: Der heilige hadislaus als ungarische Nationalheiligen. bemerkungen zu seinen Ikonographie im 14–15. Jahrhundert. In: Acta Historiae Artium Academia Scientiarum Hungaricae. 1987–1988. 3–4. sz. Lukács Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerkesztette: Mezey László. Bp. 1980. 176–77.; A Szent László-legendával foglalkozó tudományok újabb eredményeinek kiváló összefoglalását nyújtja László Gyula és Kerny Teréz „A Szent László-legenda középkori falképei” című könyvben (Bp.1992. 24–34., 213–223.). A meglehetősen ritka történeti megközelítési mód legújabb példája Entz Géza írása, amiben a szerző a második tatárjárással kapcsolja össze a legenda ábrázolásait. (Művészet 1988/3. 10.)
31. Lükő Gábor: Moldva alapításának mondáihoz. In: Etnographia 1936. 1–2.szám (továbbiakban: Lükő 1936.) 48–56.; Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája. Fordította Geréb László. A bevezetőt írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1962. (a továbbiakban: Küküllői 1962.) 91., 92.; P. Gegő Elek: A moldvai magyar telepekről. Buda, 1838. (reprint) 131.; Dobos 1986. 137–138.
32. Spuler 1943. 92. és 97. 67. jegyzet; Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. bp., 1988. 78–92., 96.; Dobos Ilona néprajzkutató a nyugati analógiák alapján elképzelhetőnek tartja, hogy e hadjáratra magukkal vitték a szent ereklyéit, s ez a történet keletkezésének alapja. (Dobos 1986. 249.); Pekár Károly: A szepesi egyház történetére vonatkozó kivonatós krónika. In: Történelmi Tár (továbbiakban: TT) 1904. 51.
33. Grekov, Borisz Dimitrievics-Jakubovszkij, Alekszandr Jurevics: Zolotaja orda i eo padenie. Moszkva–Leningrád, 1950. 298.; EI VI. k. 417., nogaj szócikk
34. A tatár–magyar érintkezések és szövetkezések történetéről lásd. Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Bp., 1980. (továbbiakban: Tardy 1980.) 25–44.; Székelyföldön a templomi falképek és a mondák szoros kapcsolatban álltak egymással, a képek voltak a szájhagyomány továbbítói. (Dobos 1986 139–140.); Benkő Elek – Ughy István: Székelykeresztúri kályhacsempék. 15–17. század. Bukarest, 1984. 54. és 13.kép.; Székely István: Chronica az vilagnac jeles dolgairol. Krakkó, 1559. (Bibliotheca Hungarica Antiqua II.k.) 168.
35. Mályusz 1967. 157.; Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. 81–82.; Temesvári János deák: A Béla királyról, mint jötenek be a tatárok és elpusztították mind egész Magyarországot. In: RMKT VIII. k. Bp. 1930. 178–200.

36. Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp 1994. (továbbiakban: Ivanics 1994.); Török történetírók. Fordította és jegyzetekkel ellátta Thury József. I.k. Bp. 1893. 197–98., 288., II.k. Bp. 1896. 88., 307.; 1504–1566 Memoria Rerum. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Bp. 1981. 123–124.; Thomas Sebottendorf császári pénztárnok 2000 tatárról írt Ágost szász választófejedelemhez küldött jelentésében. (TT 1878, 496.); Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról. Fordította Borzsák István. Válogatta, sajtó alá rendezte, szövegmagyarázatokkal ellátta Kulcsár Péter. Bp. 1982. 291–292., 371.; Sárospataki magyar krónika. Közli Toldy Ferenc. In: Magyar Történelmi Tár. IV. évfolyam (1857) 52.; Szamosközy István szerint 1603-ban háromezer tatár húsz ezer embert hurcolt el Erdélyből (Szamosközy István történeti maradványai. Kiadta Szilágyi Sándor. III. k. bp., 1877. (továbbiakban: Szamosközy) 150.; Meliusz Juhász Péter: A Szent Jánosnac tölt ielenéssec igaz írás szerint való magyarázata. Várad 1567. 263 a-b.; Nagyszzebeni kalendárium 1606-ra. Régi Magyar Könyvtár (továbbiakban RMK) I. 408/c. Debreceni kalendárium 1605-re és 1610-re, RMK I. 410/a. és RMK 439.; Rúzsás Lajos: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács tanulmányok. Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 333–334.; Őze 1991. 141–144.; RMKT, VI.k. Bp. 1896. 8–14.
37. Ivanics 1994. 166–17.; „Sőt még a pogány tatár is sírhatna, ha midőn ilyen rettentő gyászt látna” (Csepreg városának siralmas romlása. In: Payr Sándor szerk.: Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910. 177.); „...azok a tatárnál is kegyetlenebb székyei populé...” (Cserei Mihály: Erdély históriája. /1661–1711/ Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. /továbbiakban: Cserei 1983./ 117.); „Miért bántatok úgy a gyalogokkal, hogy a házba zártatok és megégettétek, melyet még a tatárok sem cselekedtenek?” (Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló, 1703–1708. 2. k. Közzéteszi Demény Lajos és Magyarai András. Bukarest, 1983. 69.); „...a krími tatár sem iratna ilyen melegben arabjával többet...” (Mikes Kelemen: Törökországi levelek és missilisek. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp., 1963. 263.); „– mit látnak? az Isten mentse az illyentől még a jó krími tatárt is” (Fazekas Mihály : Lúdas Matyi. In: Fazekas Mihály összes művei. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Julow Viktor. Bp. 1982. 153.)
38. A korabeli tudományosság a tatár név mögött rejtőző különböző etnikumokról nem vett tudomást, s a kontinuitást vallotta. (Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel ellátta Szakály Ferenc. Bp. 1980. 347.; Krmann Dániel, Küldetésem története. Fordította Szabó Zsuzsa, utószó Fabiny Tibor, jegyzetek Fabiny Tibor és Kiss Gy. Csaba. Bp. 1984. 136.)
39. Baranyai Decsi János Magyar históriája, (1592–1598). Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Bp., 1982. (továbbiakban: Baranyai Decsi 1982) 158–159.; Baranyai Decsi János nyíltan elkötelezte magát a török küzdelem mellett, s ismert egy harcra buzdító beszéde is. (Közzétette Balázs Mihály–Monok István–Varga András. Tar Ibolya fordítása. In: Lymbus Művelődéstörténeti Tár. II. Szeged 1990. 37–101.)
40. Baranyai Decsi 1982. 155–156.
41. Plano Carpini leírása. In: Györfly 1986. 109–110.; Részlet Yvo de Narbonne leveléből: „Holttestüket a vezérek a kutyaevőkkel és más hulladékevőkkel együtt úgy ették mint a kenyeret, csak a csontokat hagyták meg a dögkeselyűknek.(...)Az öreg és csúnya nőket úgy osztották étkül a közkatonának számító embereknek, mint napi fejadagot...A szüzekkel is addig fajtalanokdtek, amíg ki nem lehelték lelküket, akkor mellüket levágták, és az előjárók részére ingyenségnék félretették.” In: Katona 1987. 382.; Szinán csász krónikája 1543-ról. In: Thury II.k. 307–308.; Számos XVI–XVII. századi versben is megemlékeztek a magyar rabok ily módon való kínzásáról.(RMKT VI.k. 10., RMKT XVII. sz. I.k. 183., RMKT XVII. sz. XIV.k. 264.,268.)
42. Baranyai Decsi 1982. 159.
43. Ivanics 1994. 38., 161–166.; Collins, L. J. D.: The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th–17th centuries. In: War, Technology and

- Society in the Middle East. Ed. by J. Parry and M. E. Ya London 1975. (továbbiakban: Collins 1975.) 172.; Szinán csasz krónikája 1543.ról. In: Thury II.k. 308.; Hidvégi Nemes János naplója. In:TT 1904. 383.
44. Fischer, A. B.: The Crimean Tatars. Stanford 1978. 27.; Tardy 1980.; Collins 1975. 159.; Szamosközy I.k. Bp. 1876. 84–85.; A tizenöt éves háború tatárdúlásait történelmi énekében megörökítő Wathay Ferenc már megörökítésre méltó cselekedetnek tartotta, hogy a felnőtt lakosság rabszíjra fűzése után, de még a falu fölégetése előtt:
- „Eljutván tatárok bősőt kapják vala,
Utcára s udvarra sokat visznek vala,
Házakban né égjen, mégis szánják vala,
Szegénykéek nagy ríva ott hagyatnak vala.”*
- (Wathay Ferenc énekes könyve. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Nagy Lajos. A szöveget gondozta Belia György. Bp., 1976. továbbiakban: Wathay 1976. 60.)
45. Baranyai Decsi 1982. 158–159.; Wathay ugyanígy írja le a „technikai” részleteket, sőt énekes könyvében még egy vízfestményen meg is örökített egy ilyen jelenetet.
46. Hans Wild visszaemlékezése. In: Régi hírünk a világban. Szerkesztette Tardy Lajos. Bp. 1979. 138.
47. Szinán csasz krónikája 1543-ról. In: Thury II.k. 308.
48. Érdekes adalék, hogy a „Nem hajt a tatár!” magyar közmondásnak van megfelelője a török nyelvben is. (Németh Gyula: „Nem hajt a tatár!” In: Magyar Nyelv 1916/3. 124.)
49. A török birodalom növekvő befolyása ellenében a krími kán, Gázi Giraj Erdélyben találta meg azt a pontot, ahol a keresztény világhoz közeledhetett. (Ivanics Mária: Gázi Giraj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból. In: Keletkutató, 1989/ősz. 27–59.)
50. Nagy Szabó Ferenc memoriáléja. In: Erdélyi Történeti Adatok. Szerkesztette Mikó Imre. I. k. Kolozsvár, 1854. (továbbiakban: Nagy Szabó F. 1854) 60.; Az eset leírásánál Szamosközy külön kiemelte, hogy a magukat keresztényeknek valló katonákhoz képest a tatárok milyen emberségesen viselkedtek. Szamosközy IV. k. Bp., 1880. 166–167.
51. Dávid Géza–Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. In: Hadtörténelmi Közlemények.(továbbiakban: HK) 1982. 291.; A kán levelét közli Várfalvi Nagy András. In: Századok 1869/9. 659–661.; Szamosközy IV.k. Bp.1880. 189.; Szamosközy István: Erdély története. Fordította Borzsák István. Bp. 1981. 282., 299., 306., 309., 326., 351., 355.; Nagy Szabó F.1854. 80.; Hídvégi Mikó Ferenc írja a felső-magyarországi főkapitány 1611-es betöréséről: „hogy Forgách Zsigmond venné eszébe, hogy semmit sem használ a székelység mellé vételében, ha mind dúlatja, fosztatja őket... noha nem kevés kárt tőnek(ti a csapatai), de nagyobb romlást tehettek volna tűzzel, de könyörületesen cselekedének.” In: Bethlen Gábor krónikái. Összeállította Makkai László. Bp. 1980. (a továbbiakban: Makkai 1980.) 58.
52. Bojti Veres Gáspár történeti munkája. In: Bethlen Gábor emlékezete. Összeállította Makkai László. Bp., 1980. 39–40., 48.; Hídvégi Mikó F. 1980. 60.; Nagy Szabó F. 1854. 106.
53. Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Szerkesztette Kocziány László. Bukarest, 1972. 207.
54. Az elhurcoltak számáról Bethlen levele Naszuf pasához 1613. október 13-ról. In: TT 1881, 594–595.; Más források adatait is közli R. Kiss István Az átértékelte Bethlen Gábor című könyvében. (Debrecen, 1928. 44.)
55. Georg Kraus krónikája. In: Erdély öröksége. Szerkesztette Makkai László. III. k.

- (Tűzpróba, 1603–1613) 92. (a továbbiakban: Tűzpróba); Nagy Szabó F. 1854. 137.
56. A Habsburg-ellenes harcban magára maradó fejedelem 1621-ben háromezer tatár hozott Moldvából a magyarországi hadszíntérre, akiket Tholdalagi Mihály „minden kár nélkül által vivén” Erdélyen. (Tholdalagi Mihály naplója. In: Makkai 1980. 147.); Igaz története annak, hogy jött Báthori Gábor Szebenbe. Egy ismeretlen szász polgár írása. In: Tűzpróba 172.; Török–magyar történeti emlékek. Szerkesztette Szilády Áron és Szilágyi Sándor. III. k. Pest, 1868. 287–290., 336–344., 410.; Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. A szöveg-gondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Bp., 1980. 49–50.
57. Szelestei Nagy László: Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon. In: A megváltozott hagyomány. Szerkesztette Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. 321., 323.; Debreceni kalendáriumok 1613-ra, 1619-re és 1621-re. (RMK I.k. 473/a., 503., 535/a.) Kassai kalendárium 1631-re. (RMK I.k. 599/b.) Váradi kalendárium 1655-re. (RMK I. k. 904.); Dukkon Agnes: A régi kalendáriumok titkaírói. Kézirat.; A 17. század második felében Béli Pál állítólagos összeesküvésével kapcsolatban mégis felmerült a szándékos torzítás vádjá: „Hamisan hát s istentelenül írták be a kalendáriumba Teleki Mihály parancsolatára, hogy Béli Pál pártot ütött a fejedelem ellen.” (Cserei 1983. 146.)
58. A fejedelem török háborúja alatt 1636-ban a várható tatár támadás miatt a lakosság ismét tömegesen menekült el lakóhelyeiről. (I. Rákóczi György levelei feleségéhez, 1636. nov. 8., nov. 13. In: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 1632–1660. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Bp., 1875. 36., 38.)
59. Vízkelety András: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? (Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához.) In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1981/3. 269.; Bécs 1683-as ostromakor a tatárokat már a nevük miatt is (tatár – Tartarus) a pokol teremtményeinek tartották, s kezdetben ez a tévhit is megbénította az ellenállást. (Erdnst D. Petrisch: Die Tatarisch–Osmanischen Begleitoperationen in Niederösterreich. In: Studia Austro-Polonica. 3. Redaktorzy: Józef Buszka, Walter Leitsch. Kraków, 1983. 220.)
60. A torzszülöttek nyilvánvaló képtelenségei ellenére azzal próbálták a képek hitelességét növelni, hogy híres magyar hadvezérek foglyaiként tüntették fel őket. Pl. Báthori Zsigmond tatár foglya (Országos Széchényi Könyvtár, A H. 2584. sz.), vagy Zrínyi Miklós tatár foglya. (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, Lt. sz. 11.722.); Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Bp., 1987. 46.
61. Beke Ödön: Kutyafejű tatár. In: Etnographia. 1946. 90–91.; Dobos 1986. 51–52.

JÁNOS B. SZABÓ

Ein Entwurf der Geschichte eines Feindbildes Das Tatarenbild in Siebenbürgen 1241–1621

Im Gruppenbewußtsein der Gemeinschaften der sich zur Gesellschaft entwickelnden Menschheit wird den feindlichen Attitüden und den damit verbundenen – vermeintlichen oder realen – Kenntnissen und historischen Erinnerungen der Außenstehenden von je her ein bedeutender Platz zugewiesen.

Deren Gesamtheit, das sog. Feindbild stärkt die Kohäsion der Gruppen wesentlich und spielte daher in der frühen Geschichte der Gemeinschaften im Kampf ums Überleben eine wichtige Rolle. Über die ältere Form dieser Erscheinung kann uns das meiste die Untersuchung der heute nur noch im historischen Sinn bedeutenden Feindbilder Aufschluß geben.

In der Geschichte des Landes waren als böse Feinde vom 13. bis Anfang des 18. Jahrhunderts permanent verschiedene als Tataren bezeichnete Völker präsent, folglich auch im Bewußtsein der Ungarn. Das allgemeine Bild verschwand selbst nach der verwüstenden Tätigkeit der „Tataren“ nicht sofort, sondern veränderte sich eher langsam.

Siebenbürgen stand durch seine östliche Lage und durch sein Charakter als Grenzgebiet im intensiven Kontakt mit den als Tataren bezeichneten Völkern jenseits der Grenzen. Die frühe Form gewann das Feindbild der Tataren durch die Tatareneinfälle im 13. Jahrhundert und durch das feindliche Verhältnis mit dem Staat der Goldenen Horde. Die ältesten Quellen zeugen davon, daß man die bis dahin unbekanntem Angreifer nach der Niederlage im Jahre 1241 ins große Lager der Ungläubigen eingeordnet hatte, die als Strafe gegen das Christentum gesandt wurden. In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts gelang es, die Tataren weiter hinter die Grenzen zu zwingen und die Erinnerung an diese siegreichen Kämpfe wurde nur noch im Sagenkreis um den heiligen König László (Ladislau) I. bewahrt.

Das 15. Jahrhundert brachte mit dem Sturz der Goldenen Horde auch die Auflockerung der früheren engen Kontakte. Im nächsten Jahrhundert erschienen in Ungarn die Krieger des Krimer Khans nur noch als Hilfstruppen des Osmanischen Reiches. Infolge des 15jährigen Krieges Ende des 16. Jahrhunderts wurden die Taten der Tataren als Maßstab der Grausamkeiten zitiert. Die Hauptzüge des Tatarenbildes waren: Schnelligkeit, beispiellose Lust am Zerstören, Brutalität, sogar Kannibalismus. In Siebenbürgen wurde dieses Bild erneut durch die an die inneren Konflikten Anfang des 17. Jahrhunderts als „Verbündeten“ teilnehmenden Tataren ins Leben gerufen. Ab dem Ende der 1650er Jahre verfeindete sich das Krimer Khanat mit Siebenbürgen und dem Volk wurde wieder Zerstörung und Leid seitens der Tataren zugefügt. Ungarn und auch Siebenbürgen wurden für lange Jahre zum Kriegsschauplatz, bis schließlich die europäischen Heere die Türken und ihre Tatarenverbündeten aus dem Land vertreiben konnten. Nach 1717 drohte dem Land keine Tatarengefahr mehr und die friedlichen Jahrhunderte veränderten die Gestalt der Tataren gewaltig. Im 19. Jahrhundert jedoch wuchs den Tataren auf westlichen Einfluß auch in den ungarischen Sagen Hundeköpfe auf den Schultern, auf südslawischen Einfluß wurden sie sogar zu kyklopsartigen Menschenfressern.

JÁNOS B. SZABÓ

To the History of an Enemy Image: A Draft
The Memory of the Tatars in Transylvania, 1241–1621

Mankind organizing into society has from the beginnings to this day allotted a very significant place in the group consciousness of its communities to various hostile attitudes towards outsiders as well as to the real or assumed knowledge and historical memories associated with them. Sets of these attitudes and informations, the so called enemy images, increased the cohesion of the groups to a significant extent, and thus played an important role in the early history of communities in their struggles for survival. The examination of enemy images that are of historical importance only can be revealing concerning the more archaic form of the phenomenon.

From the 13th century until the early 18th century, various peoples mentioned as "Tatars" were nearly continuously present in the history of Hungary and, therefore, in the public consciousness of Hungarians as well. The image in the public consciousness did not dissolve immediately after the "Tatars" had ceased their activities in Hungary but went through a series of slow changes. On account of its eastern position and the proximity of the frontier, Transylvania maintained more intensive connections with the peoples across the border called "Tatars".

The enemy image of the Tatars assumed its early form during the 13th century Tatar invasions and the hostilities with the state of the Golden Horde. The oldest records show that after the defeat in 1241 the until then unknown invaders were placed among the large group of infidels inflicted on the Christian world as a punishment. In the second half of the 14th century the Tatars were pushed farther away from the borders of Hungary, and the memory of these victorious struggles have survived in the Hungarian public consciousness of today in the legends surrounding the person of (Saint) Ladislas I, who had fought against the Cumans.

The collapse of the Golden Horde in the 15th century put an end to the previously close contacts. In the following century the warriors of the Crimean Khanate appeared in Hungary as the auxiliary troops of the Ottoman Empire. The atrocities committed by the Tatars during the Fifteen Years' War at the end of the 16th century were to be remembered for centuries as a measure of cruelty. The features the public consciousness holds of the Tatars include speed, unparalleled destructiveness, brutality, and even cannibalism. This image was created in Transylvania by the Tatar "allies" participating in the internal conflicts in the early 17th century.

After the 1650s the Khanate had openly hostile relations with Transylvania, and the people of the principality could again experience the destruction and sufferings caused by the Tatars. The territory of both Hungary and Transylvania became a theatre of war for many years before the European allies managed to drive the Turks and their Tatar auxiliaries out of Hungary.

After 1717 the Tatars never again threatened Hungary, and were reshaped by popular imagination in the memory of the people. By the 19th century, however, under Western influence, the Tatars grew canine heads in Hungarian legends, and sometimes, under Southern Slav influence, became cyclops-like cannibals.

ERDŐSI PÉTER

Báthory Zsigmond ünnepi arcmása

A fejedelem és a ceremóniák

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem személyét, uralkodói kvalitásait élesen eltérő kortársi álláspontok övezték. Gyermekkorában, a katolicizmus erdélyi helyreállításának reményével fordult felé a nevelésében részt vevő jezsuiták és a pápai kúria; ehhez katonai sikerekre irányuló elvárások járultak, amikor fiatal uralkodóként belépett az oszmán birodalom elleni háborúba, míg a vele szembeszegülő erdélyi politikusok kivéggetése olyan feszültségekre hívta fel a figyelmet, amelyek az addig is nyilvánvaló vallási megosztottságnál súlyosabbnak bizonyultak; a fejedelmi tisztségről való lemondásai és visszatérései végül politikai hitelét vonták kétségbe. Mindezt a propaganda és az ellenpropaganda élénk csatározásai kísérték, ami kitűnő terepet biztosít a befolyásolás korabeli technikái iránt érdeklődő történész számára. De vajon milyen egyéni intenciókkal vett részt a propaganda működtetésében maga a középpontjában álló személy, Báthory Zsigmond? Ezt a kérdést nem könnyű megválaszolni a forrásadottságok miatt. Ám a fejedelmi hivatást betöltő és az amögött meghúzódó személyiség kettősségének problémáját sem könnyű megoldani. Ha a személyiségről sokat nem is mondhatunk, legalább külön választhatjuk, amit a kortársak állítottak Báthory Zsigmondról, attól, amit ő jelentett ki saját magáról. Célszerű ezért olyan reprezentációs formákat keresni, amelyek Báthory Zsigmond személyes részvételét igényelték. Ilyennek tekinthetők azok a nyilvános szertartások, amelyek Báthory Zsigmond részvételével zajlottak. E szertartások képezik tanulmányom tárgyát. Báthory 1598-as lemondása után többször visszatér Erdélybe, többször távozik: mivel nem világos számomra, hogy ebben a politikailag zaklatott időszakban lehetséges volt-e olyan, a rendszerességre, szokásszerűségre épülő udvari élet, amelynek a szertartások részét képezik, uralkodásának csak első, leghosszabb periódusát vizsgálom, mely 1581-től 1598-ig tart.

Kérdés, hogy Zsigmond a nyilvánosság előtt önmagát mutatta-e meg, vagy inkább a fejedelmi méltóságot képviselte, saját személyiségét amögé rejtve; lehetséges, hogy a kettő nem is választható el egymástól. A fejedelem személyiségéhez való közlélés igénye tehát szigorú forráskritikát igényel, hiszen az ünnepek tényleges rendjét a róluk szóló leírások esetenként torzítva adhatják vissza.¹

A forrásokat ünneptípusonként csoportosítottam, mert így az ünneprendezés gyakorlata, rendszere élesebben rajzolódik ki. A csoportosítás következtében egymáshoz hasonló, rendszeresen visszatérő ünnepi szituációkban, adott szokásrend keretei közt vehetjük szemügyre újra és újra Báthory Zsigmond viselkedését. A szertartásoknak két fajtája fordul elő rendszeresen a forrásokban: a követfogadások és az erdélyi jezsuitákhoz fűződő vallásos rendezvények. Ezekhez azonban egy harmadik ünneptípus felől közelítünk: a fejedelmi szerep jellegzetességeinek bemutatását célszerű olyan ünnepi alkalmakkal kezdeni, amelyek kijelölték a fejedelmi tisztség viselésének a kezdetét, a stádiumait és a végét. Az első három fejezet a fejedelem és az erdélyi ünnepek kapcsolatát mutatja be, a negyedik pedig ezeket kontrollálja Báthory Zsigmond II. Rudolf császárnál Prágában tett látogatásai elemzésével.

Nem lenne meglepő, ha a vizsgálódás nem eredményezne mást, mint az állandóan ismétlődő pozíciók, gesztusok, szavak katalógizálását. Ám az állandóság mellett változatosságra is számíthatunk. Azok a pillanatok pedig, amikor viselkedésében a fejedelem eltér a szabálytól, az elvárásoktól – ha nem is elhanyagolásukkal, félretételükkel, hanem sajátos módon való alkalmazásukkal –, egyéniségének egy-egy aspektusára irá-

nyítják a figyelmünket. Persze, a fejedelem szereplésének értékelése lehetetlen anélkül, hogy a ceremónia egészét – helyét, idejét, résztvevőinek körét, a nyilvánosság szintjét – szem előtt ne tartanánk. Így a vizsgálódás már nemcsak a fejedelemre irányul, hanem bizonyos mértékben az udvarára is, mint helyre és társadalmi entitásra, és azokra a városokra, ahol ő és udvara tartózkodik.

Megállapításaim a forrásanyag elrendezési módjának, az ünnepek típusonkénti kezelésének egyenes következményei, más módszer más eredményeket hozhatott volna. Báthory Zsigmondról ezúttal nem portré készül, hanem néhány vázlat arról az arcról, amit az ünnepi nyilvánosság előtt felöltött.

Szertartások az uralkodás fordulópontjain

1581 májusában a kolozsvári országgyűlés avatta a nyolcéves Báthory Zsigmondot apja, Kristóf fejedelmi utódjává. Az apa, alig tért vissza a gyűlésről az udvarba, meghalt. A halál bekövetkeztét, hiába volt törvényes utód, két héten át titkolták.² Az oszmán hatalmi jelvények gyulafehérvári átadása három hónap múlva, augusztusban nyugtázta a változást³, de az apa evilági jelenlétét kétesztendősséessel zárta le a temetés szertartása: a testet 1583-ban tették sírba a gyulafehérvári jezsuiták templomában. A temetésre összehívtak fogadták el Báthory Istvánnak azt a rendelkezését, mely a Zsigmond kiskorúságának idejére felállított hármastanácsra (Kovacsóczy Farkas kancellár, Kendi Sándor, Sombori László) bízta a fejedelmi hatalom gyakorlását.⁴ Ghyczy János, aki 1585-ben a hármastanács szerepét kormányzóként átvette, az 1588. évi medgyesi országgyűlésen mond le: a tizenöt évesen nagykorúsított, korábbi kötöttségeitől beiktatási szertartással megszabadított Zsigmond hozzájárul a jezsuita rend Erdélyből való eltávolításához, mintegy a tényleges hatalomért cserében.⁵ 1594-ben Zsigmond és pártfogói keresztül akarták vinni az országgyűlésen, hogy Erdély a keresztény hatalmak oldalán hadba lépjen a török ellen. A fejedelem rövid időre eltávozott, amit politikai ellenfelei lemondásként értelmeztek. A kolozsvári országgyűlésen való megjelenésével tette egyértelművé, hogy mégsem válik meg a hatalomtól, s azt az ellenpárt prominens tagjai egy részének augusztus 29-i nyilvános kivégeztetésével szilárdította meg.⁶ 1595. augusztus 6-án és 7-én tartották Gyulafehérváron Habsburg Mária Krisztierna és Báthory Zsigmond esküvőjét; utána vette kezdetét az erdélyiek havasalföldi hadjárata.⁷ Az uralkodó 1598. április 10-én, a gyulafehérvári palotában a katonai erővel megfélemlített rendek előtt mondja el lemondó beszédét, s adja át az országot II. Rudolf megbízottjainak.⁸

Talán túlságosan sokfélék a felsorolt események ahhoz, hogy együtt tárgyaljuk őket. Voltaképpen miféle szertartások jártak velük? Kapcsolatukat nehezebb észrevenni, mint a követségi fogadásokét és a jezsuita ünnepségeket, összetartozásukat a fejedelem uralkodásának nagy fordulópontjai, a méltóságában beállt változások jelzik. Nem állítom, hogy a követségi fogadásokban és a jezsuita rendezvényekben a fejedelmi rang nem nyert kifejeződést, épp ellenkezőleg; a méltóság állapotként jelenik meg bennük, a követ által reprezentált másik uralkodó méltóságával méretik össze a diplomáciai etikett értelmében, a jezsuiták által pedig uralkodói erények ítéltetnek meg a vallásosság jegyében, a vallási propaganda szempontjai szerint. Az uralkodás fordulópontjai ezzel szemben a fejedelmi rang, méltóság, hatalom állapotváltozásaival járnak. Az 1581-es választás, az oszmán szertartás szerinti beiktatás, az 1588-as rendi beiktatás, az 1598-as lemondás a konstitucionális méltóság kezdetét, gyarapodását és végét jelzi. Báthory Kristóf temetése Zsigmond fejedelmi legitimitációjának két momentuma, a választás és a beiktatás közé élkelődik, évek távolságában mindkettőtől: a temetés szertartása rendezte-e valamiképpen az előd és az ő életében megválasztott, de teljes hatalommal még nem rendelkező utód viszonyát?⁹ A fejedelem hatalmának megkérdőjelezését követte

az ellenpárti urak kivégzése; a veszélybe került hatalmat újraérvényesítő rítusként lehet értelmezni ezt.¹⁰ A kivégzések után keletkezett magyarázatok mind az uralkodói hatalom válságát járták körül. Akik a fejedelmet kárhoztatták, azt feltételezték, hogy lemondott a hatalomról, majd erőszakkal szerezte vissza, a mellette érvelők pedig a meggyilkolására szőtt összeesküvés ideájával álltak elő. Szamosközy István úgy tudta, hogy a rendek újra fel akarták esketni Zsigmondot a medgyesi artikulusokra.¹¹ Báthory Zsigmond házasságkötése Mária Krisztiánával egy, a méltóságát növelő folyamat betetőzése volt. A Báthory család és a Habsburg dinasztia közti konjunkciót megelőzően Rudolf császár és király elfogadta, hogy Zsigmond fejedelemként uralkodik Erdélyben, a Német-római Birodalom hercegei közé emelte, császári sással egészítette ki címerét.¹² A kivégzések, az esküvő, végül a lemondás: mind a törökellenes háborúra vonatkozó szövetség történetének egy-egy állomása; a temetés és az esküvő az uralkodócsalád ünnepségei is.

E szertartások egy részét vallásos ünnepekkel egy napon vagy azok naptári közelségében tartották. A temetést virágvasárnap, a beiktatást karácsonykor. A kivégzés dátumát a jezsuita Szántó István Keresztelő Szent János lefejezésének napjára teszi, augusztus 29-re, ám ebben hiába keresnénk rejtett üzenetet, hiszen ha a bibliai mártírságot Szántó a halálnem azonossága folytán az erdélyi kivégzésekkel párhuzamba állítaná, Báthory cselekedetét ítélné el, amivel fejedelempárti írása egészének ellentmondana.¹³ (Erdélyi történetírók, Szamosközy István és Somogyi Ambrus, ezt az egybeesést bizonyára szívesen kamatoztatták volna Báthory-ellenes szövegeikben, de egy nappal későbbre, augusztus 30-ra datálták a lefejezéseket.¹⁴) Az esküvőt augusztus 6-án, a Transfiguratio Domini, Urunk színeváltozása ünnepén tartják, ám ezt a tényt maguk a leírások nem hangsúlyozzák. Az 1598-as országgyűlés, melynek végén Zsigmond megvált tisztségétől, húsvét második napján kezdődött.¹⁵

A szóban forgó ünnepi alkalmak együtt jártak az országgyűlés összehívásával vagy egy olyan közösség összejövetelével, mely tágabb volt az udvarnépnél, de formális országgyűlésnek nem nevezhető. A zászlót hozó török követ jövetele, 1581. augusztus 25-e előtt összegyűlt Gyulafehérváron a „regnum universum”, pedig a hivatalos országgyűlés meghívólevelei csak szeptember 20-ra szóltak.¹⁶ A választáshoz, a beiktatáshoz, a lemondáshoz az országgyűlés nélkülözhetetlen volt; 1583-ban talán önmagában a temetés miatt is összehívták volna, de a politikai ügyek szokásos megtárgyalása sem maradt el.¹⁷ A beiktatás ceremóniája a fejedelmi kíséret és az országgyűlési urak interakcióját példázza. A kivégzések előtörténetét voltaképpen a török háború ügyét napirendre tűző, egymást érő országgyűlési tanácskozások adják. Az esküvő évében már május elején véget ért a tavasszal szokásos diéta.¹⁸ Augusztus elején, amikor az esküvőt tartották, küszöbön állott Báthory törökellenes hadjárata, ezért nem tartottak hosszú ünnepséget, és meghívóleveleket sem küldtek, állítja Baranyai Decsi János. Ennek ellenére a városok és a mezővárosok, sőt, másik forrásunk szerint bizonyos „küldött urak” megjelentek, hogy átadják ajándékaikat.¹⁹ Végül, 1598-ban egy megfélemlített országgyűlés előtt mond le a hatalomról Báthory Zsigmond.

Az elemzett események közül jó néhányal kapcsolatban álltak a jezsuiták. Zsigmondot nem sokkal azután választotta meg a kolozsvári országgyűlés, hogy ők be rendezkedtek a városban. Kristófot gyulafehérvári templomukban temették el, részt vettek a gyászszertartásban. Heten ott vannak Medgyesén, amikor Zsigmondot a diéta megerősíti hatalmában, és a rendjüket kitiltják az országból: mindez karácsonykor. December 26-án hirdetik ki a gyűlésnek helyet adó templomban az ellenük hozott határozatot, aznap misézhetnek utoljára a fejedelem előtt. Egyikük, Szántó István erre a napra datálja Zsigmond eskütételének és Ghyczy János kormányzó lemondásának szertartását. Szállásukon tartottak karácsonyi istentiszteletet. Január 2-án az országgyűlés

ünnepélyesen megeskette Zsigmondot a szerzetesrend eltávolítására. Szántó mártírhalálra vágyott, hisz a sérelem éppen karácsonykor esett a jezsuitákon; levélben kérte a kormányzótól, hogy köztéren fejeztesse le őt és társait, amiért vállalták hitüket – ő maga legalábbis ezt állította.²⁰ 1594-ben a kitiltás után is Erdélyben maradt rendtag, Ladó Bálint szemtanúja volt a kolozsvári kivégzéseknek, ő tudósította róluk az akkor Bécsben működő Szántót, akitől a hírek tovább terjedhettek.²¹ Az esküvőn Alfonso Carrillo tart beszédet, majd a lemondást is személyesen figyelemmel kíséri.²²

A ceremóniákat az alábbiakban a helyszín vonatkozásában osztozom szakaszokra, így láthatóvá lesz, hogy a ceremóniák egyes részei milyen teret vettek igénybe – a szevezők mely aktusokhoz rendeltek hozzá zárt, illetve nyílt teret, a szereplők milyen módon rendeződtek el, hol kapott helyet a fejedelem. A nyíltság kapcsán nem beszélhetünk nyilvánosságról, míg nem definiáljuk annak mibenlétét.

A bevonulásokhoz a város határa, belterületének egy útvonala és egy városi célpont tartozik; más szakaszokban az események a palotán, a fejedelmi szálláson belül zajlanak, ahonnan menet indul a templomba, s ahova majd visszatér.²³ 1583-ban a gyulafehérvári palota termeiben kezdődik a gyászszertartás, onnan viszik a koporsót a temetési menetbe. Medgyesen a fejedelmet szállásáról vezetik a templomba. 1595-ben az esküvő két napján két-három ízben hagyta el a pár a palotát, s ment a katedrálisba, egyszer pedig Bocskai István meghívásának eleget teendő távozott.²⁴ Minden elemzett ceremónia városi teret használ, a városi épületek belső terét. Az udvar és az országgyűlés a ceremóniák egy-egy szakaszát nyílt városi térbe helyezte, de az nem feltétlenül járt együtt a városi polgárság jelenlétével. A város nyílt terét az óvatosság zárttá tehetette a városban és rajta kívül élők előtt: a beiktatáskor bezárták Medgyes kapuit, Kolozsváron a kivégzéseket csukott városkapuk közt hajtották végre.²⁵ A városi hatóság részese volt a beiktatás és a kivégzés szertartásának. Medgyes városának trombitásai és dobosai kísérték zenéjükkel a menetet és a beiktatást követő bankettet, a polgármester a fejedelemmel a templomtól annak szállásáig ment; a templomban együttműködött a plébános kórusa és az ifjabb Báthory István zenekara.²⁶ 1594-ben Kolozsváron a város pallosával fejezték le az elítélteket.²⁷ Kendi Sándor utolsó szavaival a rá mért ítélet törvénytelenége miatt tiltakozott, s az ellen, hogy a cigány hóhér – nyilván a város hóhéra – kezébe adta a pallost a fejedelem. Követelte, hogy a büntetést rangjához méltón egy udvari katona hajtsa végre. Szamosközy szerint az udvari testőrség két kapitánya csatlakozott a hóhérhoz.²⁸

Báthory Zsigmond az udvartól nem messze fogadja a török követet. A szónoklat és a zászló átadása, amennyire a forrásból megítélhető, nyílt színen zajlik, a palotába csak ezek után megy a két fél.²⁹ Amikor Mária Krisztierna Gyulafehérvárra érkezik, a találkozási pont a városon kívülre kerül, mégsem teljesen nyitott helyre, hiszen sátort állítanak fel ott, ez alatt üdvözlik egymást a felek reprezentánsai. A bevonulás célpontja nem közvetlenül a palota, oda csak a katedrálisban tett hálaadás után gyalogolnak át.³⁰ Úgy a jelvény átadásakor, mint a menyasszony jöveletekor üdvölvéseket adnak le Gyulafehérváron. Mindkét fogadásban részt vesznek a fejedelem lovas és gyalogos csapatai, főúri kísérete.

A polgári hatóság és a teret használó udvarnép szertartásbeli szerepéről fogalmat alkothatunk, ám a város lakosságáról szinte semmiféle értékelhető adatunk nincs, így nehéz bármit is megállapítani az udvari ceremónia és a városi nyilvánosság kapcsolatáról. Amikor Zsigmond 1594-ben Kolozsvár felé közeledik, főúri csoport várja.³¹ Baranyai Decsi János szerint Mária Krisztierna elé kolozsvári bevonulásakor a város rendjei (ordines civitatis) mentek, azonban nem világos, mit ért ez alatt. Ugyanő a menyasszony gyulafehérvári érkezésének leírásában a népről, általában a jelenlevőkről beszél: e két kategóriának semmi haszna nem vehető. (A „populus” szerepeltetése

egyébként is visszavezethető az antik triumphus irodalmi előképére.)³² Gyulafehérvár falakkal körülvett városmagját, amelyben a palota, a katedrális, a jezsuita templom található, az udvari nép által lakott területnek tekinthetjük: a fejedelmi székváros központjában tartott ceremóniáknak még az utcai szakaszait sem láthatta az udvari emberek körénél szélesebb közönség, hacsak be nem engedték a falak közé a suburbium lakosait.³³

Gyulafehérváron nem kellett a menetnek nagy távolságokat megtennie. A palota a katedrális tőszomszédságában volt, a jezsuita templom az „udvari” város közepén állt, némileg távolabb.³⁴ Medgyesen az erődített templom a ceremónia idejére bezárt városon belül még szűkebb, védettebb teret biztosított a felvonulóknak, és a fejedelem szállása sem esett messzire tőle.³⁵ A kérdéses városi helyszínek közt a legnyitottabb a kolozsvári főtér lehetett, ahol a lefejezések történtek, ahol a fejedelem szállása volt. Szamosközy szerint „nagy oka lőn Bátori Boldizsár halálának”, hogy a fejedelmi házat használta szállásként, amíg Zsigmond Kolozsvárra nem érkezett: a szó szoros értelmében látványos bizonyítékát adta annak, hogy fejedelemnek tekinti magát.³⁶ Itt tartóztatták le és börtönözték be az ellenpártiakat; lehetséges, hogy e ház ablakából nézte Báthory Zsigmond a kivégzéseket.³⁷ A kivégzettek testét eső tisztította meg a vértől, írja Szamosközy. A hirtelen esőt, mely a vért lemosta, az áldozatok ártatlanságának jelként értelmezi Somogyi Ambrus. Nem elképzelhetetlen, hogy a kivégzés szemtanúiban is megfogant a gondolat – Somogyi úgy tesz, mintha az ő véleményük lett volna –, hogy a fejedelem nyíltzíni ítélkezésének jogtalanságát bizonyítja az isteni-természeti ítélet, a csodás jelenség.³⁸ Kitiltásuk után a jezsuiták is élnek a természeti jelenség bekövetkeztének felidézésével, ártatlanságukat bizonyítandó: aznap, amikor Medgyesről távoznak, a templomot, ahol az ellenük hozott dekrétumot kihirdették, villám sújtja, megrongálja a fejedelem házának kéményét, Gyulafehérváron pedig a hidat.³⁹

Csak egy esetben nyerünk bepillantást abba, hogyan készítették elő a palotában a ceremónia külső, utcai szakaszát, s ez a temetés. Három nappal előtte zsolnárokat kezdtek énekelni a palota egyik termében (in conclavi) felravatalozott holttest mellett, ahol tíz nemes örködött. A Báthory István lengyel király által a temetésre küldött apát más klerikusokkal együtt elvégezte az egyházi rítusokat – ezeket a templomban majd újabbak követik. Amint Zsigmond és a lengyel király két küldöttje, a tanácsurak és az előkelő nemesség megjelent, az elhunyt nevében egy fiú verssel búcsúzott el tőlük. Az ország jeles személyiségei a koporsót, rajta a fejedelmi jelvényeket, az „átriumba” vitték, onnan indult a menet.⁴⁰

A gyászmenet összehasonlítható a medgyesi beiktatáskor felvonuló kísérettel.⁴¹ Az utcát gondosan előkészítették; Gyulafehérváron lécekkel fedték, talán mert sár volt akkor, márciusban, Medgyesen a száraz téli időben megelégedtek azzal, hogy megtisztították. Itt az udvari katonaság felsorakozott a szállástól a templomhoz vezető út mentén. (Zsigmond 1594-ben azzal az ürüggyel hívta a letartóztatandókat kolozsvári házához, hogy kísérik el a vasárnapi misére. A ház és a templom között akkor is ott állt a testőrfal; Alfonso Carrillo szerint a fejedelem miselátogatásakor ez volt a szokás.)⁴² A két menet egyezik abban, hogy Zsigmond középtájt, udvari kísérete és rokonsága társaságában halad. (A temetési menetben nagybátyja, Báthory István két követe fogja közre.) A fejedelmi tanács mindkét esetben Zsigmond közelében helyezkedik el, igaz, Gyulafehérváron utána, Medgyesen pedig előtte. A fejedelmi-udvari-tanácsadói csoportosulás kétségkívül a felvonulás magja. Zsigmond pozíciójának központosságát mégis viszonylagossá teszi egy-egy közvetlenül előtte levő elem, ez a temetéskor a koporsó, a beiktatáskor pedig a fejedelmi bot, melyet az udvarmester visz. Először a halott fejedelem előzi meg fontosságban – ő kétszeresen is jelen van, testi mivoltában, és két lovag-alteregó képében, akik a menet elején vannak –, második alka-

lommal pedig hatalmának szimbóluma, amit a szertartás előtt talán még nem is mondhatott a magáénak. A két menet eleje különböző. Gyulafehérváron egyházi emberek követik az említett alteregókat s előzik meg a koporsóvivőket, Medgyesen az országgyűlés delegációja vonul a fejedelmi jelvény előtt. A medgyesi processzióknak láthatólag nem voltak egyházi résztvevői, a gyulafehérvári felvonulásban viszont épp az országgyűlési urakat nehéz megtalálni, hacsak nem őket kell látnunk az odavetett „egyéb nemesurak” kifejezés mögött. Ha igen, akkor elmondható, hogy a temetési menetben meglehetősen hátulra kerültek, Zsigmond, rokonai és a városi képviselők mögé. Őket már csak a „tömeg”, „caetera turba” követte. (Ezek lettek volna a szegények, akiknek a temetésről szóló előírás szerint alamizsnát kellett osztani a szertartás végén?) Medgyesen Zsigmond után „főurak” mentek és katonák. Szembetűnő a különbség az ország nemességének a medgyesi felvonulásban elfoglalt kiemelkedő pozíciója és a temetési menetben kapott hátravetett helye között. A temetésen talán az egyháziak jelenléte, az ünnep egyházi jellege szorította őket a rangos fejedelmi-udvari csoport mögé, míg a beiktatásra induló processziót az esemény országos politikai jelentősége miatt vezette a diéta válogatott küldöttsége.

Kevés adat szól a temetésen részt vevők templombeli elhelyezkedéséről.⁴³ A szentélyben álló castrum doloris körül zajlott az egyházi gyászszertartás. Zsigmond a templom jobb oldalán, királyi nagybátyjának követe annak bal oldalán levő széken ült; a castrum dolorisból vitték a koporsót a templom bal oldalán előkészített sírba. A medgyesi beiktatáson is a jobb oldal jutott a fejedelemnek, a jobb melléktárral előtt állt és ott eskették fel.⁴⁴ (A török követ annak idején Zsigmond baljára került, de a lemondási beszéd alatt már Zsigmond lesz a császári biztosok bal oldalán.⁴⁵) Mellette volt két unokabátyja – Báthory Boldizsár és az ifjabb István –, ezen a helyen mondott le Ghyczy János a kormányzóságról. A rendek szemközt és a főoltár körül helyezkedtek el, és a főoltárhoz vezető szőnyegen álló fejedelmi tanácsosok választották el őket Zsigmondtól. A templomban tehát éppoly világosan elkülönítették a fejedelmi és a rendi hatalom reprezentánsait, mint a menetben; a tanácsurak csoportja állt mindkét-szer az országgyűlési urak és a fejedelem közé. A szertartást a hatalomban részesedők csoportjai közti kommunikáció határozta meg. Bánffy Boldizsár, a rendek szóvivője kijelenti, hogy a fejedelemnek kötelessége az eskütétel, ezt Kendi Sándor tanácsúr nyugtázza Zsigmond nevében. Bánffy átadja az esküformulát Kendinek, ő felolvassa, Zsigmond pedig elismétli annak szövegét. Ghyczy János ezután mond le – egy pillanatra sem áll elő tehát interregnum –, végül Kendi tolmácsolja a fejedelem köszönetét. A gyászszertartás templombeli szakaszában nincs jele a hatalmi csoportosulások efféle distinkciójának: egyedül Zsigmond és a királyi követ kiemelt pozíciója ismert. A fekete öltözötű gyászolók között Zsigmond, és talán rokonsága is, hosszú uszályú köpenyével tűnt ki. A kancellár, Kovácsóczy Farkas, fontos szerephez jut: lenyomatot készít a halott uralkodó pecsétjéről, kalapáccsal összezúzza és a koporsóra teszi. Ugyanoda kerül az a kopja is, amit az egyik lovag-alteregó a templom falán, mielőtt belépett volna, darabokra tört.

Ahogy Zsigmondot a lengyel király két követe fogta közre a temetési menetben, úgy kíséri az anyja, Mária főhercegnő nyomában haladó Mária Krisztiánát jobbról Rudolf császár, balról Miksa főherceg képviselője az esküvőre. A templomban baldachin alatt térdelve imádkozik Báthory Zsigmond, Mária Krisztiána és Mária főhercegnő, onnan először a fejedelem megy az oltárhoz, majd Rudolf és Miksa követe vezet oda a menyasszonyt. Amint Alfonso Visconti, a pápa nunciusa összeadta a párt, kívülről ágyú- és trombitaszó hallatszik. Visszatérnek a palotába, de másnap újra a templomba mennek, ahol a nuncius egy-egy gyűrű átnyújtásával fogja megerősíteni frigyüket.⁴⁶

A fejedelem a temetésről a palotába, a beiktatásról a szállásra ugyanolyan rend szerint tért vissza, ahogy jött. A medgyesi ház kapujában azzal ért véget a szertartás, hogy az udvarmester „Sit felix et faustum!” felkiáltására, mely a fejedelem uralkodását köszöntötte a város polgármestere és a szebeni királybíró áment mondott; Zsigmond a tisztelet jeleként levette a kalapját. Miután belépett a házba, az udvari katonák üdvölvéseket adtak le.⁴⁷

A fejedelem lakhelyén a beiktatást és az esküvő mindkét napját asztali ünnepség zárta.⁴⁸ Medgyesen egyetlen hosszú asztalt terítettek meg. Amíg odabent étkeztek, a ház előtt a zenészek trombitáltak és doboltak. Az asztalnál az ifjabb Báthory István muzikusai kaptak szerepet. Az esküvői bankett ülésrendje a meghívottakat három csoportra osztotta. Egy asztalnál foglalt helyet Báthory Zsigmond, Visconti nuncius és Miksa követe, egy másiknál ültek a fejedelemasszony udvarhölgyei, a harmadik mellett pedig a laibachi püspök – aki a menyasszonyt Stájerországból Erdélybe vitte és a bevonulás előtt beszédet mondott –, illetve meg nem nevezett követek és urak. A forrás épp Mária Krisztierna pozíciójáról hallgat. (A leírás szerzője egyébként furcsállta, hogy Zsigmond és Krisztierna csak egy ízben táncolt egymással úgy az első, mint a második napi banketten.)

Milyen jelvényekből, ruhadarabokból állt Báthory Zsigmond fejedelmi ornátusa? Ezt a kérdést tanulmányom egészére kellene kiterjesztenem, de sem a követfogadásokról, sem a jezsuita ünnepségekről fennmaradt források nem úgy mutatják őt mint a hatalmat jelző tárgyak viselőjét. Így a választást kizárólag az e részben tárgyalt szertartások vonatkozásában kísérlelhetem meg, azok összehasonlításával.

1581-ben Zsigmond zászlót kap a töröktől.⁴⁹ Nem tudunk arról, hogy ezt bármi kor használt volna, várhatnánk, hogy felbukkan az 1588-as beiktatáskor, de hiába. Zászlót használnak Kristóf temetésén 1583-ban, de ez sem Zsigmondé, sem Kristófé nem lehetett, mert kifejezetten a temetésre készítették, ahogy azt a róla szóló előzetes rendelkezés és a kivitelezett ceremónia leírása bizonyítja. (Sok esetben hasznunkra válik még, hogy nemcsak a gyászszertartás lefolyásáról, hanem annak tervéről is vannak adataink.) A temetéskor használt zászló legfeljebb távoli utalás lehetett a töröktől kapott hatalmi jelvényre. Kristóf neve, címere, titulusai és a „pacies bellique artibus clarus” felirat szerepelt rajta. A már említett feketébe öltözött két lovag-alteregő közül az egyik vitte a zászlót, a másik pajzsot és kopját tartott. Ez utóbbi a kopját a templom előtt a falon összetörte, és a zászló hordozójával együtt a castrum doloris mellett várakozott az egyházi szertartás végéig. (A kopjavívő talán be sem mehetett volna a templomba, hiszen az előírás csak a zászlós bemenetelével foglalkozik: talán a pajzsot is ennek kellett volna bevinnie, társától átvéve azt.) A pajzs és a kopja tört darabjait rátették a sírra; a zászló sorsáról nincs adat. Az alteregők lovagi szerepben való megjelenése, a fegyver összetörése és más fegyverekkel együtt történő sírra tétele alapján arra következtethetünk, hogy a szertartásnak ez a része a volt uralkodó harcosi, katonai minőségére, ennek attribútumaira, egyben a lovag világi dicsőségének végére irányul, s nem az uralkodás befejeződését deklarálja. A temetésen igénybe vett zászlót nem kell az uralkodói jelvények közé sorolnunk.⁵⁰

Használtak azonban jellegzetesen uralkodói jelvényeket is ekkor. A palotában, a ravatalozáskor tűnnek fel egy pillanatra előttünk. A koporsón vannak, amikor azt a „conclave”-ból az „atrium”-ba viszik, de többé nem látjuk őket, azt sem tudjuk, hogy kivitték-e őket a palotából. Hercegi korona (corona Ducalis), jogar (sceptrum) és arany kard (ensis aureus) alkotta ezt a jelvényegyüttest, aminek lényegében megfelelnek az előírásban feltüntetett tárgyak: „az sellyén felől egy herceghi korona, jobb kéz felől egy bot és bal kéz felől egy tör rajta.” Ha a temetés rendezői az előírásnak engedelmeskedve jártak el, akkor ötvösökkel, újonnan, erre az alkalomra készítették el eze-

ket a jelvényeket.⁵¹ Báthory Kristóf tehát egyiket sem viselhetette életében, de viselhetett hasonlóakat. Talán valódi jelvények nyomán csináltattak temetési másolatokat, melyeknek a sírba kellett volna kerülniük, és az eredetiekről nem mondhattak le. Az sem zárható ki, hogy e hatalmi szimbólumok akkor és ott csak az ideák világában léteztek, épp ezért állították elő őket most. Szamosközy István írja János Zsigmond temetéséről – amely a Báthory Kristóféhoz időben legközelebbi uralkodói temetés Erdélyben –, hogy a fegyverzet elemei (pajzs, lándzsa, páncélzat, sisak stb.) és az uralkodói jelvények (melyek közt van jogar és kard, de nincs korona) egyaránt a sírba tétettek.⁵² (A két temetés összehasonlítása körül bizonytalanságot kelt, hogy Szamosközynek kezében volt Kristóf temetésének előírása, használhatta azt, amikor János Zsigmond búcsúztatásáról írt.⁵³) Kristóf temetése kapcsán a jelvények sírbatételéről vagy akár sír közeli használatáról mindazonáltal nem beszélnek a források. Valószínűleg tartom, hogy az uralkodói jelvényeknek a temetés palota utáni szakaszában való használatáról, esetleges sírbatételéről azért ne tudnánk, mert éppen ezeket az újonnan elkészített tárgyakat akarták valódi hatalmi jelvényekként Báthory Zsigmond számára megtartani. Megválaszolhatatlan kérdés, mennyire voltak ezek minőségesebbek; érdemes volt-e őket, ha nem is mint valószínű hatalmi jelvényeket, de mint értékes tárgyakat megtartani. Általában véve, nem világos, hogy a szertartás során az uralkodói jelvényeket (másolataikat) elkülönítették, elválasztották-e valamilyen módon Báthory Kristóftól, jelezve, hogy immár nem uralkodóról van szó. Ha valóban csak másolatok, temetési jelvények voltak, gond nélkül teheték őket a sírba. Lehet, hogy a palotából nem vitték ki, de a forrás arról is hallgat, hogyan, mikor vették le a koporsóról őket. E kétségek miatt épp arra nem válaszolhatunk, vajon megfosztották-e Kristóft fejedelmi minőségében uralkodói jelvényeitől, ahogy a kopja összetörésével harcosi minőségében a fegyverétől. (A fegyverektől való megfosztás sem volt teljes, mivel a kopja darabjai és a pajzs a sírba kerültek.) Semmi nyoma annak, hogy a jelvények és a fejedelmi utód a temetés során kapcsolatba kerültek volna. Zsigmond nem érinti meg közülük egyiket sem, egyiket sem adják át neki; hiszen nem is kaphatja meg a teljes hatalmat, amíg esküt nem tesz a rendek előtt, amint azt az 1581-es fejedelemválasztó gyűlés elhatározta. Hogy az uralkodásnak a halál bekövetkeztekor vagy a temetés aktusával szakadt-e vége, a ceremónia, amennyire mi megítélhetjük, nem tette nyilvánvalóvá. Kristófnak már halála előtt legitim utódja volt, és Zsigmond hatalma nem gyarapodott apja eltemetésével. Mégis történt változás az erdélyi hatalmi struktúrában, mert már a temetés napján felolvasták az országgyűlés előtt Báthory Istvánnak a hármastanács létrehozásáról intézkedő üzenetét. Nem a temetésből következett a hatalom gyakorlásának módosítása, a kettő egybeesését inkább az ügyes időzítés különös példájának kell tekinteni: ez pedig nem a régi uralkodójukat vesztett és új uralkodóval bíró rendeknek tudható be, hanem a nagy és kívülálló autoritásnak, Báthory István lengyel királynak. Az 1588-as beiktatáson láthatók lesznek olyan tárgyak, amelyek a temetésen használtakra emlékeztetnek, de a velük való tárgyi azonosságukat semmi sem bizonyítja.

A medgyesi ceremónia legfontosabb hatalmi szimbóluma a bot (Stab) lehetett, erre abból következtethetünk, hogy kitüntetett helyen, kitüntetett személy, az udvarmester vitte a menetben.⁵⁴ Azt nem tudjuk, a ceremónia mely pillanatában adták át Zsigmondnak, ha egyáltalán átadták. Lehetséges, hogy már Medgyes előtt használhatta, és a menetben nem a várható beiktatásra céloz a jelvény és a személy szeparációja, hanem a hatalom és az azt gyakorló személy elvi, állandó, alkalomtól független különbségére. A beszámoló szerint már az eskütétel előtt aranyozott kard volt Zsigmond oldalán.⁵⁵ Tehát a temetésen kiállított uralkodói jelvények közül kettő, a bot és a kard, legalábbis típusában, megjelenik a beiktatáson; kérdés viszont, hogy használtak-e hercegi koronát. Zsigmond fejfedőjét a leírás szerzője, a szebeni királybíró a Hutt szóval

határozza meg, ami esetleg jelenthet hercegi koronát, kalapot (Fürstenhut), de azt is elmondja, hogy Zsigmond feltette az apjától maradt forgót, dísz (Puschen) erre a fejedőre.⁵⁶ Ez az egyetlen darab, amit Báthory Kristóf saját viseletéből az utód kétségen felül használt, de nem tudjuk, jelvény volt vagy személyes jellegű ruhadarab. Vajon lehetett-e efféle dísz hercegi koronára tenni – ezt indokolná, hogy az apától maradt, így fontossága összemérhető lehetett a koronáéval –, vagy csak valamiféle süveg, kalap mellé? Az eskütétel alatt Zsigmond fedetlen fővel állt, amiből nem derül ki, vajon akkor levette fejfedőjét, vagy azt csak az eskü után kapta meg. A ceremónia végén, a szállítás kapujában Zsigmond az udvarmester, a megyesi polgármester és a szepesi királybíró szertartásos jókívánságát viszonzandó, leemelte fejfedőjét: egy hercegi korona aligha lehetett alkalmas arra, hogy viselője tiszteletteljes gesztust tegyen vele.⁵⁷

Zsigmond szertartáson viselt ruhadarabjain a vörös árnyalatai domináltak: cobolymentéje vörös, bársonydolmánya karmazsinpiros volt.⁵⁸ Szamosközy István kommentár nélkül jegyzi meg, hogy Gálffy János megöletésének napján a fejedelem vörös ruhába öltözött⁵⁹: úgy tűnik, hogy a véres cselekedet szándékára, a hatalommal való visszaélésre éppúgy vonatkoztatható volt a vörös színű ruha viselete, ahogy a beiktatásakor bármiféle morális tartalomtól mentesen jellemezte a hatalmat elnyerő uralkodó öltözetét.

Semmi jele annak, hogy a lemondáskor elővették volna a jelvényeket, hogy Báthory Zsigmond megvált volna ezektől az országgyűlés színe előtt. Hiányoznak azok a források is, amelyek elárulhatnák, viselte-e Zsigmond az említett jelvényeket más alkalmakkor. A pénzérméken látható portrékon a fejedelem egyik kezében vállára fektetett buzogányt (jogart, botot?) tart, a másikat kardmarkolaton nyugtatja. Fedetlen fővel ábrázolják, de bizonyos pénzeken a címer fölött szerepel a hercegi korona. Fiatalkori, bajusz és szakáll nélküli képmásáról, amely a megyesi beiktatást követő évben, 1589-ben vert talléron maradt fenn, hiányzik a kard, viszont van rajta sisak, azon tollas forgó.⁶⁰ E sisakdísz-forma azonban épp eléggé elterjedt volt ahhoz, semhogy az érmén ábrázolt darabot a beiktatáskor viselt forgóval egyszerűen azonosítani lehetne. Bővíthető azoknak a tárgyaknak a lajstroma, amelyek Báthory Zsigmond tulajdonában voltak, de inkább személyes jellegűek, személyes érdem alapján kapott darabok, s nem az egyébként nehezen leírható uralkodói ornátus részei. 1583-ban ezüstkeresztet kapott az Erdélybe látogató Antonio Possevino jezsuitától: az „eretnekekre” panaszkodva ő maga kérte tőle, nem a saját céljaira, hanem a katolikus egyház számára.⁶¹ 1584 karácsonyan az aranygyapjas rendjel módjára viselte az aranykeresztet, amit a pápa küldött neki.⁶² 1596-ban VIII. Kelemen kamarása vitte Báthorynak azt a karácsonyi éjjelen megszentelt tört, mely a törökkel szembeni sikereit volt hivatott elismerni.⁶³ Zsigmond 1597-ben az aranygyapjas rend tagja lett, de erről a tanulmány végén ejtek szót.

Esküformula, szónoklat a kivégzettek teste fölött, a lemondási beszéd: ez minden, amit Báthory Zsigmond szóbeli megnyilvánulásairól tudunk, ami az eddig vizsgált ceremóniákat illeti. Tévedés volna a beszédeknek a források által kínált szavait Zsigmondnak tulajdonítani, hiszen az esküformulát nem ő állította össze⁶⁴, a lefejezések utáni szónoklat hitelességében – róla a jezsuita Szántó István levelében olvasunk először⁶⁵ – teatralitása miatt kell kételkednünk. A lemondási beszédnél jelen van Istvánffy Miklós, ő foglalja azt össze megbízója, Rudolf császár számára, aki inkább stilsztikai, mint tartalmi változtatással átírja Albert főhercegnek.⁶⁶ A lényeges pontokon hasonlít rájuk az a két szöveg, amely Baranyai Decsi János, illetve Szamosközy István művében olvasható.⁶⁷ (A Baranyai- és Szamosközy-féle változat inkább e két történetíró műveltségéről tanúskodik, és aligha adja vissza autentikusan Zsigmond szavait.) Ha a beszédet nyelvi valójában nem is ismerjük, legalább fő gondolatait valószínűsíthetjük.

A tény, hogy a fejedelem szólásra emelkedik, önmagában, a beszéd tartalmától

függetlenül is jelentőségteljes megnyilatkozás, hiszen máskor csak reprezentáns, például a kancellár közvetíti az uralkodó üzenetét a hallgatóságának. A Báthory Zsigmondnak tulajdonított beszédek olyan szituációkhoz kapcsolódnak, amikor a hatalom birtoklásának problémái valóban kikényszeríthették a személyes megszólalást. Feltehető a kérdés: milyen követelmények fogalmazódtak meg a fejedelem uralkodását illetően, s azok közül melyeket vette át, ha nem is maga Báthory Zsigmond, de a ceremónia rendezője, a leírás szerzője.

Időrendben haladva az 1588-as medgyesi ceremónián elmondottakat kellene először az elemzés tárgyává tenni. A Huet Albert szebeni királybíró által kivonatolva lejegyzett szónoklatok tartalmi párhuzamaira rátalálunk az akkori országgyűlési iratokban.⁶⁹ Azonban mindannak, amit e két forrás magában foglal, természetes előzményei vannak a hét évvel korábbi, Zsigmond megválasztásakor összeállított országgyűlési iratokban.⁷⁰ Ezek hiánypótlóak, mert nincsenek forrásaink arról, rendezték-e 1581-ben a ceremóniát. Az iratok alapján legalább a fejedelemmel szemben támasztott igények akkori verbális megfogalmazása rendelkezésünkre áll.

Tudatában annak, hogy „mely veszedelmes dolog az interregnum”, teszük Zsigmondot a nagybeteg Kristóf utódjává 1581-ben; bár még gyermek, természetében megvan az uralkodói erények felnőttkori kiteljesedésének esélye. Irgalmasságát a gyermek Dávid király módjára már most tanúsítania kell, ehhez járulnak majd az idővel elsajátítható erények, így válik ő oltalmazó, igazságos, harcban győztes uralkodóvá. Kristóf halála után meg kell esküdni, „mikor Isten annak az idejét el hozza”, a „régiszent királyoktól adatott és vött szabadságok és igaz törvények” megtartására, s akkor a rendek hűséget fogadnak neki.

Félig fennmaradt annak a beszédnek a latin szövege, amit a jezsuita Leleszi János, Zsigmond nevelője tartott Kristóf temetésén. Nem érdektelen, amit Kristóf fiatal koráról, felemelkedéséről, az őt és testvérét, Báthory Istvánt katolikus vallásuk miatt ért sérelmekről, kettejük uralkodói erényeiről és kegyességéről mond, de, sajnos, a szöveg éppen ott szakad félbe, ahol a szónok rátérne arra, hogyan szerezte meg és gyakorolta a hatalmat Kristóf. Egyetlen utalás sem maradt Báthory Zsigmondról, pedig fontos lenne tudni, milyen helyre tette tanítványát a család történetében Leleszi János.⁷⁰ (A család majd Alfonso Carrillo latin nyelvű esküvői beszédében kerül elő újra. E beszéd tartalma azonban ismeretlen, csak Baranyai Decsi János állítja, hogy a Báthoryak és a Habsburgok rokoni kapcsolatának létrejöttét méltatta.⁷¹)

A választáskor a rendek azért könyörögtek Istenhez, hogy áldja meg döntésüket, Zsigmondot „tegye hasznos fejedelemmé”; a beiktatáskor a hálaadás, egyben a további segélykérés ideje jön el.⁷² Az 1588-as országgyűlési irat szerint hét éve elkerülték az interregnumot és saját nemzetségükből való fejedelmet kaptak, akinek gyermeklétében Istennek köszönhetően béke volt az országban. Isten elhozta a beiktatás napját, hogy az alattvalók uralkodójuk gondviselését érezhessék, aki szintén tőle kapja hatalmát. Az országgyűlés kéri Istent, tegye a fejedelem uralkodását áldásossá. A diéta szerepe arra korlátozódik, hogy „nyilvános helyen való, ünnepélyes” eskütételre kötelezze Báthoryt, ő pedig számíthat elődei teljes hatalmára és alattvalóinak Isten által felügyelt hűségére. Az 1581-es és 1588-as országgyűlési iratok kikötik, hogy a fejedelem tartson maga mellett tanácsurakat. (Láthattuk, hogy a ceremónia is a gyűlés, a tanácsosok és a fejedelem viszonyát tükrözte.) A „Sit felix et faustum” jókívánság, mellyel az udvarmester a ceremóniát zárja⁷³, megtalálható mindkét országgyűlési határozatban.

A két szövegben érintett témákat viszik tovább a beiktatási szertartáson elmondott beszédek. A rendektől a fejedelemnek szánt kijelentések egyoldalúságának helyére itt valószínűs dialógus kerül, melyben Kendi Sándor tanácsúr közvetít. Bánffy Boldizsár, a rendek képviselője Ézsaiás próféta könyvének első részéből vett idézettel kezdi

beszédét. Az Úr azzal fenyegeti Jeruzsálemet és Júdát, hogy bosszút áll rajtuk bűneiért, és csak megtisztulásuk után állítja bennük helyre az igazságot. (Nem tudjuk, Bánffy mennyit idézett a bibliai részből, mert a leírásban csak a kilencedik vers szerepel.) Erdélyt Izráelhez hasonlította, a bűnökre összpontosított. A bibliai idézet után Erdély Báthoryak alatti történetére tért rá: Isten hosszú időn át általuk óvta meg az országot, ő teszi most Báthory Zsigmondot az élére. Ha a szónok Isten kegyeltjeit látta a Báthoryakban, természetesen aligha vonatkoztatta a bibliai bűnöket uralkodásukra. Az Izráelen vett bosszú képét inkább mint fenyegető lehetőséget tárta az uralkodó és hívei elé: az isteni rendelésből hatalmát nyerő fejedelem elsősorban azt tartsa szem előtt, amivel Istennek tartozik. Bánffy istenadta csillaghoz hasonlítja az új uralkodót, a csillag és az emberek viszonyát ugyanolyan szellemben jellemzi, ahogy a törvényszöveg az uralkodó és az alattvalók közti kölcsönösségi viszonyt meghatározta. Az alattvalók a csillag fénye felé fordítják tekintetüket, oltalmat várnak tőle, cserében engedelmességgel tartoznak. A beszéd végén a szóvivő deklarálja, hogy a fejedelem a szokásnak megfelelően esküt köteles tenni.⁷⁴ A Zsigmond nevében beszélő Kendi Sándor Bánffyhoz hasonlóan Istennek köszöni, hogy a fejedelem elődeinek uralkodása alatt és az ő gyermekkorában megtartotta az országot; háliját fejezi ki az országgyűlésnek, amiért a korábbi választást most meg akarja erősíteni; ígéri, hogy nem fog elhanyagolni semmit abból, amit a törvények és szokások egy fejedelem számára előírnak; törekvéseihez Isten segítségét kéri. Az esküformulában az ország békében és háborúban való védelme, az Aranybulla („des Königes Andreae Decretum”) érvényben tartása, a birtokadományok, a szabadság- és szokásjogok, a folyó országgyűlés határozatainak elismerése szerepel. Az eskütételt követően Ghyczy János kormányzó kijelenti, hogy aláveti magát az országgyűlés határozatának, és felajánlja, hogy tisztsége letétele után is teljesíteni fogja, amit a fejedelem és a szükség követel tőle. Beszédét a Zsigmondnak szóló jókívánsággal zárja. Ezután Kendi újra köszönetet mond a fejedelem nevében.⁷⁵ A szertartásból láthatólag a rendek esküje hiányzik, igaz, az országgyűlési irat már leszögezte, hogy Zsigmond a korábbi fejedelmekével egyenlő hatalommal fog rendelkezni, amint esküt tett.

Szántó István levelében, melyet a kivégzésekről Aquaviva rendfőnöknek írt, és az ehhez tartalmilag, sőt gyakran nyelvi is hasonló névtelen tudósításokban szó esik Szentgyeydi Gergely deák lefejezése előtti nyilvános vallomásáról.⁷⁶ Elismeri, hogy ő és társai összeesküvést szőttek Báthory Zsigmond ellen; megnevezi a helyet, ahol az előre elkészített mérég található; aki ennél többre kíváncsi bűneiket illetően, mondja, az a feleségénél kérdezősködjön. Szántó levelében ez a beismerés annak a tiltakozásnak az erejét veszi el, amellyel Kendi Sándor az ítélet jogtalanságára és végrehajtásának méltatlan módjára hívta fel a figyelmet. A névtelen jelentésekből már kimarad a kényelmetlen Kendi-féle szónoklat, közülük kettőben Szentgyeydié olvasható;⁷⁷ Szántónál maga Zsigmond indokolja tettét könnyes szemmel. Istenhez szóló fohászában fájjalja, hogy „testvérei” fordultak ellene. Nem ő az oka a történeteknek, mert összeesküvésük miatt kellett a kezét övéi vérével beszennyeznie. A testvéri szeretet természetes kötelékét tépték el – de Isten többre tartandó, mint a testvérek. A tudósítások egyikében a magyarázó beszéd színhelye az országgyűlés lesz.⁷⁸

A sírás, az elérzékenyülés mint a súlyos vádakkal szembeni védekezés formája kerül elő Szamosközy egyik feljegyzésében. Nádasdy Ferenc fejére olvassa Zsigmondnak, hogy a törvénytelen kivégzésekkel elvesztette becsületét a keresztény világ előtt. „Ezeket hallván urunk, úgy sirt és zokogott, mint az gyermek.” A kivégzésekért számot kell adni Isten előtt, de nem neki, hanem azoknak, akik rábeszéltek. „Én csak megengedtem, de nem hagytam, hogy megöljék. Adjanak ők okot róla isten előtt.”⁷⁹ A tragikus helyzet és lelkiállapot jelzésének bevett írói eszközét olvashatjuk az uralko-

dó sírásáról szóló utalásokban, vagy – azoknak hitelt adva – a lelkiállapot valóságos tünetét: itt eldönthetetlen a kérdés. 1588-ban Medgyesen állítólag két kendőt telesírt, amiért ki kellett tiltania a jezsuitákat. Úgy hírlett, távozásuk után nem hagyta, hogy levágják a haját, „ezzel adta nyilvános jelét nagy fájdmának”.⁸⁰ (A medgyesi beiktatás drámájában talán az a legnehezebb mozzanat Zsigmond számára, hogy az országgyűlés és a jezsuiták egyaránt Isten előtti felelősségét hangoztatják, miközben teljesen elmentendő politikai követelésekkel lépnek fel. A helyzetet az időzítés élezi ki, az ünnepi körülmények, a karácsony eljövetele. Zsigmond ott van a politikai szertartáson, de a jezsuiták karácsonyi istentiszteletétől kénytelen távol maradni.) Lemondó beszédét is könnyekkel küszködve, elcsukló hangon adja elő Zsigmond, sírásra készít sokakat a hallgatóság soraiban. Erre nemcsak a történetírók, Baranyai és Szamosközy, hanem az eseményről frissen tudósító Istvánffy és Carrillo is így emlékeznek.⁸¹ Carrillo azt írja, hogy a szónoklat gravitása, prudenciája és az előadás személyessége bírta együttérzésre a közönséget. Mivel Carrillo nem törődött a beszéd tartalmával, azt az Istvánffy-level alapján foglalom össze és illeszttem be a már elemzett szövegek, beszéd-leírások közé.⁸²

Hogyan kell felbontani azokat a szájakat, melyekkel a választás, a beiktatás, a tizenhét évi uralkodás e két nagy eseménye összekötötte a fejedelmet alattvalóival? Az országgyűlési határozatok még Zsigmond ellenjegyzésével születnek meg.⁸³ A rendek nem vesznek búcsút a fejedelemtől, és csak közvetve érintik a hatalmi változás tényét: eddig is „unió” volt köztük és a „római császár” közt, amely most újabb „consensus-sal” erősítetik meg. Beszélnek arról, hogy az országgyűlési küldötteknek helyben kell felesküdniük a császárra, akik ezt elmulasztják, meghatározott időn belül kötelesek így cselekedni. A császári biztosoktól kapott hitlevelet Szebenben fogják őrizni. Az ismert esküformulák 1598. április 8-i dátumot viselnek⁸⁴; az országgyűlési törvényeket április 10-re keltezték, és ezen a napon mondta el beszédét Báthory Zsigmond. Történeti visszatekintéssel kezdi, majd köszönetet mond a diétának, amiért már akkor fejedelmé választotta, amikor még ki sem érdemelhette. Uralkodását elődeiéhez méri, de nem saját családjáról szól, hanem általában a fejedelmekről, akik a török pártját fogva a magyar királyoknak sérelmeket okoztak. Ő ezen a helyzeten változtatott; két hatalmas uralkodó közül kellett választania, nehogy áldozatává váljék annak, aki győztesen kerül ki kettejük összecsapásából, s ő a keresztény félhez csatlakozott. A beszéd második része a fejedelmi szerepből való kilépésről szól. Hogy miért döntött a lemondás mellett, arra nézve semmit sem tudunk meg Istvánffy leveléből. (Szamosközy és Baranyai ezzel szemben hosszan idézi az uralkodók lemondásának történeti példáit.) Engedelmséggel most már nem neki, hanem a császárnak tartoznak, akire felesküdték. Aki eddig fejedelem volt, most jóakaró barátta válik, és a kölcsönös megbocsátás reményével búcsúzik. A császári biztosokat, akik a beszéd ideje alatt a jobbán ültek, a teremből való távozáskor maga elé engedi.⁸⁵

A ceremóniák összehasonlító elemzése során a beszédek esetében merül fel a legélesebben a forráskezelés problémája. Az itt tárgyalt szertartások összehasonlításának bármely aspektusánál előléphet a források különbözősége miatti rezignáltság, de a szertartások cselekedetek összevetése kevesebb buktatóval jár, mint a beszédeké. A forrásra vonatkozó problémák a tanulmány további részeiben is felvetődnek. A követszövegek elemzését ugyanakkor megkönnyíti, hogy az egyes szertartások hasonlóan egymáshoz – sokkal inkább, mint a most véget érő fejezetben szereplők –, és így egyetlen ceremóniatípus változatainak, egyetlen ceremóniális praxis részeinek tekinthetők.

Követszövegek

E ceremóniák jelentős része a fejedelem képviselője, közvetett jelenléte jegyében zajlik, ő maga pedig csak adott pillanatokban tűnik fel. A diplomáciai etikett há-

rom autoritás, a fejedelem, kísérete és a követ – illetve az általa képviselt hatalom – viszonyát mutatja meg; egy-egy többször előforduló jelenség mögött kirajzolódik az, amit a gyulafehérvári udvarban a követfogadás szabályrendszereként tarthattak számon, sőt olyan helyzeteket is megpillanthatunk, amelyek felvillantják a fogadás előkészületeit vagy épp a szabályok alkalmazása körül kialakult vita aspektusait.

Antonio Possevino 1583-ban a Kolozsváron felállítandó jezsuita szeminárium ügyében jött Báthory Istvántól Erdélybe. Március 6-án Gyulafehérvárról Báthory Istvánnak és Ptolomeo Galli pápai államtitkárnak írt levelében rövid említést tesz a fogadásról, melyben az ifjú fejedelem részesítette. Sokkal bővebben tárgyalja az eseményt a jezsuita Thomas Sailly – Possevino útitársa – emlékiratában, melyet két változatban is elkészített (1583, 1585).⁸⁶ 1584 szeptemberében megye Franco Sivori, genovai nemes Erdélybe, a havasalföldi Petru fejedelem házassági ajánlatával. Emlékirataiból ismerjük meg tizenöt napos gyulafehérvári tartózkodását, többéves kalandorozatot epizódjaként.⁸⁷ 1592-ben Attilio Amalteót küldte VIII. Kelemen pápa a Báthoryak közti ellenségeskedés felszámolása és a jezsuiták visszahívása érdekében. A pápához szóló, július 2-i leveléből értesülünk a június 25-én és július 1-én tartott fogadásokról.⁸⁸ 1594 februárjában látogat Gyulafehérvárra Kis Mátyás, aki Tiefenbach kassai főkapitány helyett teljesíti egy Rudolf császár által elrendelt küldetést.⁸⁹ 1595. május 16-án kezdődik Alfonso Visconti pápai nuncius csaknem négyéves, Zsigmond lemondásáig húzódó erdélyi tartózkodása.⁹⁰ I. Vincenzo Gonzaga mantovai herceg Luigi D'Avilát küldte Báthory Zsigmond és Mária Krisztierna esküvőjére. A gyurgyevői győzelem után Havasalföldről visszatérő erdélyi hadsereghez csatlakozott a brassói táborban 1595. november 10-én.⁹¹ A társaságában lévő Cesare Viadana december 5-i, már Gyulafehérvárról keltezett levelében tájékoztatja a herceget a feltehetőleg egy-két nappal korábban, a fejedelem Gyulafehérvárra érkezése után rendezett banketről és kettejük Mária Krisztierna általi fogadtatásáról.⁹²

A forrásanyag tehát nagyrészt olyan levelekből áll, amelyeknek az írójára és címzettjére a megbízott-megbízó viszonya (követ-uralkodó) vagy a rendi-intézményi kötődés (jezsuita-jezsuita, jezsuita-pápai hivatalviselő stb.) jellemző. Az események és leírásuk között rendszerint rövid idő telik el. Így az információközlésnek csak egyetlen körülménye hordozza magában a torzítás lehetőségét: amikor a követek a fogadási ceremónia során nyert megtiszteltetés mértékét az általuk képviselt ügy, személy jelentőségével összefüggésben állapítják meg, alkalmuk nyílik, hogy önnön fontosságukra, jó szolgálatukra hívják fel megbízójuk figyelmét.⁹³

A követfogadás ceremóniája akkor veszi kezdetét, amikor a követ először kerül szembe az udvari emberekkel a Gyulafehérvárra való bevonulást megelőzően, és a város elhagyásával végződik. Possevino elé hat kocsit küld a fejedelem, Sivorit egy lovascsapat várja, Amalteót kocsi és lovasok. A követ és az udvari delegáció találkozására Gyulafehérvártól két-négy mérföldre kerül sor. Itt rövid beszéd következik, melyben a delegáció vezetője tolmácsolja a fejedelem jókívánságait. Amalteót saját kocsijából a fejedelemébe ültetik át, azon teszi meg a városba vezető utat.⁹⁴ Hasonló cserét bonyolítanak majd le Sivori esetében városbeli lakhelyéről a fejedelmi palotába menet. Amikor fel akar szállni a lovára, a fejedelmi istálló egyik lovát bocsátják rendelkezésére, így vezetheti kantáron azt a lovat, melyet a havasalföldi vajda Zsigmondnak ajándékba küldött.⁹⁵ Possevino, Amalteo és Viadana is a fejedelem kocsiján jut szállásáról a palotába.⁹⁶ Sivori esete bonyolultabb az övékéénél, a fejedelmi tiszteletadás már előzetesen kompenzálja az ajándékozás gesztusát. A kocsi, a ló átengedése nemcsak az udvariasság megnyilvánulásaként értelmezhető, hanem – Arnold van Gennep kifejezését használva – az érkezés „átmeneti rítusa”⁹⁷ olyan jellegzetességeként, amely az idegent fokozatosan alárendeli, szinte kényszerítőleg, az udvar felségterületének.

A követek érkezése tehát két részre tagolódik: először, a város határát átlépve csak közel kerülnek úticéljukhoz, másodszor a városban lévő fejedelmi palotához jutnak el. (Ezzel szembenáll a zászlót hozó török már elemzett érkezése, ő útja megszakítása nélkül ment a palota udvarára.) Mindkét esetben küldöttség vezeti őket. A beszámolók elhanyagolják a városba való megérkezés pillanatát, éppen csak megemlítik; egyedül Amalteo beszél a gyalogos testőrkatonákról és a „népről”, de nem pontosítja, hogy a város kapuján kívül vagy belül várakoztak, s az sem világos, milyen csoportokat ért a „nép” tág fogalma alatt, a városon kívül lakókat, vagy városlakó udvari embereket.⁹⁸ Mindez kevés annak megítéléséhez, hogy a város határának átlépése mennyire számított ünnepélyes eseménynek a gyulafehérvári udvar számára. (A követleírások csendjét csak a Mária Krisztierna érkezését látványos népnünepélyként láttató Baranyai-féle szöveg töri meg.)

A követ két érkezés és két bevonulás közt a szállásán várakozik. Sivorinak módja volt a saját két menetén kívül egy harmadikat is megfigyelni, amikor a vadászatról visszatérő fejedelem – tiszteletadásként vagy erődemonstrációként – testőrségét felvontatta az ablak alatt.⁹⁹

1580-ban villámcsapás sújtotta a gyulafehérvári lőportornyot, megsérült az a közelében lévő ház, melyet a követek számára tartottak fenn. Ezért a Zsigmond beiktatására érkező csausznak két házat kínáltak fel egyet a városon belül, másikat rajta kívül. Az elővigyázatosság oka egy rossz emlékű precedens volt: az udvar korábban keveredett már vitába egy török küldöttséggel a követszállás megromlott minősége miatt.¹⁰⁰ 1584-ben ismét volt jó állapotú városbéli követi ház, erre Sivori utal.¹⁰¹ 1583-ban Possevinónak külön szállást ajánlottak fel, de ő ehelyett Leleszi Jánossal, jezsuita rendtársával lakott együtt. Attilio Amalteót 1590-ben a volt jezsuita épületekben helyezték el.¹⁰² Possevino választása nemcsak a fejedelem udvariassági gesztusával szembeni vonakodással magyarázható, de beilleszthető abba a jezsuiták által felállított sémába is, mely szerint a katolikus fejedelmet az udvarban eretnekek veszik körül: a jezsuita inkább rendtársával lakik, semhogy elfogadná az udvar szívességét. Lehet, hogy a szerzetesi és a világi szféra elválasztásának igénye is befolyásolja döntésében. A jezsuiták törekszenek arra, hogy a világi hatalommal való kapcsolatuk ne legyen feltűnő: ez az igény mutatkozik meg abban, hogy lehetőleg az udvaron kívül választanak maguknak szállást.¹⁰³ Az a tény, hogy Amalteót kilenc évvel később a kitiltott jezsuiták egykori helyiségeibe költöztetik, a tárgyalások hangulatát előkészítő lépésnek tekinthető. A memorandum, melyet a pápai követ átnyújtott Zsigmondnak, tartalmazta azt a követelést, hogy a Báthory István és Kristóf által a jezsuitáknak adományozott javakat Zsigmond tartsa egyben, ne idegenítse el: így a jezsuiták visszatérésükkor könnyűszerrel hozzájuthatnak azokhoz.¹⁰⁴ 1594-ben Carrillo ebben a volt monostorban, saját szállásán látja el Kis Mátyás követet az audiencia előtt szükséges információval. Vele csaknem egy időben érkezik Cumuleo pápai legátus Gyulafehérvárra, s Carrillo jóvoltából a monostorban találkoznak egymással.¹⁰⁵

A követfogadás ceremoniósan legkidolgozottabb szakasza a palota előtt, a palotában veszi kezdetét. Ide tartozik a követi megbízatás nyilvános előadása, a titkos tárgyalások, az étkezés, a fejedelem és a követ közös templombeli megjelenése, a búcsúaudiencia. Zsigmond jóakarataról mindaddig csak az öt reprezentáló tisztségviselő, udvari emberek gesztusai és szavai alapján győződhettek meg a követek, most sor került a személyes találkozásra. A török csausznak Báthory messzire elébe ment; a három pápai küldöttet, Possevinót, Amalteót és Viscontit rendre a palota lépcsőjén várta, Sivorinak csak egy palotabeli teremben adatott meg a találkozás.¹⁰⁶ Jelentősége van az etikett rendszerében, ki melyik oldalon megy. Possevino nagy megüszteletetésnek veszi, hogy a lépcsőtől a palotába menet Zsigmond átengedi neki a jobb oldalt, ezt távozása-

kor ugyanígy viszonzozza. (A csasz a lépcsőn Zsigmond bal oldalán ment fel. Kevésbé lett volna udvarias Báthory a szultán, mint a pápa küldöttjével? Feltehetően az erdélyiek a pozíció vonatkozásában sem akartak udvariatlanul bánni a török követtel, akinek oly aggodalmasan kerestek szállást.)

Zsigmond minduntalan jobb kezét nyújtja Amalteónak a találkozáskor, ő azonban nem szorítja meg: levelében ki is mondja, hogy fogalmi szerint az illendőség nem engedi, hogy elfogadja a köszöntésnek ezt a módját. A kellemetlen helyzetből azzal szabadult meg, hogy „szavakkal és egyéb jelekkel” kifejezésre juttatta, „milyen túlradó udvariassággal viseltetik iránta a fejedelem”.¹⁰⁷ Tény, hogy a testi gesztusok itáliai rendszere nem tartalmazta a kézfogást, talán innen a meglepetés, a jól álcázott méltatlankodás – az is lehetséges, hogy Amalteo, mint pápai követ, kézfogás helyett kézcsókra számított.¹⁰⁸ Az esetnek messzire ható következménye lesz. A pápai diplomata megjegyzi Zsigmondnak ezt a sajátos gesztusát, és négy év múlva, 1596-ban majd ő inti alkalmazkodásra a pápai udvar egy másik tagját, Giovan Francesco Aldobrandinit, mielőtt Bécsben az erdélyi fejedelemmel találkozik.¹⁰⁹

A fogadás palotabeli részének helyszíneiről csak hozzátévesztés adatunk van. Possevinót és Amalteót nagy terembe vezetik, Sivori nagy termen át jut egy kisebbbe. Sivori és Viadana egy nagyteremben tartott lakomáról beszél. Sivorival szűk körben, kisteremben társalognak.¹¹⁰

A követek nem írták le pontosan a diplomáciai fogadás résztvevőinek a nevét. A legfontosabb méltóságokat, a családtagokat személyesen vagy névről ismerhették, ezeket meg is nevezték, de a lehetséges politizáló csoportok közül csak a tanácsurakét tüntették fel. A többieknek rendszerint az „előkelő urak”, „nemesemberek” kategóriája jutott. Sivori urak egy nagy csoportjában a nem sokkal azelőtt zárult országgyűlés küldötteit vélte felfedezni.¹¹¹ Felismerték cselekvéseik alapján az udvar szolgálattevőit: a Zsigmondra a lépcsőnél vigyázó ötszáz testőrt vagy az étkezéskor játszó zenészeket.¹¹²

A Possevino-féle út T. Saily általi leírásaiból, Amalteo követjelentéseiből nem hiányzik az udvari előkelők eretnességéről szóló panaszok. Az útleírások szerzője a pápai küldött érkezését örömmel fogadó, a lengyel király ösztönzése folytán a katolikusokkal való együttműködésre hajlandó hatalmasságok képét rajzolja meg; 1592-ben Atilio Amalteo már úgy tudja, a vele ellenséges eretnek tanácsadók mindent megtettek, bár eredménytelenül, hogy Zsigmond igen visszafogott udvariasságot tanúsítson fogadásakor.¹¹³

Sivori fogadásán az országos-udvari méltóságviselők – a hármastanács tagjai, Giorgio Blandrata „államtanácsos” és Gálffy János udvarmester – a baldachin alatt ülő Zsigmond körül álltak, szemben velük az országgyűlési urak, e két csoport között találkozott tehát követ és fejedelem egymással.¹¹⁴ A jezsuiták templomában tartott vasárnapi misén Zsigmond ismét baldachin alatt foglalt helyet, közvetlenül mellé állították Sivorit, csak utánuk következett az ifjabb Báthory István és Báthory András bíboros. (Láttuk, hogy szerepelt baldachin Zsigmond esküvőjén is; használták úgy a templomban, mint a palotában. Vele bővíül azoknak a tárgyaknak a köre, melyeket uralkodói szimbólumokként tarthatunk számon.) Amalteo nagy megtiszteltetésnek vette, hogy a misék alatt a Zsigmonddal szemközti helyen állhatott, amikor azonban Báthory András is megjelent, a pápai követ a bíboros közelében helyezkedett el.¹¹⁵ A lakomán Zsigmond foglalja el az asztal hosszabbik oldalának középső helyét – Sivori szerint ez a szokása –, vele egy oldalon ültetik le az uralkodócsalád két tagját, ifjabb Báthory Istvánt és Gábort, Blandratát és Sivorit. A túlsó oldal jut a hármastanácsnak és a havasalföldi, erdélyi uraknak. 1595-ben már máshol van az asztalfő, Zsigmond, balján Mária Krisztiánával az asztal végén ül, a két hosszú oldal mentén pedig Visconti nuncius,

Viadana, Silvio Piccolomini, a toszkán katonák parancsnoka, Jósika István, a kancellár, és Bocskai István.¹¹⁶

A nyílt audienciákon a fejedelem és a követ egyenrangú és mindenki máshoz képest eltérő pozícióban van. Possevino és Zsigmond ül, a kíséret áll; a fedetlen fővel érkező Sivori meghajlik a talcadin alatt ülő Báthory előtt, akit a méltóságok sapkával a kézben állnak körül, s aztán már Sivori sem lesz fedetlen, mert kalapját a fejére tétetik, le is ültetik. Amalteo és Zsigmond együtt ment a ceremónia színhelyére, a fejedelem ült le először, szemben vele tettek le széket Amalteónak, s mivel Zsigmondon kezdetről fogva volt fejfedő, Amalteo is felvehette a kalapját. A tanácsurak állva és fedetlen fővel figyelték mindkét fél szónoklatát.¹¹⁷ Sivori titkos meghallgatásán rajta kívül csak Zsigmond és a hármastanács jelent meg. A lakomát követő zártkörű megbeszélésen a követ és a fejedelem szemben ült egymással, s körülöttük álltak a hármastanács tagjai és az ifjabb Báthory István, akárcsak a nyilvános audiencián.¹¹⁸ A búcsúaudiencián Amalteo ülve hallgatta a fejedelem Kovacsóczy Farkas kancellár előadásában elhangzó válaszát.¹¹⁹

Possevino első kihallgatásán a kancellár adott választ Zsigmond nevében, Sivorién tolmács fordította az olasz beszédet magyarra a fejedelemnek és viszont – kérdés, vajon Zsigmond nem tudott még olaszul 1584-ben, vagy az esemény nyilvános volta követelte meg a fordítást –, Amalteo búcsúaudienciáján a kancellár felelt az előterjesztett pontokra.¹²⁰ De milyen alkalmakkor ragadta magához a szót Zsigmond, milyen hatást keltett mondanivalójával? Amalteo érkezésekor ő mondott beszédet; a követ elküldte a szöveget a pápának, bár számunkra már ismeretlen okból méltatlannak tartotta arra, hogy a pápa szeme elé kerüljön.¹²¹ Ismert három asztali beszédhelyzet is a követjelentésekből. Possevino éppen nagybőjt idején járt Gyulafehérváron, s mikor a tilalom ellenére vajjal süttött ételt tettek az asztalra, Zsigmond megkérdezte tőle, lehet-e vajas ételt enni nagybőjtkor. A krisztusi példára alapozott nemleges válasz hallatán eltolta magától a következő, hasonló módon készített fogást, és Possevino fülébe súgta: „Mennyire fájlalom, hogy e tanácsosaim eretnek.” Az útleírás későbbi változata szerint Possevino ekkor azzal próbálta menteni a helyzetet, hogy a tanácsurakhoz fordulva, „quasi religioso ioco” így szólt: „a nagyságos fejedelem a végén még mindnyájunkat megtérít”; de elég, ha csupán a tanácsurak fiai lesznek Zsigmond vallásán. A tanácsurak Báthory István Possevino által is elismert autoritását hívták segítségül, amikor kijelentették, hogy ő nyilván felkészítette Possevinót az efféle tréfás fordulatokra, de felkészítette őket is, s ha ez egyszer így van, hát egyetértenek fiaik konverziójával.¹²²

Zsigmond latin nyelvű szónoklatában biztosítja Sivorit nagyrabecsüléséről, mely két forrásból fakad: a havasalföldi vajda küldötte, születésére nézve pedig olasz. Az olaszok iránti szeretetét azzal indokolja, hogy apját, amikor Itáliában járt, mindennütt tisztelettel öveztek. Emlékeztet a család legtekintélyesebb alakjára, Báthory István lengyel királyra, s kijelenti, hogy Sivorit úgy fogadja, mintha csak az ő követe lenne. Méltánylandó gesztust tett, amikor a havasalföldi vajda iránt érzett testvéri szeretéről szólt.¹²³

1595-ben, két nappal azután, hogy a havasalföldi hadjáratról Gyulafehérvárra visszatért, az asztalnál arra figyelmeztetett a külföldi követek előtt, hogy ha a jövő évben a Habsburgok nem nyújtanak neki segítséget, odavész Erdély, és az ő életének is vége. Elégedetlen a háború eredményével: másképp alakult volna, ha a lengyelek nem keltenek zavart ellene. „Szavait mindenki jól hallotta”, emlékezett Viadana a mondatok súlyára.¹²⁴

A követfogadásokon az idegenből érkezők és a vendéglátók szokásai találkoztak. Leírásokat főleg olaszok hagytak ránk, ezért Gyulafehérvár diplomáciai ünnepségeit jobbra itáliai értékítéleteken keresztül látjuk. (Több szöveg ismeretében tovább ár-

nyalhatnánk a meglévők alapján rekonstruálható ceremóniális szabályokat, a kulturális nézőpontok összevetésével éppúgy, mint statisztikailag. Az időnként zavaró esetlegesség helyét az alapszabályok és variációik rendszeressége foglalná el, ehhez lenne szükség egy gyulafehérvári udvari számadáskönyvre is, ami azonban hiányzik.) Franco Sivori rámutat egy-két olasz szokásra, feltűnik neki az olasz módra megterített asztal, az olasz hangszerek.¹²⁵ A követek mégis inkább általánosságokban írnak a tiszteletadásról és az udvariasságról, ritkábban emelik ki az olaszos jellegzetességeket. De beszédes lehet a leírásokban a hallgatás is, annyit legalábbis jelezhet, hogy a fogadtatás nem volt megbotránkoztatón különböző az elvárásoktól. Két adat szól az étkezés előtti kézmosásról (1584, 1595), amelyek viselkedéstörténeti jelentősége akkor is világos, ha nincs mellettük kommentár.¹²⁶ De látni a szokások különbözőségét, a két fél ellentéteit is. Katolikus követek és nem katolikus udvari emberek mérik össze erejüket egy-egy rövid pillanatra. Amalteo elégedetlen Báthory szónoklatával, furcsállja, hogy kezét akar szorítani vele; Visconti helyi szokást lát abban, hogy jöveletekor latinul „Quamquam”-ot kellett mondania az udvarban, szónoklatot, melynek bonyolult retorikájára ez a megengedő mellékmondatot bevezető kezdőszó utal.¹²⁷ A legérdekesebb összeütközést az a vita provokálta, amely az Amalteo fogadásakor gyakorlandó tiszteletadás mértékének ceremóniális kifejezőeszközei körül forgott.¹²⁸ Amalteo szerint az erdélyi „eretnek” urak arra akarták rávenni Báthoryt, hogy ne menjen elébe a palotalépcsőig, s hogy ő fedetlen fővel, állva adja elő, amivel a pápa megbízta. Láttuk, ezt a tervet nem sikerült érvényre juttatniuk. Másfajta rendet adtak volna a búcsúaudienciának is. A követ és a fejedelem egyenrangúsága nem csorbult volna mindaddig, míg az előbbi beszél, mert mindketten fedetlen fejjel álltak volna. (Tegyük hozzá, hogy pozíciójuk bizonyára a körülöttük állóktól sem különbözött volna meg őket.) Amikor azonban a kancellár megkezdte volna a válaszadást, Zsigmond feltehetette volna a kalapját, Amalteo nem. Ez ellen tiltakozott a pápai követ: „a legnagyobb keresztény fejedelmeknél honos szokásra hivatkozva igyekeztem bizonyítani, semmiképp sem illik, hogy amikor Őfensége már feltette a kalapját, az én fejem fedetlenül maradjon”. Amalteo végül azt is elérte, hogy beszédét ülve mondhatta el. A ceremónia részleteiről szóló beszámoló hosszadalmasságát azzal magyarázta, hogy általa diplomáciai precedenst teremtet és foglal írásba; azok a követek, akiket a pápák a jövőben Gyulafehérvárra küldenek, Amalteo fogadásának tiszteletteljes körülményeire előzményként hivatkozhatnak, elvárhatják, hogy őket is hasonló bánásmódban részesítsék.

A követfogadást nyilvánosság és elzárkózás alternatívája jellemzi. Sivorinak a publikus audienca ad alkalmat arra, hogy privát audienciát kérjen. Az előbbin jöveletének csak látszólagos indokáról beszél, tényleges mondanivalóját a zárt kihallgatásra tartogatja.¹²⁹ Ha hiszünk az országgyűlés után Gyulafehérváron maradt urakról szóló történetének, arra következtethetünk, hogy a diplomáciai nyilvánosság az udvari társadalom körén túlra is terjedhetett. Ezt a nyilvánosságot zárták ki Sivori titkos kihallgatásáról, ahol rajta, a fejedelmen és a triumvirátuson kívül senki nem lehetett jelen, mégsem volt teljesen leplezhető, hisz időpontját a nyilvános audiencián közölték, és ugyanolyan kíséret vezetete oda a követet, mint előzőleg. Kis Mátyás, aki minden ceremónia nélkül lépett a városba, Carrillo révén „titkos magánaudienciát” kért Báthorytól, hogy nélkülözhetőség a tanácsurak jelenlétét. A tárgyalás Báthory és Rudolf törökellenes szövetségéről szólt. Bizonyos pontokra Zsigmond azonnal felelt, de még a titkos audienciát sem tartotta elég biztonságosnak ahhoz, hogy teljes mondanivalóját előadja. Amiről nem beszélt, azt Carrillo később mondta el a követnek. Mielőtt Carrillo bebocsátotta volna Kis Mátyást a kihallgatásra, az ajtóban Zsigmond kérésére megkérdezte tőle, milyen címzés áll Rudolf császár levelén, amit majd át kell adnia. Báthory a titkos kihallgatás után Carrillóval felbontatlanul küldte vissza a levelet, azzal az indoklással, hogy

ha a tanácsosoknak meg kellene mutatnia, megsértődnének a rajta lévő címzés miatt, neheztelésük pedig ártana a szövetség ügyében megkezdett egyeztetésnek.¹³⁰ Báthorynak még ebben a hónapban Prágába küldött szerződési feltételei között szerepelt az a követelés, hogy a császár adja meg Zsigmondnak a „princeps” titulust¹³¹; ebből következtethetünk arra, hogy a levél küliratában a „vaivoda” cím állhatott, Kis Mátyás is ezt használta a követjelentésben. Csakugyan olyannyira felháborodtak volna az erdélyi urak annak láttán, hogy Rudolf vajdának nevezi, s ezzel mintegy saját, királyi tisztviselőjévé fokozza le Zsigmondot, hogy emiatt hátráltatták volna a szerződésalkötést? Maguk az erdélyiek gyakran titulálták uralkodójukat vajdának. A Prágába eljuttatott pontok ismeretében nem zárható ki, hogy valójában Zsigmond volt elégedetlen Rudolf lefelé címzésével, és a levél visszaadásával erre tett jól álcázott, de határozott célzást.

Az 1594-es kivégzéseket a fejedelem szemszögéből magyarázó történetek egyike szerint Zsigmond egy Gyulaféhevárra jött török csasuztól tudta meg, hogy összeküvés készül ellene. Először visszautasította a követnek azt a kívánságát, hogy titkos audienciát adjon neki; csak akkor volt hajlandó maga elé engedni, amikor a csasuz felajánlotta, hogy „név nélkül” jelenik meg: így adott neki éjszaka magánkihallgatást, ahol tudomást szerzett az ellene szövetezők kilétéről.¹³²

Artilio Amalteónak eredetileg egyáltalán nem állt szándékában a ceremónia kapcsán vitába keveredni, sőt nyilvános bevonulást, audienciát sem akart – jobbnak látta, ha titokban tárgyalhat a fejedelemmel.¹³³ Ahogy mégis a nyilvánosság elé kényszerült, alakítani kezdte a nuncius szerepét, és szembesült ennek bonyodalmas körülményeivel. Itt válik láthatóvá, hogyan avatkozott be személyesen Báthory Zsigmond a követfogadás ceremóniájába: Amalteo szerint saját hírnevét akarta öregbíteni az ünnepélyes szertartással. Hiába akarta volna visszautasítani Amalteo a nunciusi címet és a vele járó tiszteletadást; Zsigmond az ifjabb Báthory István előtt VIII. Kelemen magasztalva azzal dicsekedett, hogy „jöllehet nagybátyja, István király és apja, Kristóf fejedelem igen nagy uralkodó volt, mégse küldtek hozzájuk az akkori római pápák kimondottan nunciusi címmel senkit”, ahogy most Kelemen tette vele.¹³⁴

Báthory Zsigmond követfogadásokban vállalt szerepéről teljesebb képet akkor kaphatnánk, ha a politikai tárgyalások során kinyilvánított véleményeit is sorra vennénk. A szertartások elemzése nem jelentéktelen formásokat körvonalazott, hanem annak a módját, ahogyan az udvar önmagát és a fejedelmet egy másik udvarról alkotott tapasztalatok birtokában érkező reprezentatív személy elé állította. A szertartás egymást követő állomásain gyakorolható udvariasság formái esetről esetre változhattak; ebben a szertartásrendben a fejedelemnek meghatározott helye volt. Nem meglepő, hogy egyéni közbeavatkozásának néhány olyan esetben találtuk nyomát, amelyek vitakozással, az elvárásoktól, a szabályoktól való eltéréssel voltak kapcsolatosak.

A jezsuiták és a fejedelem közös szertartásai

Nem kevés, amit a jezsuita rend erdélyi tagjai az ünnepeikről írnak, mégis szinte elvész abban az iratrengetegben, melyben szervezeti kérdéseikről, a Rómának visszahódított lelkek számáról, a világi politika ügyeibe való betekintési képességükről, szenvedélyes terveikről, az udvari emberek „eretnekségéről” számolnak be. Erdélyi működésük legfontosabb garanciája Báthory István személyes támogatása volt. Báthory Kristóf halála után a lengyel király rájuk – s főleg Leleszi Jánosra – bízta a kiskorú Báthory Zsigmond nevelését. Ez a körülmény teszi számukra lehetővé az erdélyi politikai események közléről való megfigyelését. A fejedelem tanítóiként leveleikben rendszerint helyet szorítanak a gyermek Zsigmond neveléséről, fejlődéséről szóló apró, ám fontosnak ítélt történeteknek¹³⁵. Az 1588-as medgyesi határozat után, a távollét – egyben titkos és korlátozott jelenlét – éveiben Báthory Zsigmondba és a katolikus főurak-

ba vetik a közeli visszatérés reményét, s 1594-től, a török elleni hadbalépéstől kezdve a kereszténység bajnokaként festik le Zsigmondot, aki 1589-ig pápai kiközösítés alatt állt, épp a jezsuiták kiutasítása miatt.¹³⁶ 1595 májusa, a rend visszahívása¹³⁷ után tevékenységük legális keretek közti újjászervezése is napirenden lévő feladat. Az 1591 és 1599 közötti időszakot Alfonso Carrillo tevékenysége fogja át, aki a fejedelem jezsuita diplomatájaként nélkülözhetetlennek bizonyul mind a II. Rudolf és Báthory Zsigmond közti szövetség létrehozásában, mind a Zsigmond lemondását és a Habsburgok erdélyi hatalomátvételét előkészítő tárgyalásokban.

Az ünnepleírásokat a jezsuiták egymásnak írott leveleiben és azokban a jelentésekben (*Annuae Litterae*) találjuk, amelyekben az egyes rendtartományok vezetői évről évre összefoglalták, amit munkájuk során elértek.¹³⁸ A jezsuita ünnepleírások a rend tagjai, illetve köztük és a renden kívüliek között folyó diskurzus részei. A leírások célja az, hogy az ünnepi rendezvények bemutatásával a vallásos térítőtevékenységet illusztrálják, és annak eredményeit példázzák. A rendezvény egyébiránt önmagában is bizonyítéka a térítés sikerének. A jelenlévőkről soha nem készül részletes kép, a jezsuiták rendszerint beírják azzal, hogy egy-két halvány vonallal vázolják az ünnepek közönségét. A „nép”, az „udvar eretnek előkelői” szerepeltetésével utalnak ünnepségük sikerére. Nincs nagyobb szó annál, hogy a más felekezetekhez tartozó hatalmasságok is kiűntetik jelenlétükkel a katolikus ünnepet. Egyes ünnepek leírásai több szövegben, szövegváltozatban maradtak fenn, ezek eltérései azonban nem lényegbevágóak.¹³⁹

Bár a jezsuiták tevékenységük sikerének biztató jeleként könyvelték el a protestáns előkelők Zsigmond kíséretében való részvételét, a misére induló fejedelmi menet összetételét az udvari rendtartás is szabályozhatta, nemcsak a vallási hovatartozás. Báthory István király 1583-as udvari előírásaiban az udvarmesterre, Gállfy Jánosra bízta a fejedelem kisebb-nagyobb helyváltoztatásainak felügyeletét: „az fejedelmet az tanúságra avagy az szentségnek hallására, és vadászni vigye, onnan esmét meg hozza.”¹⁴⁰ Az 1582. évi jezsuita vizitáció emlékirata számol be arról, hogy amikor Zsigmond vasár- és ünnepnapokon a templomba megy, „tanácsosai kísérik, akik azonban otthagyják őt, az egykori székesegyházba mennek, hogy eretnek prédikációt hallgassanak, aztán a megfelelő időben visszatérjenek a fejedelemhez, és újra kíséretet adjanak neki.”¹⁴¹ A jezsuiták tehát vallási aspektusból mutattak be egy nem feltétlenül vallási elv alapján szerveződő, az udvarban kíséreti funkcióval rendelkező csoportot. Leleszi János például 1582-ben nagy sikerként könyvelte el, hogy az előkelők és az udvar a templomhoz vezetik a gyermekfejedelmet.¹⁴²

1583-ban Leleszi azt írja, hogy Zsigmond és a társaságában lévő nyolc nemesifjú minden nap hallgat misét, ünnepeken a templomban, hétköznap pedig az udvarban, egy külön erre a célra rendelt épületben.¹⁴³ Talán palotakápolnában? Egy 1584 elejéről származó adat szerint a fejedelem az ünnepeken megy a templomba, ahol a jezsuiták „nagy pompával, gyönyörű zenével” celebrálják a misét, „bármennyire is ellenezzék ezt az urak közül sokan.”¹⁴⁴ Nevelője 1588 februárjában írja, hogy kéthetente gyón, a jelentősebb ünnepeken áldozik, sőt, szolgálatot teljesít a szentmise alatt.¹⁴⁵ Évekkel a medgyesi határozat után, 1591-ben Alfonso Carrillo szerint „a jelesebb napokon magyarul és latinul hangzik el prédikáció. Más ünnepeken csak magyarul, a fenséges fejedelem és udvara, valamint a nép sokasága előtt.”¹⁴⁶ 1591 végén az immár Bécsben tartózkodó Leleszi váratlanul kijelenti, hogy hírei szerint Jósika István, a majdani kancellár hatására Zsigmond megváltozott, „misét épp hogy csak vasárnaponként hallgat, ünnepeken soha, és prédikációt sem.”¹⁴⁷ 1593-ban azután újra előkerül a jól ismert formula: „prédikációra vasárnaponként és ünnepeken kerül sor a fenséges fejedelem jelenlétében, sokan, főleg nemesek látogatják, és mivel eretnekek is járnak oda, nem csekélyebb az eredmény, mint a korábbi években.”¹⁴⁸ Egy 1594-es adat szerint Carrillo szállásán, a monostorban, vagyis a jezsuita házban mondanak misét a fejedelemnek.¹⁴⁹

A jezsuita templom, melyben Báthory Kristófot eltemették, s ahova Zsigmond misére járt, a fallal körülvett városrag középpontjában helyezkedett el, de maguk a rendtagok a palota tőszomszédságában – a régi préposti házban vagy monostorban – laktak. Az 1582-es vizitációs jegyzék készítőjének fel is tűnt, hogy a lakóhely és a templom viszonylag távol van egymástól.¹⁵⁰ Báthory István királynak is gondot okozott a jezsuita szállás holléte, mivel a gyermek Zsigmondnak, valahányszor tanulni ment hozzájuk, el kellett hagynia a palotát, a király, a gyakori helyváltoztatást elkerülendő, oda akarta beköltöztetni őket. Leleszi János tiltakozását tudomásul véve – „az mi a Pater Joannes be nem menését nézi, ne csudálja kegyelmeitek, mert ők az ő rendeket igen stricte tartják” –, el akarta rejtetni a palotától a jezsuita házig vonuló fejedelmet és kíséretét a nyilvánosság elől: „a Praepost házhoz való utat által rekesztetjük, hogy kevés comitatussal, minden ember látása nélkül is oda járhat az mi atyánkfia”.¹⁵¹ A probléma úgy is megoldható volt, hogy szűkítették azon alkalmak körét, amikor Zsigmondnak el kellett hagynia a palotát. 1584-ben Gyulafehérváron három osztályban tanítottak a jezsuiták. Kettő ezek közül a palotában volt, a harmadik pedig a városban, és Zsigmond az egyik palotabeli osztályba járt.¹⁵² Végül a jezsuiták is rugalmasan kezelték az udvari jelenlét kérdését: 1587-es adat szerint a fejedelem nevelője két segítőtársával együtt mindig a palotában van, és elkísérik Zsigmondot, bárhová megy.¹⁵³

Mintegy másfél évvel a megyesi határozat eltörlése után, 1596 decemberében Báthory visszaállítja a gyulafehérvári püspökséget, élére Náprágyi Demetert nevezi ki a következő év májusában.¹⁵⁴ A püspöki templom a palota mellett lévő katedrális lesz, amit a fejedelem már 1595 márciusában visszaadatott a katolikusoknak, a kálvinistákat egy rossz állapotban lévő, városon kívüli templommal kárpótolva.¹⁵⁵ (Így válik érthetővé, hogy augusztusban miért tarthatták Zsigmond és Mária Krisztierna esküvőjét már a katedrálisban, s nem a jezsuita templomban.)¹⁵⁶ A katedrális miserendjén a püspök és a jezsuiták osztoztak, ami gyakori nézeteltérésekkel járt.¹⁵⁷ Ettől kezdve Zsigmond bizonyára választhatott, mikor melyik templomot keresi fel; ám mindössze egyetlen, 1597-ből származó adatunk van arról, hogy rendszeresen megjelent a katedrálisban.¹⁵⁸

Ha a megrendezés helye szempontjából tekintjük át azokat a jezsuita ünnepségeket, amelyeken a fejedelem is részt vett, Gyulafehérvárral szemben Kolozsvárnak jut az elsőbbség, de talán csak amiatt, hogy több leírás maradt fenn az ottani ünnepségekről, mint a gyulafehérváriakról. Ám ez a megállapítás csak az egyszeri, illetve a vallási naptárnak megfelelően évről évre ismétlődő ünnepekre áll: módosul, ha más ünnepi alkalmakat is számításba veszünk. Amellett, hogy a fejedelmi székváros értelemszerűen Zsigmond vallásos nevelésének legfontosabb helyszíne volt, feltehetőleg az itt rendezett országgyűlések sem voltak teljesen közömbösek a gyulafehérvári rendtagok számára; igaz, a Kolozsvárról szóló források az országgyűlési eseményeket tekintve is bőbeszédűbbek. A források általános szűkszávasága mögött a nagyobb formátumú ünnepségek rendszeres előfordulásának hiánya állhat: Gyulafehérváron a jezsuiták megannyi kísérlet ellenére sem tudtak kollégiumukban olyan iskolát létrehozni, amilyet a kolozsváriak 1581-től, Kolozsmonostorról a városba való beköltözésük pillanatától kialakítottak, s amelynek diákságát bizvást igénybe vehették rendezvényeikben. Már Báthory István szívesen látott volna Kolozsvár mellett Gyulafehérváron is egy jezsuita kollégiumot, de majd csak Zsigmond adja ki az alapítólevelet 1596 decemberében, a püspökség helyreállításakor.¹⁵⁹

Szót kell ejteni az országgyűlések időzítéséről. Közismert, hogy a diétára szóló meghívók nagy többsége nemcsak az év hónapját és napját tüntette fel, de jelölni szokta az esedékes vallási ünnepet is. (Nyitva hagyom azt a kérdést, hogy az országgyűlési résztvevők közül kik tekintették saját ünnepüknek a meghívóban előírt napot.) Egyes jezsuita források szerint a Kolozsváron működő rendtagok a városban tartott ország-

gyűléseket saját rendezvényeikkel gazdagították, amit önmagában az a tény is érthetővé tesz, hogy a rendek összejövetelének időpontja eleve egybeeshetett a kalendáriumi ünnepek valamelyikével, másrészt a szóban forgó ünnepi rendezvények demonstratív jellegű, politikai jelentőséget is kaptak a jezsuitákkal szimpatizáló vagy épp szembehelezhető országgyűlési közönség jelenléte miatt. A dokumentumok tehát hallgatnak arról, vajon a gyulafehérvári jezsuita rezidencia is élt-e a diéták adta alkalmakkal, tény azonban, hogy a fejedelmi városban tartották az 1581 és 1598 közötti országgyűlések legnagyobb hányadát, huszonkettőt, ezzel szemben Kolozsvár mindössze négynek adott otthont.¹⁶⁰ A huszonkettő közül csupán nyolc esett arra a periódusra, amikor a jezsuiták a medgyesi határozat értelmében elvileg nem tartózkodhattak Gyulafehérváron, így hát bőven volt lehetőség a kolozsvári példa követésére. Báthory Kristóf temetése a gyulafehérvári jezsuiták templomát tüntette ki, ők a szertartás lebonyolításába kolozsvári társaikat is bevonták. Az uralkodóház családi eseményét és a hozzá kapcsolódó országgyűlést az udvar vallási ünnepre, virágvasárnapra tette.

A Zsigmondot megválasztó 1581 májusi, továbbá az 1583 szeptemberi és az 1587 novemberében tartott kolozsvári országgyűlésről emlékeznek meg a jezsuiták párhuzamos rendezvényeik kapcsán.¹⁶¹ Az 1581 májusi országgyűlésen ellenséges hangok hallatszottak a Kolozsmonostorról április végén beköltöző jezsuitákkal szemben. Báthory Kristófnak nemcsak jelenlétüket kellett elfogadtatnia, hanem fia fejedelemsé válassztását is keresztül kellett vinnie. Az országgyűlési követek fogalmat alkothattak arról, hogy ha Zsigmondot megválasztják, a jezsuitáknak adnak leendő pártfogót. Kristóf ugyanis már a Kolozsvárra érkezését követő napon, május elsején a jezsuita templomba küldte őt, ahol gyerekek köszöntötték dalokkal, és misét hallgatott.¹⁶² Nyolc nap múlva ugyanabban a templomban dispután mérkőztek volna a jezsuiták ellenfeleikkel, akik azonban nem jelentek meg. (Eleven lehetett még annak az emléke, hogy Kristóf két évvel azelőtt hasonló körülmények közt fogatta el Dávid Ferencet.) Téziseiket vitapartnernél hiányában is előadták Kristóf és kísérete előtt.¹⁶³ Új iskolájukban színelődást tartottak Zsigmond apja s „az egész ország” előtt. „A színdarabban udvaroncok és diákok vitatkoztak arról, hogy megbecsülendő és fontos dolog-e a tanulás; a végén az udvaroncokat – akik belátták, mi az igazság – a Bölcsességhez vezeti a Szorgalom, és parancsára kiosztja a díjakat.”¹⁶⁴ 1587-ben hasonló konfliktus fenyegetett, mint 1581-ben. A kolozsvári országgyűlésen voltak, akik a jezsuita rend Erdélyből való eltávolítását követelték¹⁶⁵; ekkor akartak a jezsuiták teológiai disputát rendezni Krisztus isteni mivoltáról, de Ghyczy János kormányzó megtiltotta, nehogy zavargást okozzanak.¹⁶⁶ Ennek ellenére egy sor rendezvény várta Báthory Zsigmondot: látogatás a kollégiumban, a szemináriumban és a Szűz Mária kongregációban, ahol szónoklatokkal, versekkel köszöntötték; megnézett egy Szent István királyról szóló színdarabot, filozófiai és retorikai vitákat, valamint latin és magyar nyelvű prédikációkat hallgatott meg.¹⁶⁷ Az egyik prédikáció azt bizonyította, hogy a szentektől való segítségkérés, a szent ereklyék és képek tisztelete nem számít bálványimádásnak.¹⁶⁸ A rektorhelyettes „az ünnepélyes elismerésnek az alapító által gyakorolt módját követve” gyertyát nyújtott át a fejedelmeknek.¹⁶⁹ Kolozsmonostoron ebédre hívták a jezsuiták.¹⁷⁰

1583-ban, Báthory Kristóf temetése után a kolozsvári kollégiumi rektor megemlítette, hogy a jezsuita szertartást „az eretnekek” is méltányolták, de kihagyta írásából, hogy országgyűlés követte a temetést.¹⁷¹ Leleszi János, aki a rendek előtt gyászbeszédet mondott, a szertartásról írt rövid soraival élesen elhatárolódott a protestánsoktól: Báthory István király azért temettette el öccsét a jezsuitáknál, állítja, mert az egykori katedrálisban nyugvó holtak, volt eretnekek közelsége kontaminálta volna a testet.¹⁷² A temetés már elemzett leírása, amely világi és egyházi emberek csoportjainak zavartalan ünnepi együttműködését sejtette, és a jezsuiták e megjegyzései együtt teszik

érthetővé, hogyan találkozhattak eltérő szándékok, elképzelések egyetlen ünnep megrendezésekor, és hogyan váltak szét azután. 1594-ben a gyulafehérvári jezsuita templomban ad hálát Báthory azért, hogy az országgyűlés határozott a török elleni hadbalépésről. Az évi jelentésnek az az állítása, hogy az esti ima és a *Te Deum* az „egész nemesség” jelenlétében hangzott el, ismervé azokat az országgyűlési konfliktusokat, amelyek a deklarációt megelőzték, s melyekről a jelentés sem hallgat, legalábbis kétesnek mondható, a fejedelmi akció verbális megerősítésének szokásos formái közé sorolható.¹⁷³

A fejedelem egyes kolozsvári bevonulásaikor is felkereste a rend templomát. A havasalföldi hadjáratról visszatérve azonnal hálaadásra indult. Latin szónoklattal fogadta a pap.¹⁷⁴ Mindkét prágai utazásáról jövet megállt Kolozsvárott, mindkétszer az érkezés utáni napon ment a templomba; 1596-ban két hét után távozott a városból Gyulafehérvárra, 1597-ben viszont mindjárt a templomból arra vette az útját.¹⁷⁵

Zsigmond és a jezsuiták ünnepi együttműködése során mindkét fél emelte a másik fél ünnepségeinek rangját, tehát nemcsak a jezsuiták csatlakoztak az alapvetően fejedelmi, udvari ünnepélyekhez, hanem jelenlétével a fejedelem is felhívta a figyelmet a jezsuiták rendezvényeire. E kölcsönösség jegyében tartottak néhány iskolai ünnepélyt. Zsigmond 1583 szeptemberében Kolozsvárra látogatott; fogadták a templomban, az iskolában és a kollégiumban, Philautiusról szóló komédiát nézett előkelőkből álló kíséretével, megtekintette a bírósági tárgyalásokat utánzó, a nemesség fogalmát taglaló szónoki vetélkedőt is.¹⁷⁶ 1585-ben a Jehuról szóló tragédiával nyitotta meg új iskolai évét a kolozsvári kollégium, ezt tekintette meg Zsigmond és „majdnem minden előkelő”, dicsérték az előadást és a díszleteket, sokukban az a gondolat is megfogant, hogy fiaik tanítását a jezsuitákra bízák.¹⁷⁷ 1596-ban négy antitrinitárius diákot keresztelnek a kolozsvári jezsuiták – büszkeség tárgya, hogy a város polgárcsaládainak fiait –, egyiküket nyilvános szertartással, amelyen ott van Mária Krisztierna is.¹⁷⁸ A keresztelés után sokak bérmálkozása következik Visconti nuncius közreműködésével.

A források lehetőséget adnak arra, hogy fogalmat alkossunk a fejedelem, a jezsuiták és az ünnepi kalendárium viszonyáról. Az egyházi ünnepek nem voltak sem a fejedelem, sem a jezsuiták sajátjai, ahogy a bevonulások, az országgyűlések az egyik, az iskolai rendezvények a másik oldalon, épp emiatt érdemes megfigyelni, hogyan tartották őket, milyen események társultak hozzájuk. Egyes naptári ünnepek többször jelentkeznek a forrásokban, így az is áttekinthető, hogyan térnek vissza ezek a fejedelem és a jezsuiták gyakorlatában. Nézeteltéréseket provokálhatott önmagában az a tény, hogy a jezsuiták megtartottak olyan ünnepeket, amelyeket a protestánsok elutasítottak, sőt maga az ünnep ideje is vitás lehetett, mióta a Gergely-naptárt Erdélyben bevezették.¹⁷⁹ A kalendáriumi ünnephez rendszerint valamilyen ünnepen kívüli nagy esemény társul, ami gyakran nem más, mint egy-egy személy, közösség vagy akár egyházi épület vallási státusának a megváltozása. Bizonyos esetekben nem is tudjuk, miféle vallási szertartást tartottak ilyenkor, mert a leírásban inkább a „nagy esemény” a fontos, és a kalendáriumi ünnepel való dátum szerinti egybeesése.

A karácsonyt 1580-ban Zsigmond Gyulafehérváron ünnepelte apjával. Kristóf és Zsigmond együtt ment a jezsuitáknak épp akkor adományozott templomba udvari kísérettel, bár Kristóf néha betegsége miatt a palotában maradt.¹⁸⁰ 1584-ben Zsigmond a pápától kapott keresztet viselve jelent meg a karácsonyi misén a kolozsvári jezsuita templomban, áldozott és a jezsuita diákok kórusát hallgatta.¹⁸¹ 1587 novemberében még Kolozsvárott időzött, de karácsonykor már a Kolozs megyei Egeresen volt, egy nagyobb téli országjárás állomásán, ahova elkísérte udvara és két jezsuita nevelője, Ferricelli és Wujek, akik az úton prédikációkat tartottak. Egeresen ők áldoztatták Zsigmondot és tíz udvari emberét.¹⁸² Két adat kevés ahhoz, hogy kijelentsük: a fejedelem

és udvara rendszeresen a székvárostól távol ünnepelte a karácsonyt. (Nem változtat ezen az sem, ha feltesszük, hogy 1580-ban csak Kristóf betegsége miatt nem hagyták el a fővárost.) Más a helyzet a húsvéti ünnepkörrel, akkor szinte mindig Gyulafehérvár a rendezvények helyszíne.

A nagybőjt utolsó, húsvét előtti vasárnapja a virágvasárnap. Három adatunk van Zsigmond és a jezsuiták közös virágvasárnapjáról. Az egyik Báthory Kristóf temetése: semmi nyoma nem maradt annak, hogy a gyászszertartás mellett tényleges virágvasárnap-i ünnepet is tartottak volna ekkor Gyulafehérváron. Az állami temetés és az egyházi ünnep osztozott az időpontra. (Pedig ekkor volt már példa virágvasárnap-i ünnepélyre az erdélyi jezsuiták és az udvar gyakorlatában: három évvel korábban, 1580-ban ezen a napon az ifjabb Báthory István, Zsigmond unokabátyja misét hallgatott a kolozsmónostori jezsuita templomban, amelynek oltárát előző nap processzióban jövő diákok gallyakkal díszítették.¹⁸³) 1591. április 6-án érkezett másodmagával Alfonso Carrillo az erdélyi udvarba, ahol a következő reggel, virágvasárnap, ünnepélyesen fogadták, ami csak úgy érthető, ha tudjuk, hogy nem a jezsuiták rendi öltözékét viselték, nehogy felismerjék őket. Carrillo leírása alapján ezúttal sem lehet felmérni, kapcsolódott-e az érkezőnek járó fogadtatás vallásos ünnepséggel. A különféle ünnepek időbeli összehangolásának jelenségét segítenek megérteni Carrillónak azok a szavai, melyekkel érkezésének és a virágvasárnap-pal való egybeesését kommentálta: „jó előjel volt és nem csekély vigaszt nyújtott, hogy Szűz Mária, Magyarország védelmezője napján, Krisztus jeruzsálemi bevonulásának vigíliáján értünk Gyulafehérvárra”.¹⁸⁴ Zsigmond jelenlétében tartott valódi virágvasárnap-i ünnepre vonatkozó adat 1596-ból maradt fenn. Ekkor valóban fejedelmi bevonulás előzte meg Krisztus jeruzsálemi bevonulásának megünneplését. A prágai útjáról visszatérő Zsigmond április 6-án érkezett Kolozsvárra, április 7-én, virágvasárnap, szentelt ágat vett át a jezsuita templomban Pietro Maggioritól, a kollégium rektorától. Levelében Maggiori elárulja, hogy olyanoknak is átnyújtotta az ágat, akiknek eretnekségéről akkor nem volt tudomása; a jezsuiták 1596. évi jelentésében ez a sajnálatos mozzanat már nem szerepel, ehelyett Zsigmond kísérete, „a katolikusok és eretnekek nagy sereglete” jelzi az esemény rangját.¹⁸⁵

A lengyel püspök, aki Báthory István megbízásából Kristóf virágvasárnap-i temetésén gyászmisét celebrált, a jezsuiták kérésére szentelt olajat hozott magával a húsvétkor bérmálkozó gyulafehérváriak számára, akik közt ott volt Báthory Zsigmond is. Olyan sokan várakoztak, hogy egy részük csak a húsvét utáni első vasárnap (fehérvásárnap, dominica in albis) került sorra.¹⁸⁶ 1590-ben húsvétkor Gyulafehérváron ünnepelte Báthory Zsigmond, hogy a pápa feloldozta a jezsuiták eltávolítása miatt reá mért kiközösítés alól. Arra, hogy nemcsak örömnépről, hanem demonstrációról is szó van, Undó Márton, egri kanonok, a fejedelem nevelőjének szavai utalnak: Zsigmond azon munkálkodott, hogy a jezsuita rend mihamarabb visszatérhessen Erdélybe. Feltűnő az ünnep udvari és egyházi komponensének aktív együttműködése: a templombeli úrfelmutatás pillanatáról azok is tudomást szerezhettek, akik a templomon kívül állva hallották a katonák ágyúlövéseit – emlékezhetünk a követfogadásoknál tárgyalt bankettre, akkor azt jelezték a lövések, hogy az étkezők a palotában szájukhoz emelték a poharat¹⁸⁷ –, dobosok és trombitások zenéltek, szintén a templomon kívül.¹⁸⁸ Egy évvel később, 1591-ben húsvét harmadnapjának reggelén rekatolizált az eretnek Christian Francken Zsigmond, „az udvar” és „a nép” előtt a gyulafehérvári jezsuita templomban. Carrillo kevéssel ezelőtt érkezett Erdélybe, és gyors sikerként könyvelhette el, hogy Zsigmond és Jósika István javaslatát foganatosítva megtérésre bírta Franckent. Carrillónak a látványos húsvéti térítésben játszott szerepét illetően kétségekre ad okot, hogy érkezése és Francken konverziója közt alig több mint egy hét telt el: igaz, Francken ekkor már rendelkezett némi gyakorlattal a pragmatikus és tán csak külsősé-

gekben megnyilvánuló vallásváltoztatás terén.¹⁸⁹ Ebben az évben húsvét vasárnapja után egy hétre, az április 21-i fehérvasárnapra, Tordára országgyűlést hirdettek: a dátumot az új naptár szerint adták meg. Carrillo szerint voltak az országgyűlésen „szektáriusok”, akik éppen az új naptár és a kolozsvári katolikus templom működése ellen tiltakoztak volna, ha meg mernek szólalni.¹⁹⁰ 1595-ben a nagyböjt negyedik vasárnapján, a húsvét előtti harmadik vasárnap (dominica laetare) adta vissza Báthory Zsigmond a gyulafehérvári székesegyházat a katolikusoknak.¹⁹¹ A „reconciliatio”, a tisztító és újrarendelt szertartás a fejedelem aktív közreműködésével ment végbe. Carrillo két ünnepegy időbeli kapcsolatára figyelt fel: miután Zsigmond és Mária Krisztierna gráci eljegyzéséről visszatért Erdélybe, többek közt arról értesítette a rendfőnököt, hogy a grazi és ezt a gyulafehérvári ceremóniát ugyanaznap tartották.¹⁹²

Az 1595-ben Mindenszentek napján (november 1.) tartott kolozsvári ünnepség idején Mária Krisztierna a jezsuita templomban áldozott, és néhány napos otléte alatt többször is megjelent a misén. 1587. november elején Zsigmond Kolozsváron volt, de ezúttal Mindszentek ünnepéről nincs adat. 1591. november 1-re Gyulafehérvárra hirdettek országgyűlést, a fejedelmi udvar tehát ezt az ünnepet nem tartotta fenn kizárólag Kolozsvár számára.¹⁹³

1590. november 25-én – Szent Katalin napján –, egy vasárnap nyitotta újra Zsigmond a kolozsvári jezsuita templomot és kollégiumot, holott a rend jelenléte továbbra is tilalom alatt állt. (A fent említett 1591-es tordai országgyűlés láthatólag épp ezt a rendelkezést akarta visszavonni.) Előkerültek a volt kolozsvári diákok, akiket Zsigmond saját költségén Kolozsmonostoron tartott. Ladó Bálint, a medgyesi határozat után is Erdélyben maradt jezsuita celebrálta a misét. Az eset jelentőségét emeli, hogy aki a róla szóló levelet írta, maga Báthory Zsigmond volt. A leírásban használt fordulatok arra engednek következtetni, hogy a fejedelem egy jezsuita, talán épp Ladó segítségével vetette papírra azt, vagy esetleg maga is elsajátította a jezsuita beszámoló hangvételét. Némi eltérés mégis akadt: „a legfőbb eretnek előkelők mind ott voltak”, igaz, a templomban „eretnység fertőzte lelkük távol tartotta őket szertartásainktól, de rákényszerültek, hogy inkább méltóságunkra legyenek tekintettel, mint a saját vallásukra: erről ők maguk vélekedtek így”.¹⁹⁴ Itt nem egy hittérítő, hanem a hatalmában biztos uralkodó beszél. A fejedelmi kíséret felfogásának ugyanaz a kettőssége ragadható meg kijelentésében, mint az 1582-es vizitációs irat és az ünnepleírások általános sémájának ellentmondásában.

A források nagy része nem segít Zsigmond ünnepek alatti viselkedésének felderítésében, mert csak jelenlétéről nyilatkozik. Nem tudjuk, hol volt az ő helye a templomban, volt-e egyáltalán állandó helye. A meglévő adatok az oltárhoz való közelségéről, az oltárnál végzett cselekvéseiről szólnak. Így is látható azonban a fejedelmi személy kiemelésére, a többi cselekvőtől való megkülönböztetésére irányuló törekvés. Zsigmond nem csak egy a szertartások többi résztvevője között, méltósága a templomban is jól észlelhető. 1583 fehérvasárnapján első azoknak a sorában, akik konfirmálásra mennek, utána következnek a nemesifjak, akikkel együtt nevelkedik.¹⁹⁵ 1584 karácsonyan az áldozásra felsorakozott udvari emberek és a katolikus „nép” élén halad.¹⁹⁶ 1590-ben a főoltár előtt szónoklattal és költeményekkel fogadják a kolozsmonostori diákok¹⁹⁷, 1596-ban, Prágából való hazatértekor az ő kérésére hagyják el a verseket a kolozsvári jezsuiták a fogadás programjából.¹⁹⁸ Ennél durvábban avatkozott bele az ünnep rendjébe 1584 karácsonyan a kolozsvári jezsuita templomban, ahol meglepő módon az „eretnek diákok” is üdvözölni próbálták. A Szentlélekről szóló dalukat félbeszakította, azzal az indokkal, hogy tagadják a Szentlélek isteni voltát. Az utánuk fellépő jezsuita diákokat viszont nagy adományban részesítette.¹⁹⁹ 1587-ben, miután átvette a kolozsvári jezsuitáktól a gyertyát, „súlyos és királyhoz illő szónoklattal” nyilat-

kozott a Társaság iránti jóakaratról, a katolicizmus terjesztését célzó törekvéséről. Az évi jelentés kiemeli, hogy máskor a kancellár által szokott választ adni.²⁰⁰ A világi térfélről az egyházi oldalra lépett át 1595-ben. A katolikusoknak visszaadott gyulaféhevári katedrálisban végzett engesztelő, tisztító szertartáson ő segédkezett a papnak. Carrillo levele szerint aranytálban szenteltvizet tartott, másik kezében egy „fascis”, vesszőnyaláb volt – mi lehetett itt ennek a rendeltetése? –, a tulajdonképpeni misén pedig ministrált. Az évi jelentésből már kimaradt a „fascis”, de további részletek gazdagították a jelenetet: Zsigmond cselekedete „mindenkit csodálatra készítetett”, „kegyessége felragyogott”.²⁰¹ Kevésbé csodálkozunk a jelenségen, ha felidézzük, hogy már 1588-ban segédkezett a szertartásnál.²⁰²

A kolozsvári kollégium iskoladrámái, disputái abból adtak ízelítőt Báthory Zsigmondnak és kíséretének, milyen színvonalú oktatás folyik a súlyos nézeteltéréseket kiváltó intézményekben, a jezsuiták tehát vizsgáztak a hatalmasságok előtt. Feltűnő a hasonlóság a kolozsvári iskolai előadások bevallott célja és a gyulaféhevári tértitók nézetei között: el kell érni, hogy az előkelők a jezsuitákra bízzák gyermekeik nevelését, egyúttal hatást gyakorolni a fejedelemeire. A Báthory Zsigmond előtt zajló kolozsvári iskolai rendezvények a gyulaféhevári jezsuiták munkáját egészítették ki. Gyulaféhevár az udvar és a jezsuiták konfliktusának színhelye volt, Kolozsváron pedig azt tanulhatta meg Zsigmond, miképpen mozoghat az országgyűlés és a jezsuiták, illetve a város és a jezsuiták ellentétei között.

Helyváltoztatás és megmérettetés

Mi jellemezte Zsigmond viselkedését, amikor a gyulaféhevári udvartól távolra utazott? Érvényesnek ítélte-e ekkor is az udvari viselkedési szabályokat, melyeknek saját udvarában engedelmeskedett? Hogyan szerepelt, amikor ő érkezett meg valahová, s nem ő látott vendégül másokat? Nagyon fontos lenne tudni, pontosan mi történt azokban a városokban, amelyeken 1595 végén, a gyurgyevői győzelem után átvonult, ahol, Cesare Viadana mantovai követ szerint alattvalói „új, győzedelmes Caesar” gyanánt köszöntötték. E követ közlései elárulják, hogy a fejedelem jövele előtt Gyulaféheváron diadalívket, oszlopokat és szobrokat állítottak, és nagy érdeklődés mellett egy este török foglyokat vezettek be a városba.²⁰³ Báthory Zsigmond, miután útba ejtette Kolozsvárt s ott a jezsuita templomot, december 3-án, Advent első vasárnapján vonult be a fővárosba. A templom előtt szállt le a lóról, fogadta Mária Krisztierna, akit Visconti vezetett oda, ezt követte Carrillo latin szónoklata, majd az ebéd.²⁰⁴

Gyulaféhevár és Kolozsvár nem volt Báthory Zsigmond kizárólagos tartózkodási helye, téli utazásokat is tett országában. Az 1587 novemberi kolozsvári tartózkodás után körutazásra indult, és februárban tért vissza a fővárosba.²⁰⁵ Gyulafy Lestár naplójegyzeteiben az 1589 telén tett utazásról olvashatunk; 1591 és 1592, illetve 1592 és 1593 fordulóján Carrillo tartott a fejedelemmel.²⁰⁶

Első prágai útjára Zsigmond 1596. január 2-án indult Gyulaféhevárról, január 13-án már Kassán, január 23-tól 27-ig Olmützben, január 28-án Rosenbergen volt, február 4-én vonult be Prágába, és épp egy hónapra rá, március 4-én hagyta el a várost; március 10-én Bécsbe érkezett, ahol Giovan Francesco Aldobrandini, a pápa magyarországi hadainak kapitánya fogadta; Graz felé akarta venni az irányt, hogy találkozzon felesége anyjával, de erről az Erdélyből jövő hírek miatt letett, és kétnapos bécsi tartózkodás után hazaindult. (Már Prágába menet értesült a székelyek felkeléséről, ott kapott hírt arról, hogy a felkelést leverték, Bécsben török hadmozdulatokról, valamint ifjabb Báthory István és András bíboros ellene tett lépéseiről tájékoztatták. Azt a tervét, hogy harmad- vagy negyedmagával Firenzén át Loretóba és Rómába menjen, a

pápai udvarban a háború miatt helytelenítették.) Pozsonyból, ahol Miksa főherceggel tárgyalt, március 15-én távozott. Április 6-án, virágvasárnap előtt ért Kolozsvárra.²⁰⁷

Az előző évben, 1595-ben Bocskai István járt Báthory követként Prágában; Sarmasági Zsigmond vitte Gyulaféhevárra a levelet, melyben Rudolf császár engedélyezte a fejedelemben, hogy személyesen Prágába menjen.²⁰⁸ A találkozó célja az volt, hogy a két fél megállapodjon a törökellenes háborúban való együttműködés jövőbeni módjáról, a császári segély mértékéről. Helyeselte a két uralkodó személyes tárgyalásának gondolatát a pápa is.²⁰⁹ A pápa és a császár azt várta az összejöveteltől, hogy sikerül lebeszélniük Báthory Zsigmondot a lengyel kancellár akciójának megtorlásáról, mellyel eltávolította az Erdélyt pártoló moldvai vajdát, ezzel csökkentve az ország háborús esélyeit. Speciano, a Prágában rezidens pápai legátus és Visconti nuncius, aki Erdélyből kísérté oda Zsigmondot, sikerrel munkálkodott azon, hogy Báthory bizza a probléma megoldását VIII. Kelemenre és II. Rudolffra. Alig állapodtak meg Moldvát illetően, a prágai spanyol követ már leírta értesülését, hogy Báthory Zsigmond le akar mondani Erdélyről.²¹⁰ Nem ment nagy kíséret Zsigmonddal Prágába: vele volt többek közt Visconti nuncius, Carrillo, Jósika István kancellár, Sennyei Pongrác udvarmester, Kornis Gáspár tanácsúr.²¹¹ Az utazás ceremóniális körülményeihez tartozik, hogy a fejedelem titokban akarta tartani kilétét; úgy tettek, mintha nem is ő, hanem Visconti kelne útra, akinek a kíséretében Zsigmond észrevétlen maradhat.

Az Olmützben töltött öt nap története, melyet egy ott élő magyar jezsuita beszámolója őrzött meg, éppen az inkognitó használatáról szól, illetve arról a folyamatról, ahogy Zsigmond a szinte teljes ismeretlenségből a város teljes nyilvánossága elé lép, a ceremóniáktól mentes állapotot ceremóniális szituációkkal váltja fel.²¹² Érkezésekor feltehetőleg csak a város püspöke van tisztában kilétével. Kerüli a lelepleződést, de egyre több helyen beszélnek arról, hogy az erdélyi fejedelem a városban van; a rangját hasonlóképp rejtgető kancellár, miközben egyrészt az inkognitó hatóságát ellenőrzi, nem tartózkodik finom célzásoktól sem, melyek a inkognitó feloldása felé mutatnak: nem is lehet pontosan megállapítani, hogy Zsigmond akarta-e önmagát fokozatosan leleplezni, vagy azért lépett fel egyre nagyobb nyilvánosság előtt, mert már megbizonyosodott az inkognitó hasznavehetetlenségéről. Január 23-án este a jezsuita kollégium kapuja előtt áll magyar ruhában, s a császárhoz utazó magyar úrként mutatkozik be. Másnap olasz ruhát vesz, és egyetlen emberével vagy épp egyedül a várost járja; ekkor keresi fel Stanislaus Pawlowsky püspököt udvarában. Egy udvaronc tud valamit róla, ezért távozik onnan, nehogy végképp felismerjék. Közben Jósika István kancellár a kollégiumba megy, kérésére egy jezsuita odavezeti hozzá azt a magyar rendtársát, aki majd e történetet leírja. Együtt járnak végig bizonyos kollégiumi termetek, Jósika kérdezősködik, miféle hírek keringenek arról, hogy az erdélyi fejedelem Olmützben van, és mi az, amit Erdélyről a városban tudni lehet. Elárulja keresztnévét, kijelenti, hogy ennél többet már nem mondhat. Míg Jósika bent van, Zsigmond a kapunál próbál bejutni, de miután nem felel az őrnek a kilétét tudakoló kérdésére, nem nyer bebocsátást. Aznap a piacon járt, ahol szembetalálta magát saját képmásával, mely talán egy röplapot díszített. „Ó, szegény erdélyi fejedelmet milyen olcsón adják!” – kiáltott fel a portré árát keveselve, és jóval nagyobb összeget hagyott ott érte, állítja a leírás szerzője. Este a humaniorák jezsuita tanárával társalog, de az nem tudja, kicsoda ő valójában. Harmadnapra már nem teljes az inkognitó. Megjelenik a püspök celebrálta misén a főtemplomban – a leírás szerint itt már sokan felismerik –, Pawlowsky üdvözi Visconti nunciust, és már Zsigmondot is köszöntené, amikor az távozik a színről. A püspöki udvarban ebédel, de az udvaroncokat kizárják. A templom és az udvar közönsége előtt tehát még nem fedte fel arcát, de a kollégiumba már ünnepélyesen, a püspök kocsiján vonult be aznap este. Kézfogással köszöntötte a jezsuitákat, megtekintette a

kollégiumot és a szemináriumot, majd visszatért a püspök házához. Negyednap Pawlowsky Prágába indult, viszont megérkezett Carrillo Zsigmond hátrahagyott kíséretével. Az utolsó nap már az ünnepség: magyar ruhában a jezsuita templom miséjére ment, szónoklattal és dialógussal fogadták a kollégiumban. Maga a város lesz az ünnep színtere: a kollégiumból távoztában pénzt szórnak mögötte a tömegnek. Ebéd után elhagyja Olmützt, most már a városi hatóság tiszteletadása mellett: ötven olmützi lovas kíséri ki.

Ugyanígy élt a ceremóniamentes idő szabadságával Báthory Zsigmond Prágában. Ide voltaképpen kétszer érkezett meg. Február 2-án Viscontival Speciano nuncius szállására ment, és egy szolgálójával, csakúgy mint Olmützben, megnézte a várost. Február 4-én reggel elhagyta Prágát, és a császári udvarral való megállapodásnak megfelelően egy négy mérföldnyire lévő helyre ment, hogy a cseh urak Rudolf képviselőiben fogadhassák és kocsiából álló menetben a császári palotába vezethessék. Contarini velencei követ, aki a bevonulás módját feljegyezte, részletes képet ad a két uralkodó első találkozásokon gyakorolt ceremóniáról, amely nem tűnik idegennek a gyulafehérvári követfogadások ismeretében. Rudolf a terem közepéig jön Báthory elé, a császár „szeregetteljes és udvarias szavakat” szól spanyol nyelven, a fejedelem „nagy alázat” jelét adja olaszul. A császári termekben töltött rövid idő elteltével Rudolf az „első termen kívülre” kíséri ki Zsigmondot, akit abban a lakosztályban szállásolnak el, melyet a főhercegeknek tartanak fenn.²¹³

A császárral való személyes tárgyalás hetekig váratott magára: Báthory már a bevonulás napján lázas beteg volt²¹⁴, és az orvosok pirulái, a purgálások csak három nap múlva éreztették hatásukat, ekkor viszont kiderült, hogy bárnyhimlője van. Egy hét múlva betegsége enyhülni kezdett, de ezután sem léphetett ki szobájából, az orvosok a császárt is eltanácsolták a látogatástól a fertőzés veszélye miatt. A velencei követ szerint Zsigmond kellemetlen látványt nyújtott: ami a ceremóniákat illeti, a prágai látogatást mindeztáig a teljes sikertelenség fenyegette.²¹⁵ A tárgyalások is jelenléte nélkül kezdődtek meg, de levelek által érintkezni tudott Rudolfal.²¹⁶ Február 21-re már fogadóképes volt, találkozott a prágai nunciussal; az első említés arról, hogy Rudolfal megbeszélést tartott, február 28-án kelt. Zsigmond, amennyire Visconti levele alapján megítélhető, megkönnyebbült amiatt, hogy Rudolf jóakarattal volt hozzá: korábban segélykérésének elutasításától tartott.²¹⁷ A két uralkodó együtt ment március 3-án, vasárnap a kápolnába misére. Zsigmond a császárt lakosztályában kereste fel, a mise alatt pedig közölgatet teljesített a császár mellett. Az eset a gyulafehérvári székesegyház újrászentelésének szertartására emlékeztet, ott papnak, itt szent uralkodónak segítkezik a fejedelem. Érzékelhető a Sacra Cesarea Regiaque Maiestas és a Princeps rangbeli különbsége. Mielőtt belépett volna a császárhoz, kancellárja által fejezte ki sajnálatát az ott várakozó velencei és firenzei követnek, amiért elfoglaltságai miatt nem tudott velük eddig fejedelmek rangjához méltóan bánni, a mise után azonban külön-külön fogadta őket.²¹⁸

Visconti szerint Zsigmond és egész udvara elégedetten távozott Prágából, ami részben Rudolf ajándékainak volt köszönhető. A tanácsurak és a kíséret többi tagja ezüstneműket kaptak, Zsigmond egy hatlovas kocsi, egy gyémántot, egy spanyol paripát és két angliai kutyát. (Sajnos, nincs módomban összehasonlítani mindezt azzal, amit az erdélyiek vittek ajándékba.) Végül a betegség miatt elmaradt látogatást is pótolta a császár, amikor az indulás előtti napon lakrészében felkereste Zsigmondot.²¹⁹ A fejedelem a hosszú betegség miatt a tervezettnél több időt töltött Prágában, így a további késlekedés és a ceremóniák elkerülése végett „lovassági pompa” nélkül vonult ki, saját kíséretén kívül csak néhány, a császár által szolgálatára rendelt nemesember volt mellette.²²⁰

Báthory már Gyulafehérváron abban reménykedett, hogy Prágában találkozhat Giovanni Francesco Aldobrandinivel, a pápai hadsereg kapitányával. Prágában levelet kapott tőle, ebben megígérte, hogy Bécsben majd látják egymást; Visconti szerint Zsigmond nagyon várta a találkozást, kijelentette, hogy Aldobrandiniben magát a pápát fogja látni.²²¹ Bécsi összejövetelüket Aldobrandini mégis eredménytelennek tartotta, neheztelésének adott hangot Cinzio Aldobrandini pápai államtitkárnak írt levelében, amiért megítélése szerint Zsigmond udvariatlanul viselkedett vele.²²² Március 10-én este Aldobrandini ötven-hatvan lovassal, a Bécsben tartózkodó olaszokkal a várostól két mérföldnyire ment Báthory Zsigmond elé. A találkozás pontján kölcsönös gesztusokat tettek: Zsigmond kocsijáról, Aldobrandini lováról szállt le. A fejedelem „meglehető tisztelességgel” köszöntötte az elébe jövőt, de a kocsiba való beszállásnál nem engedte előre. Aldobrandini maga is elsőbbséget akart adni neki – meg is üzenté Viscontinak, hogy a maguk részéről ne törődjenek a ceremóniákkal –, azt láthatólag mégis elvárta, hogy Zsigmond legalább jelét adja az előzékenységnek. A kocsiban Zsigmond, Jósika István jelenlétében, arról panaszkodott, hogy minden szövetségese magára hagyta, beleértve Aldobrandini urát is, a pápát. Aldobrandini a szállására, egészen a szobáig kísérte a fejedelemet, akit látogatók vártak. Távozott, Zsigmond a lépcsőig ment vele. Az itt tett gesztus hátterében egy három évvel korábbi eset húzódott. 1592-ben Attilio Amalteo a pápa erdélyi legátusaként szerzett tudomást Zsigmondnak arról a szokásáról, hogy kezét nyújt a vele szemben állónak. Most, 1596-ban, nem sokkal azelőtt nevezték ki pápai hadbiztosnak, hogy Zsigmond Gyulafehérvárról útnak indult, sőt, azidőtájt várták prágai érkezését.²²³ Éppen őt küldte Aldobrandini a Bécs felé közelítő Zsigmondhoz az üzenettel, hogy ne fordítson gondot a ceremóniára. A lépcsőnél állva most nem Zsigmond kezdeményezte a kézfogást, hanem Aldobrandini, Zsigmond csak elfogadta a gesztust. Aldobrandini ugyanolyan elítélően gondolkodik erről is, mint a kocsiba való beszállásról: a fejedelem nem tette érthetővé, hogy ő akarja kezét szorítani. Am ennél sokkal rosszabbra volt felkészülve, miután Amalteo figyelmeztette, szinte még az is reménytelen, hogy Zsigmond egyáltalában fogadja majd a feléje nyújtott jobbot. („Nemhogy a kocsiban vagy a szállásán, de még nyilvános helyeken sem”: fogalmazásából kiderül, hogy az udvarias gesztus elsősorban nyilvánosság előtt elengedhetetlen, egyébként pedig a személyes viszony minőségét jellemzi.)²²⁴ 1596-ban Aldobrandini éppen azt hiányolja, amit 1592-ben Amalteo visszautasított, a kézfogás kezdeményezését; az egyszeri tapasztalat mércévé vált, s ez alapján ítélik meg azt a személyt, aki a tapasztalat tárgya volt. Az olasz és a prágai városnézésről szóló adatok birtokában nincs mit csodálkozni azon, hogy a bécsi bevonulás estjén vagy másnap kora reggel Zsigmond meglepettén a császári palotát.²²⁵ Nem tudjuk, hogy a korábbiakhoz hasonlóan ez is ceremóniamentes szünetet jelentett-e; Aldobrandini mindenesetre tudomást szerzett róla még reggel. Neheztelését tovább növelte, hogy Zsigmond nem látogatta meg őt a szállásán, és anélkül távozott a városból, hogy őt erről értesítette volna. Visconti nuncius is hibának róta fel, hogy nem viszonzta látogatással és egyéb gesztusokkal azt a szívességet, hogy Aldobrandini a városon kívül várta, és szállására kísérte.

Visconti nem indult el Zsigmonddal Bécsből, egy nappal később fogja követni. Levélírásba kezd, szokásos módon az egyik pápai államtitkárnak küldi híreit.²²⁶ Amint az erdélyiek távoznak, úgy érzi, hogy magára maradva végre bátran leírhatja, amit a fejedelem prágai szerepléséről igazán gondol. Elbizonytalanodik Zsigmond lemondásról szőtt tervei miatt: hogyan lehet majd visszatartani őt ettől? Kétkedik abban, hogy a császár képes lesz megvédeni Erdélyt; G.F. Aldobrandini is emiatt aggódik. Érthető, hogy Báthory a hatalmát fenyegető események hírére sietett haza – épp Aldobrandini adta át neki a lengyelországi nuncius levelét, amelyben a lengyel kancellár akciójáról

szól –, de ez önmagában nem magyarázza, miért nem igyekezett megnyerni magának a pápai kapitány jóindulatát. Hozzájárul az eset megértéséhez, hogy a gyors anyagi segítséghez fűződő reményei Bécsben foszlottak szét: a Prágában ígért összeg első részletét a megállapodás szerint Bécsben vehette volna fel, de az késett; G.F. Aldobrandinót pedig bizonyoságot kívánt volna a pápai támogatásról. Visconti attól tartott, hogy Zsigmond Pozsonyban a lemondást illető tárgyalásokat kezd Mátyás és Miksa főherceggel. Politikai kételyei arra ragadták a nunciust, hogy államtitkára előtt felfedje, milyen a fejedelem valódi természete. Nem volt elégedett azzal a benyomással, amit Zsigmond a császári udvarban tett. „Nem olyan, amilyennek a világ a látszat alapján tartja; amíg Erdélyben van, tökéletlenségei lelelezhetők, de ha ezekbe az udvarokba – a világ színpadaira – lép, és komoly, ítélőképese emberekkel érintkezik, máris fény derül mindenre.” Az elmarasztalásba szánakozó elismerés keveredik: úgy tűnik, Isten mégiscsak vele van, nem is hiányzik belőle az akarat, hogy a kereszténységet szolgálja, csak rossz környezetben van, akármilyen is hát, támogatni kell.

A pápai államtitkár, Cinzio Aldobrandini Visconti leveleiből ellentmondásos híreket kapott Zsigmond udvariasságáról. A Prágából való távozásáról szóló leírásból még arra következtethetett, hogy a kölcsönös szívességek, udvarias gesztusok „a lelkek összekapcsolódását nem kevésbé fogják ösztönözni.”²²⁷ Amikor ennek ellenkezőjéről értesült, meglepő hajlékonysággal, s cseppnyi malíciával nyilatkozott a pápai kapitány valós vagy vélt sérelmeiről. „Sohasem tulajdonítottunk volna különösebb jelentőséget annak, hogyan viselkedik az erdélyi fejedelem a Szentegyház Kapitányával szemben, mert senkinek sem írható elő, mennyire legyen udvarias” – de mostani súlyos lelki megrázkódtatásai közepette különös együttérzéssel kell Zsigmond felé fordulni, rá kell bírni, hogy vessen el a lemondás gondolatát.²²⁸ A politikai pragmatizmus tette megboscáthatóvá Zsigmond ceremonális vétségeit.

1596 májusában a pápa szentelt botot küldött Gyulafehérvárra, amivel Báthory haditetteit ismerte el: erről éppen akkor született határozat Rómában, amikor a prágai tárgyalásokon a lemondás terve felmerült.²²⁹ Az Aranygyapjas Rend tagjává második, 1597-es prágai látogatásakor avatták Zsigmondot: a kitüntetést, melyet 1594-ben a Habsburg-szövetség szimbolikus megerősítésére kért,²³⁰ akkor kapta meg, amikor a szövetség sorsának alakulása a lemondás körül folyó tárgyalásoktól függött. A pápai diplomaták továbbra is a lemondás ellen lépnek fel, és a császár tanácsosai is el akarják téríteni ettől Zsigmondot, mégis alkudozásba bonyolódnak, ők szólítják fel, hogy nyújtsa át feltételeit.²³¹

Zsigmond remélte, hogy kárpótolhatja Giovanni Francesco Aldobrandinót az egy évvel korábbi sérelmek miatt, de ő nem érkezett időben Prágába.²³² Báthory 1597 januárjában, Vízkereszt után indult el Gyulafehérvárról, nem inkognitóban, hanem nagy kísérettel, amit bizonyára a rendjel átadásának ünnepe indokol. Ismét vele volt Visconti, Carrillo, Jósika, Sennyei és Kornis.²³³ Február 13-án Böhmischbrodoba érkezik, két napig Miksa főherceggel tárgyal; közösen étkeznek, ellátogatnak egymás szállására, és öt órán át mindenkit kizárnak megbeszélésükről.²³⁴ Kettejük találkozóját Rudolf készítette elő, s a február 17-i bevonuláskor a múlt évihez hasonlóan fogadta és szállásoltatta el. Prágában Speciano nuncius igyekezett eltántorítani Báthoryt a lemondástól, de ő nyíltan kijelentette, hogy békét köt a törökkel, ha a császár nem fogadja el Erdélyt. Visconti annak a reményének adott hangot Rumpf császári tanácsos, udvarmester és főkamrás előtt, hogy Rudolf egy személyes találkozón még visszatárhathatja Zsigmondot a lemondástól, mire Rumpf azt felelte, hogy „az egyik kedélybeteg aligha fogja meggyógyítani a másikat.”²³⁵ Zsigmond azt közölte Viscontival a Rudolf-fal való február 19-i megbeszéléséről, hogy a császár könnyekre fakadt, amikor ő előadta, hogy távoznia kell hazájából.²³⁶ Február 20-án Báthory és Jósika pontokba foglalta a feltéte-

leket; Mátyás apostol napján Zsigmond Rudolfal együtt a kápolnába ment, onnan egy szobába vonultak vissza, ahol a császár hiába próbálta eltéríteni a tervétől.²³⁷ Március 3-ra mégis meggondolta magát, elhatározta, hogy megmarad a fejedelemségben. Ezt Carrillo úgy magyarázta, hogy Zsigmond túl kevésnek tartotta a jövedelmet, ami az Erdélyért cserébe kapott birtokokból származott volna.²³⁸ A haditervek egyeztetése, a császári segélyről való tárgyalás után²³⁹, március 4-én (vagy 5-én?) tartották az Aranygyapjú átadásának ceremóniáját.²⁴⁰ Erről lugosi Káthay Ferenc, a pápa olműzi szemnáríumának diákja írt Aquaviva jezsuita generálisnak, de levelében nagyon kevés az értékelhető információ.²⁴¹ A „környező tartományok előkelői” üdvözölték Zsigmondot, majd többek közt erdélyi és magyarországi (jezsuita?) diákok, akiket ő vagy más urak pártfogoltak, szónoklatokat, verseket adtak elő a tiszteletére, így Káthay is. Báthory ezután hazaindult; március 24-én érkezett Kolozsvárra.²⁴²

Zárszó

Arra a kérdésre, hogy közelebb kerültünk-e vizsgálatunk után Báthory Zsigmond személyiségéhez, a válasz: igen és nem. Az uralkodói méltóság viselője mutatta meg magát a ceremóniákban, és ritkán engedett bepillantást abba, hogyan viszonyul ő ezekhez a kifejezésformákhoz. De szétválasztható-e személy, személyiség és méltóság?

Az 1585-ben tizenkét éves Zsigmond elmondta Ferdinando Capecinek, a kolozsvári jezsuita rektornak, amit egy éjjel álmódott. Az udvarmester (Gálffy János) és „az egész ország” a templomba kísérte, de a kapunál észrevette Zsigmond, hogy a templom nem a katolikusoké. Az udvarmester felszólította, „lépjen be, vagy mondjon le a fejedelemségről”. Ő leveszi fejedőjét („beretta”) és az egyik nemesúr fejére teszi: legyen az a fejedelem, ő majd bujdosóként a lengyel király udvarába megy; amint odaér, királlyá teszik. A Zsigmondot Erdély egyetlen reménységének nevező Capeci úgy véli, hogy tudja, „mire gondol nappal, aki éjjel ilyen álmot lát”.²⁴³ Mi ebben már nem lehetünk ennyire biztosak; túl könnyű volna most ebbe a gyermeki álomba belekapaszkodni, a jezsuita nevelés eredményeként és a fejedelmi méltóságtudat önkéntelen jeleként értelmezni, így érvelni amellett, hogy a vallási szertartások, a hatalom szimbóliumai maradandó nyomot hagytak a fejedelem személyiségében.

Báthorynak különféle közönségek előtt, különféle szerepekben kellett fellépnie, az ország rendjei, saját udvara, más udvarok, a jezsuiták elvárásainak megfelelően. Ezek a normák és szerepek ismerhetők meg – s nem közvetlenül a személyiség – az általam követett kutatási módszerekkel. Mindezt írásos megnyilatkozásainak, politikai döntéseinek elemzése egészítheti ki, és – mintegy ellenpontként – a kortársak által a levelezésekben, propagandairatokban, történeti művekben Báthoryról tett kijelentések, a vele szemben támasztott követelmények jövőbeni kutatása. Az udvar struktúrájának és működésének feltárása pedig szempontokat adhat a ceremóniák funkciójának és jelentésének újragondolásához.

Jegyzetek

1. Hasonló reprezentációs formának tekinthető a fejedelmi levelezés; vitatható, hogy a leírt szavak Zsigmond sajátjai vagy tanácsadók sugallták őket, bevett fordulatokkal vegyülnek a személyes megnyilvánulások, kérdéses a levelek hitelességének mértéke. Zsigmond állítása szerint 1594-ben Báthory András bíboros az ő nevével levelet hamisított és felhasználta ellene: Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618). II. kötet. Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XLI. kötet) Bp., 1943. 425–429. (a továbbiakban: MHHD XLI.); a kérdéses levél Szamosközy-nél: Szamosközy István történeti maradványai (1542–

- 1608). IV. kötet. Kiadta: Szilágyi Sándor. (*Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. XXX. kötet*) Bp., 1880. 32–34. (a továbbiakban: MHHS XXX.)
2. Az 1581. május 10-én kelt országgyűlési törvényszöveg a választásról: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. kötet (1576–1596). Szerkeszti: Szilágyi Sándor. Bp., 1877. 156–158. (a továbbiakban: EOE III.); az országgyűlésről, Kristóf haláláról: *Monumenta Antiquae Hungariae. II* (1580–1586). Edidit Ladislaus Lukács S.I. Romae, 1976. 118–122., 124–125., 128., 131., 136–137., 151., 188–189., 348–349. (a továbbiakban: MAH II.)
 3. A török követ 1581. augusztus 25-i érkezéséről Szántó István jezsuita: MAH II. 191.; 1581 októberében Báthory István Iffy János tanácsúrnak: „Kedves nekünk is az zászló meghozása.” Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. kötet (1576–1586). Közreboocsátja: Veress Endre. (*Monumenta Transilvanica*) Kolozsvár, 1944. 185. (a továbbiakban: Báthory István II.)
 4. A temetésről szóló előzetes rendelkezés, valamint utólagos leírása: Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Közreboocsátja: Veress Endre. (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XLII. kötet*) Bp., 1948. 6–9, 274–277. (a továbbiakban: MHHD XLII.); a hármastanács felállítását elrendelő királyi levél: *uo.*, 20–29.; a jezsuita Leleszi János gyászbeszéde: Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571–1613). I. kötet (1571–1583). Közreboocsátja: Veress Endre. (*Fontes Rerum Transilvanicarum. toms I.*) Kolozsvár–Bp., 1911. 310–315. (a továbbiakban: FRT I.); a jezsuiták feljegyzései a temetésről: MAH II. 162., 202., 611., 613.; A temetési menetet későbbi, Bethlen Farkas művében található forrás alapján elemzi Szabó Péter: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerkesztette és az előszót írta R. Várkonyi Ágnes.* Bp., 1987. (a továbbiakban: R. Várkonyi) 330–331., 334. (a továbbiakban: Szabó 1987.); Uő: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Bp., 1989. 71.
 5. Az 1588. december 23-ra datált országgyűlési törvényszöveg a beiktatásról: EOE III. 236–238.; Huet Albert szebeni királybíró leírása az országgyűlésről: *Anno Domini 1588. Medwischer Landtag-Prozeß [...]* In: *Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte, nach authentischen Quellen und Urkunden bearbeitet von A[nton] Kurz.* Kronstadt, Johann Gött's Buchdruckerei, 1840. 145–150. (a továbbiakban: Kurz); a jezsuiták beszámoló: *Monumenta Antiquae Hungariae. III* (1587–1592). Edidit Ladislaus Lukács S.I. Romae, 1981. 276., 281–373. (a továbbiakban: MAH III.)
 6. A források teljes áttekintésével túllépnénk egy lábjegyzet keretein. Az eseményekhez időben legközelebbi három beszámoló: Alfonso Carrillótól, MHHD XLI. 117–122.; Szántó Istvántól, *Monumenta Antiquae Hungariae. IV* (1593–1600). Edidit Ladislaus Lukács S.I. Romae, 1987. 84–88. (a továbbiakban: MAH IV.); Radziwill lengyel bíborostól, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei și Țării-Românești. vol. IV.* (1593–1595). Publicate de Andrei Veress. București, 1932. 115–117. (a továbbiakban: DAMT IV.); Szántó levelére emlékeztető, olasz, spanyol és latin nyelvű anoním jelentések: DAMT IV. 123–125., 126–129., 130–136.; Magyar történelmi okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. III. kötet (1553–1608). Összeszedte s lemásolta: Hatvani Mihály. (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. III. kötet*) Pest, 1859. 64–72. (a továbbiakban: MHHD III.); Szamosközy István részletes jegyzetei: MHHS XXX. 33–47.; Somogyi Ambrus történeti műve: *Amrosii Simigiani notarii comit. Szolnok Interior. Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno MCCCCXC usque MDCVI. Quatuor libris comprehensa nunc primum typis edicta liber II. III. IV. Accuravit Josephus Benigni de Mildenberg. Cibinii, 1840. 147–158.* (a továbbiakban: Somogyi); Baronyai Decsi János Magyar Historiája (1592–1598). Közli: Toldy Ferenc. (*Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. XVII. kötet*) Pest, 1866. 129–131. (a továbbiakban: MHHS XVII.); magyar fordítása: Baronyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Bp., 1982. 171–174.

7. A leghasznavetőbb, bár igen régi kiadású forrás egy német nyelvű, név nélküli jelentés 1595-ből: Gruentliche Beschreibung und eygendlicher Bericht der Einbeleitung und Copulation [...] Ungrisches Magazin. Erster Band. Preßburg, bey Anton Loewe, 1781. 32–36. (a továbbiakban: Ungrisches Magazin 1781.); MHHS XVII. 171–178.; Apróbb adatok, Alfonso Visconti, a pápa erdélyi nunciusa levelében: Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600). Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Vaticana. II. sorozat. 3. kötet) Bp., 1909. 90., 99. (a továbbiakban: MV II.3.); Cosimo Capponi toszkán követ jelentésében, DAMT IV. 259.; Carrillo leveleiben, MHHD XLI. 184–187.; Az 1595. március 5-én tartott grazi eljegyzési szertartásról Mária főhercegnő levele Rudolf császárhoz, Szilágyi Sándor: Carrillo Alfonz diplomacziái működése (1594–1598). Bp., 1877. 145.; A Habsburg hercegnőről Benda Kálmán: Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna. Bp., 1986.
8. Alfonso Carrillo Mária főhercegnőnek és P. Aldobrandini bíborosnak: Carrillo Alfonz jezsuita-anya levelezése és iratai (1591–1618). I. kötet. Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXXII. kötet) Bp., 1906. 279–281. (a továbbiakban: MHHD XXXII.); A lemondó beszéd tartalmáról Istvánffy Miklós Rudolf császárnak: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. kötet (1597–1601). Szerkeszti: Szilágyi Sándor. Bp. 1878. 154–155. (a továbbiakban: EOE IV.); Rudolf Albert főhercegnek: MHHD III. 92–95.; Szamosközy István és Baranyai Decsi János történeti munkájában: Szamosközy István történeti maradványai (1566–1603). II. kötet (1598–1599). Kiadta: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXVIII. kötet) Bp., 1876. 36–46. (a továbbiakban: MHHS XXVIII.); magyar fordítása: Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603). Fordította: Borzsák István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Sinkovics István. Bp., 1977. 79–88.; MHHS XVII. 302–308.
9. Giesey, Ralph: The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France. Genève, 1960. 177–192. (Különösen a The King Never Dies c. fejezet ad támpontot elemzésemhez); a velencei dogék temetésének és koronázásának kapcsolata: Muir, Edward: Civis ritual in Renaissance Venice, Princeton, 1981, olasz fordítását használtam: Il rituale civico a Venezia nel Rinascimento. Roma, 1984. 297–317. (a továbbiakban Muir) Szabó 1987. 327–329.
10. van Dülmen, Richard: A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban. Bp., 1990. (a továbbiakban: van Dülmen); Stahl, Paul-Henri: Histoire de la décapitation. Paris, 1986. (a továbbiakban: Stahl)
11. MHHS XXX. 36.
12. DAMT IV. 185–188.
13. MAH IV. 87.
14. MHHS XXX. 46.; Somogyi 154.
15. EOE IV. 155–162.
16. Az utalás Leleszi Jánostól, Zsigmond jezsuita nevelőjétől származik. MAH II. 203.; EOE III. 162–163.
17. EOE III. 178.
18. EOE III. 463–464.
19. MHHS XVII. 177–178.
20. MAH III. 276., 288–289., 290., 301., 356–357.; Szántó István december 26-ra teszi a fejedelmi beiktatás ünnepségét: MAH III. 359.; Huet Albert december 23-ra: Kurz 145.
21. MAH IV. 84.
22. MHHD XLI. 186.; MHHS XVII. 177.; MHHD XXXII. 279–281.

23. A bevonulások kapcsán I. Petneki Áron: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. In: R. Várkonyi 281–290.; Bertelli, Sergio: Qui venit in nomine Domini. In: Il corpo del re. Sacralità del potere nell'Europa medievale e moderna. Firenze, 1990. 55–86. (a továbbiakban: Bertelli); Bryant, Lawrence M.: The king and the city in the Parisian royal entry ceremony. Politics, ritual and art in the Renaissance. Genève, 1986.
24. MHHD XLII. 274–275.; Kurz 145–146.; Ungrisches Magazin, 1781. 34–36; MHHS XVII. 176–178.
25. MHHS XXX. 45.; MAH IV. 86.; Kurz 146.
26. Kurz 145–146., 149–150.
27. MHHS XXX. 46.
28. A kolozsvári számadáskönyv 1588-as bejegyzése szerint a hatóság cigány hóhérokkal tortúráztatott és égettetett meg boszorkányokat. Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Szerkesztette: Komáromy Andor. Bp., 1910. 71.; a cigány hóhérről beszél Szamosközy és Szántó István, az utóbbi arról is, hogy a magyarok nem vállalják az ítéletvégrehajtó szerepét, mert alantasnak tartják. MHHS XXX. 46.; MAH IV. 87–88.; Rajtuk kívül Somogyi Ambrus is tud Kendi beszédéről: Somogyi 154.; a hóhér mesterségéről, személyéről: van Dülmen 84–88., 134–139.; Stahl 47–49.
29. MAH II. 191.
30. Ungrisches Magazin 1781. 33–35.; MHHS XVII. 174–176.
31. Somogyi 153.
32. MHHS XVII. 175.
33. János Zsigmond idejében a város az udvari emberek és katonák szálláshelye volt: „Dentro essa città non habita se non la corte di sua M-ta et qualche personaggio con li soldati che sono per ordinaria custodia della terra et quelli per la guardia di sua M-ta. Fuori poi, verso Ponente viè un ampio Borgo dove stanno li Mercanti et si fanno traffichi grandi et di tutte le cose al vivere humano necessarie”, Gromo Giovanandrea: Compendio della Transilvania. Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. vol. II. 1943–1945. 173–174.; Leleszi János a térítés lehetőségét mérlegelve szemlélteti a lakosság megoszlását, lényegében megerősítve a Gromo-féle leírásban mondottakat: „Alba enim civibus caret. Milites eam incolunt. Perpauci, qui stipendia non merentur, cives, ii extra moenia, veluti in quodam suburbio, degunt, obnoxii et ipsi et aedes et iumenta ipsorum militibus et praefectis et officialibus Principis.” MAH II. 201.; Gyulafehérvár topográfiai és építészeti adatainak egy részét összegyűjtötte Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp., 1985. 265–308. (a továbbiakban: Balogh); újabb eredményeket közöl Kovács András: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középkori és koraújkorai helyrajzához. In: Szamosközy István: Analecta lapidum 1593. Inscriptiones Romanae 1598. Sajtó alá rendezte: Balázs Mihály, Monok István. Szeged, 1992. 25–35.
34. Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958.; Balogh 265–272, 273–278.
35. Magyarországi művészet. 1300–1470 körül. I. kötet. Szerkesztő: Marosi Ernő. Bp., 1987. 432, 693.; Kurz 146.
36. MHHS XXX. 37.
37. Kakas Andrásné háza, mely rendszeres szállása volt a fejedelemnek: Balogh 145–146.
38. MHHS XXX. 46.; Somogyi 155.; annyit Baranyai Decsi János is elárul, hogy a kivégzés pillanatában jégeső támadt, de mivel Zsigmond dicsőítésére írja történeti művét, Szamosközyvel és Somogyival ellentétben nem szólhat az éltéltek iránti szimpátiával az égi jelről: MHHS XVII. 130.
39. MAH III. 302., 312.

40. MHHD XLII. 274–275.
41. MHHD XLII. 7, 275–276.; Kurz 146. Módszertani támpontokat nyújt E. Muir elemzése a velencei köztársaság felvonulásainak struktúrájáról és szimbólumhasználatáról: Muir 217–243.
42. MHHD XLI. 119.
43. MHHD XLII. 274., 276–277.
44. Kurz 145., 147–149.
45. MAH II. 191.; EOE IV. 154.; MHHD III. 93.
46. Ungrisches Magazin 1781. 34–35.
47. Kurz 149.
48. Kurz 150.; Ungrisches Magazin 1781. 35–36.
49. Leleszi János mint szokást említi, hogy az új fejedelemnek a török zászlót és buzogányt vagy botot küld („aliquem assistentium emittit, qui eum principem a se electum at approbatum vexillo et baculo seu clava delatis declarat”), de ezzel azt nem állítja, hogy Báthory Zsigmond a zászlón kívül kapott bármilyen más jelvényt. MAH II. 201.; azonban a megyesi szertartáson szerepel egy fejedelmi bot, Kurz 146.; A török által küldött fejedelmi jelvényekről: Rácz Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp., 1992. 65–81.; B. Szabó János: Az erdélyi fejedelmi jelvények. Keletkutatás, 1994. tavasz. 59–69.
50. MHHD XLII. 7–8., 275–277.
51. MHHD XLII. 6., 275.
52. Szamosközy István történeti maradványai (1566–1603). I. kötet (1566–1586). Kiadta: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXI. kötet) Bp., 1876. 118.
53. Szilágyi Sándor sorolta Szamosközy történeti hagyatékához, MHHD XLII. 8.; MHHS XXX. 17.
54. Kurz 146.
55. Kurz 148.
56. Kurz 150.
57. Kurz 149.
58. Kurz 148.
59. MHHS XXX. 45.
60. Resch, Adolf: Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart. Hermannstadt, 1901. 23–46., 7–13. tábla.
61. MAH II. 735.
62. MAH II. 780.
63. MV II.3. 220., 410.; 1579-ben Báthory István király is megkapta ezt a kitüntetést. Báthory István II. 139.
64. Kurz 148.
65. MAH IV. 87.; DAMT IV. 136.; MHHD III. 71.
66. EOE IV. 154–155.; MHHD III. 93–94.
67. MHHS XXVIII. 36–46.; MHHS XVII. 302–308.
68. Kurz 147–149.; EOE III. 236–238.

69. EOE III. 156–158.
70. FRT I. 310–315.
71. MHHD XLI. 186.; MHHS XVII. 177.
72. EOE III. 236–238.
73. Kurz 149.; EOE III. 158., 236.
74. Kurz 147.
75. Kurz 147–149.
76. MAH IV. 88.; DAMT IV. 135–136.; MHHD III. 70.
77. MAH IV. 87.; DAMT IV. 135–136.; MHHD III. 70–71.
78. DAMT IV. 125.
79. MHHS XXX. 42–43.
80. MAH III. 302., 312., 525.
81. MHHD XXXII. 281.; MHHS XVII. 302, 307–308.; MHHS XXVIII. 36., 43–44., 46.
82. EOE IV. 154–155.
83. EOE IV. 155–162.
84. EOE IV. 162–163.
85. MHHD XXXII. 281.
86. Possevino levele Galli bíboros államtitkárnak: MAH II. 413–414.; Báthory István-
nak MAH II. 410.; Thomas Saily két útleírása: MAH II. 527–528., 733–735.; a
fogadtatás Possevino La Transilvania c. művében is szerepel. Possevino della
Compagnia di Gesù, Antonio: Transilvania (1584). Kiadta: Veress Endre. (Fontes
Rerum Transylvanicarum. Tomus III.) Bp., 1913. 146. (a továbbiakban: FRT III.);
másik kiadásában: Bascaè, Giacomo: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel
secolo XVI. Roma, 1931. 135–136.
87. Memoriale delle cose occorse a me Franco Sivori del signor Benedetto dopo la mia
partenza di Genova l'anno 1581 per andar in Vallachia. In: Pascu, Stefan: Petru
Cercel și Țara-Românească la sfârșitul sec. XVI. Sibiu, 1944. 183–190. (a továbbiak-
ban: Pascu); az emlékiratra hivatkozik Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szem-
benállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: Pallas ma-
gyar ivadéka. Bp., 1985. 108–109, 115.; a szóban forgó részt szabadon magyarra
fordította Tardy Lajos: Leánykérőben Báthory Zsigmond udvarában. In: Kis magyar
történetek. Bp., 1986. 54–68.
88. MV II.3. 20–22.; továbbá Alfonso Carrillo levele: MHHD XXXII. 27.
89. MHHD XXXII. 445–448.; az ebből a kiadásból hiányzó részletet kiadta Kemény Jó-
zsef: Diplomatikai kutatások, II. rész. II. Rudolf császár, és erdélyi vajda Báthori
Zsigmond közti 1594-beli titkos követségek. Új Magyar Múzeum egyszersmind a
Magyar Academia közlönye, 1854. II. kötet. 214.
90. MV II.3. 75–77.; Visconti társaságában indult Gyulafehérvárra Cosimo Capponi,
akit Zsigmond és Mária Krisztierna esküvőjéről szóló főljegyzése kapcsán már emlí-
tettem. MV II.3. 71.
91. DAMT IV. 303–304.
92. DAMT IV. 316–317.; ugyanerről a banketről ír Alfonso Visconti nuncius: MV II.3.
156.
93. „Ne csodálkozzon fenséged, ha mindig is a magam hasznára fogom fordítani fensé-

- geitek efféle kegyeit és szívességeit”, írja Viadana a mantovai hercegnek Mária Krisztierna egy udvarias gesztusa kapcsán, DAMT IV. 317.
94. MAH II. 527–528, 733.; Pascu 184–185.; MV II.3. 20–21.
95. Pascu 186.
96. MAH II. 528.; MV II.3. 21.; DAMT IV. 317.
97. van Gennep, Arnold: *Les rites de passage*, olasz fordítását használtam, I riti di passaggio. Torino, 1981.
98. MV II.3. 21.
99. Pascu 186.
100. Erdélyország történetei' tára. I. kötet (1540–1600). Kiadta: Kemény József-Nagy Ajtai Kovács István. Kolozsvár, 1837. 170–171.
101. Pascu 185.
102. MAH II. 528.; MV II.3. 21.
103. Duhr, Bernhard S.I.: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. Bd. I. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*. Freiburg im Breisgau, 1907. 686–712.
104. MV II.3. 23.
105. MHHD XXXII. 445–447.
106. MAH II. 191.; uo. 528, 733.; MV II.3. 21.; uo. 76.; Pascu 186.
107. „m'accolle con grande humanità, et m'offerse più volte la mano dritta; ma io, come giudicai convenirmisi, non solo non l'accettai, ma con parole, et con altri segni mostrai di conoscere, quanto Sua Altezza soprabondava con me in cortesia.” MV II.3. 21.
108. Egy előzmény: Pierre Lescapier, francia diplomata, aki 1574-ben járt Gyulafehérváron, azt írja, hogy Báthory István fejedelem „kezet nyújtotta, megszorította kezemet, ami nagy kintüntetés, és nem engedte, hogy megcsókoljam a kezét.” Pierre Lescapier utazása Erdélybe, 1574. Fordította Benda Kálmán, Benda Gyula, Tardy Lajos. Bp., 1982., 72.; Báthory tudhatta, hogy a pápa lábát az elé járulóknak csókkal illetik, legalábbis erről tanúskodnak V. Sixtusnak 1589-ben és 1590-ben írott leveleiben azok a fordulatok, amelyek ezt a gesztust verbálisan reprezentálják: „con basciare li piedi a V.S.tà”, „humilmente chinandomi bascio li santi piedi”, MAH II. 384.; „beatos pedes S.V. humillime prostratus exosculor”, MAH II. 448.; „beatosque Sanctitatis Vestrae pedes ea qua par est animi submissione exosculor”, MAH II. 537.; Burke, Peter: *The language of gesture in early modern Italy*. In: *A cultural history of gesture*. Eds. Bremmer, Jan – Roodenburg, Herman. Cornell UP., Ithaca, New York, 1992. 72–73.; Roodenburg, Herman: *The 'hand of friendship': shaking hands and other gestures in the Dutch Republic*. Uo., 154, 169.; Bogucka, Maria: *Gesture, ritual and social order in sixteenth to eighteenth century Poland*. Uo., 192.; Frijhoff, Willem: *The kiss sacred and profane: reflections on a cross-cultural confrontation*. Uo., 211.
109. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei și Țării-Românești*. vol. V. (1596–1599). Publicate de Andrei Veress. București, 1932. 20. (a továbbiakban: DAMT V.); Az esetre a tanulmány utolsó részében térek ki.
110. MAH II. 528., 733.; MV II.3. 21.; Pascu 186., 188–189.; DAMT IV. 316.
111. Pascu 186.
112. MAH II. 733.; Pascu 188.
113. MAH II. 528, 733.; MV II.3. 21–22.

114. Pascu 186.
115. Pascu 187.; MV II.3. 22.
116. Pascu 188.; DAMT IV. 316.; MV II.3. 156. A reneszánsz korának asztali szokásairól, beleértve az együtt érkezők hierarchiáját, l. Bertelli, Sergio: La cena del signore. In: Bertelli 164–185.
117. MAH II. 528.; Pascu 186.; MV II.3. 21.
118. Pascu 187., 189.
119. MV II.3. 21–22.
120. MAH II. 528.; Pascu 187.; MV II.3. 21.
121. „Et coi disse nel miglior modo, che seppe, alcune poche parole contenute nel qui allegato foglio, le quali conoscendo quanto siano indegne d'esser lette dalla Sta V. volentieri resterei di mandarle”, MV II.3. 21.
122. MAH II. 528–529., 734.; Possevino Transilvaniájában: FRT III. 146.; a mű cenzora el akarja távolíttatni a jelenetet: „videtur omittendum quod dicit Principem sibi insurrasse in auribus. Haud placeret Principi publicari quod ipse voluit in aurem secreta dicere.” MAH II. 958.
123. Pascu 188–189.
124. DAMT IV. 316.
125. Pascu 185., 188., 190.
126. 1584-ben Zsigmond kézmosás után ül le a helyére: Pascu 188.; 1595-ben a terembe való belépés után azonnal kezét mosnak a lakoma résztvevői: DAMT IV. 316.
127. „mi è bisognato far un Quamquam latino per sodisfare allo stilo che dicono usarsi qua”, MV II.3. 76.
128. MV II.3. 21–22.
129. Pascu 187.
130. MHHD XXXII. 447–448.
131. MHHD XLI. 91.; 1594 áprilisában Rudolf a követelésre azt válaszolta, nem látja akadályát annak, hogy a vajdát ezentúl fejedelmi cím ékesítse, MHHD XLI. 96.
132. DAMT IV. 116.
133. Amalteo Kolozsváron találkozott az elé küldött Carrillóval és Keresztury Kristóf várkapitánnyal, akikkel abban állapodott meg, hogy nem „nyilvánosan” fog bevonulni Gyulafehérvárra, hanem magánemberként, mivel nem nunciusi címmel küldte a pápa, hanem „személyes szolgálójaként”. Zsigmond változtatott a megállapodáson: MV II.3. 12–13.
134. MV II.3. 22.
135. Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: R. Várkonyi 135–157.
136. MAH III. 485–488.
137. EOE III. 472.
138. Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579–1613). Közrebocsátja: Veress Endre. (Fontes Rerum Transylvanicarum. Tomus V.) Bp., 1921. (a továbbiakban: FRT V.); Az évi jelentéseket Lukács László S.I. újra kiadta a Monumenta Antiquae Hungariae kötetében. Az 1581-es kongregációnak a provinciákból Rómába küldendő évi jelentésekről, és az azok alapján készített átfogó beszámolórol szóló rendelkezése: MAH II. 344–345.

139. A szövegek közti eltérés rendszerint csekély, eltekintve attól a kirívó esettől, hogy az 1595-ben Mindenszentek napján tartott kolozsvári ünnep leírásának kézíratos verziója (az 1595. évi jelentés) a fejedelemszöny megjelenségről szolt, amit a későbbi, 1604-ben Nápolyban kinyomtatott szövegben a fejedelemé helyettesít. MAH IV. 187.; MHHD XXXII. 176.; 1595. november 1-én, Mindenszentekkor Zsigmond nem lehetett Kolozsváron, mert erről a napról datálódik Gyurgyevó mellől írt levele, DAMT IV. 301–302.
140. MHHD XLII. 26.
141. MAH II. 256.
142. „Verum, Deo propitio, in his omnibus paulatim emergere altiusque assurgere catholica religio coepit. Nam etsi puerum Principem, id est octennem, deducere tamen proceres ad templum cum comitatu et aula debebant.” MAH II. 349.
143. MAH II. 613–614.
144. MAH II. 679.
145. MAH III. 111.
146. MHHD XXXII. 11.
147. MAH III. 721.
148. MAH IV. 29.
149. MHHD XXXII. 445.; Gyulaférvára érkezését követően, 1591 májusában Carrillo jelentette, hogy átvette a jezsuiták korábbi templomát és házát: MHHD XLI. 6.; 1592-ben, amikor Amalteo követként Gyulaférvárott járt, Carrillo a volt jezsuita házban lakott. MV II.3. 14.
150. „patres degunt in domo quadam aulae principis coniuncta”, Szántó István 1581-ben, MAH II. 184.; „Habent commodam habitationem, quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non nihil distans”, az 1582-es visitatio emlékirata, MAH II. 256.
151. Gyulaférvári analógiája ez az uralkodók városi rejtékútjainak, amilyen például Firenzeben az Uffizi és a Pitti palota, Rómában a Vatikán a Castel Sant’Angelo közti összeköttetés. A hármastanács Báthory Istvánnak 1583 augusztusában írott levele és a király válasza szeptemberben: MHHD XLII. 83–84, 94.; Báthory István a lengyel jezsuita provincia vezetőjének hatáskörébe utalta a kérdést, hogy Leleszi és társai beköltözhetnek-e a palotába, világiak közé. A provinciafőnök, G.P. Campano erdélyi útja ekkor volt esedékes; 1584 elején valóban látogatást tett az erdélyi jezsuita rezidenciánál, de jelentésében sajnos semmi nyoma annak, hogyan határozott Leleszi János lakóhelyét illetően. MAH II, 669.; Az udvarban befolyásos Leleszi számára bizonyára különösen fontos lehetett, hogy elutasítsa a palotában felkínált lakást, mely a világi szférához való túlságos közelségének lett volna bizonyítéka; két évvel korábban saját rendtársa, a Kolozsvárott működő Szántó István éppen azzal vádolta, hogy világi ügyekbe keveredik. MAH II. 163.
152. MAH II. 662.; 1585-re eggyel több városi iskolai osztály lett, uo. 866. Leleszi János 1582-ben azzal érvelt a gyulaférvári iskolák felállításával mellett, hogy az előkelők sosem fogják Kolozsvárra küldeni a fiaikat, mert Zsigmond közelében akarják nevelni őket. Ugyanígy vélekedett Báthory István is. MAH II. 254., 263.
153. MAH III. 61.
154. MAH IV. 235.; MHHD XXXII. 207. 2. jegyzet.
155. MAH IV. 89.
156. Ungrisches Magazin 1781. 34.; MHHS XVII. 176.
157. MAH IV. 236., 240., 284–285., 296.

158. MAH IV. 254.
159. MAH II. 934.; MAH IV. 237–239.
160. Öt országgyűlésnek színhelye Torda, Enyedre négy jut, a listát Medgyes és Temesvár zárja egy-egy alkalommal.
161. 1581. május 1–17: MAH II. 118–122., 124–125., 128., 131., 136–137.; EOE III. 38–41.; az országgyűlési iratok szerint 1583. szeptember 15-től 20-ig tartó kolozsvári diétát az 1583-as jezsuita évi jelentés novemberre teszi. EOE III. 196–199.; MAH II 611–612.; 1587. október 22–28., a jezsuita forrás által novemberre datálva: EOE III. 74–75.; MAH III. 98–101., 113–114.; FRT V. 11.
162. MAH II. 120
163. MAH II. 121., 128.; Az esetet feldolgozta Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. 81.
164. MAH IV 122., 128., 137.; idézi Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. I. kötet. 1561–1773. Bp., 1984. 240. (a továbbiakban: Staud); A témaaválasztás a jezsuiták udvarkritikájának egyik momentumaként értékelhető. A lehetséges irodalmi előzmények: Gabriel Chappuys *Le Misale* című, udvaronc és diák párbeszédére épülő műve, amely Párizsban, 1584-ben jelent meg, és Ulrich von Hutten *Misaulusa*, ahonnan Chappuys a motívumot vette. Smith, Pauline M.: *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth Century French Litterature*. Geève, 1966.; a színháznak az udvar vallásos megreformálását célzó jezsuita koncepcióban való helyéről l. Valentin, Jean-Marie: *L'image de la cour dans le théâtre des Jesuites des pays germaniques (XVIème – XVIIème s.)*. In: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert*. Kongress des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Renaissanceforschung und des Internationalen Arbeitskreises für Barockliteratur 1979. Hsg. von August Buck, Georg Kauffmann, Blake Lee Spahr und Conrad Wiedemann. Bd. 3. Hamburg, 1981. 561–567., analógiák az erdélyi és a lengyel jezsuita színjátszás közt: Lewansky, Julian: *A lengyel színház Báthory István király idején*. Bp., 1962.
165. MAH III. 98–101.
166. MAH III. 98., 113–114.
167. MAH III. 98., 114.; A laikusok számára létrehozott Szűz Mária kongregációk történetéről l. Chétellier, Louis: *The Europe of the Devout. The catholic reformation and the formation of a new society*. Cambridge UP, 1989.
168. MAH III. 98
169. FRT V. 11.; MAH III. 114.
170. MAH III. 114.
171. MAH II. 611.
172. MAH II. 613. „Non enim voluit catholicus Rex catholicissimi fratris corpus infesta haereticorum cadaverum societate contaminare, quamvis templum haereticorum et magnificum esset et antiqua procerum ac episcoporum sepultura celeberrimum.”; A jezsuitáknál való temetkezés elvileg nem volt szabályos, de Aquaviva rendfőnök 1581 májusában engedélyezte, hogy az erdélyi rendtagok különlegesen fontos személyeket templomukban eltemessenek: MAH II. 134.
173. MHHD XXXII. 121–122.; MAH IV. 119.
174. FRT V. 46.; MAH IV. 188.
175. MAH IV. 211., 270.
176. MAH II. 611–612.; Staud 241–242.
177. MAH II. 858.; Staud 242.

178. Az évi jelentés kéziratában Mária Krisztierna szerepel, helyét a nyomtatott változatban Zsigmond veszi át. FRT V. 55., MAH IV. 249.
179. Szántó István az Erdélyben celebrálandó ünnepekről, és az ünnepek katalógusa 1582-ből: MAH II. 241–247., 338–344.; 1584-ben Báthory István elrendeli a Gergely-naptár bevezetését: uo. 709.; Aquaviva rendfőnök mértéktartást javasol a régi-új ünnepek bevezetése kapcsán: MAH IV. 214–215.
180. MAH II. 106.
181. MAH II. 780.
182. MHHD XLI. 156.
183. MAH II. 43–44.
184. MHHD XLI. 5.; nemcsak Carrillo levelében, hanem a jezsuita rend 1591. évi történetéről szóló, nyomtatásban megjelentett könyvben (1594, Róma) is jutott hely a fogadtatás leírásának: MHHD XXXII. 11., 14.
185. Maggiori levelében: MAH IV. 211.; az évi jelentés két szövegváltozatában: MAH IV. 249., FRT V. 49.
186. MAH II. 613.
187. Pascu 189.
188. MAH III. 539.
189. MHHD XLI. 9., 21.; az évi jelentésben: MHHD XXXII. 12.; Francken szónoklata: MAH III. 622.; az esetet említi a Franckenről írt intellektuális életrajzban Szczuczki, Lech: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken). Bp., 1980. 115.
190. MHHD XLI. 7., 20.; MAH III. 608., 618.
191. MAH III. 113–115.
192. MHHD XLI. 156.; MHHD XXXII. 175–176.; FRT V. 46.; MAH IV. 188.
193. EOE III. 383.
194. MAH III. 555.
195. MAH II. 613.
196. MAH II. 780.
197. MAH III. 555.
198. MAH IV. 211.
199. MAH II. 780.
200. FRT V. 11.
201. MHHD XLI. 156.; MHHD XXXII. 175–176.; FRT V. 46.; MAH IV. 188.
202. MAH II. 111.
203. „ ritenuto non solo come Signore e padrone, ma come vittorioso, a guisa d'un'altro Cesare trionfante et di giorno in giorno si aspetta qui in Alba Giulia, sua residenza, dove noi siamo venuti una giornata avanti per comodità degli alloggiamenti, che qui pur si preparano Archi trionfali, colonne e statue”; „Hier sera condussero qui il Bassà di Natolia schiavo et el Bego di Genoa [Jenő], città turchesca, con molto concorso di gente.” DAMT IV. 310–311.
204. Mária Krisztierna Mindenszentekkor és azután még Kolozsváron volt, december 1-én érkezett Gyulaféhérvárra. MAH IV. 187.; MV II.3. 156.
205. MAH III. 113–115.

206. Gyulafy Lestár följegyzései. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. I. kötet. Közli: Szabó Károly. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum XXXI. kötet) Bp., 1881. 24. (a továbbiakban: MHHS XXXI); MHHD XXXII. 9.; MHHD XLI. 77.
207. Az indulás: MHHD XLI. 220.; MV II.3. 161.; DAMT V. 1.; Kassa: MHHD XLI. 222.; MV II.3. 177.; Olmütz: MAH IV. 250–251.; Rosenberg: MHHD XLI. 223.; MV II.3. 179.; a Prágába érkezés: MHHD XLI. 223–224.; MV II.3. 178.; Documente privitoare la istoria Românilor. Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Volumul III. partea II. (1576–1600). Bucuresti, 1888. 166. (a továbbiakban: Hurmuzaki III.2.); távozás: MV II.3. 186–187.; Hurmuzaki III.2. 179.; Bécs: MV II.3. 190–192.; DAMT V. 19–22.; MHHD XXXII. 506–508.; MHHD XLI. 431–433.; Pozsony: MHHD XLI. 433.; MV II.3. 199.; Kolozsvár: MAH IV. 211., 249.; FRT V. 49.; A székely felkelés hírei: MV II.3. 179., 187., 414.; a törökök és a két Báthory készülődése: MV II.3. 188–189. A római út terve és visszautasítása: DAMT V. 1.; MV II.3. 180.
208. Az ekkor átadott ajándékokról: Voelka, Karl: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II (1576–1612). Wien, 1981. 234.; Sarmasági követség: MV II.3. 161.
209. MV II.3. 169.
210. MV II.3. 161., 162–165., 168–169.; MHHD XLI. 227.; a lemondás: MHHD XXXII. 502.
211. A küldöttség ellátásáról szóló irat: DAMT V. 14.; az utazók számáról tájékoztató adat: Visconti tizenhat ló elhelyezésére rendelt istállót, Prága közelében, MV II.3. 161.
212. MAH IV. 250–251.
213. Hurmuzaki III.2. 166.; MV II.3. 178.; A külföldi uralkodók bevonulásához I. Mitchell, Bonner: The majesty of the state. Triumphal progresses of foreign sovereigns in Renaissance Italy (1494–1600). Firenze, 1986.
214. MHHD XLI. 223.
215. MV II.3. 179, 412.; MHHD XLI. 227.
216. MV II.3. 181, 412.; MHHD XLI. 228–229.
217. MV II.3. 181–183.
218. „Domenica, che fu il giorno della solita cappella, venne il principe di Transilvania a servire all'imperatore et nel passare in camera di Cesare, che l'aspettava, veduti l'ambasciatore di Venetia et me, si scusò per il suo cancelliero...” MHHD XXXII. 504–505.
219. MV II.3. 186–187.; Hurmuzaki III.2. 179.
220. Hurmuzaki III.2. 179.
221. MV II.3. 181.
222. A találkozóról szóló levél: DAMT V. 19–22.
223. MV II.3. 164–165.
224. „et da lui fui accompagnato sino vicino alla scala, con haversi lui preso la man dritta al solito, senza mostrar segno alcuno di volerla dare; se bene Monsigr Amalteo, quand'io lo mandai avanti, credeva d'haver a durar gran fatica in fare ch'egli la ricevesse da me, non che in sua carrozza, o in suo alloggiamento, ma ne'anco ne' luoghi publici.” DAMT V. 20.
225. Gyulafy Lestár és Szamosközy feljegyzése szerint 1593-ban, a varsói országgyűlés idején Zsigmond Krakkóba ment, „bejárta mind az palotákat az cracai várban, mulattott Lepsényi szállásán is, és Pipánál az Patikáriusnál sub persona peregrini”; az álrü-

hás látogatást mindketten a későbbi események felől visszatekintve ítélték el: „Ezen kezdé el a bujdosást Sidmond”, „Ezen kezdé el az bujdosást, vesztette volna oda isten az fejit.” MHHS XXXI. 27.; MHHS XXX. 27.; Talán ennek a krakkói esetnek is az lehetett az értelme, ami az olmützi, prágai, bécsi inkognitós városnézéseknek: rövid időre szabadulni a protokolláris kötöttségektől.

226. MV II.3. 190–192.
 227. MV II.3. 193.
 228. MV II.3. 195–197.
 229. MV II.3. 172.
 230. MHHD XLI. 92., 98.
 231. MV II.3. 278., 280.
 232. MV II.3. 273., 279.
 233. MV II.3. 269., 272., 277.
 234. MV II.3. 275.
 235. „Un melanconico malamente può curar un'altro”, MV II.3. 277.
 236. „et venuto a termine di lagrime, trattando di lasciar la patria, Caesar collachrymatus est”, MV II.3. 278.
 237. MV II.3. 278.; MHHD XXXII. 199.
 238. MHHD XXXII. 201.
 239. DAMT V. 57–59.; MHHD XXXII. 201.
 240. MHHD XXXII. 201.; MV II.3. 283.
 241. MAH IV. 273. Nyomatott formában fenn maradt Káthynek Zsigmond tiszteletére írt szónoki művei és költeményei, de nem tudjuk, ezek közül adta-e elő valamelyiket az ünnepségen. Gratulatio In Laudem Sevenissimi Sigismundi Bathory [...] Cum Aurei Velleris insigni ornaretur. Autore Francisco Kathay de Lugas, eiusdem Sevenissimi Principis diente, ac Eloquentiae studioso, in Alma Olomucensi Academia Societatis Jesu. Clomutii, Typis Georgij Handelij. Anno M.D.XCVII. Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 899.
 242. MAH IV. 270.
 243. MAH II. 780.

PÉTER ERDŐSI

Das festliche Gesicht von Zsigmond Báthory Der Fürst und die Zeremonien

In der Propaganda existierte über Persönlichkeit und Herrschaft des siebenbürgischen Fürsten Zsigmond Báthory in der ersten Hälfte seiner Herrschaft (1581–1598) ein sehr widersprüchliches Bild. Um diese Widersprüche aufzulösen, der Persönlichkeit näher zu kommen, bietet sich die Untersuchung an, die die von der Propaganda erschaffenen Urteile von den Rollen unterscheidet, die der Fürst selbst gewählt und gespielt hatte. Diese Rollen zeigten sich in den Zeremonien. In der Studie geht es in erster Linie um Báthorys räumliche und gesellschaftliche Aspekte der öffentlichen oder geschlossenen Zeremonien (der Hauptplatz der Stadt, die

Innenräume des Palastes und der Kirche) sowie die festliche Ordnung, Struktur der teilnehmenden Gruppen (Landtag, Hofleute, Stadtbewohner). Der Akzent liegt mehr auf der vergleichenden Analyse der Zeremonien als auf deren einzelnen Beschreibung. Bei der Auslegung dieser wird vom Verfasser jener verbalisierte Diskurs herangezogen, der diese Festakte begleitete: die Quellen, die die Beschreibungen überliefern, werden kritisch unter die Lupe genommen.

Verfasser stellt drei Kategorien dieser Festakte auf. In die erste gehören jene, die bei den ersten großen Wendepunkten der Herrschaft von Báthory veranstaltet wurden. Deren gemeinsame Züge werden durch die Analyse des eigentlichen Festaktes, der Herrschaftsinsignien, der vom Landtag auf den Fürsten bezogenen Prinzipien und Verhaltensnormen ersichtlich.

Die zweite Kategorie bilden die Empfänge der Gesandten. Aufgrund der Berichte der ausländischen, hauptsächlich italienischen Gesandten werden Grundelemente der Zeremonie, Regeln der siebenbürgischen Variante der diplomatischen Etikette dargestellt. Es wird dabei eindeutig, daß Báthory nicht nur die ihm vorgegebenen Rollen spielte, sondern auch selber aktiv diese durch die Entscheidungen bezüglich des Zeremonienablaufs gestaltete.

In die dritte Kategorie gehören die Feste des Jesuitenordens. Die Geschichte der Jesuiten im vorwiegend protestantischen Siebenbürgen war recht verwickelt, durch einen Landtagsbeschluß wurden sie sogar für Jahre (1588–1595) verboten. Trotz allem hatten sie in der Erziehung des katholischen Fürsten und später in dessen diplomatischen Beziehungen eine Schlüsselposition inne. Die religiöse Erziehung des Fürsten, das System der Tätigkeit der Jesuiten am Hof und jene Konflikte, die bei den religiösen Akten die Jesuiten zusammen mit dem Fürsten den Protestanten gegenüberstellten, können rekonstruiert werden.

Zsigmond Báthory stattete zweimal einen Besuch bei Rudolf II. in Prag ab, um über die Kooperation im Krieg gegen die Türken zu verhandeln bzw. um seinen Rücktritt vom siebenbürgischen Thron zugunsten des Kaisers vorzubereiten. Unter diesem Aspekt werden die zeremoniellen Vorschriften in Siebenbürgen mit denen des kaiserlichen Hofes verglichen. Die Studie erschließt in erster Linie die Formen der persönlichen Repräsentation des Fürsten, bringt den Leser aber auch der Persönlichkeit der beschriebenen Figur näher.

PÉTER ERDŐSI

The ceremonial image of Sigismund Báthory
The ruling prince and ceremonies

Propaganda created a rather controversial image of the personality and the rule of ruling Prince Sigismund Báthory of Transylvania in the first phase of his reign (1581–1598) concluded by his abdication. One of the possible ways to resolve the contradictions and to approach the personality is an investigation that separates the judgements created by propaganda from the roles that the prince himself assumed. These roles appeared in ceremonies. The present essay concentrates first of all on Báthory's spatial position in ceremonies, his ceremonial acts, gestures and speeches, placing them all within the wider context of all the ceremonies. The spatial and social aspects of the public or private nature of the ceremonies (municipal squares, palaces, church interiors) are discussed along with the ceremonial arrangement and structure of participating groups (diet, courtiers, burgesses). The author lays more emphasis on the comparative analysis of ceremonies than on their individual descriptions. The interpretation makes use of the verbal discourse surrounding the ceremonies: this leads to the criticism of the sources containing the descriptions.

The ceremonies are divided in three categories. The first contains those held at important turning points of the reign. Their connections are defined through the analysis of the particular ceremony itself, the use of the regalia, the principles of the diet concerning the prince, and the forms of the prince's behaviour.

The second category includes the reception of ambassadors. The rules of a Transylvanian version of diplomatic etiquette can be outlined on the basis of the reports of foreign, especially Italian envoys. Here Báthory was evidently not merely acting out parts he was cast for but actively influenced them with his decisions concerning the various ways of staging the ceremonies.

The third part is made up of the ceremonies of the Jesuits. The history of that religious order in predominantly Protestant Transylvania was rather turbulent, their activities even suspended for years (1588–1595) by one diet resolution. They held, however, a key position in the education and later in the diplomatic contacts of the Roman Catholic prince. It is possible to reconstruct the religious education of Báthory, the system of the Jesuits' activities in court as well as the conflicts that set the Jesuits and the ruling prince against the Protestants during religious events.

Sigismund Báthory made two trips to Rudolph II's court in Prague to discuss cooperation against the Turks and to prepare his renunciation of the Transylvanian throne for the emperor. The ceremonies of the Transylvanian and imperial courts are compared in connection with these visits.

Exploring mostly the forms of the personal representation of the prince's office, the essay also provides clues concerning the personality of the prince himself.

LUKÁCS ZS. TIBOR

A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése

A nyílt propaganda

*„A fejedelemnek kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek,
őszintének, vallásosnak kell látszani”*

(Machiavelli: A fejedelem, XVIII.)

„II. Rákóczi György az uralkodói felelősség szikrája nélkül ragaszkodott a fejedelemséghez”, elképesztően önző és szűklátókörű volt.¹ A történeti feldolgozások többsége hasonlóan ítéli meg a fejedelmet, pozitív értékelésre alig-alig van példa.² Valóban II. Rákóczi György volna a megtestesült rossz uralkodó, aki – ahogy a krónikák írják – minden politikai tehetség, előrelátás és józanság nélkül szánt szándékkal vitte pusztulásba országát és saját személyét? Nehezen hihető, hogy épp a protestáns etika küldetéstudatával gyermekkorától uralkodónak nevelt ifjabb Rákóczi György egyesítene személyében minden rossz tulajdonságot. Tanulmányomban két kérdésre kerestem választ a korabeli források mentalitástörténeti szempontú elemzésével: mi a magyarázata ennek a valószínűtlenül negatív megítélésnek, és hogyan látta saját kora ifjabb Rákóczi Györgyöt.

Ehhez egy olyan eseményt kerestem a korban, amelynek abban az időben minden kétséget kizáróan az érdeklődés középpontjába kellett kerülnie szokatlanságával, ezért feltételezhetően volt róla véleménye a 17. századi embernek. Így esett a választás II. Rákóczi György lengyelországi kudarcára, az erdélyi hadsereg 1657-es tatár fogságba kerülésére. A rendkívüli esemény kapcsán azt igyekeztem kideríteni, hogyan élte meg az akkori társadalom ezt a váratlan, tragikus fordulatot. A fejedelem a lengyel királyi korona megszerzésének reményében indult seregével a tragédiával végződő hadjáratára, melyet korszakfordulóként szokás emlegetni, mint az Erdélyi Fejedelemség virágkorának végét. A hadsereg odaveszte után egy évvel erődemonstratív török–tatár pusztítást szenvedett el Erdély, rá két évre ismét támadás érte, miközben a fejedelmi trón többször is gazdát cserélt. Az 1657–60 közötti rövid időszakban oly sok minden változott meg gyökeresen Erdély életében, hogy arra a korabeli embernek bizonyosan reagálnia kellett valahogyan.

Szem előtt tartva a tanulmány célját, a vélemények, ítéletek és értékelések tömegéből igyekeztem úgy válogatni, hogy elsősorban a II. Rákóczi György szerepére utaló források kerüljenek elemzésre. Csak a fejedelem személyével és tetteivel kapcsolatos általános véleményt kerestem, mert teljességre törekedni, s az időszak többi fontos politikai személyiségének megítélését is hasonló részletességgel bemutatni e dolgozat keretei között megvalósíthatatlan vállalkozás lett volna. A legtöbb forrásban, de különösen a propagandisztikus jellegűekben mindig ott rejtőzik a kor mentalitása, hiszen a propaganda szintén a korabeli normarendszerre kénytelen alapozni, ha az értéktételek befolyásolásában eredményt akar elérni. A közvéleménnyel közös érintkezési pontjai a propagandát alkalmassá teszik a közgondolkodás feltérképezésére, s mivel az ilyen jellegű írások sokkal nagyobb mennyiségben maradtak ránk, pazarlás volna épp ezt a területet figyelmen kívül hagyni.

A nyílt propaganda a propaganda klasszikus formája, amelyben egyértelmű, hogy a szerző kinek az érdekében és milyen céllal igyekszik valamilyen nyilvános fórumon keresztül mások véleményét befolyásolni. Tanulmányomban propaganda tevékenységnek tekintek minden olyan tájékoztatást, amely a véleményalakítás igényével fordul a nagyközönséghez, a nyilvánossághoz.

A hatalomnak természetéből fakadó törekvése, hogy befolyását, uralmát minél szilárdabban megőrizze, vagy lehetőség szerint növelje. Annak érdekében, hogy magát elfogadtassa és a társadalmi elvárásoknak megfeleljen, önképét kénytelen az adott közönség normáinak megfelelően kialakítani. Karl Vocelka mutatta ki II. Rudolf udvarát vizsgálva, hogy a propaganda mindig azokhoz szól, akiktől a hatalom támogatást vár³. Mivel a mentalitásban gyökerező értékek adottak, a közvélemény befolyásolásában az információ továbbadásának, torzításának vagy épp elhallgatásának feltételei az igazán lényegesek. A propaganda csak az információ áramlásába bekapcsolódva fejtheti ki hatását.

A westphaliai béke létrejöttével Európa hosszan lekötött erői felszabadultak, s ezzel megnőtt az esélye, hogy fel lehessen azokat használni a török ellen. Ugyanakkor a beköszöntő békeállapot csendjében Erdély fokozatosan elszigetelődött és politikai súlyából is veszített. Eközben Kelet-Európában is megindult egy, a harmincéves háborúhoz hasonlítható hatalmi átrendeződés Svédország, Lengyelország, Oroszország, a kozák állam és a krími tatárok részvételével, melyet az erdélyi politikának szintén számításba kellett vennie. A fejedelemség megváltozó helyzete és a körülötte átalakuló erőviszonyok kényszerítették ki a semlegességből való kilépést.

II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata az idő és a körülmények szorításából született kényszerű vállalkozás volt. Ha Erdély megmarad török hűbéres államnak, Európától gazdaságilag és politikailag is elszigetelődik, egyrészt mert Lengyelország svéd vagy orosz kézben elzárta volna a hagyományos nyugat-európai kereskedelmi utakat, másrészt egy törökellenes hadjáratban az Oszmán Birodalom szövetségeseként az európai haderő ellen kellett volna háborúba lépnie⁴. Mind II. Rákóczi György, mind a fejedelmi tanács tagjai tisztában voltak a semlegesség tarthatatlanságával, így 1656 végén a svéd szövetség mellett született döntés a tervezett lengyelországi hadjáratban⁵. A készülődés megkezdődött, Erdélyben köztudott volt, hogy a fejedelem a lengyel trónra pályázik. Valamit azonban eltitkolt a hatalom. Rákóczi azonban még hadinépe előtt is csak az utolsó percben, az indulás előtti szemlén hozta nyilvánosságra, hogy nem a hagyományos baráti kapcsolatokra alapozva indul a királyi koronáért, hanem épp a lengyelek ellenében, a svédek és a kozákok szövetségeseként. Ezzel az indulásig titokban tartott információval nemcsak a lengyeleket tudta meglepni, hanem egy kellemetlen magyarázkodást is el lehetett kerülni. Logikusnak ugyanis mindenképpen az tűnt volna a korabeli erdélyi közgondolkodás szerint, ha Báthori István vagy épp apja példáját követve II. Rákóczi György is lengyel főúri csoportok támogatását megszerelve készül a trónra. Lengyel származású felesége révén még egyértelműbben kінálta magát a lengyelek szövetségére. Az új politikai irány és a hagyományos beállítástól eltérő magatartása megfigyelhető a fejedelem manifesztumában is, amelyben a lengyeleket korántsem kibékíthetetlen ellenségként állította be, inkább védelmezésre szoruló barátként, akiknél a várt békét fogja helyreállítani hadivállalkozásával, miután elégtételt vett az elszenvedett diplomáciai sérelmekért. Az erdélyi közgondolkodás nyilvánvalóan nagyobb ellenérzéssel fogadta volna a hadjáratot, ha tudomása van arról, hogy II. Rákóczi György egyértelműen hódítóként vonul Lengyelországba. S hogy ennek az uralkodó számára is volt jelentősége, azt épp a lényeges információk elhallgatása bizonyítja.

A lengyelországi hadjárat kudarcral végződött, de ennél sokkal nagyobb csapás volt az, hogy a sereg Kemény János fővezérrel együtt tatár fogságba került Rákóczi és

kíséretének kiválása után. Az eset példátlan volt, hisz egy hadsereg megfutamodhat, vereséget szenvedhet, katonái közül foglyokat ejthet az ellenség, de hogy szinte harc nélkül, vezérével együtt rabságra jusson, ez az erdélyiek számára elképzelhetetlen, teljességgel érthetetlen volt. A közgondolkodás racionális magyarázatot követelt. Kemény János nagyon jól tudta, hogy szereplését és a történeteket késedelem nélkül igazolnia kell, mégpedig oly módon, hogy érvelése a józan észre vagy erkölcsi elvekre támaszkodva elfogadhatóvá tegye magatartását megítélői előtt. Ez nem volt könnyű feladat.

A tatár kán azzal a Portától kapott büntetőparanccsal kelt hadra, hogy a két vajdaságban és Erdélyben uralkodót változtasson. Megvolt az esélye annak, hogy a seregtől különvált Rákóczit ejtik fogságba a tatárok, s Erdélytől egy új fejedelem választását kívánja a Porta vagy a kán. Erre a tisztre az amúgy is rendkívül befolyásos, nagyhatalmú Kemény János – a rábízott hadinéppel megerősítve – a legesélyesebb jelölt lehetett volna. Rákóczi maga is arra ösztönözte hadvezérét, hogy térjen haza vele együtt. Nem valószínű, hogy Kemény, a tapasztalt államférfi, Erdély politikájának meghatározó egyénisége a jóval kockázatosabbnak tűnő megoldást választotta volna, ha nem lát abban olyan komoly politikai lehetőségeket, amelyek az egyébként nyilvánvaló veszélyt ellensúlyozzák.

Hogy Kemény János akarattal vagy akarata ellenére került fogságba, nem volt alkalmam kinyomozni. Az mindenesetre tény, hogy a sorscapásból is igyekezett tőket kovácsolni. Egy hét sem telt el, s a rab hadvezér nyílt levelet intézett Erdély rendjeihez, amit hamarosan követett egy hasonló érvelésre építő, jól szerkesztett beszámoló a hadsereg pusztulásának okairól¹¹. Mire épít Kemény a védekezésében? Bizonyára nem lehet véletlen, hogy levelét is, elbeszélését is hűsége hangoztatásával kezdi és fejezi be, s e kereten belül is átszővi mondanivalóját hűségnyilatkozatokkal. A kor mentalitásáról azonban többet elárul az, hogy a tényszerű, józan ésszel belátható érveket megelőzik a tettét morálisan megközelítő, erkölcsi parancsokra hivatkozó indoklások, s ezzel lelkiismereti kérdéssé egyszerűsödik a fejedelem terveitől való eltérés¹². Mesterien oldja meg, hogy célzott támadás nélkül, pusztán saját védekezésével II. Rákóczi Györgyöt morálisan elmarasztalja. Miközben a rábízottakért érzett felelősség érinnyével ruházta fel magát, ezzel egyidejűleg a fejedelmet vádolja meg az uralkodói felelősség hiányával: „én örömeiben szenvedek minden nehézségeket és halált is vélek együtt, mintsem magam szabaduljak, édes nemzetem elveszzen (az mint hogy ma is édesebb nekem az vélek való szenvedés, mint gyalázatos szabadságyeréssel távolról hallása az romlásoknak): méltatlan tisztem is ezt kívánja”¹³. A keresztény etika előírását a tisztviselő számára korábbi levelében is érvként hozta fel¹⁴. A „jó pásztor” tudatában van annak, hogy ő csak eszköz Isten kezében, s a rábízott közösségnek saját érdekével ellentétben is gondját kell viselnie. Valójában a fejedelem éppen azért vált külön seregtől, hogy azt ne sújtsa a tatárok haragja, s hogy az ezután beköszöntő, feltehetően nehéz időszakban szilárd uralkodói pozícióból tarthassa kézben Erdély sorsát. A tragédia után azonban a fejedelem eredeti szándékai nem számítottak sokat, a történetek pedig Kemény János beállítását jóval hitelesebbé tették.

A lengyelországi hadjárat szerencsétlen kimenetele végérvényesen kegyvesztetté tette Konstantinápolyban II. Rákóczi Györgyöt, szembefordulását a török politikával nem lehetett büntetlenül hagyni a látványos vereség után. Az Oszmán Birodalom irányítása ekkorra az erőskezü, tapasztalt és tehetséges politikus, Köprülü Mehmed kezébe került, aki pontosan érzekelte az erdélyi fejedelem hadi vállalkozásainak jelentőségét és veszélyeit a török érdekekre nézve, s ragaszkodott eltávolításához. Rákóczi azonban nem volt hajlandó a végleges visszavonulásra, inkább ellentámadásba kezdett, mivel 1657–58 fordulóján a török ellen segítséget váró Erdély számára kedvezőnek látszott

tak az európai viszonyok. Sikerült megszerezni a Rajnai Szövetség, Velence, a pápa, I. Lipót császár és a magyarországi főurak támogatását, s ezzel Erdély és az Oszmán Birodalom belső ügyéből egy nagy európai háború körvonalai kezdtek kibontakozni. A fejedelem egy széles, nemzetközi alapokon nyugvó összefogásra támaszkodva próbálta politikai koncepcióját megvalósítani, ezért merészelt szembeszegülni a Portával látszólag előrelátás, felelősség és erő nélkül. Bízott az európai segítségben vérszertartalékok és garanciák nélkül. Csakhogy a térségben, így Erdélyben is „a bázisok, eszközök gyengébbek voltak és nehezebben pótolhatók, viszonylag kis kalkulációs hiba is könnyen végetetessé válhatott”¹⁶. Bár I. Lipót 1658 nyarán azzal a feltétellel nyerhette el a császári trónt, ha háborút indít a török ellen, a választás után mégis azt közölte Konstantinápolyal, hogy nem kívánja megbontani a békés viszonyt. Az üzenet a Porta számára világos volt, megindulhattak Erdély ellen erőt demonstráló, büntető és elrettentő hadjáratokra az összegyűlt török, tatár és kozák csapatok. A fejedelemség végigpusztítása után Köprülü Mehmed, a rendek választását mellőzve, Barcsay Ákost állította Rákóczi helyére, akit október elején az országgyűlés törvényesen is elismert fejedelemnek.

Barcsay hatalomra jutása után, 1658 végén – 1659 elején keletkezett az a röpirat, melyet Bethlen János kancellár írt az új fejedelem politikájának igazolására. Az „Innocentia Transsylvaniae”¹⁷ egyik alaptétele, mely címében is kifejeződik, hogy az ország, a rendek nem támogatják II. Rákóczi György törökellenes politikáját, nem vállalják kockázatos koncepciójának következményeit. A latin nyelven kiadott röpiratból nem hiányoznak az információval ravaszul manipuláló ferdtételek, hamisítások. Minden, ami Erdély pusztulásában közrejátszott, az Rákóczi számlájára kerül. Bethlen megrója, amiért a Porta engedélye nélkül vonult Lengyelországba, holott a korban közismert volt az a török magatartás, amely győzelem esetén utólagosan jóváhagyta a hasonló akciókat. Szemére veti, hogy a tanácsosok véleményével sem törődött a hadjárat előkészítésekor, jóllehet valójában azok is a svédek szövetségét és az utólagos engedélyeztetést tartották a legmegfelelőbbnek.

A kor mentalitása szempontjából az az érdekesebb és lényegesebb, hogyan épül fel az az érvrendszer, melynek segítségével a röpirat II. Rákóczi György politikáját ésszerűtlennek, átgondolatlannak, felelőtlennek és lelkiismeretlennek rajzolja meg. A fejedelem koncepciójának értékeléséhez Bethlen János tudatos választott olyan viszonyítási rendszert, melynek alapján azt sem elfogadni, sem megérteni nem lehet. Beállítása sehol nem utal a megváltozott külső viszonyokra, a nyugat- és kelet-európai hatalmi átrendeződésre, az Oszmán Birodalom hanyatlására, s nem utal arra a megállapodásra sem, mellyel I. Lipót törökellenes hadjáratot ígért, ha megválasztják német-római császárnak.

Bethlen érvelése egyetlen tájékozási pontot jelöl ki: Konstantinápolyt. Ilyen nézőpontból visszatekintve egy nagyívű Habsburg-ellenes koncepció a lengyel területek egy részének megszerzésével – mely a magyar politika mozgásterét és lehetőségeit növelné az önálló államiságért küzdve – valóban „haszontalan hadakozás”¹⁹. Ilyen beállításában az is nyilván nevelésesnek hat, hogy Erdély, egy „alatsón Országocska szabhatna rendet olyan hatalmas nemzetnek”²⁰, mivel nincs megemlítve, hogy Rákóczi Európa, a Rajnai Szövetség és I. Lipót nevében dobja oda a kesztyűt a töröknek. Persze a röplapot író Bethlen János is tisztában volt azzal, hogy komoly keresztény összefogás állt a háttérben, ezért is címezte propagandáját „Királyi és Fejedelmi méltóságoknak”, s akarta elosztani „minden keresztény országoknak és nemzeteknek... idegen ítéleteket”²¹. A kor gondolatvilágában a kereszténység érdeke még mindig olyan érték volt, amelyet a propagandának tisztelnie illett, ha a közönségét meg akarta nyerni. A rá való hivatkozást még Bethlen is szükségesnek vélte bevenni érvei közé.

Milyen eszközzel érhető el az, hogy a nagyra becsült európai kereszténység támogatásával hadakozó Rákóczi mégis negatív figuraként szerepeljen? A röpirat érvelése szerint ha a török háborúba kezd, az nemcsak Erdély, de „az egész kereszténységnek veszedelmére következik”. Azért kell tehát Rákóczit visszatartaniuk vállalkozásaitól, hogy ezzel „újabb és nagyobb veszedelembe a kereszténységet ejteni távoztassanak”²². Az európai összefogás erejét a szükségesnél kevesebbnek, a hanyatló Oszmán Birodalomét pedig még mindig túl nagyának vélte Bethlen ahhoz, hogy az európai szövetségesek Erdély megmaradását, megóvását garantálni tudják. A röpirat szerzője a logikus érvelés mellett morális kifogásait is beleszótta a szövegbe Rákóczi Györggyel kapcsolatban, hogy ezáltal vele szemben Barcsay Ákost lelkiismeretesebb politikusként mutathassa be, hiszen az írás egyik célja a bizonytalan legitimitású Barcsay személyének és politikájának elfogadtatása. Az esküszegések, szöszegések előszámlálása mellett a leg súlyosabb vád, hogy Rákóczi saját érdekét az országé elé helyezte²³ és hogy a veszedelemben „pásztor nélkül”, „fő nélkül” odahagyta alattvalóit. A felelőtlen, gondatlan és önző uralkodó vádjá itt is – ahogyan Kemény János védekezésében is – az önigazolás céljával hangzik el. A Rákóczi-ellenes írás tehát kettős fronton támad: a közgondolkodás hagyományos érveivel ésszerűtlenné teszi az új elgondolásokon alapuló, megváltozott körülmények között mozogni kénytelen politikát, emellett kiélezi a mindennapi politikai taktika követelte lépések és a stratégiai vezérelvek közötti ellentmondást.

A fenti, Barcsay nevében írott pasquillusra Rákóczi megbízásából Isaac Basire válaszolt²⁵. Kéziratban maradt latin nyelvű felelete, mely ráadásul rendkívül hosszúra sikeredett, a gyakorlatban nem volt igazán alkalmas propaganda célokra. Annál inkább az volt viszont a Szalárdi-krónikában megtalálható magyar nyelvű Rákóczi – Barcsay röpirat vita²⁶, mely a személyeskedésnek, moralizálásnak és demagógiának szabad teret engedve sokkal kevésbé igényes propaganda, mint Kemény, Bethlen vagy Basire írása. Egyszerűségénél, közérthetőségénél fogva azonban hatásossága bizonyára nem maradt el azok mögött, a kor értékei, normái pedig talán még egyértelműbben mutatkoznak meg ezekben a forrásokban.

A kölcsönös vádaskodás hátterében a már ismerős, Keménynél és Bethlennél megfigyelt morális értékkategóriákat találjuk. Mind Rákóczi, mind Barcsay propagandája ugyanazokra a normákra hivatkozva támadja ellenfelét, ahogy ez kitűnik a következő példák közül is. A vádak között első helyen szerepel az az elítélendő, etikátlan magatartás, hogy a telhetetlen uralkodó saját boldogulását az ország érdekei elé helyezi. Barcsay beállításában Rákóczi, aki kevesellte a fejedelmi trónt, azért sodorta háborúba Erdélyt, hogy királyi koronát szerezhesen magának²⁷. A szerencsétlenül járt hadifoglyok kiváltása, megmentése helyett saját céljaira költötte az országból befolyt jövedelmet. „Megért józan elmével veszni hagyta” a rábízottakat, pedig jó pásztorként oltalmaznia kellett volna őket²⁹. Am hasonló támadás éri Barcsayt is Rákóczi részéről, amiért az a fejedelmi címéért erdélyi várakat adott cserébe a töröknek³⁰, vagy amiért az országtól kapott követi megbízással visszaélve Erdély trónját magának szerezte meg³¹. Ebből a propaganda anyagból sem maradhatott ki a kereszténység érdekeire való hivatkozás, amely különösen Rákóczi kezében hatásos eszköz.³² Barcsay a várak átadásával és behódolásával vallása ellen is vétett, „őkegyelme kereszténységnek becsülése hazájának egy részét pogány kézbe ejtette”³³. Barcsay viszont azt veti Rákóczi szemére, hogy eddigi tetteivel többet ártott Krisztus ügyének, mintha nyugton maradt volna. Itt ismét megfigyelhető, hogy a „keresztes háború” eszméje komoly érv. Mivel a kereszténység érdekében és annak támogatásával hadakozni kétségkívül igen nemes cselekedet, II. Rákóczi Györgynek csak azzal tud Barcsay visszavágni, amivel Bethlen is érvelt: vannak esetek, amikor a realpolitika a megmaradás feltétele, nem pedig az eszme érdekében mindenáron folytatott küzdelem³⁴. Barcsay Ákos, mint a Rákócziak, a fejedelmi

udvar neveltje, nem kerülheti el a hálátlanság bélyegét³⁵, amit próbál azzal kivédeni, hogy ha a Rákóczi-házhoz nem is, „hazájához mindvégig hű maradt”³⁶. Ez az érv ismét a magánérdeket a közérdeknek alárendelő morális parancshoz kanyarodik vissza. Ennek szellemében Rákóczi is megkapja a fősvénység vádját³⁷, ami ellen nem igazán tud érdemben védekezni. A személyeskedő szópárbajt kölcsönös szemrehányások szövik át felelőtlenéget, telhetetlenséget, nagyravagyást, önzést, esküszegést, szöszegést hangoztatva.

A hatalmi pólusok egymás ellen folytatott propagandaharcában megragadható az a néhány klisé, amely minden egyes forrásban ismétlődik, feltűnik. A célba vett politikai személyiséget ezeknek a középpontba állított kategóriáknak a segítségével szokás jellemezni. A „jó uralkodó” vagy „rossz tisztviselő” egy-egy séma, toposzokból összerakott szerep, amit az illetőre aszerint osztanak ki, hogy általános megítélése mennyire kedvező. A propagandában nincs helye az árnyalt jellemzésnek, egyértelmű, fekete-fehér ábrázolást kell adni ellenségről és szövetségesről. Megfigyelhető itt is, de Rákóczi más propaganda kiadványaiban is, hogy a fejedelem ugyanazokkal a negatív tulajdonságokkal ruhazza fel ellenségeit, melyek hangoztatásával azok őt is igyekeznek lejáratni. A sémák nem kínálnak túl sok variációs lehetőséget.

A propaganda burkolt formái

A továbbiakban olyan írások kerülnek elemzésre, amelyek látszólag mentesek közvéleményt befolyásoló szándékoktól, de mivel széles olvasótábor számára íródtak, alapos okunk van kételkedni elfogulatlanságukban. Az előzőekben jórészt olyan hatalmi konfliktusokat vizsgáltam, melyet az ellenfelek a nyilvánosság előtt felvállaltak és a támogatás reményében a közvélemény befolyásolásával is nyíltan próbálkoztak. Vajon a burkolt propaganda ennek megfelelően azt jelenti-e, hogy a háttérben állók nyíltan be nem ismert hatalmi harcot vívnak?

A közvélemény befolyásolásának ezt az álcázott formáját a tudományosság kritériumainak, különösképpen a verifikálhatóságnak szem előtt tartásával vizsgálat alá venni nem egyszerű feladat. A szöveg alatti üzenet, a kódolt információ talán a kortársak közül is csak a megfelelően tájékozott vagy tájékoztatott beavatottnak volt érthető. A le nem írott, csak egyfajta gondolattársítással odakapcsolható mondanivalót nehéz bizonyítani. Ha sikerül kinyomozni, felderíteni az írásban érintettek érdekeit, kapcsolatait, személyes problémáit, talán megfejtethető a felszín alatt bújó „másik”, esetleg fontosabb közölnivaló.

A továbbiakban három olyan forráscsoportot mutatok be, amelyet lehetne egyenesen a közvélemény megnyilvánulásának is vélni, mivel önigazoló vagy ellenséges szándék nélkül értékeli a kor szereplőit. Háttérüket megismerve azonban határozott vonalakkal kirajzolódnak azok az érdekszférák, a hatalomhoz fűződő kapcsolatok, amelyek a nagyon is tudatos információsűrítés, véleményalakítás szolgálatába állítják ezeket a műveket.

*

Medgyesi Pál I. Rákóczi György befolyásos udvari papja volt, akinek a véleményét az idős fejedelem államügyekben is meghallgatta. A külföldi egyetemeken nagy műveltséget szerzett, Angliából puritán eszmékkel hazatérő prédikátor Lorántffy Zsuzsanna révén került az akkori fejedelmi udvarba. Jó kapcsolata volt az idős fejedelem régi tisztviselő gárdájának kulcsembereivel, a nyugati diplomáciát összefogó Bisterfelddel, az államigazgatásban nélkülözhetetlen Kemény Jánossal. I. Rákóczi György halála után nem sokkal Medgyesi Sárospatakra költözött Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond udvarába.

1653-ban Medgyesi egy halotti beszédek tartalmazó kötetet jelentetett meg „Erdély és az egész magyar nép hármass jaja” címmel³⁹, amelyet II. Rákóczi Györgynek ajánlott⁴⁰. A könyv Erdély három kiemelkedő egyénisége, Bethlen István, I. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond felett mondott búcsúztatóit fogja egybe. Vajon miért épp Zsigmond halála után döntött úgy a prédikátor, hogy kiadatja régi írásait, és miért épp a fejedelemnek ajánlotta?

A prédikációs kötet első búcsúztatójában, melyet 1648 márciusában Bethlen István temetésére írt, Medgyesi a tapasztalt öregek megfogyatkozásának bibliai párhuzamát dolgozza fel. Az ország „jó oszlopi” kidőltek, a magyarság „erős, hatalmas, látott-hallott őrállói” mind elfogytak⁴¹. 1649 januárjában I. Rákóczi György felett mondott beszédében még nagyobb hangsúlyt kap a „látott-hallott emberek” szerepe, akikre minden uralkodó támaszkodni kénytelen. Az ifjú fejedelem „elméje s hatalma oh nem elég”, hogy atya emlékezetéhez méltóan egyedül kormányozza országát, hisz ilyen nagy feladathoz még nem szokhatott. Még fontosabb talán az, hogy az anyai tanácsot „érdemes nagy becsületben tartsa”, az anyját megillető tisztelet és szeretet cselekedeteiben is érződjön⁴². Feltűnik a jó tanácsadók megfogyatkozásának toposza Rákóczi Zsigmond búcsúztatójában is (1652 április), mint akik „a jövőendő veszedelem elől szedegettetnek el”.⁴³ II. Rákóczi Györgyhez szólva öccsét, Zsigmondot apjának „melllette működő szellemeként” dicséri, mely sajnos végleg kihalt mellőle testvére elvesztésével.

Miért nem tud szabadulni Medgyesi a tapasztalt, öreg tanácsosok toposzától? Nyilvánvalóan nem egyszerűen egy általa kedvelt őszövetségi részletről van szó. A fejedelmi tanácsból az I. Rákóczi György válogatta öregek valóban sorban haltak ki, 1652–53 a fejedelmi tanács működésében fordulópont. II. Rákóczi Györgyöt ettől kezdve egyre kevésbé korlátozzák a tapasztalt bölcsek, az idősebb politikusok. Talán Medgyesi nem is a címzetes, kinevezett tanácsadókra gondolt, hanem általában a tapasztalt öregekre, Lorántffy Zsuzsannára vagy akár saját magára. Esetleg épp ezért emlékeztette a prédikáció az ifjú fejedelmet, hogy anyja tanácsának, akaratának tiszteletben tartását tetteivel is mutassa ki. Rákóczi Zsigmond, a „mintagyerek”, aki mindig is jobban szülei kedvében járt, ezt az engedelmesebb, szófogadó magatartást jelentette a nehezebben kezelhető Györggyel szemben.

Nem Kemény János Önéletírása az egyetlen forrás arról, hogy a pataki és a gyulafehérvári udvar között meglehetősen feszült volt a viszony⁴⁶. I. Rákóczi György végrendeletében a családi vagyont úgy osztotta meg, hogy özvegye kapta a legnagyobb részt, szinte az összes magyarországi jószágot. A fiúk közül György a fejedelmi címet örökölte az erdélyi birtokokkal, öccse viszont cím nélkül is hasonlóan komoly jövedelmeket hozó birtokokhoz jutott az örökségből, s anyjuk halála esetén a fejedelemasszony része is Zsigmondra szállt volna. A fiatalabb testvér így „fejedelmi” udvarban, „fejedelmi” módon élhetett, hogy a szülők terve szerint ő is minél jobb eséllyel koránához jusson, és itt elsősorban a lengyel királyi trónnal számoltak. A Rákócziak levelezéséből az is kiderül, hogy Lorántffy Zsuzsanna nem volt hajlandó az erdélyi kincstár pénzzavarait a családi vagyomból rendezni⁴⁷, s emiatt a már amúgy is lappangó ellentétek kiéleződtek, ezért is költözött Lorántffy Zsuzsanna Zsigmond herceghez Patakra. Medgyesi Pál, a régi barát, követte őt. II. Rákóczi György egyre inkább szembe került velük.

A megromlott viszony fejeződött ki véleményem szerint az erdélyi puritanizmus ügye körüli harcokban is, amely inkább tünete, mintsem oka volt az ifjú fejedelem és anyja konfliktusának, hatalmi vetélkedésének. Ilyen összefüggésben nem kizárt, hogy II. Rákóczi György azért is hagyta, hogy támadják és lejárássák a puritánokat,

mert ezzel Lorántffy Zsuzsanna politikai tekintélyét áshatta alá, hiszen az idős fejedelemasszony neve, ahogy Medgyesi Pálé is, erősen összeforrt a puritanizmussal.

Bár a legfontosabb színtereken, különösen a Rákóczi család külpolitikájában megvolt az összhang, s a két udvar diplomáciája jól együttműködött, megítélésem szerint Sárospatak bizonyos szempontból az „ellenudvar” szerepét vitte egészen a lengyelországi hadjárat bukását követő hatalmi válságig. Az özvegy fejedelemasszony és nagyobbik fia között rivalizálás folyt, kié legyen a vezető szerep a család ügyeiben.⁵⁰ II. Rákóczi György joggal vélhette úgy, hogy amennyiben a családi vagyonra nagyobb mértékben támaszkodhatna, akkor uralkodóként, politikusként komolyabb vállalkozásokba foghatna.

A hadjárat alatt történt lengyel beütés jó alkalmat teremtett a Rákóczi György elleni hangulatkeltésre. Az idős fejedelemasszony, a „rivális” eleve úgy ítélte meg, hogy fiának szükségtelen nagyobb hatalomért hadakozni, rangjával és vagyonával meg kellene elégednie, többek között ezért is ellenezte a lengyelországi akciót.⁵¹ Lubomirski marsall váratlan támadása után 1657 júniusában írja Medgyesi „Negyedik jaj” címmel újabb nyomtatásra szánt prédikációját, amely nemcsak címében, de tartalmában is kapcsolódik a korábbi „jajjokhoz”, „síralmakhoz”. A lengyelek pusztításáért II. Rákóczi Györgyöt teszi felelőssé, aki nem elégedett meg azzal, amivel a szerencse már eddig is megajándékozta, „szép Fejedelemségét s nemzetét, s ami nagyobb vallását kockára vete: a nép vész miatta”⁵². Kétségtelenül Lorántffy Zsuzsanna korábbi elítélő véleménye tűnik fel a prédikációban, s helyet kapnak a puritanizmus ügyében a fejedelemtől elszenvedett sérelmek is: aki az egyházat védelmezte, az igazságot prófétálta, „betörtetett annak feje”⁵⁴.

A hadjárat bukása Rákóczi pozícióit súlyosan meggyengítette, ami a pataki udvar számára nemcsak eggyel több propagandaérvet jelentett, mivel kezdettől fogva a hadjárat ellen foglalt állást, hanem politikai tekintélyének növekedését is a „rivális” rovására. A tragédia utáni hangulatot kihasználva Medgyesi az ötödik jajjal jelentkezett (1657. szeptember)⁵⁵. „Amely félelemtől féltém, az jöve reám” – hívja fel a figyelmet a prédikáció arra, hogy voltak, akik előre látták a romlást, amit II. Rákóczi György hozott magára és az országra. A pataki pap ismét a Szentírásból szemelt ki néhány esetet, amikor az uralkodó istentelen, bűnös magatartása miatt országok és népek pusztulnak el, mindezt kilenc fő vétek köré csoportosítva.

Kétségtelen, hogy Medgyesi prédikációi toposzokkal vannak tele, hiszen az országok romlását az úr bosszújaként felfogni, nagy emberek halálát baljós előjelként értelmezni, vagy a csata elvesztését az önhittségért és nagyravágásért járó isteni büntetésként magyarázni a korban általános, közhelyszerű volt. Ugyanakkor bizonyos típusú toposzok gyakorisága, azok feltűnően megegyező irányultsága, szoros lépéstartása a közélet eseményeivel a szöveg alatt futó mélyebb jelentésre is utal.

Erre talán az eddigieknél is meggyőzőbb példa, hogy az erődemonstratív török-tatár betörés után, 1658 augusztusában a pataki udvari pap ismét II. Rákóczi Györgynek ajánlott egy prédikációt „Kétség torkából kihatló lélek” címmel⁵⁷. A példabeszéd a tékozló fiú megtérését dolgozza fel azzal kezdve, hogy a fiú megunva a szülői fennhatóságot, kikérte részét a vagyonból, pedig a jóra való ifjak „az ő szüléiknek hasznos jó fenytékjét, mint drága kincset úgy becsülik”, s „el nem hagyják az ő anyjoknak tanítását”.⁵⁸ A bűnös ifjú megkapta részét, de azt egy idegen tartományban eltékozolta, egyre súlyosabb szerencsétlenségek érték, nem tudott kilábalni nyomorúságos helyzetéből, s ekkor döbbent rá, milyen nagyot vétett a gyermeki engedelmesség ellen. II. Rákóczi Györgynek ki kellett egyeznie anyjával, hiszen Erdélyben egyre romló helyzete megkövetelte az összefogást, a család erejének egyesítését. Az európai kereszties háború elmaradt, I. Lipót cserben hagyta, így Rákóczi politikai lehetőségei a török-tatár

büntetőhadjárat után, Barcsay trónra ültetésével rendkívül beszűkültek. A Rákóczi-ház jövőjét, pozícióit a viharos események egyre inkább aláásták, a fejedelem vesztesre állt, a teljes bukás azonban anyjának rivalizálásuk ellenére sem állhatott érdekében.

Hasonlóan a nyílt propaganda eszközeihez, a közvélemény befolyásolásának burkolt formájában is toposzok segítségével egyszerűsíti le és teszi közérthetővé üzenetét a háttérben álló hatalmi pólus. Medgyesi a felelőtlenség, nagyravágyás, önhittség, önzés, hálátlanság, hűtlenség már ismert „állandó” jelzői mellé összetettebb toposzokat, bibliai képeket és példázatokat is állít. Medgyesi prédikációi első látásra inkább tűnnek a közvélemény megnyilvánulásainak, mintsem közvéleményt formáló törekvéseknek. Megismerve azonban a háttérben húzódó családi ellentéteket, konfliktusokat, s az aktuális politikai helyzettel és eseményekkel összevetve a „jajjokat”, jól kivehető a véleményalakítás szándéka a Szentírásból vett példázatok mögött. Kiknek szólnak ezek a kinyomtatott beszédek? Kiktől vár támogatást a pataki udvar propagandája törekvéseihez?

Minden bizonnyal az olvasni tudóktól, az eléggé művelt nemesektől, az „értelmiségiektől”. Ezek alapján a fejedelem ellenzéke felmérhette, miben számíthat a pataki udvarra, hol találkoznak az érdekeik. A nyomtatásban megjelenő prédikációk azonban a lelkészekhez eljutva egyben mintául is szolgáltak az igehirdetéshez, felolvasásra kerültek a „nép” előtt, így Medgyesi gondolatai szélesebb körben is visszhangra találhattak.

Nagyon jellemzőnek találok, hogy a foglyul ejtett Kemény János a Krímben írott és onnan hazaküldött „Gilead Balsamuma” című zsoldtárgyűjteményét Lorántffy Zsuzsannának ajánlotta⁵⁹, s nem valahol Erdélyben, hanem épp Sárospatakon nyomtattatta ki. Medgyesi Pál „Ötödik jajjának” 1658-as kiadásában a Medgyesi prédikációk után beillesztve olvasható a krími rabok imádsága, melyet szintén Kemény jegyzett le és küldött Patakra. Az udvari pap tehát saját gyűjteményes kötetében biztosított fórumot a raboskodó politikus-hadvezérnek. Aligha kétséges, hogy a Patakon kiadott könyvek előállításának költségeit nem Medgyesi és nem is Kemény, hanem az idős fejedelemszöveg fedezte. Az, hogy Kemény János a propagandában Lorántffy Zsuzsannával kívánt bizonyos fokig együttműködni, azt sejteti, hogy politikai törekvéseiknek a fejedelemmel szemben lehettek közös pontjai. Maga Kemény is utalt jó kapcsolataira Sárospatakkal Önéletírásában.

* *

„Szalárdi hosszú udvari szolgálata ellenére sem sajátította el igazán az elbeszélte eseményekkel való manipulálás művészetét”, olvasható a Szalárdi János „Siralmas magyar krónikája” kiadásának bevezetőjében. Az erdélyi történetíró I. Rákóczi György uralkodásának idején alkancellári tisztséget viselt, előtte levéltári és kancelláriai segédállásokat töltött be. Munkája során bizonyára sok információ jutott el hozzá, köztük bizalmasak és titkosak is. Ha Szalárdi nem rendelkezett volna jó képességekkel a kormányzati iratok kezeléséhez, aligha helyezte volna őt az idősebb Rákóczi György ilyen bizalmi állásba. Aki viszont hosszú éveket tölt el az államigazgatás központjában, jól ismeri a levéltárak anyagát, megmaradhat-e az események iránt „naívu érdeklődő kisembernek”? Szalárdi II. Rákóczi György trónra kerülése után Váradra ment levéltárosnak. A város a puritanizmus egyik fellegvára volt, Szalárdi a presbiteri kormányzat híveként aktívan részt vett a polgárok „vallástisztító” mozgalmasában, s a létrehozott kuratórium elnökevé is őt választották a váradiak. Szalárdi életútja, de még inkább krónikájának részletei azt mutatják, hogy az idősebb Rákóczi György halála után a történetíró is a pataki udvarral szimpatizált nagyon erősen. Nemcsak az idősebb fejedelemtől festett túlzottan hízelgő képet, hanem Lorántffy Zsuzsannáról és Rákóczi Zsigmond-

ról is rajongással írt. A hasonló politikai felfogás mellett bizonyára nagy szerepe volt a vallási meggyőződésnek is ebben a tiszteletadásban. A puritanizmus ügye, a presbiteri rendszer harcosaként Szalárdi minden bizonnyal számíthatott az idős fejedelemasszony és a pataki udvar támogatására.

A krónika szemléletének megértése szempontjából meghatározó jelentőségű a puritánus prédikátor, Medgyesi Pál irányában megmutatkozó mély tisztelet. A sárospataki pap feltűnően erős hatást gyakorolt Szalárdira, a zsidó–magyar történeti párhuzam, a „jajjos” előadási mód, a „siralmas” alaphangulat a prédikátor nyomán épült be a történeti elbeszélésbe. A „jajjok” Medgyesinél mindig egy-egy szomorú történeti eseményhez kapcsolódtak. (Bethlen István, I. Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond halála : „Hármas jaj”, a lengyel betörés : „Negyedik jaj”, a lengyelországi hadjárat kudarca : „Ötödik jaj”, 1658–59 belviszályai : „Hatodik jaj”).

A krónika szerkesztési elvében is visszanyúl az „Ötödik jaj” című prédikációhoz, melyet Szalárdi egyébként is megkülönböztetett figyelemmel tüntetett ki. Ebben a beszédében Medgyesi kilenc vétket sorolt fel, mely a lengyelországi hadjárat kudarcához vezetett. A Siralmas magyar krónikában ennek megfelelően szintén 9 fejezetet találunk. Az utolsó záró fejezet pedig nem más, mint az „Ötödik jaj” két prédikációjának szó szerinti átemelése. Ezzel a szerkesztéssel a „Siralmas magyar krónika” egy prófécia beteljesülését hivatott elénk tárni, ezt célozzák a gyakori utalások a „végső romlás” elkerülhetetlen bekövetkeztére.

A prédikációkban megtalálható „rossz ómenek” toposzát is átveszi Szalárdi, érvelésében ő is támaszkodik a régi jó tanácsosok elfogyására, a felfuvalkodottsáért járó büntetésre, és magát Medgyesit is prófétaként emlegeti krónikájában. A Medgyesi jövendölte nagy pusztulás alátámasztására beilleszt egy 1657-re szóló kalendáriumi jóslatot, amit a puritánok híres előfutára, Ujfalvi Imre prognosztizált a világegésről. Ebben a misztikus és profetikus történet szemléletben II. Rákóczi Györgynek nem jut más feladat, minthogy betöltse a Szalárdi által neki szánt szerepet. Ujfalvi jövendölésénél sokkal ismertebbek voltak a korban Drábik jóslatai, Comenius üzenetei a Rákócziak nagy hivatásáról, a pápista Habsburgokkal szemben rájuk váró vallási és nemzeti feladataikról. Ezek azonban nyilvánvalóan nem illettek Szalárdy koncepciójába, ezért meg sem említette őket.

A „Siralmas magyar krónika” beállításában II. Rákóczi György „eleve elrendeltetett” az országot végső pusztulásba vivő uralkodó sematikus szerepére. Ugyanakkor Barcsay Ákosról sem nyilatkozik kedvezőbben vagy elismerőbben Szalárdi, aki viszont Erdély megmaradását vélte biztosítani a török előtti kapitulációval. Miért nem fogadja akkor elismeréssel a transzilvánus érzelmű történetíró ezt a politikát?

A krónika nagyon elnéző Kemény Jánossal szemben, Szalárdi legalább olyan tisztelettel ír róla, mint a legendás nagy fejedelmekről, Bethlen Gáborról vagy I. Rákóczi Györgyről. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a mű 1662 körül keletkezett, feltehető, hogy Szalárdi Kemény János fejedelemségét akarta igazolni az általa választott történetírói koncepcióval. Kemény, akit a krónikás még az idősebb fejedelem kancelláriájáról ismert, I. Rákóczi György tapasztaltságát, bölcsességét tanulhatta el, s mentes volt az ifjabb fejedelem vélt hibáitól vagy az egyébként is kétes legitimitású Barcsay feltevel nélküli törökpártiságtól.

Bár Kemény maga is helyeselte az 1657-es hadi expedíciót, a lengyel hadjáratmal kapcsolatban felmenti őt Szalárdi, megintcsak egy kölcsönzött toposz segítségével. Medgyesi Pál 1660-ban kiadott példabeszéd gyűjteményében van egy prédikáció „Külvilágban ülő keresztyén” címmel, melyben Medgyesi Jeremiás próféta történetét idézi fel, aki a világtól félrevonulva megsíratta a jövendő pusztulást, miután intó szavára nem hallgattak a vesztük felé rohanók⁶⁴. Ugyanezt a képet tárja elénk Szalárdi Kemény Já-

nosról, aki félrehúzódva siratja meg az országra romlást hozó, a tapasztalt bölcsekre nem hallgató felelőtlen fejedelmi tanácskozást. Ebben a beállításban Kemény, akár egy próféta, a tragikus véget előre látja, de a bűnös uralkodói környezettel szemben tehetetlen.

Szintén Kemény felmentésének eszköze, hogy a krónika a sereg tatár rabságba eséséről azt a röpiratot veszi át változtatás nélkül, melyet a foglyul ejtett hadvezér saját védelmében írt. A „Ruina exercitus Transsylvanici” megmagyarázza, miért maradt mégis a sereggel Kemény János az előzetes tervekkel ellentétben, s miért hagyta magára táborát tárgyalásra menve a kánhoz⁶⁶. Mindkét tette támadható pontja volt viszonyosságainak, és sok más vonatkozásban is tisztázatlan volt Kemény magatartása, amit Szalárdinak legkézenfekvőbb és legszerencsésebb volt az önigazoló változattal lefedni. II. Rákóczi György vagy Barcsay esetében viszont bőven válogatott az őket lejárató forrásokból, és pozitív tartalmú szimbolikus bibliai képekkel őket egyszer sem segítette ki.

A történetíró Szalárdi valószínűleg úgy fogott műve megírásához, hogy összegyűjtötte az előző években közkezen forgó propagandairatokat, köztük Medgyesi prédikációit, Bethlen János írását, Lubomirski kiáltványát, Kemény János, II. Rákóczi György, Barcsay és Basirius műveit is, s ezeket saját koncepciójába beágyazva hol egyik, hol másik hatalmi pólus érveit és értékeléseit használta fel, nem törekedve túlzottan az objektív közlésre. A propagandisztikus iratok legtöbb eleme átkerült az írásába, mégpedig tudatos válogatás és gondos szerkesztés révén, ezért úgy vélem, a „Siralmas magyar krónika” egyértelműen manipulatív és koncepciózus feldolgozása Erdély történetének.

* * *

Szalárdi műve, bár a maga korában nem került kiadásra, korántsem maradt háttal. Enyedi István, Nagybánya városának jegyzője a maga elbeszélésében nemcsak Szalárdi krónikájának gondolatmenetét és szemléletét veszi át, hanem értékeléseit is⁶⁸. Szalárdi 1661–62-ben Nagybányán húzta meg magát rokonainál, s ez idő tájt öntötte végleges formába krónikáját. Feltételezhető, hogy ekkor került kapcsolatba Enyedivel. A nagybányai jegyző talán Apafi Mihály rendszeres adófizetéssel megalapozott uralkodását és reálpolitikáját szándékozott igazolni írásában,⁶⁹ s ehhez felhasználta nemcsak Szalárdi, hanem Bethlen János eszközeit is II. Rákóczi György ábrázolásában. Bevette művébe Lubomirski kiáltványát, Kemény János önigazoló jelentését, és beillesztett egy, még Szalárdinál sem szereplő röpiratot, amit ugyan maga is „rút, mocskos pasquillusnak” tartott, mégsem mellőzött, hisz nyilván ezen keresztül kívánta közölni véleményét olvasóival.

Az áttemelt röpirat, „mely Bihar vármegye által, de egész Erdély nevében” fogalmazódott és nyomtatásban is megjelent, ugyanazokkal az érvekkel támadja Rákóczit, amivel Bethlen János „Innocentia Transsylvaniae” című írása, csak durvább, kevésbé igényes formában⁷⁰. „Bármely keresztény monarchiának kicsinynek ítéljük erejét az Istentől fejünk felett felvont és világi erővel felemeltetett hatalmas nemzet ellen, valamíg Isten annak periódusát fenntartja”⁷¹ – tűnik elő Bethlen véleménye Enyedi krónikájából.

A közvélemény befolyásolásának burkolt formáit elemezve nemcsak az szembe-tűnő, hogy ez esetben is sémákat, toposzokat használnak a szerzők, akárcsak a nyílt propaganda megnyilvánulásaiban. Még ennél is lényegesebb az, hogy sok esetben egymástól veszik át ezeket a beállításokat, eleve manipulált információt adnak tovább a maguk olvasóköreinek. Medgyesi Pál „jajjait” és „siralmaid” Szalárdi János történelem-szemléletté formálta, az ő „Siralmas magyar krónikáját” Enyedi István használta fel

más viszonyok között, más céllal. Eközben a II. Rákóczi György nevéhez kötődő értékelések egyre inkább rögzültek, megcsontosodtak, állandó jelzőkké váltak, a fejedelem neve lassanként önálló toposzá válik; az országot s magát mindenáron vesztébe vivő uralkodó toposzává.

A közvélemény

„Amiben mindenkinek a véleménye megegyezik, arról általában elmondhatjuk, hogy úgy is van.”

(Arisztotelész: Nikhomakhoszi etika, 1173 a)

A propaganda nyílt és rejtett formáinak kiszűrése és elemzése után a közvélemény történeti szempontú vizsgálatára teszek kísérletet, igyekszem kideríteni, hogy a korabeli közgondolkodás hogyan értékelte II. Rákóczi Györgyöt akár spontán informálódás révén, akár a propagandával terjesztett információk hatására. Vajon megegyezett-e mindenkinek a véleménye megítélésében, s elmondható-e, hogy amit róla vélték, az úgy is volt? Milyen elvárásokat támasztott vele szemben, milyen szerepet szánt neki a kor mentalitása, a közgondolkodás?

A magánlevelezések anyagát és a kortársak naplóit használtam fel elsősorban ahhoz, hogy kellő bizonyossággal külön tudjam választani a „közze tett véleményt” a közvéleménytől. Olyan forrásokat kerestem, amelyek nagy valószínűséggel nem azért születtek, hogy a nyilvánosság elé kerüljenek közvélemény formáló céllal. A szerzők persze ezekben is szerették volna meggyőzni olvasóikat, hisz azért írtak, azért érveltek egyik vagy másik álláspont mellett. Fontos különbség azonban, hogy vélhetően nem a politikai taktika ösztönözte őket írásra, hanem inkább a személyes meggyőződés, feltehetően úgy is hitték, úgy is gondolták, ahogyan írták. A teljes jóhiszeműséget persze nehéz vagy nem is lehetséges egyértelműen bizonyítani, de mivel csak tendenciákat, egyfajta általános véleményt igyekszem felvázolni, úgy vélem, a források erre ilyen módon is alkalmasak.

A magánlevelezések hatalmas anyaga tökéletesen alkalmas arra, hogy a 17. századi ember gondolkodásmódját, mentalitását feltérképezhessük. Ez a forráscsoport őrizte meg a leghűebben íróiknak az adott időszakban érvényes véleményét mindazokról az eseményekről, melyek eléggé érdekesek voltak ahhoz, hogy véleményezésre méltassák őket. A közvélemény vizsgálatához tehát alapvetően nélkülözhetetlen a korszakból fennmaradt családi levelezési anyag feldolgozása. Az ezirányú kutatások legelején tartva nem adhatok áttekintést, még csak vázlatos képet sem a forrásanyag egészéről. Csak arra vállalkozom, hogy egy egészen szűk metszet segítségével a megkezdett kutatás módszereit bemutassam, várható eredményeit körvonalazzam.

A korabeli levelezési anyag is azt igazolja, hogy a propaganda ugyanazokra a normákra, értékekre támaszkodik, amelyekre a közvélemény ítélkezése is alapoz. Teleki Mihálynak anyjától kapott, nevelő szándékkal írott intelmeiben például éppen azok a morális parancsok fordulnak elő a leggyakrabban, amelyekre a rólapok is hivatkoznak. Az ország, a köz szolgálata mindennél előbbre való, ne legyen hálátlan pártfogóival, maradjon hűséges azokhoz, akik bíznak benne⁷². Tisztelje anyját, segítse a tőle védelmet és támogatást kérőket, adott szavát sose vonja vissza⁷³. A levelekben ugyanazok az érvek tűnnek fel egy-egy politikai szereplővel kapcsolatban, mint amit a propaganda is használt. Teleki Mihály úgy említi II. Rákóczi Györgyöt, mint jóemlékezetű urát, aki vitézségével mind hazájának, mind az egész kereszténységnek szolgálni akart⁷⁴. A Barcsay köréhez tartozó Budai Péter szerint Rákóczi makacs ragaszkodása a fejedelemséghez nem csak őt magát, de a magyar nemzetet is veszélyezteti, be kellene látnia,

hogyan a török erejével szembe⁷⁵. Ezek a röpiratokból, krónikákból ismerős érvek bizonyára benne éltek a kortársak gondolatvilágában is, a politizáló nemesség, amely a propaganda legfontosabb célpontja és közönsége volt, valószínűleg maga is a „közkezen forgó” érvekből válogatott, amikor egyik vagy másik fejedelem mellett elkötelezve magát indokolni, racionalizálni akarta döntését.

Az emlékiratok és naplók általában kevésbé hitelesnek tartott, ezért kevésbé értékes források a kutatók számára, minthogy – néhány gondosan vezetett napló kivételével – utólagos feljegyzéseket őriznek. A mentalitás és véleményalkotás vizsgálatában azonban talán még a leveleknél is értékesebbek lehetnek, hiszen az utólagos véleményezésben még szembetűnőbben kirajzolódik a kor értékrendje.

A következőkben két korabeli napló alapján igyekszem bemutatni, milyen eredményeket ígér és milyen módszereket igényel ezeknek a forrásoknak a feldolgozása. Természetesen a korszakból még nagyon sok más napló és emlékirat is megérdemelné az alapos elemzést, későbbi kutatások folyamán ezekre is érdemes volt sort keríteni.

Bethlen János egyik pártfogoltja, Petrityvity Horváth Kozma tíz évvel az események után, 1668-ban kezdett naplója írásához⁷⁶. 1657-ben Bethlen titkáráként ő is részt vett a lengyelországi hadjáratban. Mivel Bethlen köréhez tartozott, véleménye érthetően Rákóczi ellenes, Barcsay oldalán még fegyveres harcban is részt vett ellene. Ő azonban nem egyszerűen az ifjabb fejedelmet ítéli el, mivel I. Rákóczi Györgyöt épp olyan országpusztítónak bélyegzi, mint fiát, aki csak apja példáját követte uralkodásában. A „rossz fejedelem” toposza tíz év távlatából fiúról apára szállt, pedig az I. Rákóczi György alatti békeesség és anyagi gyarapodás Szalárdinál még a legfőbb dicséretet érdemelte. Petrityvity elítélően szól a hagyományos jószomszédság, a lengyel barátság felrúgásáról, a tanácsosok mellőzéséről, a fiatal hízelgőkről. Megemlíti a rossz előjeleket, s hogy „így szokta az Isten megszegyenyíteni és a felfuvalkodott királyok és fejedelmekért büntetni az ország népét”⁷⁹. Csupa olyan motívum, amelyet akár Medgyesitől, Szalárditól vagy Kemény és Bethlen röpirataiból is vehetett volna.

Lényegesen árnyaltabb, hitelesebb képet kaphatunk az általános véleményről, ha azokra az utalásokra is figyelmet fordítunk, melyek a jobbgáyság, katonaság vagy más csoportok magatartását írják le. Ezeknek a szűkszavú, rövid részleteknek azért is nagy a jelentősége, mert az írott források döntő többsége az olvasni tudó, politikai életben részt vevő nemesség, esetleg városi polgárság gondolatairól, értékítéleteiről ad képet. A társadalom többségét kitevő jobbgáyság véleményét is csak ezeknek az írásos emlékeknek révén lehet többé-kevésbé kikövetkeztetni. Néha – egyéb információk híján – a nemesi udvarok is kénytelenek voltak ebből a hírforrásból meríteni. Bizonyára a vásárba vagy nemesi házakhoz járó jobbgáyság is hozták-vitték a híreket, az információ ezért sokféleképpen kicserélődhetett.

Nagy Szabó Ferenc, a városi polgár a közügyekről készített feljegyzéseket öten éven át. Értékeléseiben az általános korabeli vélemény egészen bizonyosan benne van, hiszen értesüléseit jórészt olyanoktól szerezte, akik a politikai életben nem vettek részt, s látása a közélet eseményeire kevésbé lehetett, mint a levéltáros Szalárdinál vagy a kancellár Bethlen Jánosnak⁸⁰. Nagy Szabó a közismert röpiratokat, kiáltványokat bizonyára felhasználta krónikájához, de beillesztett álhíreket, szóbeszédet is, elbeszélést pedig meglehetősen egyszerű nyelvezeten írta. Mindezeket figyelembe véve a 'Memoriale' a korabeli közgondolkodásnak talán még hitelesebb forrása, mint az igazán jól értesültek művei. Elemzését itt nem tartom szükségesnek, mert a korábban bemutatott írásokhoz képest nem tartalmaz új elemet, az ismert eseményeket dolgozza fel jellegzetes megközelítéssel, melyet majd a többi forrással összehasonlítva célszerű értékelni.

*

A továbbiakban azokat az eseményeket veszem vizsgálat alá, melyek tárgyalása kapcsán a krónikások és levélírók szükségét érezték, hogy azok általános fogadtatását, társadalmi visszhangját is lejegyezzék. Az erdélyi hadsereg tatár fogságba esése az az esemény, amely kiindulópontja lehet a közvélemény alakulását vizsgáló elemzéseknek. A hadjáratot megelőzően ugyanis II. Rákóczi György fejedelmi hatalma erős és kiegyensúlyozott, gazdaságilag jól megalapozott volt. A központosított állam hosszú, békes időszakot tudhatott maga mögött. A fejedelem propagandája mellett a burkoltan kritikus sárospataki udvarból származó „prédikált” üzenetek, vagy más, puritánus eseményeket hirdető írások kerültek kiadásra. Nyíltan ellenséges hang nem zavarta meg a fejedelmi propaganda önképfarmálását.

A fejedelem nem avatta be Erdély társadalmát abba, ki ellen indulnak hadakozni, a hadjárat ideje alatt pedig a híráramlást is nehezítette. A posta működtetésével megbízott Teleki Mihály nyolc hónapos távolléte alatt alig küldhetett levelet aggódó anyjának⁸¹, Kemény János fővezér is csak annyit írhatott mennyasszonyának, hogy jól van⁸².

A bizonytalanságot csak tovább fokozta a lengyel beütés híre, így aztán különösen megdöbbenően hatott az egész sereg fogságba esése. Fontos mozzanat, hogy amikor a fejedelem értesült a történekről, rögtön kijelentette, „hogy ha mindenét el kellene költeni, és ha csak egy dolmányában kellene maradni is, ahogy ilyen állapottal rabságra esett híveit mint s hogy kiváltani igyekeznék, nagy obtestátiokkal, szabadkozásokkal ígéri vala”⁸³. Ebben a beállításban magától értetődött Rákóczi számára is, hogy az ő megmenekülésének árát fizetik meg a foglyul ejtett szerencsétlenek, s uralkodói kötelessége a bajba jutott alattvalóin segíteni.

Ezt a jelenetet nemcsak Szalárdi jegyezte fel, nyoma maradt későbbi forrásokban is. Barcsay röpiratára adott válaszában Rákóczi egy alkudozás végén mondja ki említett fogadkozását, tehát nem olyan teátrálisan történt a fogadalomtétel. Ez a dramatizált reagálás, ahogyan Szalárdi, s hozzá hasonlóan Enyedi is beállítja a történetet, minden bizonnyal a fejedelemmel szembeni elvárást árulja el. Azt a társadalmi elvárást, melyre a tapasztalt politikusok, Kemény János is, Vitnyédi István is figyelmeztetik II. Rákóczi Györgyöt⁸⁵. A fejedelem mégsem fizet, jóllehet, korábban valóban megígérte. Azt üzeni, hogy harminc vagy negyven ezer tallérről több e célra nincsen. Persze ezt a fordulatot is említi az összes krónika, hisz az uralkodó nem cselekszik az elvárásoknak megfelelően. A Rákóczi vagyont legendák vették körül, aligha volt hihető, hogy ne tudna fizetni. Pedig a családi vagyon felett valóban nem ő rendelkezett.

A társadalmi nyomás rendkívül nagy volt. Nem minden szervezés és előkészítés nélkül az országgyűlésre gyászruhás nemesasszonyok vonultak fel, hogy ezzel a szimbolikus aktszal is nyomatékot adjanak kívánságaiknak. II. Rákóczi Györgytől azt várták, hogy az „árvak és özvegyek” megmentője legyen, mert nekik – egy másik korabeli toposszal élve – Istenen kívül más gyámolítójuk nincs. A nemesasszonyoknak ezt a tüntetését pedig megintcsak szinte az összes visszaemlékezés feljegyzi⁸⁸. Miért nem hajlandó a fejedelem megtenni azt a lépést, amit a társadalom minden rétege, de különösen a politikailag legbefolyásosabb elvár tőle? Valóban nincs pénze? Valószínű, hogy a hadjárat után üres a fejedelmi kincstár, s a családi vagyonból kellene fizetni. Azt viszont Sárospatakon az idős fejedelemasszony őrzi, csak erőszakkal lehetne tőle pénzt szerezni. Zrínyi, Vitnyédi még ilyen áron is arra buzdítja a fejedelmet, ne törődjön anyjával, se a Tízparancsolattal, csak az alattvalóit engesztelje ki mindenekelőtt.

A rendi ellenzék is mozgolódní kezdett, annak is ígéretet tett a fejedelem, hogy szabadságjogait – engeszteléseképpen – helyreállítja, de később ettől is elzárkózott, mivel ez a fejedelmi jövedelmek csökkenéséhez vezetett volna. „Elmérébe esett illy hir-

telen való nagy változása az országnak elméjére minémű nagy idegenséget s kedvetlenülést hozott vala, sok szóval írni nem szükséges⁹⁰, utal Szalárdi a szamosújvári gyűlést követően kialakult általános véleményre.

A fejedelemben vetett bizalom megrendülésére jó példa egy hírszételések, szóbeszéd szintjén terjedő, Rákóczit lejárató történet. Eszerint Rákóczi a moldvai vajdának üzent, hogy támadja meg és gyilkolja le a Moldva felé hazaindult katonáit. Mindezt oly komoly hitre talált a fejedelemségben, hogy Rákóczinak hivatalosan és nyilvánosan kellett visszautasítani a rágalmazást. Maga a tény, hogy egy ilyen történet a fejedelemtől adott hangulatban, adott időpontban nagyon is hihető volt, azt jelzi, II. Rákóczi György megítélése kellőképpen negatív volt ahhoz, hogy a hírszételés sikeresen beilleszkedjen a róla kialakult képbe. Hogy a szóbeszéd mennyire képtelenség volt, az is mutatja, hogy az igényesebb, szélesebb látókörű krónikások utóbb nem is tesznek említést róla, egyedül Nagy Szabó kockáztatta lejegyzésével krónikási hitelét, de ő is csak rendkívül óvatosan fogalmazva. Rosszindulatú szóbeszéd ugyanakkor Kemény Jánossal kapcsolatban is közzájón forgott ebben az időben, őt azzal vádolták, hogy a tatárok kezére akarta játszani Rákóczit, hogy maga lehessen a fejedelem. Egy tragédiával végződött hadjárat után érthetően nehezen maradhattak népszerűek a meghatározó politikai személyiségek.

A levelezési anyag alapján az kétségtelen tény, hogy 1658 nyaráig, a török–tatár hadak felvonulásáig a tatár rabságba került erdélyiek ügye foglalkoztatta leginkább a társadalmat. A szerencsétlenül járt fő- és közrendű katonák hozzátartozói méltán remélték, hogy a rabok kiváltása állami, uralkodói segítséggel megoldódik, hiszen külön erre a célra adó kivetését is megszavazta az országgyűlés. Egyébként is valamiféle jóvátételt vártak a fejedelemtől, hiszen magától értetődő volt, hogy a sok katona „nem is magáért szegény, hanem országa, hazája, s őnagysága mellett szenvedte ez keserves rabságot”⁹⁴. II. Rákóczi György azonban a befolyt pénzt nem a váltságdíjak fedezésére használta, hanem a török elleni háborúra készült, amiért Bethlen János és Barcsay Ákos propagandájukban nem is mulasztották el támadni. A rabok iránti érdektelenségét az erdélyi társadalom pedig egészen bizonyosan a legjogosabb kritikának érezte Rákóczival szemben.

* *

A fejedelem az európai keresztény összefogásban bízva provokálta ki az Oszmán Birodalom felvonulását Erdély ellen, hogy ezzel egy nagyszabású nemzetközi törökellenes háborút robbantson ki. A kereszties háború lehetősége a társadalom egyes rétegeiben, elsősorban a vitézi rendben valóban lelkesedést keltett. A Rákóczi hűségére valaha felesküdt vitézek, végvári katonák nem voltak hajlandók más hatalomnak szolgálni, amint ez Rhédey Ferenc ideiglenes fejedelemsége alatt hamar ki is derült⁹⁵.

Szalárdi és Enyedi krónikájában sok utalás található arra vonatkozóan, hogy a vitézi rend, a hajdúk és a városi polgárok II. Rákóczi György mellé álltak a régen várt hadakozás vagy kisebb hadi sikerei, győzelmei miatt.⁹⁶ A katonaelemek iránta való hűsége tette lehetővé, hogy kéthónapi visszavonulás után gyorsan visszatérjen Erdély trónjára. „Mi bizony fejünk felállításáig őnagyságát uraljuk és mellőle el nem állunk, meg tudjuk mi is hitőnket, kötelességünket gondolni, mint valaki” üzenik Rákóczinak a legfenyegetettebb végvárból, Borosjenőből⁹⁷.

A Rákóczizhoz hű Teleki Mihály rokonságában mindig pozitívan említik II. Rákóczi Györgyöt, az ebből a körből származó levelezési anyagból különösen 1657–58 tájáról sokkal kedvezőbb általános vélemény rajzolódik ki, mint a többi, jobbára ellenséges indíttatású forrásból. „Minden emberek ugyan sokallják Haller uramék dolgát, de kiváltképpen Bethlen Jánosét”⁹⁸, aki akkoriban a főszerepet vitte az új fejedelem

megválasztásában. Ebben a körben a bizalom és szimpátia végig megmarad Rákóczi irányában⁹⁹, lelkesen tudósítják egymást a számukra kedvező hírekről. „Az föld népét akarta Barcsay uram felszedni... de nem akar az föld népe is felkelni, mivel azt mondják, hogy valamég Rákóczi nem parancsolja, nem kelnek fel. Valóban suhajtja az föld népe az fejedelmet”¹⁰⁰.

Hogy Teleki köre elfogult volt II. Rákóczi Györggyel szemben, az nem vitatható. Mégis, ezek a tudósítások elárulják azt, ami az általam eddig ismert többi forrásban nem szerepelt, hogy a fejedelemhez még 1658 nyarán, de még egy-két évvel később is igen komoly reményeket fűztek a jobbágyok, de a nemesség egy része is.¹⁰¹ Ezeket a Teleki rokonságból származó tudósításokat hitelesebbé teszi az, hogy ebben az időszakban általános gyakorlat a posta megállítása, a levelek ellenőrzése, így eléggé kockázatos kedvezően nyilatkozni a hivatalos ellenfélről, mégsem változtattak véleményükön a levélírók. Későbbi leveleikben őszinte sajnálkozással azt is megírják, ha a fejedelem általános megítélése nagyon kedvezőtlennek válik.¹⁰² Barcsay fejedelemségéről ugyanakkor érthetően egyetlen méltató megjegyzés sem fordul elő Teleki körének leveleiben.

A fenti forrásokból kiderült, hogy bár a fejedelem a lengyelországi hadjáratával Erdélynek okozott mérhetetlen kárt és veszteséget nem volt képes megfelelő uralkodói gesztusokkal jóvátenni, amely pedig az egész társadalom alapvető elvárása volt vele szemben, mégsem tette kibékíthetetlen ellenségévé az erdélyi társadalom egészét. A rendi ellenzék ellene folytatott harcát nem támogatta a nemesség egésze, a vitézi rend és a jobbágyok sem fordult ellene, sőt esetenként határozottan kiállt mellette. Barcsayról az általános vélemény semmivel sem volt kedvezőbb, mint Rákócziról. Árulását, hűtlenségét, hálátlanságát, önzését és nagyravágyását megítélésében éppen úgy szemére vetették a táborához nem tartozók, mint ahogy II. Rákóczi György esetében is megtették ellenfelei.

A propaganda céllal írott anyagok arányaihoz képest érezhetően kiegyensúlyozottabb a mérleg II. Rákóczi György javára az általános megítélést vizsgálva. Vajon mi az oka annak, hogy Rákóczi propagandája sokkal kevésbé volt hatásos és eredményes, mint az őt támadóké, hogy ezen a területen hiányzik az „egyensúly”?

A korszakból fennmaradt iratok többsége, mely II. Rákóczi Györgyöt jellemzi, a fejedelem ellenfeleitől, vetélytársaitól származó nyílt vagy burkolt propaganda, amely toposzok, klisék felhasználásával igyekezett a fejedelmet „a rossz uralkodó” típusának vonásaival felruházni. A sors sok tekintetben a fejedelem ellenfeleinek kezére játszott. A megváltozott viszonyok között Rákóczit sorra kudarcok érték. Sokat ártott megítélésének, hogy hatalma csökkenésével a propaganda feletti ellenőrzés is kicsúszott a kezéből. Ami viszont rajta múltott és komoly taktikai hiba volt, hogy belső társadalmi bázisának visszaszerzését, kiengesztelését elhanyagolta a lengyelországi kudarc után, így ezzel politikai ellenzékének tábort rendkívül megerősítette. A jóvátételre számító társadalmi elvárásokat súlyos mulasztás volt megfelelő válasz nélkül hagynia, általános megítélésén ez kétségtelenül sokat rontott. Bár az is tény, hogy a szükséges lépéseket csak a családi vagyonnal szabadon rendelkezve tudta volna megtenni.

Mindezek mellett azonban volt még egy fontos tényező, amely még inkább kiszolgáltatta a fejedelmet mindenfajta ellenséges beállításnak, kritikának. Az európai törökellenes szövetség, mely egy új korszak új törekvéseit jelezte, csak 1658-ra kovácsolódott össze. A köztudatban nem igazán lehetett még mély gyökere és komoly hitele annak az újszerű vállalkozásnak, hiszen a harmincéves háború egészen más külpolitikai gondolkodást igényelt. Kemény János, aki érzékelte ennek várható következményeit, figyelmeztette is az új külpolitikai gondolkodás fogadtatásának várható nehézségeire II. Rákóczi Györgyöt: „Nem szölok Nagyságod titkos reménységeiről, de külsőképpen

az Nagyságod dolgai mind fundamentum nélkül való istenkísértések; világ ítélete szerént nem vitéség, nem méltóságos hírnévkeresés az fundamentum nélkül való vakmerőség”¹⁰³.

Kemény arra mutatott rá, hogy Rákóczi nem lesz képes elfogadtatni merész politikai terveit Erdély társadalmával, mert koncepciójának egyetlen alapját a születőben lévő európai törökellenes szövetség mielőbbi segítsége képezi, amelynek jelentősége és komolysága alattvalói előtt még nem magától értetődő. Ennek következtében a felkészületlen társadalom, különösen a közéletben jogaikat érvényesíteni szándékozó rendek a fejedelem lépéseit érthetetlen, logikátlan, józanságot és előrelátást nélkülöző politikának fogják tartani, s bizonyosan nem akarják azt támogatni. Keménynek lett igaza.

A politizáló nemesség nemcsak a rendi szabadságjogok visszaállítását, a rabok váltságdíjának a fejedelmi kincstárból való fedezését várta el II. Rákóczi Györgytől, hanem azt is, hogy a közügyek vezetésében átgondolt, logikus, jól megalapozott lépéseket tegyen. Egy olyan politikával, melynek mozgatórugói, indítékai, belső összefüggései nem világosak a megszokott viszonyítási rendszerben, nem lehetett a kortársak támogatását megszerezni. Rákóczi ellenfeleinek propagandája, különösen Bethlen és Barsay röplapjai, melyek szándékosan olyan alapra helyezték az új külpolitikát, amelyről az nem volt jól áttekinthető, még inkább megerősítették az ésszerűtlenség, koncepciótlanság benyomását, felismerve a fejedelem legsebezhetőbb pontját.

A kereszténység érdekeire belátható érvek nélkül hivatkozni nem lehetett meggyőző erejű propaganda¹⁰⁴. Hiába említette Rákóczi röpiratában, nyilvános védekezésében, hogy voltak „ titkos korrespondentiánk is másokkal ”¹⁰⁵, ha nem tudott logikus magyarázattal szolgálni a kortársaknak.

II. Rákóczi Györgyöt halotti búcsúztatójában Czeglédi István a törökverő Hunyadiakhoz hasonlítja, akik vitéségükkel nemcsak a magyarság, de az egész kereszténység elismerését kivívták¹⁰⁶. A török elleni keresztes háború vállalásáért a fejedelemnek dicsőséges emlékezete lesz Velencében, az egész keresztény világban, s mindazok előtt, aki megértették küzdelmének jelentőségét.

Erdély számára azonban sokkal keserűbb emléket hagyott II. Rákóczi György. Czeglédinek is utalnia kellett arra, hogy „aligha olyak nem talátnak, kik ez Haza Romlását...csak e Boldog Fejedelemlnek tulajdonítják”¹⁰⁸. Dicsőség és feltétlen elismerés a maga korában sem övezte Rákóczit, a koncepciózus krónikák pedig érthetően nem törekedtek arra, hogy hibái mellett érdemeit is feljegyezzék az utókor számára, mivel érdemei talán még előttük sem voltak nyilvánvalóak az összefüggések ismeretének és megértésének hiányában.

A meggondolatlanság és a felelőtlenség vádját az ifjabb Rákóczi György esetében más is kérdéssé teszi. A korabeli mentalitást vizsgálva felvetődött a kérdés, vajon a nagyravágyás, felelőtlenség volt-e az oka annak, hogy a lengyelországi hadjárat kudarcát követően II. Rákóczi György nem mondott le. Megtehetette volna, hogy II. Rudolffhoz vagy Báthori Zsigmondhoz hasonlóan másnak adja át a trónt, így a közel tízéves békeidőszak és gazdasági virágzás emlékét hagyja az utókorra. Megtarthatta volna óriási családi birtokait örökösének, nem kellett volna az egyre több kockázattal járó törökellenes háborúba mind jobban belebonyolódnia.

Véleményem szerint nem egyszerűen a hatalomvágy ragadta el, inkább a neveltetése, a protestáns etika szelleme, küldetésstudat hajtotta vélt célja felé. Bizonyára hitt abban, hogy kiválasztott uralkodó, aki Erdély sorsáért felelős, az ő feladata népét és vallását győzelemre segíteni a török elleni harcban. Lemondása a trónról ellenkezett volna az elhivatottság eszményével. II. Rákóczi György politikai koncepciója az Erdélyi Fejedelemség hatalmi pozícióinak megerősítését szolgálta e térségben Európa hatal-

mainak segítségével, egy megváltozott, kedvezőnek tűnő külpolitikai helyzetben. A lengyelországi hadjárat váratlan kudarca, a Török Birodalom hirtelen talpraállása és a Német-római Birodalom Erdélyt kiszolgáltató és feláldozó dinasztikus politikája együttesen eredményezték bukását.

Hogy merész terve korántsem jelentett átgondolatlan, korának és körülményeinek lehetőségeit alapvetően tévesen felmérő döntést és választást, az leginkább azon mérhető le, hogy a Rákóczi halála után két évvel Erdély trónjára lépő Kemény János éppen úgy szembeszállt az Oszmán Birodalom erejével, ahogyan azt ifjabb Rákóczi György tette. Mélyen hívó protestáns lévén belőle sem hiányzott az erős küldetésstudat. A tapasztalt, megfontolt, érett, bölcs Kemény, az erdélyi közélet legtöbbet próbált öregje, akinek politikusi tehetségét még ellenségei sem vonták soha kétségbe, a szeme előtt lejátszódott intó példa ellenére ugyanúgy rábízta magát a keresztény Európa, I. Lipót császár segítségére. Az erdélyi fejedelmet pedig ez alkalommal is feláldozta a bécsi udvar a dinasztikus érdekekért.

Jegyzetek

1. Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: Erdély története II. (1606–1830) Budapest, 1988. 723.
2. R.Várkonyi Ágnes: A nemzetközi törökellenes szövetség genezise. Történelmi Szemle 1984/2. (a továbbiakban: R.Várkonyi 1984); R.Várkonyi Ágnes: Országegyesítő kísérletek (1648–1664). In: Magyarország története III. 1526–1688 Budapest, 1985. 1043–1155.
3. Vocelka, Karl: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II.(1576–1612). Wien, 1981.
4. R.Várkonyi 1984. 74.
5. Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború. In: MHH XXIII.kötet, Budapest, 1890, 447.,449.,452–456.; Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Budapest, 1980. 61–64.
6. „(II. Rákóczi György)...magának különbnél-különb drága királyi ruhákat csináltatott vala, és mind nagy sok kincsel, pénzzel...úgy hozzákészült vala, hogy akik belső titkokat nem tudnának, a készülethez képest, hogy kész királyságra menne, mindenek azt állíthatnák”: Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Budapest, 1980. 349. (a továbbiakban: Szalárdi); Kassa, 1656. december 2. Bónis Ferenc Teleki Mihálynak „itt közönséges hír az én kegyelmes uram lengyel királyságra való indulása” 17.lévéli. közli: Teleki Mihály levelezése. Szerkesztette Gergely Sámuel I. kötet 1656–1660, Budapest, 1905. (a továbbiakban: Gergely)
7. „Visken a főrendeket, vármegyék és székek tiszteit egybe-gyűjtvén, hogy az ország népétől teljességgel eltitkolva ne lenne, hová mennének, nékiek proponálta vala” Szalárdi 352.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. kötet. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Budapest, 1886. 246. (a továbbiakban: EOE XI.)
8. Szalárdi 349.
9. Moldva, 1657. aug.6. Kemény János II. Rákóczi Györgyhöz és Erdély rendeihez „Az bizonyos dolog, hogy az Chámnak az portától való parancsolatja az volt, hogy mind az két Oláhországban vajdákat változtasson, Erdélyre is reá menjen, hasonlót cselekedjék, ha az mi nyomorúságos kezekben akadásunk torkokot bé nem töltötte volna” In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Budapest, 1980. 325. (a továbbiakban: Kemény–Bethlen)
10. Kemény–Bethlen 325.
11. Kemény János: Ruina exercitus Transsylvanici. In: Kemény–Bethlen 313–321.

12. „Conscientiámtól meggyőzöttetvén semmiképp azt nem cselekedhetem, hogy mind Nagyságod, s mind én elmenvén nem igaz pásztoroknak ítéltetessünk, s prédára hadjuk fejtellenül az kereszténységet és édes hazánk fiait”. Kemény–Bethlen 314.
13. Kemény–Bethlen 314.
14. Kemény–Bethlen 322–326.
15. R. Várkonyi 1984. 75.
16. Kosáry Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. században. In: Valóság, 1973. 9. sz. 32.
17. Bethlen János: Innocentia Transsylvaniae. In: Lymbus Művelődéstörténeti Tár I., Szerkesztette Monok István. Szeged, 1989. (a továbbiakban: Bethlen)
18. „Valaki Erdély országának és Magyar országhoz incorporáltt részeinek állapotját tudgya, annak csendességét és békességét a Fényes Portához való engedelmségben lenni helyeztetve és fundáltatva nem tagadhattya; és a mi fejedelmink (noha megvalani szégyellik) nem különben, hanem az ottomán Nemzetségnek engedelmeiből és confirmálásából kezdhetik és meg tarthatták is Fejedelemségeket, melyet magok is jól tudnak, avagy inkább tudni kényszerítettek, és az országnak lakossi is (Isten után) a Fényes Portától ismérik függeni megmaradásokat.” Bethlen 130.
19. (II. Rákóczi György) „...a mi Országunknak és Nemzetünkne gyenge állapotját meghaladó, erőnkkel fel nem érhető dolgokat kezdte elméjében forgatni, és végtére a Portának engedelme nélkül Hazánk Statussinak arról való megegyezését nem várván, újjabb újjab használatalan hadakozásokba és végtére amam boldogtalan, maradékinknak is szomorú siralmat méltán indított Lengyel Országi hadakozásba elegyítte magát, ellene rugódozni nem merő Erdély országát.” Bethlen 131.
20. Bethlen 138.
21. Bethlen 129.
22. Bethlen 143.
23. Bethlen 132., 138.
24. Bethlen 140.
25. Kropf Lajos: Basire védírata. Történelmi Tár, Budapest, 1880.
26. Szalárdi 461–475.
27. „Rákóczi uram nélkül is nem volt Erdély bolond, hogy egy puszt embernek puszt székéből való ingerkedésére (valakinek sohasem elég privátumáért magát az halálnak adni) áldozatul felmutassa”. Szalárdi 467.
28. „Pénzt kért ki, s a maga szükségét tette a rabok váltságával”. Szalárdi 474.
29. Szalárdi 471.
30. „Lugast, Karánsebest azelőtt török nem is prédálta, hanem mikor azoknak bánóságát engedte Barsay uram, fejedelemséget engedtek és adtak érte.” Szalárdi 468.
31. „Nekünk szóval és pecsétes írással sok úttal tett hiti, fogadásai iszonyíthatták volna, hogy tisztírt hazáját el ne adja.” „Török közibe kitől volt őkegyelmének küldése, kitől incitáltatott ilyen tractára, ilyen ígretekre? Egyéb nem a maga előmenetelére való vágyakodásnál, úgy látjuk.” Szalárdi 470., 471.
32. Szalárdi 475.
33. Szalárdi 469.
34. Rákóczi: „Mi valóságos keresztyének és magyarok vagyunk, még karunkat s kardunkat felbírjuk, keresztyénség és nemzetünk oltalmazásában kívánjuk elfogyatni életünket”

- Barcsay: „Ugy ismertem, velem együtt a világ is úgy tapasztalta az elmúlt időkben, valamint ő maga is írja, de más értelemmel érti és érzi is keze alatt keservesen nyögő, megromlott nemzetünk felettébb való magyarságát! kitől ezután mind az Atya, Fiú és Szentlélek Isten mindnyájunkat oltalmazzon! Amen” Szalárdi 475.
35. Szalárdi 461.
36. Szalárdi 462.
37. Szalárdi 464., 465., 466., 472.
38. „Meg szokta Isten büntetni, valaki magát elhiszi, más állapotját irigyli, az mint Lupuj kezdte járni...midőn maga felfülvalkodottságában Isten csudálatosképpen megbüntette”: Kőröspataki János: Lupuj vajdáról való ének. Lőcse, 1655. RMK I.902. Kőröspataki János: Az Havasalföldi Hartzról Való História Lőcse, 1656, RMK I.917. című művében is úgy állítja be, hogy a fejedelem győzelme igazából az Isten műve, mert akit Isten büntetni akar, azt vereséggel sújtja a hadviselésben.
39. Medgyesi Pál: Erdély s egész Magyar nép hármassága és siralma, Sárospatak, 1653, RMK I. 873. (a továbbiakban: Medgyesi)
40. „Kegyelmes uram, Nagyságod enyhítette meg nekünk e Jajjainkat; s ez után is siralminkat, a könnyhullatásokat Nagyságod törölheti el megkeseredett nemzetünk szeméről: Mindenek felett e' Christusban elköltözött szerelmes lelkeinek, minden féle jóságos tsekedeteknek, kiváltképpen Istenhez való buzgósaos szereteteknek virágzó kegyes voltoknak és minden jó példájoknak fegyhetetlen követésével” Medgyesi
41. Medgyesi 55.
42. Medgyesi 24.
43. Medgyesi 28.
44. Medgyesi 32.
45. Horn Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657. In: Perlekedő évszázadok, Budapest, 1992. ELTE Középkori és Kora-újkori Magyar Történelmi Tanszék, 261–263. (a továbbiakban: Horn)
46. „Az ifjú fejedelem...az felesége anyját pedig sokképpen inkább reverenciálja, mintsem maga jó édesanyját.” „...édesanyját és öccsét is meguntatták véle, úgyannyára, hogy édesanyját csak az félelem böcsülteti, hogy annak libera dispositioja, hogy minden javaiban, és abból kirekesztetést tartóztatja, de az öccsével hatalmas nagy simultas, hogy köztök.”: Kemény János Önéletrása, Budapest, 1980. 305–306. (a továbbiakban: Kemény 1980)
47. Szék, 1649. április 27. Rákóczi Zsigmond Lorántffy Zsuzsannához: Zsigmond kéri anyját, adjon pénzbeli segítséget Györgynek, akinek komoly anyagi gondjai vannak: „Nagyságod, kegyelmes asszonyom mind az közönséges jót, mind az emberek gondolkodását jól tudja, az mennyire lehet...bátyám uramhoz ilyen nagy szükségében segítséggel kegyelmességgel legyen” CCCCXLIV.levél. Közli: Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. MHH XXIV.köt. Budapest, 1875. (a továbbiakban: Szilágyi); Szombatfalva, 1649. április 30. Lorántffy Zsuzsanna II. Rákóczi Györgyhez: Az idős fejedelemasszony felsorolja, hányszor adott már kölcsön fiának, s milyen összeget hajlandó még a továbbiakban adni neki. Nehezelt fiára a méltatlan vádakért: „amiket felhánysz, hogy én istenben elnyugodt uram csak nekem, az öcsédnek hagyott, s te csak pusztá ládát látsz s tárházat” CCCCLV.levél. Közli: Szilágyi
48. Radnót, 1653. május 25. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannához: Az „innovatorok” ellen hozott törvénycíkket a fejedelem anyja minden ellenkezése ellenére kinyomtattatta, mert ő maga semmi olyasmit nem talált abban, ami vallásának ellene volna, s prédikátorai sem tiltakoztak. DXV. levél. Közli: Szilágyi; Radnót, 1653. május 30. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannához: Haragos hangvételű

levél, melyben a fejedelem arra kéri anyját, ne szítson ismét békétlenséget a presbitériumok ügye miatt. Nem volt zavarodás addig Erdélyben, míg „két három ember indítója nem lőn” DXVII. levél. Közli: Szilágyi; Földvár, 1653. június 27. II. Rákóczi György Lorántffi Zsuzsannához: A fejedelem mentegetőzik, nem igaz, hogy kárörömmel fogadta a puritánusok vereségét, kéri anyját, ne okozzanak egymásnak még több bosszúságot. Igyekszik lehetőségeihez mérten anyja kedvében járni, parancsainak „nemhogy a közjóra, de privatumra is nézendő dologban is” engedelmeskedik. DXX.levél. Közli: Szilágyi

49. Horn 262.
50. Gyulaféhérvár, 1656. feb. 12. II. Rákóczi György Lorántffi Zsuzsannához: A fejedelem nézeteltérésükről ír a presbitériumok ügyében. „Valami testi dolog, abban nagyságodnak engedek, de lelkiekben, lelkem ismereti ellen, nagyságod sem kívánja, én sem cselekedhetem.” DLXXX.levél. Közli: Szilágyi.; Gyulaféhérvár, 1656. április 9. II. Rákóczi György Lorántffi Zsuzsannához: Haragos levél ismét csak az egyházi ügyek kapcsán. „Mi nagyságodat lelki-ismeretiben nem üldözzük, mert nem hogy édes anyánkén, de egy legkisebb rend lelkiismeretiben sem akarunk uralkodni, istené lévén az.” DLXXXIV.levél. Közli: Szilágyi.; Hasonló szellemű levél a DLXXXII., DXC., DXCI. is.
51. Beregszász, 1656. szeptember 8. Lorántffi Zsuzsanna II. Rákóczi Györgyhöz: „...noha mind az mennyi jó jühet ki, az mennyi akadály lehet, én se írni, se szóval ki nem mondhatnám...egyik fél mellett is hogy hadakoznál haszonért, szükséged arra nincsen, mert isten eleget adott” DXCII.levél. Közli: Szilágyi.
52. Medgyesi Pál: Igaz magyar nép negyedik jajja. Patak, 1657. RMK I. 922. (a továbbiakban: Medgyesi 1657)
53. Medgyesi 13.
54. Medgyesi 20.
55. Medgyesi Pál: Ötödik Jaj és Siralom. Sáros Patak, 1658. RMK I. 936. (a továbbiakban: Medgyesi 1658)
56. Medgyesi 27–50.
57. Medgyesi Pál: Kétség torkából kihatló lélek. Sáros Patak, 1660. RMK I. 963 (a továbbiakban: Medgyesi 1660)
58. Medgyesi 1660. 8–9.
59. Kemény János: Gilead Balsamuma. Sáros Patak, 1659. RMK I. 947.
60. Kemény öt okot sorolt fel, amiért a fejedelem nem nélkülözhetette őt. „Ezek között, mivel az új és ifjú fejedelemnek mind anyjostól és öcséstől igen nehéz dolgaik valának fenn, az én gonoszakaróimnak ellenem való practicájok ártalmason lábat nem kaphat vala, és az ifjú fejedelem engemet kételenségből böcsül vala ily okokból... 4)Mert az anyjok és öccse is énhozzám igen nagy s jó affektussal valának.” In: Kemény 1980. 308.
61. Szakály Ferenc bevezető tanulmánya In: Szalárdi 54.
62. Szalárdi 349–350.
63. „A Drábik-féle jövendölések, Comenius levelei, üzenetei megdolgozták a közzvéleményt” a lengyel hadjárat előestéjén.: Kárpáthy-Kravjanszky Mór: I. Rákóczi Ferenc katolizálásának politikai vonatkozásai. Budapest, 1940. 13.
64. „...láttam, minémű rettenetes veszedelemre tartod őket az végképp való nyakassággért, megesett a lelkem, s e külön ültömben keservesen megsirattam, először is a te méltatlan nagy bosszantásodat; és őket is hogy vakmerőül vesztic magokat. Hogyha ezt nem halgatjátoc a rejtec helyekben sír az én lelkem a kevélységgért és sírván sír és az én szemem könnyez, mivel hogy az urnac népe rabságra vitetic.” Medgyesi Pál: Külön Ülő keresztényén. Sárospatak, 1657. RMK I. 923., 20.

65. „...a fejedelem már ezen hadakozásra nézendő nagy dolgokat forgatván elméjében...tanálja kérdeni szóbeszédben: tatár chámnak mindenestül mennyire való ereje lehetne? Sebessi Miklós praefectusa, ki Tatárországban járt vala, nem várván a megelégedett, méltóságosabb, nálánál tudósabb, olvastabb jelenlevő becsületes urak feleletitül, magakelletésből nagy hízelkedéssel azt felelé: Tatárországnak...talán csak a kutyáit nem tudhatom, mennyi, de tatár chám, ha derekasan minden erejét felveszi is, minden népével is alig telhetik huszonötezer emberre. Mellyet az elmés, okos úr, Kemény János meghallván, az fejedelem elől más házba fordulván, ott egy ablakban nagy könnyezéssel megsírt vala, a szomorú jelekből áttalátván az ifjú, hízelgő, tudatlan emberek miatt a szegény országnak romlását, pusztulását származni.” Szalárdi 345–346.
66. Szalárdi 374–382.
67. Enyedi István: *Occasio suscepti itineris et belli Principis Georgii Rákóczi In Poloniam*. In: Erdélyi Történelmi Adatok IV., Kolozsvár, 1885. (a továbbiakban: Enyedi)
68. Enyedi István ugyanúgy a hatvan évvel korábbi, Ujfalvitól származó jövendölésre hivatkozik a kortárs jóslatok helyett, mint Szalárdi: „A fejedelemnek e szükségtelen hadakozásba való rendetlen maga elegyítése lón oka és fundamentuma akkor, s csak hamar azután is, bokrosával szegény nemzetünkre következett rettenetes romlásnak s csaknem végső pusztulásnak. Valóban bölcsen s igazán jövendölte volt ez siralmas 1657. esztendőre régen, még 1598-ban egy Ujfalvi Imre nevű prédikátor.” Enyedi a verset is idézi, ennek szövege szó szerint egyezik a Szalárdinál szereplő verssel. Enyedi 227.
69. „Az ötszázezer talléroknek is megfizetésében az napságtól fogva munkálódnak, de az egymás után következő fejedelmek, úgymint ezen Barcsay Ákosnak és Kemény Jánosnak, maguk privátumira való vigyázások miatt mindenestől fogva le nem teheték; mert noha egy néhány úttal annak nagyobb részét az országnak felső, közép és alsóbb rendű lakosin felszedték, de abban csak mit is a portára be nem szolgáltattak, hanem csak magok hasznokra fordították az említett fejedelmek, melyért a törökök miatt az országnak sok úttal romlása esett azután is, mind addig míg annak hátra maradt legderekasabb része az országnak legnyomorultabb és szegény állapotjában, mostani fejedelem Apafi Mihály idejében plenarie megfizetteték”. Enyedi 275–276.
70. „A nemes ország elég nagy segítségnek tartaná Nagyságodtól, ha dolgait csak távol nézné, és ez maga oltalmára való médiumok keresésében meg nem akadályozná; így ha vesznénk is, könnyebb volna.” Erdély és a Bihar vm. béliek resolutioja Rákóczi György hozzájuk intézett manifestumára (1659. június) In: Enyedi 285.
71. Enyedi 285–289.
72. Székelyhíd, 1658. szept. 29. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: „...az nagy Istenért kérlek, édes Fiam, hogy akárki mit mondjon, hogy soha jól tett uradat ilyen állapotjában el ne hagyjad, ...ő nagysága emelt emberről s gyermekségedtől fogva ő nagysága oktatót, tanított s minden nemzetséged tisztességesen szállott az koporsóban. Azért intelek, édes Fiam, hogy ő nagyságát el ne hagyjad az mostani állapotjában”. 241. levél. Közli: Gergely; Nagyvárad, 1659. január 18. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: „...nagy dicsekedésemre vagyom, hogy uradhoz s hazádhöz való hitedet megtartod”. 285. levél. Közli: Gergely; Nagyvárad, 1659. január 6. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: „Bizony, édes Fiam, hogy ilyen temérdek hűségedet látom az uradhoz, kérem is az Istent, hogy ebben az állhatosságodban tartson meg mind végiglen”. 287. levél. Közli: Gergely.
73. Sok levélben található utalás arra, hogy az egyedülálló nő, az „árvák gyámolítása” a legnemesebb tett, az Istennek leginkább tetsző cselekedet.: Pilis Boros-Jenő, 1658. ápr. 3. Bornemisza Judit Teleki Mihálynak: „ő kegyelmek is mutassák, az én árva állapotomat tekintvén, jó akaratjokat és irgalmasságokat” 136. levél. Közli: Gergely; Boros-Jenő, 1658. ápr. 4. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: „csak egy árvának a

- romlásában se igyekezzél s bizony meg is áld az Isten” 137.levél. Közli:Gergely; Boros-Jenő, 1658. március 9. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: „Osztán olyan szokást vettél te elő Teleki Mihály, hogy az egyik szótat a másikkal hamar arczul csapod, az mely soha bizony tisztességre nem esik; igazán látszik, hogy udvari hited nagyon, hanem el hagyj a féle tökéletlenséget, mert ...apád olyan ember vala, hogy kárával is megállotta vala, mit egyszer megmondott. De te bizony nem vagy olyan.” 119.levél. Közli: Gergely.
74. Munkács, 1660. november 13. Teleki Mihály Kende Gábornak 488.levél. Közli: Gergely.
75. Debrecen mellől, 1660. május 1. Buday Péter Teleki Mihálynak, 442.levél. Közli: Gergely.
76. Petrityvit-Horváth Kozma Önéletírása. In: Thaly Kálmán: Történelmi Kalászkok. Pest, 1862. (a továbbiakban: Thaly)
77. „Anno 1657. esztendőben...indula Rákóczi fejedelem Lengyelországra... melyben követte az édes atyját, idősbik Rákóczi Györgyöt, az ki is hasonlóan igyekezett, és fiának példát hagyott, hogy amit ő elmúlattott, a fia vigye végbe, ő vesztette volna el még Erdélyt, ha az Isten ki nem vette volna az élők közül”. Thaly 15–16.
78. A „jövendő nagy, csaknaem végső romlást” olyan meghökkentő előjelek mutatták, mint egy kőből épült kapu ledőlése (10. o.), Kolozsvár leégése fényes nappal (11. o.), vagy hogy krakkói bevonulásokor II. Rákóczi György hanyatt esett lováról, süvegében az aranytoll kettétört (20. o.). A fejedelem végzetét szinte kötelezőnek érzi a naplóról néhány rossz ómennel megalapozni. Thaly.
79. Thaly 33.
80. Mikó Imre bevezetőjében így jellemzi a marosvásárhelyi krónikást: „A fejedelmi válsztásoknál nem jelenik meg, de hogy a népvélemény melyikről mit tart, jól tudja s óvatosan el is mondja; ...a háboru okait nem kutatja, de hogy miként vette a nemzet, sajátos őszinteséggel elbeszéli. ...Hajló vagyok hinni, hogy a miről ő azt mondja: ez és az a népnek fáj, az országot bántotta, vagy e fölött a nemzet örvendez vala, ott az ő egyéni nézetében bizonyára a nép véleménye van kifejezve.” In: Erdélyi Történelmi Adatok I., Kolozsvár, 1885. (a továbbiakban: ETA I.)
81. Boros-Jenő, 1657. augusztus 5. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: „Nem tudom mire vélni jó fiam, hogy te engemet négy holnaptúl fogva egy ujjnyi czéduláddal meg nem látogattál”. 44.levél. Közli: Gergely.
82. A hadjárat idejéről az első két hónap alatt keltezett öt levél, a következő hat hónap alatt csak kettő. Jaraszló, 1657. február 28. Kemény János Lónyai Annának: „Egyéb dolgokról nem írhatok, hír elég van kegyelmedék között, elhiszem, Isten tudója csak az dolgok végének”. XII. levél. In: Tóth Ernő: Kemény János és Lónyai Anna levelezése. 1656–1662, Történelmi Tár, 1900. (a továbbiakban: Tóth); 1657. április 16. Kemény János Lónyai Annának: „Egyéb dolgokról mostan nem írhatok, itt valókról haszontalan oda írnom, melyekben ha kívántatnék is, nem segíthetek imádságnál gyébbel”. XIV.levél. Közli: Tóth.
83. Szalárdi 384.
84. Enyedi 240.
85. Sopron, 1657. október 5. Vitnyédi István Keczer Ambrusnak: „azon kell lenni, miképpen ez csorbát vagy jó végzéseket vagy kedv kereséseket által kiköszörüljék. Ahoz mindenek előtte az kívántatik, rabságra jutott militiáját kiszabadítsa”. 99.levél. In: Fabó András: Vitnyédi István levelei, II.kötet Magyar Történelmi Tár XV., Budapest, 1877. (a továbbiakban: Fabó); Sopron, 1657. december 24. Vitnyédi István Mednyánszky Jónásnak: „Kívántatnék az liberalitás mind az rabok kiváltására, mind pedig meghomályosodott méltóságának helyben való állatására...”. 109. levél. Közli: Fabó; 1657. szeptember 6. Kemény János Barcsay Ákosnak: „ne hadja kegyelmed urunkot csak maga akarattjára, ne szégyellje submittálni magát, pénzét is ne kímélje

- magokért, s az hazáért s értünk, híveiért” In: Szalay László: Kemény János és a krímiai rabok levelei. Történelmi Tár, 1882, Budapest (a továbbiakban: Szalay); Cufut-Káleh, 1657. december 1. Kemény János II. Rákóczi Györgynek: „Volt ideje, mondottam, ne rabokat, hanem híveket szerezzen, mert az igát megunták” Közli: Szalay.
86. Szalárdi 390.; Enyedi 240.; a Rákóczi – Barscay feleletváltásban: In: Szalárdi 464–465.; a „Bihar vm. és az egész ország nevében” kiadott röpiratban: In: Enyedi 289.
87. Katona, 1657. augusztus 30. Bornemisza Zsuzsanna Teleki Mihálynak: A már korábban megözvegyült Bornemisza Zs. kéri Telekit, tudósítsa az országgyűlés pontos helyéről, mert elkíséri nővérét, Apafi Mihálynét (Bornemisza Annát), kinek férje tatár fogságba került. „Énnékem nem igen sok dolgom vagyon a gyűlésben...Nyavalyás Apafi Mihályné kedvéért megyünk egyrészt bé, ne legyen csak egyedül... Kérem Kegyelmedet, édes Öcsém uram, Bethlen Ferenczné asszonyom mellé rendeltessen nekünk szállást.” 60. levél. Közli: Gergely.
88. Szalárdi 389.; Enyedi 253.; ETA I. 165–166.; Thaly 45.
89. Sopron, 1657. december 24. Vitnyédi István Thököly Istvánnak: „Nem hiszi Nagyságod, nehéz betegségében is mint búsult uram ő Nagysága (Zrínyi), hogy megbeszéltem mint járt (II. Rákóczi György) s anyánkra haragudott, hogy pénzt nem akar adni, ezt mondván, nem vétene az negyedik parancsolat ellen, ha tárházát ily szükségében fölrontaná...” 107.levél. Közli: Fabó; Sopron, 1658. január 8. Vitnyédi István Mednyánszky Jónásnak: „Megírta az én uram (Zrínyi) ő Nagyságának (II. Rákóczi Györgynek), hogy szerencsétlenségét és az nyargaló szerencsének kerekeit megköthetni generositással, magnanimitással és liberitással, mért ezeket nem követi ő Nagysága. Bizony nem vétene azzal, ha mostani szükségében az negyedik parancsolat ellen föltörné tárházát anyjának, és pénzzel restituálná dolgát” 110.levél. Közli: Fabó.
90. Szalárdi 390.
91. 1657. szeptember 3. II. Rákóczi György propositioi: „Némely fejedelemnek személyét gyűlölségben hozni igyekező s lelkiismeretekkel tusakodó emberek azzal mocsokoltak bennünköt, hogy az moldovai vajdának mi irtunk volna, vágatná el az többi-től elszakadott részhadainkot, mely tökéletlen kóbor formált hírnek megczáfolására mi az moldovai vajdának arról bán uramnak ő kinek írott levelét in specie leküldetük Kiknek és ítélnenek helytelen voltából több ehez hasokló híreknek hamisságoktól.” In: EOE XI.
92. „a hadának pedig nagyrésze...főképpen székelyekben mintegy hét ezernyin ugyan urunk akarata ellen...útra indulának Molduva felé. Mely hazamenőkre fellázadván a molduvaiak reá támadának és abban kevés jöve ki – azokat levágák, megdúlák és foszták és csak számos jöhetne hír mondani haza. Az híre az, hogy urunk irt volna a molduvai vajdának, hogy támadjon rájok a föld népe és egyéb is minden a kitől lehet, és vágják le őket. Melyet bizonyosan nem tud senki, de azt hirdetétek felőlle.” ETA I. 163.
93. „...hogy itt vagy egy szóval említsem, még Rákóczit is azért küldötte vala haza más úton Lengyelországból a tatárok előtt,...mert azt gondolja vala, az inokban levő tatárság, ki Rákóczinak személyét igen kívánja üldözni és megfogni, megértvén utát a fejedelemnek csak utána sietne mindenütt, míg megfoghatná. Ő pedig békével maradván a véle levő ország-népével és hadakkal Moldván által Erdélybe szép csendesen haza érkezvén a fejedelemséget elfoglalhatná, mely is meglehetett volna könnyen”. Enyedi 291.
94. Boros-Jenő, 1658. április 3. Bornemisza Judit Teleki Mihálynak. 136.levél. Közli: Gergely.
95. Boros-Jenő, 1657. december 14. Ujlaky László Teleki Mihálynak: „Mi bizony (Rhédey Ferenc hűségére) nem esküszünk, valamíg az mi kegyelmes urunk hitünket fel nem szabadítja. Ne is adjon az Isten más urat minénkünk.” 85. levél. Közli: Gergely.

96. „az erdélyi rendek mind magok között rettenetes egyenetlenségben és czivódásban valának, egyik a másik alá áskálván, egy rész közzülök Rákóczit, más viszont Barsait uralván, mind penig az említett két fejedelem minden dolgokban egymás ellen tusakodván, a mint hogy a Csík, Gyergyó és Kászon székbeli székelyek kapitányokkal Petki Istvánnal együtt és némely várbeli praesidiumokkal is az egész Partiummal, Váradral és az egész hajdúsággal együtt még is Rákóczihoz hallgatnak és Barscai fejedelemnek meg nem esküdtek vala” (Acta anni 1659). Enyedi 277.
97. Boros-Jenő, 1657. december 13. Thúry Mihály Teleki Mihálynak. 83. levél. Közli: Gergely
98. Vöcs, 1658. január 13. Teleki Mihály II. Rákóczi Györgyhez, 99.levél. Közli: Gergely
99. Buza, 1658. január 6. Bornemisza Kata Teleki Mihálynak: „Én, édes Öcsém uram, éjjel-nappal félek, hogy ő nagysága helyre nem áll.” 97.levél. Közli: Gergely; Szent-Miklós, 1658. január 11. Bornemisza Kata Teleki Mihálynak: „...írjon Kegyelmed, ha remélhetjük-e az fejedelemnek helyre állását, mert én bizony soha meg nem maradhatok Bethlen János miatt, ha ez leszen a fejedelem” 98. levél. Közli: Gergely.
100. Pusztá-Kamarás, 1658. augusztus 20. Bornemissza Kata Teleki Mihálynak 218.levél. Közli: Gergely.
101. Kolozsvár, 1659. december 17. Teleki Mihály Pekri Zsófiának: „Itt számtalan parasztság kelt föl urunk mellé”. 397.levél. Közli: Gergely; Nagyvárad, 1659. december 23. Pekri Zsófia Teleki Mihálynak: A jobbágyok közül vannak, akik nem szolgálnak uruknak, „mert megesküdtek ők az fejedelemnek (Rákóczinak), csak elmennek, megírta nekik a fejedelem, hogy elmenjenek.” 404. levél. Közli: Gergely; Nagybánya, 1660. június 3. Bánffy Dénes levele Ébeni Istvánnak: „Ugy értem, az ország népét ültetné Barscay uram, de nem igen ülnek.”449.levél. Közli: Gergely.
102. Nagyvárad, 1659. január 8. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: „akármennyit himelnek-hámolnak, bizony itt el állottanak Rákóczi György mellől, s itt egy jóakarója nincsen őnagyságának”. 280. levél. Közli: Gergely; Nagyvárad, 1659. január 15. Teleki Jánosné Teleki Mihálynak: Figyelmezteti fiát, ne higgyen Barscaynak, s ne bízzon senkiben, mert mint írja, „bizony egy jóakarótok suhul nincsen ebben az országban is...ezek a nemesek régen Barscához állattanak”. 283. levél. Közli: Gergely; Sárospatak, 1659. január 16. Dalmady István Teleki Mihálynak: „naponként urunk ő nagysága fogy, Barscai uram épül, német császár nem segít...”. 284.levél. Közli: Gergely.
103. Csufut-Káleh, 1657. december – 1658. január Kemény János II. Rákóczi Györgynek: in: Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Budapest, 1959. 378.
104. „a közönséges veszedelem eltávoztatására sem hazánkat nem szánnók, sem fegyverünket hüvelyébe nem hivalkodtatnók, a keresztyénségnek szép végháza gyámolítására gondviselésünk által készek volnánk, ha az hálaadatlansággal nem fizetne a török kosárjába eperjet szedő keresztyén nevű világ.” Rákóczi – Barscay feleletváltása, Szalárdi 475.
105. Szalárdi 467.
106. Czeglédi István: Ama ritka példájú, s a Pogányt természet szerént gyűlölő Keresztyének között Dicsőséges emlékezetet érdemlett, s érdemelhető II. Rákóczi Györgynek. Kassa, 1661. RMK I. 947. (a továbbiakban: Czeglédi)
107. „...az Ur hadát viselte azért Nagyságod, bizonyosan átal értik ezt az egyes Elmék ! Oh mely szép Elogiumja vagyon Fejedelmi Mélyóságodnak ezért a Velencei Respublicában, sőt az igaz keresztyének között ! Kiket Ugy is vont a Nagyságod Pogány ellen Magát s Hazáját oltalmazó kardgya, Fejedelmi szívéhez, mint a Magnes, az hol Vasat érez.” Czeglédi. (oldalszámozás nincs)
108. Czeglédi.

TIBOR LUKÁCS Zs.

Die zeitgenössische Beurteilung der Regierung von György Rákóczi II.

In der Studie wird versucht, eine Erklärung für jenen Widerspruch zu finden, warum der außerordentlich gebildete, im Geiste der protestantischen Ethik zum Fürsten erzogene Görgy Rákóczi II. in zahlreichen bekannten zeitgenössischen Quellen und diese als Grundlage benutzenden späteren historischen Arbeiten als ein verantwortungsloser, engstirniger, egoistischer und unüberlegter Herrscher dargestellt wird.

Es wird in der Studie durch eine neue Untersuchung der bereits bekannten Quellen und der damaligen Mentalität erläutert, daß im Siebenbürgen des 17. Jahrhunderts nicht nur die Manipulation der öffentlichen Meinung, sondern auch diese selbst zu verfolgen ist.

Der erste Teil untersucht die Propaganda. Es wird ersichtlich, daß die bekanntesten, meist zitierten zeitgenössischen Quellen von jenen Interessen- und Machtgruppen stammen, die dem Fürsten offen oder heimlich gegenüberstanden. Es wandten sich gerade die begabtesten Rivalen gegen György Rákóczi II., die sich dann die effektivste Propaganda zunutze machten, als die Macht und die Möglichkeiten des Fürsten zu einer wirkungsvollen Gegenpropaganda nicht mehr ausreichten.

Der zweite Teil der Studie setzt sich mit der allgemeinen Meinung der Zeit auseinander. Da schriftliche Quellen fast ausschließlich seitens der oben erwähnten, abweichende politische Ziele verfolgenden Schicht überliefert wurden, fällt die Bilanz für den Fürsten eher ungünstig aus, wobei die an der Politik nicht teilhabenden Leibeigenen, Bürger, Soldaten Rákóczi gleichermaßen unterstützten wie seine Rivalen, in bestimmten Fällen sogar entschieden für ihn Partei ergriffen. Laut Studie war György Rákóczi II. nicht in größerem Maße unbegabt und im politischen Sinne verantwortungslos als der mit ihm rivalisierende Ákos Barcsay oder der nach seinem Tode an die Macht geratene János Kemény, deren Einschätzung jedoch bis heute wesentlich positiver ist.

TIBOR LUKÁCS Zs.

Contemporary Propaganda and the Assessment of György Rákóczi II

The author endeavours to find the reason of the contradiction of why the exceptionally well educated György Rákóczi II, brought up to be a ruling prince according to Protestant ethics, is represented in a number of contemporary sources and in most of the later historical treatments based on them as an irresponsible, single-minded, selfish and impulsive ruler. By approaching the old sources in an original way, and by examining contemporary mentality, the author shows that in addition to the shaping of public opinion, public opinion itself can be observed in 17th century Transylvania.

The first part of the essay considers propaganda itself, and shows that the best known and most frequently quoted contemporary sources originated with groups representing interests or powers that opposed the prince in either covert or overt ways. György Rákóczi II had his most talented political rivals turn against him, who employed the most efficient propaganda against him precisely at a time when the ruling prince power and possibilities were no longer sufficient for a more efficient counter-propaganda.

The second part of the essay discusses contemporary public opinion. Since written records were left to posterity nearly exclusively by the above mentioned, hostile political powers, the final balance is tipped against the prince although the serfs, the burgesses and the military, who were not involved in politics, supported Rákóczi as much as they did his rivals, indeed, on several occasions they firmly sided with him. The conclusion of the essay is that György Rákóczi II was neither less talented or politically less responsible than his rival Ákos Barcsay or János Kemény, who succeeded him, whose assessments are, nevertheless, significantly more favourable to this day.

G. ETÉNYI NÓRA

A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében

Vizsgálható-e a kora újkori közvélemény?

„– Filomarc: *Isten Önnel, Polimène, remélem, mihamarabb viszontlátom, mivel az érsekújvári ostromról, annak igaz történetéről is szeretnék hallani, mert csupán bizonytalan értesüléseim vannak róla, s ezek pontosítását csak az Ön beszámolójától várhatom.*

– Polimène: *Legközelebb mindenben szolgálatára állok ...*

Remélem, megbocsátja, hogy azt mondom, igen keveset tud az eseményekről. Esküdni mernék, hogy semmit sem olvasott erről.

– Filomarc: *Nem mindenki olyan szerencsés, mint Ön, aki a törökök foglyaként saját szemével látott mindent, azonban azt se higgye, hogy én csupán mendemondákra támaszkodva fecsegek.*

– Polimène: *Pedig meg vagyok győződve erről, mivel úgy hiszem, Bécsben soha senkinek nem voltak megbízható értesülései Érsekújvár ostromáról.*

– Filomarc: *De hiszen Ön gyalázkodik. Azt hiszi, hogy a bécsiek olyan málészájúak, hogy aranyanak néznek mindent, ami fénylik?*²¹

Valóban akkora sértés volt a 17. század közepén, ha valakit tájékozatlannak mondtak Érsekújvár 1663-as ostroma kapcsán a napi politikai, hadi eseményekben? Valóban műveletlen embernek számított a birodalomban az, aki nem volt naprakész a politikai eseményekben – miként a fenti dialógusban olvashatjuk? Röplapok tucatjaiban jelent meg a fentihez hasonló szituáció, melyben a jólértesültek és a kevésbé informáltak, beavatottak és avatatlanok diskuráltak egy-egy fontos aktuális kérdéstről. Az 1663–64-es eseményekről beszélgetett fájdalom enyhítésére a rabszolgapiacra a „Világi” és a „Prister”; „Wohlrat” és „Frischmut” érvei is párbeszéd formában csaptak össze a török háborúval kapcsolatban, és unaloműzőként a politikai helyzetet elemezte gyógyfürdőbe utazása során három úriember, Monsenieur Galliard, Herr Levenfuss és Urum Istvánfi.² Ezeket a pamfleteket nemcsak azért idéztük meg, mert szemléletes példái annak a töbtucatnyi röpiratnak, melyek a török háború kapcsán jelentek meg szerte Európában, hanem azért is, mert ezek alapján azon is eltűnődhetünk, mennyire tekinthetjük általánosnak a 17. századi Európában, hogy kisebb csoportok, műveltebb magánemberek hétköznapijuk részének tekintik a fontos külpolitikai kérdéseket. Nyilvánvaló, hogy sugallt magatartásformákat érhetünk tetten ezekben a nyomtatványokban, mégis elgondolkodtató, hogy a modell szerint két úriember, Polimène és Filomarc a maga „szórákoztatására” gondolta át a háború folytatódásának és a béke megkötésének esélyeit. E keret, a tipikus barokk párbeszéd forma jó alkalmat adott arra, hogy a röpirat írója különböző véleményeket mutasson be olvasmányosan. Viszont ugyanezen okból, tehát az olvasóközönséghez való igazodásból következik, hogy a szerző nem használhatott teljesen életidegen szituációt, amikor viselkedésmintákat mutatott be követendő példaként. A fenti idézet alapján a politikai tájékozottság iránti

igény olyannyira természetes „követelménynek” tűnt az adott környezetben, hogy az sem meglepő: a nyomtatványok keretjátékaiban az utazásuk során ismeretséget kötő férfiak aktuális kérdésekről – tehát ekkor a magyarországi eseményekről – vitakoztak. Az adott szituációban a reális elemek és alakok mindig keveredtek a szimbolikus jelentéssel, amint a tipizált névválasztásból is kiolvasható: „Urum Isthuanfi”, aki maga is súlyosan megsebesült a török elleni harcban, képviselte szemtanúként a hiteles információt, „Monsieur Galliard” az újságokból jól tájékozott birodalmi lakost, „Herrn Leuenfuss” pedig az egyszerű érdeklődő polgárt.

Tekinthetjük-e a 17. századi „közvélemény” bizonyítékának azt a modellt, mely szerint két, illetve három művelt idegen számára ilyen magától értetődő a magyarországi hadi és politikai helyzet ismerete és az arról való diskurzus? Természetesen nem, de az is bizonyos, hogy nem hatna az olvasóközönségre, ha a röpiratokban és pamfletekben a valóságtól teljesen elrugaszkodott, nem életszerű szituáció jelenne meg. Tucatnyi példát idézhetnénk, melyekben hasonlóképpen ismerősök és ismeretlenek, beavatottak és tájékozatlanok beszélgetésében elevenedtek fel újra a már megjelent információk, nagyobb összefüggésrendszerbe állítva. E forma alkalmas volt arra, hogy a tényeket olyan logikai rendbe szedje, mellyel tudatosan manipulálni lehetett az olvasókat, irányítva a véleményalkotást, az esetleges következmények szükségszerűségének bizonyításával. Ugyanakkor e viták jók voltak arra is, hogy gondolkodásra készítsék az embereket, hiszen minden érvet követett egy más szempontú cáfolat. Így nem tekinthetjük egyszerűen propagandisztikus fogásnak e megjelenítési módot, hiszen sokkal inkább népszerűsítette, mintsem befolyásolta a társadalom minden rétegében a közügyekről való gondolkodást, tehát nemcsak a hozzáértők, hivatalnokok és az érdekelt kereskedők privilégiumának tartották a birodalom egyéb területein történésekről való tájékozódást.

Mégis mit tudhatunk a 17. századi közvéleményről, melynek létezése sejtethető, de nehezen bizonyítható a korszakban; hiszen csak közvetve találunk forrást annak bizonyítására, hogy nemcsak a polgári társadalmakban formálódott ki a közvélemény, hanem már azt megelőzően volt szélesbázisú véleményalkotás kül- és belpolitikai kérdésekről. Általánosan elfogadott definíció szerint a közvélemény: nagyobb közösségekben elterjedt felfogás, nézet, ítélet, vélemény a közügyekről.³ Vizsgáljuk meg a „közvélemény” meghatározásának elemeit és felhasználásának lehetőségeit a 17. századra vonatkoztatva!

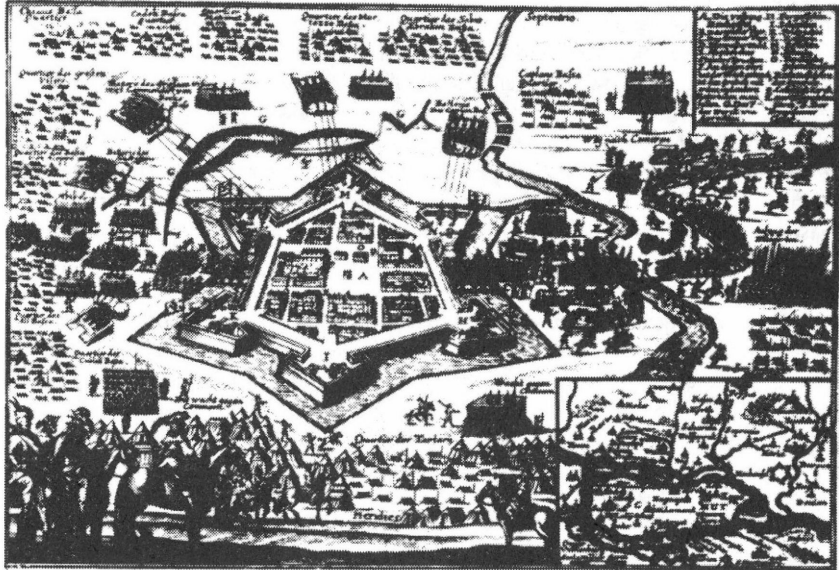
Ha kimutatjuk, hogy milyen információk, hírek jutottak el egy adott közösséghez, feltérképezhető, hogy mi lehetett a kor embere számára közügy. Így például a török kérdés bizonyára annak számított, hiszen meghatározó tényező volt a nemzetközi gazdasági és politikai életben a Török Birodalom európai jelenléte. Ezért nemcsak a katonailag közvetlenül érintett területeken kísérték figyelemmel az ütközőzónák eseményeit, hanem kimutatható, hogy szerte Európában állandóan jelen volt e probléma a kor újságírodalmában. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a hatalom ki is használta e meglévő érdeklődést, hiszen a külpolitikai hírek kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy eltereljék a figyelmet a belpolitikai feszültségekről, tehát nemcsak a gazdaságilag, kereskedelmileg érdekeltnek számára lehetett fontos a törökkel való viszonyról érkező hír, hanem a hatalomnak is érdeke volt a külpolitika iránti érdeklődés felkeltése és kielégítése.⁴ Mégsem tekinthetjük csak mesterségesen gerjesztettnek, vagy pusztán érdekelt-ségből fakadónak a más országok eseményeire való kitekintést, hiszen az újságkiadás üzleti vállalkozás is volt,⁵ így a minél nagyobb haszon érdekében a kiadók tudatosan építettek az olvasóközönség igényeire. Nehéz megrajzolni azt a többrétegű kört is, melyet a közügyekről értesültek és véleményt nyilvánítók alkotnak, de a hírterjesztés módját s azt vizsgálva, hogy kikhez juthattak el az újságok, nyomtatványok informá-

ciói, közelebb kerülünk az adott hírrel ellátott közösség nagyságának és összetételének meghatározásához. A befogadók visszajelzéseire közvetlen bizonyítékok csak elszórtan találhatók, viszont a korabeli normarendszer vizsgálatával feltérképezhető a közösség reakciója, véleménye, állásfoglalása. Indirekt módon a normarendszer a propaganda termékeiből is kiolvasható, hiszen ahhoz, hogy a propaganda hatni tudjon, figyelembe kellett vennie a korabeli közgondolkodás alapvető normáit. Konkrét példánk, Érsekújvár 1663-as ostroma esetében a keresztény világ ellenérzése a törökkel szemben egyértelmű,⁶ hiszen nemcsak területi veszteséget jelentett Újvár feladása, hanem katonailag és politikailag is kedvezőtlen helyzetet teremtett. A vár feladását ismertető propagandaanyagoknál viszont jól kitapintható, hogy egyes tények túlzott hangsúlyozásával, másutt viszont elhallgatásával miként tudta a sajtó éppen a normarendszerre építve befolyásolni a közvéleményt.⁷ Tehát nem olvasható ki egyértelműen a korabeli „sajtóból”, hogy hol húzódik a határ a „köz” véleménye és a propaganda által sugallt állásfoglalás között.

Mégis a fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a propagandaanyagok: rölapok, hírlevelek, újságok, hetilapok tanulmányozása – megfelelő distanciát téve – közelebb visz a 17. századi közvélemény meghatározásához, létezésének igazolásához. A hírekből kiolvashatjuk, hogy milyen minőségű információ juthatott el a korabeli emberekhez, a megfelelő nyomtatványok példányszámának és a közzététel módjának vizsgálata alapján pedig választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy kikhez juthattak el a hírek; tehát körülhatárolható, hogy milyen értesülésekből és kik alkothattak véleményt egy-egy probléma kapcsán.

Ha a propaganda anyagok vizsgálatát immár egy adott történelmi eseményre, Érsekújvár 1663-as ostromának és feladásának konkrét példájára alkalmazzuk, megismerhetjük a 17. századi közvéleményt és propagandát mindennapi létében és működésében.⁸ Bár a propagandának a magasabb szintű, áttételes, reprezentációs formában való megnyilvánulása alapvető fontosságú,⁹ vizsgálatunkat mégis szűkítsük a korabeli újságok, nyomtatott hírlevelek tanulmányozására, mivel a közvélemény formálásában meghatározó és különleges szerepe volt a gyorsan és széleskörben elterjeszthető alapszintű tájékoztató eszközöknek. Az idő rövidsége és az események közelsége miatt az aktualitásra, „új”-ságra törekvő kiadványokban, hetilapokban nem a befolyásoló, hanem a tájékoztató jelleg dominált. Így ezek a nyomtatványok külön csoportot alkotnak a korabeli közvéleményformálás elemzésénél, hiszen ezeken tanulmányozható leginkább, hogy közvetlenül milyen minőségű és mennyiségű hírhez juthatott a korabeli érdeklődő a magyarországi eseményekről. Természetesen ezeket az elsődleges információkat kiegészítették, módosították a röpiratok, pamfletok már bizonyos politikai, hatalmi érdekek szerinti kommentárjai, manipulált magyarázatai is, így ezek együttesen épültek be a köztudatba. Az viszont téves következtetésekhez vezetne, ha csak a propagandairatok torzításai alapján ítélnénk meg a 17. századi újságokból a közvéleményhez eljutó Magyarországról szóló elemzéseket.

A 17. század újságirodalma rendkívül sokrétű volt. A bel- és külpolitika fontos eseményei mellett nagy szerepet kaptak benne a hétköznapi szennzációi: természeti jelenségek, gyilkosságok, de újdonságok, tanító célzatú kiadványok is, melyek felölelték a mindennapok egészét. Mindezekből csak egy részt emeltünk ki, egy fontos magyarországi esemény, Érsekújvár 1663-as ostromának bemutatását. Mivel e hadiesemény jól dokumentált, így megvizsgálhatjuk a Magyarországról érkező, német nyelvterületeken megjelenő hírek hitelességét.

Kuruzárszéi süllyeszték leírása / ...

Adobert der Eärliche Groß-Vesir ...

... und der ...

... und der ...

... und der ...

... und der ...

„Nagy seregek látattanak”. Az 1663–64-es háború előzményei

„Az elmúlt hétfőn az égen egy jel látatott estve felé 8 és 9 közben; az ég mint-ha tűzben volt volna, azonban egy kis felhő alól egy két fejű sas jött ki, annakutána egy patyolatos fejű ember, ki az sasra rámenvén, aztat igen elvagdalta és utoljára két felé vágta, annakutána egy orosz lány jöven ki, kinek jobbik lábában fegyver lévén, az másikával azon patyolatos embert megragadván, lába alá tapadta; és ezek után nagy seregek látattanak, kik egymással harcolván mind két részről láttattak elesni, úgy az ég miatta mind veresnek látszott, azután úgy tűntenek el. Micsoda magyarázhatja léssen ennek; megtanít az üdő bennünket – írja Vitnyédy István Zrínyi Miklósnak 1663. június 30-án kelt levelében.¹⁰ Mit jelent ez a különös látomás? Az évszám tükrében máris könnyen érthetővé válnak a szimbólumok. A „patyolatos fejű ember” már Eszéken táborozott – s e nagyvezír által vezetett török sereg valóban megrettentette a „két fejű sást”, mert hiába próbálta az Udvar Drinápolyban, Belgrádban s Eszéken is tárgyalások útján megőrizni a békét. De ha a Habsburg Birodalom nem, ki volt az, aki megállította a törököket? Egyrészt a szárnyas oroszlánként ábrázolt Velence, mely már 1645 óta vívta harcát Candiáért a Török Birodalommal szemben.¹¹ Másrészt a nemzetközi összefogás, melyet az égen megjelenő nagy seregek, s az oroszlán lábában lévő fegyver jelképezett, hiszen ekkor kezdett realitássá válni a nemzetközi törökellenes koalíció, melynek révén úgy tűnt, hogy a Rajnai Szövetség koordinálásával a Német-római Császárság, Franciaország, Velence, a pápai állam, Lengyelország, Svédország és Moszkva véglegesen leszámolhatja a törököket.¹²

De mire agítál ez a csodás látomás, melyet az év végén már az érsekújvári török tábor felett látott égi jelként adtak ki német nyelvű újság címlapképeként? A megoldás kulcsa: a magyar főnemesség szerepvállalása ebben a nagyszabású akcióban. Az udvar nem meri, nem tudja vállalni ezt a törökellenes háborút – a hadjárat óriási költségei, a feszült magyarországi politikai helyzet, s amiatt, hogy komoly presztízs és hatalmi veszteséget jelentene, ha önálló magyar kezdeménnyel, a Rajnai Szövetség és Franciaország túlsúlyával sikerülne a török kiűzése. Ezért a magyar főnemességnek kell a békepolitikával szemben, a kedvezőtlen körülmények ellenére felvállalnia az „életmentő háborút”, Zrínyi Miklós, valamint Wesselényi Ferenc nádor és körének elképzelése szerint.¹³

A török elleni hadjáratot pedig az 1660-as évek elejének súlyos belpolitikai válságai tették aktuálissá és szükségszerűvé. A problémák egyfelől az önálló erdélyi kezdeményezések nyomán megbomlott hatalmi egyensúlyi helyzetből, másfelől a törökkel szemben eltérő érdekeltségű Udvar és a Magyar Királyság összecütközéséből fakadtak. E mélyben húzódó ellentétek éleződtek ki az 1660-as évekre. A feszültség különösen Felső-Magyarországon vált erőssé, melyet közvetlenül érintettek az erdélyi változások, Montecuccoli ellentmondásos és kudarcos végződő hadjárata, majd visszavonulása, az ott tartózkodó német katonaság eltartása, és a hadak nyomán pusztító pestis. Mindezek mellett a felhalmozódó protestáns sérelmek is itt voltak a legnagyobbak, amit az 1662-es országgyűlés konfliktusai jól tükröztek. E helyzetből a felvidékiek egyetlen kiutat láttak: behódolni a töröknek.¹⁴ S, hogy milyen komoly ekkor a veszélye annak, hogy a felvidékiek önként török fennhatóság alá adják magukat, azt jól tükrözi a jól informált Vitnyédy 1662. október 17-én írt aggódó levele: „Beszélnek olyat is, mintha az tizenhárom vármegye követeket küldött volna Aly pasához az megholdulás felől, de csak elküldötte maga elől, azt adván válaszul, megvagyon az két császár közt az békeség, uralfán eddig való urokat, ezt én csak el nem hihetem.”¹⁵ E levél arra a fontos tényezőre is felhívja a figyelmet, hogy Felső-Magyarország a török politika számára is kulcskérdéssé vált, hiszen a Porta a kialakuló nemzetközi koalícióra jelentős győzelemmel akart preventív csapást mérni, s a behódolni készülő Felvidék könnyű prédának

tűnhetett. Köprülü Ahmed nagyvezír koncepciójában tudatosan épített erre a hódolási szándékra, s ehhez Apafi Mihály erdélyi fejedelem személyét is fel akarta használni, hogy Pozsony székhellyel új országot foglaljon neki, vazallusi státuszt ígérve.¹⁶

Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a nagyvezír a török források részletes leírásai¹⁷ ellenére nem Budán, hanem már jóval korábban döntött arról, hogy nem Gyórt, és Komáromot, illetve Bécsot támadja meg, hanem Érsekújvárt. Hiszen Apafi személye a Felvidéken volt „felhasználható” a hódoltatás nyomatékosítására. Az erdélyi fejedelem késlekedésével próbálta megakadályozni a török tervet, s annak ellenére, hogy a nagyvezír már drinápolyi indulása óta többször hívta sürgetőleg Apafit táborába,¹⁸ az csak 1663. szeptember 20-án indult el Radnótról a török főszereghez.¹⁹

A Felvidék meghatározó szerepét a politizáló arisztokrácia is jól látta, s politikai és katonai lépésekkel is megpróbálták oldani a feszült helyzetet. Így az 1663. április 1-jei pozsonyi tanácskozást „a felföldi izgultság lecsillapítására” hívták össze.²⁰ Wesselényi május 22-i nemesi insurrekciót hirdető kiáltványa pedig úgy intézkedett a magyar hadak elosztásáról, hogy abban a Felvidék szerepe vált kiemeltté: a Vág és a Nyitra vonalának védelmét erősítette Nyitra, Trencsény, Árva, Turóc hadaival; illetve Hont, Nógrád, Zólyom és Liptó, Korpona és Léva vidékére rendelte a megyei seregeket, melyek élére az érsekújvári, így felső-magyarországi főkapitányt, Forgách Ádámot nevezte ki.²¹ A feszült, várakozásteli helyzetet jól tükrözi az a törökellenes harcot sürgető és a magyar főnemesség felelősségét hangsúlyozó tézislap²², mely a nagyszombati jezsuita egyetem egyik vizsgájára készült. Ez a Forgách Ádám²³ érsekújvári főkapitánynak ajánlott szimbólumokban megfogalmazott kiáltvány ekkorra valóban aktuálissá vált, hiszen augusztus elejére, a vizsga időpontjára a 3500 főnyi újvári védőerőt²⁴ már megtámadta a nagyvezír százötvenezer fős serege²⁵.

Érsekújvár kulcsfontosságú erődítmény volt, hiszen gazdasági és kereskedelmi szempontból fontos területeket védett, s mind Erdély, mind pedig Bécs felé stratégiai-lag meghatározó szerepe volt. Jelentőségét jelzi az is, hogy átadása után több kisebb vár adta meg magát.²⁶ Az érsekújvári vár egy vizesárokkal körülvett, szabályos hatszög alakú, újolasz bástyás erődítmény volt, melyet 1649 után megerősítettek, korszerűsítettek. A kedvező adottságok ellenére az erődnek több gyenge pontja is volt, így az a három bástya (Forgách, Frigyes, Sierotin), melyek építését még nem fejezték be, és a vizesárok, melynek mélysége az ostrom idején még nem volt megfelelő.²⁷

Érsekújvár ostroma és feladása mind katonapolitikai, mind politikatörténeti szempontból sok izgalmas kérdést vet fel,²⁸ hiszen feladásával újabb stratégiai-lag és kereskedelmi-lag is fontos területek kerültek török kézre. Mégis meglepő az az óriási érdeklődés, mellyel Nyugat-Európa közvéleménye kísérte a várostromot. Az Újvár ostromával foglalkozó röplapok és újságok kiugróan magas számát²⁹ indokolja egyfelől, hogy ez volt az első jelentősebb hadiesemény az 1663–64-es háborúban, másfelől az is, hogy az osztrák tartományok területén nagy riadalmat váltott ki a török előrenyomulás, olyannyira, hogy Lipót császár is Linzbe tette át székhelyét Bécs megtámadásától tartva.³⁰ Nyilvánvaló, hogy Újvár elvesztését a korabeli propagandában jól ki lehetett használni egyrészt a török elleni összefogás népszerűsítésére, másrészt, eltérő érdekek esetén, a béke megkötésének indoklására.

Az újvári ostromról megjelenő hírádatot mégsem tekinthetjük csak egy fölülről irányított propaganda következményének, hanem sokkal inkább annak a bizonyítéka, hogy a korabeli Európában óriási érdeklődést váltottak ki a magyarországi törökellenes küzdelmek. S hogy milyen minőségű és milyen mennyiségű hírhez lehetett hozzájutni az akkori újságokból, ahhoz az események ismeretében vizsgáljuk meg a röplapok és a nyomtatott hírlevelek információinak hitelességét, megbízhatóságát!

A 17. századi újságok

Az Érsekújvár 1663-as ostromáról és feladásáról szóló 15 eddig még publikálatlan, metszetekkel illusztrált rölap, valamint német nyelvterületről származó 22, pár oldalas hírlevél, mely a vár ostroma alatt, illetve a feladást követően rövid időn belül keletkezett, új megvilágításba helyezi a korabeli közvélemény méreteit és jelentőségét. Hiszen már a 15 darab különböző rölap és a 22 darab néhány lapos nyomtatott hírlevél hivatásos információszerző és –terjesztő hálózatra utal, amit a már heti rendszerességgel megjelenő német és angol nyelvű újságok nagy száma és jólinformáltsága is alátámaszt. 1663-ban 42 heti újság működött német nyelvterületen 1–2, illetve 10–20 évig.³¹ Londonban pedig 1663-ban hetente kétszer jelent meg Érsekújvárról szóló részletes beszámolókkal a *The News* és a *The Intelligencer*.

A működése közben vizsgált propaganda új szempontú elemzésének elsődleges tárgyai a rölapok és hírlevelek, melyek leggyorsabban és legalaposabban tájékoztatták a közvéleményt. Ha választ akarunk kapni arra a fontos kérdésre, vajon kikhez juthattak el a hírek, a rölapok és hírlevelek terjesztési módjait is elemeznünk kell. A nyomtatványok híreinek egyik fontos továbbítási formáját jól szemlélteti egy Roger Chartier által közölt ábrázolás 1670-ből.³² A képen egy könyvkereskedés látható, melynek előterében izgatott embercsoport közepén egy férfi valószínűleg egy friss hírlevélből olvas fel a körülötte állóknak. A háttérben pedig a kereskedés ajtaján rölapokat láthatunk kifüggesztve. A közvéleményt kutatók számára igen értékes e kép, hiszen két fontos tényezőre is felhívja a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a rölapok képanyaga révén vizuális úton is információhoz juthattak a korabeliek, másrészt az is kitűnik, hogy auditív módon is terjedtek a hírek. Figyelemre méltó, hogy – az öltözetük alapján – tehetősebb urak, „tisztos polgárok” mellett, a kép középpontjában lévő „egyszerűbb” asszony riadt tekintete azt mutatja, hogy ő is értesült, hallott a rossz hírekről. Az ábrázolások egyértelműen azt bizonyítják, hogy nemcsak az írástudók privilégiuma volt a nyomtatott információ: egy adott hírlevél nagyobb közösséghez is eljuttatható, hiszen a könyvnyomtató, -kiadó és -terjesztő helyek „nyilvános fórumai” voltak a korabeli közéletnek. Sőt Maurice Aymard szerint a könyvesboltok helyiségei a szellemi élet olyan fontos központjai voltak, ahova a kávéházak megjelenése előtt a polgárok úgy jártak, mint napjainkban a klubokba.³³

De nemcsak a városok forgalmas pontjain lehetett nyomtatott hírekhez jutni, hanem mozgó újságárosok is vitték és árulták a városokból és kívülről a rölapokat és hírleveleket, amint ezt sok ábrázolás megörökítette.³⁴ Emellett még sokáig élt a hagyományos forma is, mely énekelve adta tovább a híreket. A hírterjesztésnek ez a típusa nem elsődlegesen tényeket rögzített, inkább figyelemfelkeltő jellegű volt, s általánosabb értesüléseket adott tovább. Híreivel nem a művelt réteget célozta meg, melynek a részletes, pontos tájékozódás volt az igénye, inkább az írni nem tudó embereknek szólt. Jó példa erre az Érsekújvár elesését „sirató keresztényi ének”, melyet Bécsben és Augsburgban adtak ki.³⁵ Szintén a kevésbé művelt rétegeknek szólt a hírek közzétételének az a módja, mely során hivatalosan felolvasták a tudnivalókat. Mindezek alapján hangsúlyoznunk kell, hogy – vizuális és auditív úton – nemcsak az írni tudókhöz jutottak el a nyomtatványok hírei, tehát az olvasni tudóknál szélesebb rétegekre kell gondolnunk a közvéleményt alkotók esetén.

A rölapok és hírlevelek – hitelességük megfelelő elemzése után – alkalmasak arra, hogy teljes képet adjanak a 40 napos ostromról, hiszen minden apró mozzanatot feltérképezték ennek az izgalmas történetnek. Most mégis elsősorban a propaganda művészetét elemezzük e konkrét példán keresztül; azt, hogy a valós eseményeket a közvélemény milyen formában, „tálalásban” kapta, hangsúlyozva ezen rölapok és hírlevelek szerepét a korabeli közvéleményformálásban és tájékoztatásban.

A metszetekkel illusztrált röplapok – műfajelemzés

A./ A vizuális információ

A 40 napos ostrom talán legfontosabb hírvivői a korabeli érdeklődők számára a metszetekkel illusztrált röplapok voltak. E műfaj maga is hosszabb elemzést igényel, hiszen jellegéből adódóan – általában három hasáb szöveg egy látványos, érdeklődést keltő kép alatt – viszonylag hamar elkészíthető volt, mivel a kép metszése egy-két napot vett csak igénybe, a szöveg pedig már néhány lényegesebb információval is megjelentethető volt. A röplapok kiválóan alkalmasak voltak a széles nyilvánosság tájékoztatására: képanyaguk nemcsak illusztrálásul szolgált, hanem lényeges információkat is közölt. Igaz, a képeken megjelenő adatok pontatlanok némelykor, ám a korban mégis döntő jelentőséggel bírt a képes közlés, melynek szerepét a propaganda és a közvélemény formálás elemzésénél is figyelembe kell vennünk. A képek révén az írni nem tudó réteghez, tehát az írástudókénál szélesebb bázishoz jutott el az információ.

Bár napjainkban igen sok, röplapokat tartalmazó forráskiadás jelenik meg szerte Európában,³⁶ nem tudunk megnyugtató választ adni a röplapok terjesztésével kapcsolatos kérdésekre. A röplapot – nagy méretéből adódóan – a város egy-egy forgalmas pontján: a városkapukon, templomok, kocsmák, könyvkereskedések ajtaján, a városháza falán s a piactereken is el lehetett helyezni, hogy ott sok embert tájékoztasson.³⁷ Ám az elterjedést akadályozhatta, hogy a röplapok a rézmetszetek miatt igen drágák voltak, így vásárlás útján jóval kevesebb emberhez juthattak el, mint illusztráció nélküli társaik³⁸. Igaz, a 17. század második felében a tanító célzatú, erkölcsöt formáló rézmetszetek nagyon népszerűek voltak, hiszen például Paulus Fürst frankfurti műhelye százával ontotta az ilyen képeket³⁹.

A metszetanyag vizsgálatával meghatározható a röplapok példányszáma is. Egy lemezről megfelelő minőségben 200–1000 példányt nyomtathattak. Ez elég nagy eltérés, de míg Bécsben kevesebbet készíthettek, addig fejlett nyomdatechnikájú területeken 800–1000 példányt is kiadhattak a jobb minőségű forma alapján. Ez 15 különböző röplap esetén óriási számot jelent, ugyanakkor egyes röplapok esetében – az első kiadás nagy sikere következtében – az újranyomás is kimutatható, ami szintén széles publicitást sejtet.

Az ostrom, illetve a város és a vár ábrázolásánál lényeges kérdés a kép hitelessége, mivel a képi információ nehezebben átadható, „szállítható”. Nem véletlen, hogy az e tekintetben elzárta Angliában a nyomtatványokban csak ritkán találni képes mellékleteket, ha vannak is, azok többnyire fiktív illusztrációk, például Érsekújvár esetében a legcsekélyebb mértékben sem hasonlít a valóságra,⁴⁰ sőt már a Hollantze Mercuriusban is erősen torzult az ábrázolás.⁴¹ A hiteles kép készítése lassította a röplapok megjelenését, mégis azt mondhatjuk, hogy német nyelvterületen igen hamar, nem sokkal az ostrom megindulása után készültek az ostromot jól szemléltető metszetek. Megfigyelhető, hogy új Érsekújvár-ábrázolások születtek ekkor⁴². Bizonyíthatóan a XIII. számú röplapnál mutatható ki, hogy egy régebbi, ismert ábrázolás alapján készült. Martin Zeiler 1660-ban kiadott „Magyarország új leírása” című könyve közölt Újvárról hasonló látképet. E metszet hitelességét Johann Ledentu Lipót császárnak készített festett könyve is bizonyítja, melyben Magyarország várait mutatta be a szerző helyszínen készített rajzok alapján⁴³. A képek hitelessége, megfelelő informáltsága alapján több csoportra oszthatjuk a röplapok metszetanyagát. Az így felállított kategóriák alapján csoportosíthatjuk immár magukat a röplapokat is – a tájékoztatás jellegét, módját és időbeliségét figyelembe véve.

B./ „A messzeföldön híres magyar erőd, Érsekújvár”

Az első csoport öt rölapból áll, melyek szembetűnően hasonlítanak egymásra. Érdekeségük, hogy a rokon vonások ellenére kettőt más kiadó adott ki, bár egyértelműen kimutatható az átvétel. Bizonyítható, hogy az első három egyazon helyről származik, csak időbeli eltérés van közöttük: a képanyag egyezik, s még a szövegbeli eltérés is csak az új információk beépüléséből fakad. (Az első hasábnak még a szedése is egyezik.)

Igen koraiak ezek a rölapok, mivel ismertették Érsekújvár fekvését, a vár formáját, s röviden történetét is leírták – tehát Újvár ostromáról ekkor értesítettek először. Valószínűleg a legkorábbi kiadvány „A törökök által ostromolt messzeföldön híres, sáncaival és árkaival bemutatott magyar erőd, Érsekújvár valóságú ábrázolása” című rölap (I.sz.)⁴⁴, mely augusztus 7–16. között keletkezett, hiszen részletesen beszámolt az augusztus 7-i párkányi csatáról, de még nem írt a megkezdődő ostromról. A rölapíró igen jól tájékozott a párkányi vereségről, melynek szerinte az volt az oka, hogy Forgách Ádám újvári főkapitány – a figyelmeztetések ellenére – hitt a „gaz törökök által terjesztett hamis híreknek”, melyek szerint az esztergomi átkelésnél egy 3000 fős kisebb egység ezen a parton rekedt. Forgách Ádám 5000 fős seregével hajnalban megtámadta a törököket, akik „mint lesben álló sárkány vártak rá a közeli dombokon”, így annak ellenére, hogy a német muskétások bátran küzdöttek, főképp a huszárok megfutamodása miatt óriási vereséget szenvedett, seregének fele odaveszett. Mivel – amint Esterházy Pál írja – „ezen ütközet szerencsétlenül fejleménye a hadviselés egész rendjét felborította”⁴⁵, ezt a csatavesztést részletesen mutatják a nyomtatott hírlevelek is. A rölap információi – elfogultsága ellenére – jók, ugyanis Forgách Ádám augusztus 7-i, Wesselényi nádorhoz írott levelében hasonlóképpen számolt be az eseményről⁴⁶. Mivel pozsonyiak és komáromiak is részt vettek az ütközetben – Adolf von Puchaim komáromi főkapitány 200 emberével és Pálffy Miklós 600 pozsonyiból álló csapatával –, hamar továbbjuthatott a párkányi csatavesztés híre, továbbá az újvári ostromzár sem volt még teljes ekkor, onnan is kijuthattak a beszámolók. A rölap az érzelmekre is hatott: a keresztény foglyok lemészárlásának bemutatásával, amit szerinte a császári követ szeme láttára rendelt el a nagyvezír. Végül a magyar és a német nép összefogására buzdított, hogy isten segítségével szerencsésebb és győzelmesebb fegyverekkel sikerüljön a törököket visszaverni.

Nem véletlen, hogy igen hamar, augusztus 18-i pozsonyi különhírel újra kiadták a „Messzeföldön híres Érsekújvár ostroma” című rölapot (II.sz.)⁴⁷. Ez a „képűség”, mely megismétli az előző kiadvány információit, különhírként beszámolt arról, hogy az ellenség négy irányból folyó ostroma ellenére a várvédők már négy támadást vertek vissza sikeresen. Sőt, egy reménykeltő híradást is közölt egy 25 000 fős felmentő seregről, melynek híre nem bizonyult valósnak. Figyelemreméltó, hogy pusztán ezért a néhány soros új hírért ugyanaz a cég újra kiadott egy rölapot, pedig a szóról szóra megegyező szöveget is újra kellett szedniük. Ennek magyarázata az lehet, hogy nagy példányszámban fogyott el a „szenzációs” első kiadás, mely a leggyorsabban tudósított az érsekújvári helyzetről, tehát érdemes volt az előző kiadást megismételni s friss információkkal újra kiadni, mivel ezzel naprakészségüket is bizonyították, hiszen a meginduló városstromról is a lehető leggyorsabban tudósítottak.

„A messzeföldön híres Érsekújvár ostroma és átadása” című rölap (III.)⁴⁸, mely ugyanettől a kiadótól származik, jóval későbbi, már a vár átadása, szeptember 27. után keletkezett, így – bár rokon vonásai alapján ide tartozna – tartalma miatt később ismertetem.

Szintén e rölapok nagy sikerét mutatja, hogy a híres frankfurti Aubry-műhely⁴⁹ is ennek az ismeretlen helyről származó rölapnak a képi és szövegbeli anya-

gát vette át: „A messzeföldön híres Érsekújvár körülzárása és ostroma” címmel (IV.sz.)⁵⁰. Szövege egyezik az I. sz. röplap anyagával, csak a szedése más. A képanyag is rokon, bár ez utóbbi jobb minőségű, részleteiben szebben kidolgozott. Az átvétel irányát az első két röplap koraisága és egymást követő gyors megjelenése támasztja alá. Nem valószínű, hogy az ismeretlen mester az Aubry cég munkája alapján dolgozott volna, hiszen az időbeli eltolódás miatt rögtön a második változatot adták volna ki, a frissebb információkkal. Bár az is elképzelhető, hogy közös forrás alapján dolgoztak, mivel a III. számú röplapon feltűnő betűjelek és a hozzátartozó magyarázatok megegyeznek a IV. számú röplapével. Viszont ez már olyan időbeli eltolódást jelentene, mely indokolatlanná tenné a párkányi csatát ismertető frankfurti röplap megjelentetését akkor, amikor másutt már a vár feladásáról írtak.

Ugyanígy átvételekkel dolgozott „A messzeföldön híres Érsekújvár körülzárása és ostroma” című (V.sz.)⁵¹ röplap is, melynek első két hasábjának még a szedése is megegyezett az I. sz. röplapével, s csak a harmadik hasábjában történt változás, ahol új híreket toldottak be a korábbi anyagba. Arról számoltak be, hogy a törökök hozzáláttak a vizesárok lecsapolásának, egy hatalmas levezető árkot ástak, s most ennek az eredményét várják, hiszen így könnyen ostromolhatóvá és aláaknázzhatóvá válhat a vár. A védők e jelentős veszteségét a kép is megjelenítette. Annak ellenére, hogy az olvasókat arról is biztosította, hogy a vár mellett jelentős csapatok védik Morvaországot, valójában a portyázó törökök már végigdúlták a gazdag környéket és betörték morva területekre is. A fentiek alapján augusztus végén jelenhetett meg ez a röplap. A metszet, mely a vizesárok lecsapolásáról is tudósított, segítséget nyújt a kiadó kilétének megállapításához. Szembetűnő ugyanis, hogy bár az előbb említett röplapok képanyagával dolgozott a metsző, mégis jóval kezdetlegesebb a kép, a fejletlenebb technika, a fametszés miatt. A képi és szövegbeli rokonság, azonosság alapján az V. számú metszet kiadójának Elias Wellhöffer tekinthető, az augsburgi mester⁵², kinek műhelyében a XII. sz. nyomtatvány, valamint sok egyéb magyarországi eseménnyel foglalkozó röplap is készült.

Összességében az első csoportról megállapítható, hogy a propagandisztikus elemek ellenére az információközlő jelleg dominál bennük, hiszen gyorsan és fontos hírekhez jutatták az olvasókat. Ezzel szemben a metszetek inkább illusztrálásul szolgáltak, mert bár jelezték a vár erős lövetését és az ágyúsáncokat, pontatlanok a török tábor és a fő támadási irány megjelölésében. Ráadásul a Nyitra is rossz oldalra került, bár ez eredhetett metszésbeli, azaz technikai tévedésből is. A kép minősége az új kiadványokon sem javul lényegesen, bár a III. sz. és a IV. sz. röplap már jelezte, hogy a faltörő ágyúzás mellett a vártól távolabbi sáncokból az erőd belsejét is lőtték, jelentős pusztítást végezve a védők és a lakosok soraiban – amint erről Esterházy Pál is beszámolt⁵³. Ezekkel rokon, mégis újabb ábrázolás a *Diarium Europaeum*, illetve az *Ungarische-Siebenbürgische Chronic* illusztrációja (VI. sz.), melyben a betűzés egyezik, illetve folytatása a III–IV. sz. kép jelzeteinek. A *Diarium* képanyagaként általában röplapok metszetanyagát használták, így ez a hasonló, ám mégis új ábrázolás újabb röplapot feltételez.⁵⁴ Ezt támasztja alá, hogy más a szalagcím is: „A messzeföldön híres Érsekújvár képe, melyet éjjel-nappal támadnak és ostromolnak a törökök.”

C./ Hiteles ostromrajzok

A következő csoportot az a három röplap alkotja, melyeken az ábrázolás, a képi információ a legfontosabb. Mindhárom egy eredeti hadmérnöki rajz alapján készült, tehát a legpontosabb képi információt nyújtotta. Az első, mely egy olasz nyelvű kiadvány: „Érsekújvár ostromának hiteles hadmérnöki rajza...” (VII.)⁵⁵ szalagcímében is hirdeti, hogy egy meg nem nevezett hadmérnök készítette a komáromi várkapitány

eredeti jelentése alapján. Valóban, a rölapokhoz Adolf von Puchaim komáromi főkapitány szeptember 6-i Haditanácsához küldött beszámolójának „melléklete” volt a minta (VIII. sz.)⁵⁶. E részletes és hiteles katonai rajz egyértelműen bizonyítja, hogy a három metszet forrása autentikus. Tehát Jacob Sandrart nürnbergi metszete, illetve a két ismeretlen műhely szeptember második feléből származó rölapja Bécsből kapott jelentések anyagát használta fel.

Az olasz rölapon (VII. sz.) szöveggé csak a metszet betűjeleinek magyarázatát adták ki, az információ valójában képi síkon jelent meg, igen sok és pontos adatot tartalmazva. Ezen a metszeten mutatták be a legrészletesebben a török sereg elhelyezkedését, s a vártól észak-nyugatra lévő nagyvezíri tábor mellett név szerint is megjelölték az egyes basák szálláshelyét és a tatár-moldvai seregek táborát. Felhívták a figyelmet arra is, hogy a korabeli haditechnika legmodernebb vívmányait alkalmazó korszerű stratégiáról, francia és olasz hadmérnökök eredményeit is felhasználó ostromzárról van szó; berajzolták a vívóárkokat, a löemelvényeket és az Esterházy Pál által is azonos helyen leírt hat ágyúsáncot, ahonnan nagyobb fajta karthaune-okkal lőtték a várat.⁵⁷ Mind a metszetekből, mind pedig a leírásokból kitűnik, hogy milyen erős tüzérsége volt a törököknek: a sok kisebb és közepes falconett mellett jól el voltak látva nagyobb fajta faltörő és 36–48 fontos ágyúgolyókat kilövő ostromágyúval is. Szintén látható az a fontos momentum, hogy az ágyúsáncokat igen magasra emelték, így a 11 méter magas várfal ellenére majdhogynem beláttak a várba, amint erre Forgách Ádám is utalt az erőd feladásának indoklásakor.⁵⁸

A következő rölapon – „A hírneves határerőd ostromának igaz ábrája, melyet egy hadmérnök készített” (IX. sz.)⁵⁹ – a hadmérnöki térképet életképekkel, a tábori élet jeleneteivel, elől csataképpel, felmálházott tevék rajzával tették a befogadók számára színesebbé, érdekesebbé a készítők. Hogy milyen becses volt a megbízható információ, arra jó példa, hogy a szalagcím ismét külön felhívta a figyelmet a hadmérnöki rajzra. A rölapíró a szöveges részben az első hasábon Érsekújvár elhelyezkedését és magát a várat mutatta be a bástyák elnevezésével együtt. Ezután röviden összefoglalta az alapítás óta (1581) a várat ért nevezetes támadások történetét. A hitelességét Ortelius Magyarországról szóló híres munkájának negyedik részével támasztotta alá. (Ki is adták e művet 1665-ben folytatásával együtt.) A jelen hadihelyzetet ismertető részletesen leírta a basák táborait, s nagy figyelmet szentelt az erős török tüzérség bemutatásának. Figyelemreméltó, hogy a párkányi „szerencsétlen ütközetre” csak utalt, tehát az már nem volt ismeretlen a nürnbergiek előtt. Több olyan érdekességet is említett a rölap a várvedők életéből, melyek minden fontos várostrom ismert „kísérőjegyei”. Ezek szerint Forgách Ádám, a vár főkapitánya megeskette katonáit, hogy az utolsó csepp vérükig védeni fogják a várat, s aki az átadást szóba hozza, felakasztatja. Jó hírként közölték, hogy a komáromi várkapitánynak vissza kellett vonnia azt az ígéretét, mely szerint minden levágott török fejért egy dukátot ad, olyan sok már a levágott török. Ez a lelkesítő részlet, melyet másutt Zrínyi katonáival kapcsolatban említettek,⁶⁰ természetesen több relációban is szerepelt. Az a valós momentum, miszerint az ostromzár ellenére, a mocsáron átúszva ki lehetett jutni a várból, kissé átformálva úgy jelent meg, hogy „aki ezt megteszi, nemes levelet és hat gulden havi pénzt kap a várkapitánytól”, így „már száz magyar és hajdú vágta át magát az ostromgyűrűn”. A rölapban beszámoltak arról – az egyébként igaz hírről – is, hogy a várbeliek a törököknek nagy szomorúságot okoztak, mert sikerült egy előkelő basát lelőniük. A metszeten látható kettősség megfigyelhető a szövegben is. Egyrészt sok lényeges információval fontos és pontos adatokat közöltek a vár bemutatásakor, de ugyanakkor, mint a hadmérnöki rajz megjelentetésekor, érdekesebb, figyelemfelkeltőbb részletekkel színesítették a pontos információkat. Míg a rölap első fele és metszete hitelességre és pontos infor-

mációk közlésére törekedett, addig a biztató adatok hihetetlenek és túlzók, bár kétségtelen, hogy alkalmasak az érdeklődés felkeltésére. Jellemző erre a tendenciára a röplap lezáró része, mely szerint „bár a védők nem szenvednek hiányt élelmiszerben és fegyverben, az igazi reménységük a második Scander bég, Zrínyi Miklós, aki ötvenezer magyarral és horváttal, német segítséggel, valamint a birodalmi területekről gyűjtött tizenötezer katonával kész arra, hogy a törökre rontson.”

A X. számú⁶¹ „Az Érsekújvárt körülvevő török ostromzár mesteri alaposággal megrajzolt alaprajza” című röplap esetén is megfigyelhető ez a kettősség, egyrészt a képanyag szakszerűségét, másrészt a szövegrész kissé fecsegő stílusát tekintve. A röplap összetett: az első hasáb, mely a vár történetéről és fekvéséről szól, a legelső csoport anyagával egyezik, a metszet pedig a VIII–IX. számú röplappal rokon, bár készítője jobban sűrítve és látványosabban rajzolta meg a török táborát, s kiemelte a vártól délre elterülő mocsarat is. A röplap legérdekesebb része a Bécsből kapott szeptember 23-i hírek ismertetése – tudva azt, hogy szeptember 25-én majd feladják a várat. A röplapíró komáromi jelentésre hivatkozva számolt be az eseményekről. Megírta, hogy a „vérszomjas török kutya a nagyvezír” már négy kisebb helyet ragadott el. (Valóban: Újvár ostroma alatt és a vár feladását követően hét környékbeli vár került török kézre.) Ám a rossz hírekkel szemben jóval hangsúlyosabbak voltak a jó hírek, melyek arról tudósítottak, hogy a reggeltől estig tartó heves támadásokat a védők sikerrel visszaverték, s így már sok ezer török maradt a várfal alatt. De a röplapíró szerint már nem sokáig kell tartania a várbelieknek, hiszen Zrínyi Miklós Újvár megsegítésére készül. Jelentős segítség reményéről is írtak: egy 4500 fős lovassereg érkezését jósolták, amellyel, hogy egy száznegyven fős komáromi csapat már „beszivárgott” a várba. Való igaz, hogy sikerült négyszáz komárominak jelentős veszteségek árán a mocsáron átúszva Ibrahim pasa táborán át bejutni a falak közé⁶², de a felmentő sereg érkezése remény maradt csupán. Igaz, történtek kezdeményezések a vár felmentése érdekében, de hiába hirdették Wesselényi nádor nemesi felkelést, s augusztus 16-i Nógrád megyéhez írott levelének⁶³ sem lett fogantatja. A közelben táborozó Esterházy Pálnak és Pálffy Miklósnak is csak 3500, illetve 3000 embere volt. Noha Montecuccoli Magyaróvárnál táborozott ötezer emberével, ám ilyen csekély sereggel csak Bécs védelmére gondolt⁶⁴. A nemzetközi segítség pedig – Vitnyédy szavaival – „igen rákhatón való postán jön”,⁶⁵ s csak novemberben érkezett meg az első francia kontingens. A híradás esetleg a vati hadimustra (szeptember 9–16.) eredményeire utalhatott, ahol elhatározták Újvár felmentését, de már elkéstek vele. Még valószínűbb, hogy e hír a közvélemény megnyugtatására szolgált, hiszen lezárásában is arra utalt a röplapíró, hogy a közeljövőben remélhetőleg még jobb híreket kapnak.

D./ Az illusztráló metszetek – propagandisztikus röplapok

A röplapok újabb csoportját alkotja az a két példány, melyeket propagandisztikus jellegük tesz rokonná. Mind a metszetek, mind pedig a szövegek igen sok információt tartalmaznak, de nem a hiteles tájékoztatás, hanem sokkal inkább a szenzációk, érdekességek megjelentetése és az érzelmi ráhatás e röplapok írójának a szándéka. Az „Igaz tudósítás Érsekújvár ostromának nevezetes eseményeiről” (XI. sz.)⁶⁶ című röplap nem írt már sem a vár történetéről, fekvéséről, sem pedig a párkányi csatáról, hiszen ezek már mind bekerültek a köztudatba. Valószínű, hogy Jacob Kolbt, a röplap kiadója már ezt megelőzően is nyomtatott e témáról kiadványt, amit az „in medias res” kezdés is sejtet, hiszen a fontosabb előzmények összefoglalása nélkül, szinte folytatólagosan augusztus 25-i hírekkel kezdte a beszámolót. Ezt támasztja alá a röplap azon furcsasága is, hogy a kép és a szöveg közt nincs összefüggés, olyannyira, hogy elmaradtak a képen feltüntetett jelzetek magyarázatai is. (Az is elképzelhető,

hogy a kép átvétel egy másik metszetről.) A röplapon a kiadó személye is különös, hiszen Jacob Kolbt neve ismeretlen a szakirodalomban.⁶⁷

Az informáló röplapokkal szemben itt a színes részletek megjelenítése a legfontosabb törekvés, a kép és a szöveg szintjén egyaránt. Olvashatunk az előváros elfoglalásáról, a várak betemetéséről, az erős török tüzéséről, s arról is, hogy a kémek jelentése szerint az ellenség sokat építkezett, lőállásokat emelt. De beszámoltak arról is, hogy a támadók táborába 20 000 tatár érkezett segítségül,⁶⁸ bár a „törökök tábora is gyengül, nagy az éhség, örletlen gabonát esznek”. A részletesen leírt ostrom egyik fő mozzanataként említették – a korabeli elvárásoknak megfelelően –, hogy a „várbeliak oltárt emeltek, istentiszteletet celebráltak, s Forgách Ádám vezetésével két ujjukat felemelve megesküdtek, hogy az utolsó csepp vérükig védeni fogják az erősséget, s erre bizony szükség is van, mert a törökök hatalmas tüzéségüket összpontosítva minden erejükkel egy utolsó általános támadásra készülnek.” Annak ellenére, hogy a nagyméretű ágyú már nem számított korszerű haditechnikának, nagy hangsúlyt kapott az a hír, miszerint az egyik török ágyú olyan hatalmas, hogy 96 fontos ágyúgolyót lövell és csak hetven bivaly tudta elhúzni. Adatait megkérdőjelezi, hogy bár több forrás is utalt az eskütelre, e röplap helyszíniként a hetedik bástyát említette, holott Érsekújvár messzeföldön híres volt szabályos hat bástyájáról. Esetleg a vizimalmot tekinthették hetedik bástyának, de azt ekkorra már elfoglalták a törökök. Lezárásként – amint ez a korban természetes – egy szép vallásos éneket közöltek arról, hogy „isten a keresztényeket bűneik miatt a török pusztítással sújtja, ám majd erőt ad a vérszopó kutya, a törökök ellen”.

A metszetet is tüzetesen meg kell vizsgálni, annak ellenére, hogy bizonyosan fiktív a kép, s nehezen megfejtethők az illusztrációként feltüntetett helyszínek. A szöveghez hasonlóan itt sem a tájékoztatás az elsődleges cél. Jóllehet a röplapokon és metszeten – érthető okokból – az idő rövidegsége, az események közelsége és a tárgyalások titkossága miatt nagypolitikai összefüggéseket nem elemezhetek, mégis elgondolkodtató a kép alsó sarkában látható jelenet, ahol egy sátorban két tárgyaló felet láthatunk. Mivel a sátor nem török, a benne tárgyalók európai ruhában vannak, az ór tartóvillás-kanócos muskétával áll, és az érkező hírnök is pán célt visel, úgy tűnik, nem egy török előkelő sátrát mutatták be, hanem valószínűleg az ostrom alatt is folytatódó diplomáciai tárgyalásokra utalhattak, hiszen erről nyomtatott hírlevelekben is írtak.⁶⁹ Renigen konstantinápolyi, illetve Goes császári követ ugyanis mindvégig jelen volt a török táborban.

A következő röplapon már a vár feladásának szenzációja jelent meg, minden irányú kíváncsiságot kielégítő tálalásban. A „Valóság-hű jelentés a hírneves Érsekújvár ostromáról és feladásáról” című röplap (XII. sz.)⁷⁰ nem sokkal a vár átadása után keletkezett, s az ostrom utolsó fázisát, valamint a vár átadását mutatta be. A röplapot több másiktól „ollózták össze”: az eleje a XIV. sz. röplappal rokon, a vége pedig az V. sz. röplap anyagának megfelelő, ami a vár átadását illeti. A képen is kitapinthatjuk e két forrást: a metszet alaplíseje a másik Wellhöffer-kiadványával egyezett – még a hibája is megmaradt, azaz a folyó tükrözve jelent meg rajta, s a közben rákerülő török ágyúsánc és futóárok is a rossz oldalon szerepelt. (Valószínűleg metszésbeli tévedésről van szó, hiszen a betűk is sokszor fordítottak.) Az első sík jelenete pedig – Forgách Ádám és Pio alkapitány portréja – a XIV. sz. röplapról kerülhetett be. Az átvétel irányára az utal, hogy mindkét esetben romlott a szöveg, illetve a kép minősége.

Igen elfogult e kiadvány, hiszen az V. sz. röplappal ellentétben nem írt arról, hogy Forgách Ádámot a katonái kényszerítették a vár átadására. Tudatosan mindössze csak arról tudósított, hogy a vár kapitánya a császárhoz küldött beszámolója után az udvar válaszát be sem várva szeptember 17-én, (valójában 25-én)⁷¹ átadta a várat a tö-

rököknek. Nem írt arról, hogy mi indokolta a vár feladását, csak közölte a feladási pontokat. A megegyezés kitételei a képen is megjelentek: látható, hogy a védők kibontott zászlókkal, harci dobokkal és erős védelem mellett vonultak ki a várból, valamint, hogy a nagyvezír kocsit és lovat adott a házi berendezések és ingóságok, a betegek és a sebesültek elszállításához. A megállapodásban szerepelt, hogy a nagyvezír igazolást ad a védőknek, hogy amíg csak lehetett, hősiességgel védekeztek,⁷² s ennek bizonyítására négy leromlott ágyút is magukkal vihetnek. A szerződés értelmében a lakosok, a papok és a szerzetesek szabadon a várban maradhatnak. A röplapíró azzal vádolta meg a magyarokat, hogy sokan ottmaradtak, mert a nagyvezír a szabad vallásgyakorlás biztosítása mellett harminc dukátot is adott ajándékba. Egy ferences szerzetes nyomán arról is beszámoltak, hogy a törökök bőségesen találtak eleséget és muníciót a helyőrségben. Erre Rozsnyai Dávid leírása is cáfolat: „Mivel a vár nagy vala, az ember kevés, mind ezek felett az munitió oly kevés, hogy talán mind együtt is, az egyik bástyára kevés lett volna, de a ki vala is igen eltöredezett vala, mert kit oldalba löttek vala kívül, belől pedig az gyújtótok szakadozott vala ki. Úgy, hogy talán az egész várban 10 ágyú nem vala ép. Talán elásván volt.”⁷³ Két fő tendenciát figyelhetünk meg e röplapon. Egyrészt azt, hogy részletesen és a lehető legszínesebben mutatott be egy adott eseményt, másrészt azt, hogy egyoldalúan, befolyásoló szándékkal a magyarokat hibáztatta a vár feladásáért, pedig a várvédők többsége német katona volt.⁷⁴

E fenti példa is jelzi, hogy a röplapok e csoportjában nem a tájékoztató, inkább a propagandisztikus jelleg dominál. E röplapok meghatározó jegye, hogy a tényekkel szemben nagyobb szerepet kaptak az érdekesek. Látható, hogy valóban sokirányú érdeklődés mutatkozott a török elleni harcok iránt; nemcsak maguk a hírek voltak fontosak, az olvasók kíváncsiak voltak az életszerű és érdekes körülményekre is.

E./ Összegző röplapok

Az ötödik csoportba azok a röplapok tartoznak, melyek a várostrom teljes történetét összefoglalóan mutatják be mind a szövegben, mind pedig a képen, több képtípust kombinálva. Amint a XIII. metszet⁷⁵ hirdeti: „Rézmetszet, hogy a keresztények lássák és szívükbe vessék a kezdetektől a vár feladásáig a szomorú eseményt, melyről elmesélnek mindent az olvasók gyönyörködtetésére”. Valóban, augusztus 7-től 25-ig részletes leírást adtak az ostromról, melyből kiemelik a legfontosabb epizódokat. Olvashatunk a nagyvezír augusztus 16-i, megadásra felszólító leveléről, a legnagyobb támadások helyéről és idejéről, a kémek, a komáromiak bejutásáról, fontosabb tisztek sebesüléséről és sok olyan részletről, melyek alapján kitételező informátorokat tételezhetünk fel. A röplap adatai olyannyira egybevágnak egy, a Kriegsarchivban őrzött latin nyelvű napló anyagával – napra pontosan egyeznek olyan fontos események időpontjai, mint pl. negyven török fogoly kivégzése, a nagyvezír sátrának lövetése, Matthias von Lamberg kapitány halála –, hogy minden bizonnyal az alapján készült.⁷⁶ Viszont elrugaszkodik a napló anyagától, amikor a vár feladásáról elfogultan számol be; bár a vár feladásának okaként említi az erős török tüzéséget és a gondatlanságból bekövetkezett lőporrobbanást is, leginkább a magyarokat vádolja kishitűségük és állhatatlanságuk miatt. Nyilvánvaló a torzítás, hiszen Esterházy Pál szerint csak négyszáz magyar volt a kivonuló 2472 katona között⁷⁷, s ez valóban kevés volt ilyen hatalmas erőd védelmére. Rozsnyai Dávid naplójában így emlékezik vissza: „Itt kellestven urunknak Érsekújvár alatt bizonyos időközön a vezér kívánsága szerint mulatni, egy nap bement vala ő nagysága a vezér kíséretével a várnak nézésére, ki midőn eljártunk volna, akár ki is közlünk csodálkozhatott, hogy az kevés praesichium a Forgách urammal kiment vala csak annyi ideig is, hogy tarthatták.”⁷⁸ A röplap írója szerint viszont a magyar katonák titkos szervezkedést kezdtek és asszonyaikat küldték Forgách Ádámhoz, hogy rávegyék a vár fel-

dására. Forgách Ádám és Marquis Pio alkaptány is visszautasította a kérést, sőt Pio emlékeztette őket kötelességükre, de miután a német katonák is lázadással fenyegetőzve a megadást követelték, a tisztek kénytelenek voltak engedni. A várbeliek „láadásáról” Forgách Ádám is ír mentségében, a vár feladását indokolva.⁷⁹ A röplap magát Forgáchot is élesen elítéli, eszerint csak Pio alkaptány igazolta magát azzal, hogy minden ostromnál vitézül harcolt. Sőt a röplapíró a hajdúkat is megvádolta, hogy „ötszáz közülük – gonosz lelkiismerettel – a törökök szolgálatába lépett.” Érezhetően az a röplap célja, hogy megindokolja a közvélemény számára ennek az erős és fontos várnak az elvesztését. S mert e hír nyilván riadalmat keltett, azzal vigasztalta olvasóit, hogy majd „isten kegyelméből sikerül ezt a hatalmas erődöt vasmarokkal a gyilkos ősellenség kezéből kiragadni.”

A metszet is összefoglalás, mely három típusú képből állt össze: Érsekújvár fi-gyelemfelkeltő, jól megrajzolt látképe mellett az ostromművekről tájékoztató „had-mérnöki rajz” is látható, de megjelent egy lerombolt bástya képe is. E röplapot – a monogramm alapján – Lucas Schnitzler metszette, tehát valószínűleg Nürnbergben készült.⁸⁰ Fontos, hogy az ismert két, látszatra egyező kiadásnak eltér a szedése, tehát nem ugyanarról a formáról készült két példányról van szó, mert a második metszet bár ugyanott készült, de már újabb sorozat. Eszerint az adott kliséről készíthető összes példány elfogyott, mivel nagy szenzáció volt a vár feladása.⁸¹

Az összegző jelleg a következő metszeten, a „Rövidre fogott igaz beszámoló Érsekújvár ostromáról és feladásáról” (XIV. sz.)⁸² című frankfurti kiadványon még inkább dominál. A metszet több idősíkot sűrítve a vár ostromának egész történetét bemutatja. Különböző típusú és különböző helyről származó képeket ötvöz. A táborok és ágyúsáncok pontos rajza mellett látképszerűen – és valóság híven – a vár belsejét is megjelenítette, a kivonulókat pedig életképszerűen ábrázolta. Az előtérben Forgách Ádám, Pio alkaptány és a tisztek egy része látható, Érsekújvár elhelyezkedéséről és a Csallóköz vidékéről pedig térkép tudósít. E metszet – mely a leghitelesebb ostromábrázolás – került be az Ortelius-munka 1665-ös új kiadásába is.⁸³

A precizitás és sokoldalúság jellemző a szövegrészre is. A rangos és megbízható Aubry-műhely kiadványának higgadt hangvételt jól jellemzi, hogy nem hallgatja el azt a valóságnak megfelelő részletet sem, hogy a törökök – a keresztények nagy csodálkozására, a 16. századi példákkal szemben – a megállapodást pontról pontra betartották, sőt a portyázni induló tatárokat példásan megbüntették. Az előzőhöz hasonlóan ez a röplap is részletes összefoglalást közölt a vár ostromáról, de a kiadvány talán legizgalmasabb pontja az a kommentár nélkül közölt hír, hogy a nagyvezír Belgrádból magához hívatta Apafi Mihály erdélyi fejedelmet. Ennek hátterében a nagyvezírnek az a – már korábban ismertetett – terve áll, hogy kihasználva a felső-magyarországi politikai helyzetet, pozsonyi székhellyel országot foglal Apafinak, s e jelentős hódítással, hódoltatással megelőző csapást mér az alakuló törökellenes koalícióra. Apafi megpróbálta akadályozni e tervet, így csak október 20-án érkezik Újvár alá. Erről és az október 18-án a nagyvezír által Apafi nevében kiadott hódoltató kiáltványról és Wesselényi ellenkiáltványáról⁸⁴ nem írt a röplapíró, valószínűleg azért, mert a legutolsó híre október 17-i keltezésű. Pedig igen fontos titkos tárgyalások folytak a táborban, melyek során Rozsnyai Dávid szerint a nagyvezír, Keresztúri László, az alnádor s a fejedelem a „magyarországi hódolást főzödölék vala, de nem főzeték meg, pedig a tatárok valának a tűzrakók.”⁸⁵ Természetesen erről nem értesülhetett a közvélemény, de Apafi odarendelése bekerült a köztudatba a hírek révén. A röplap minden információjára jellemző ez a jólétesültség, és megbízhatóság. Az ostrom mellett részletesen és elfogulatlanul számolt be a vár feladásáról, melyet a katonák lázadásával, a munció hiányával, a leromlott védművekkel és a felmentőereg elmaradásával indokolt. De a röplapíró arra is

utalt, hogy hiba volt feladni a várat, mivel így az örökös tartományok is veszélybe kerültek. A rossz hírek ellensúlyozásául az október 10-i Vízvár melletti sikeres ütközetről és Zrínyi Péter károlyvárosi győzelméről közöltek reménykeltő tudósításokat.

E két azonos szándékú röplap bizonyítja, hogy nemcsak az újdonságokat kísérték élénk figyelemmel, hanem a kommentált összegzések is nagy érdeklődésre tarthatnak számot. E visszatekintések, melyek megismételték a korábban már ismertetett epizódokat, alkalmasak voltak arra, hogy a következmények tükrében tendenciózusan állítsanak be eseményeket, mint láttuk az első példa esetén, ugyanakkor e formában a politikailag lényeges mozzanatok is kiemelhetővé váltak, a XIV. röplap tanúsága szerint. A befolyásolási lehetőség ellenére, az idő rövidsége és az események közelsége miatt e forráscsoportban mégsem jellemző az a fajta manipuláltság, mint a hosszú távú következményeket magyarázó pamfleteknél. A kiadókat nem politikai, sokkal inkább üzleti érdek motiválta az összegzések megjelentetésekor, hiszen közvetlenül az események után, főképp egy vár feladása esetén sokakat érdekelhetett az utólagos, megbízható áttekintés.

F./ *Az ostrom záróképei*

Az érsekújvári Városi Múzeumban egy különös metszetet őriznek: „Az érsekújvári védők Komáromba vonulása a vár átadása után” címmel (XV. sz.)⁸⁶. A kép érdekessége, hogy azt a pillanatot örökíti meg, amikor Forgách Ádám a várvédők élén a vár feladása után Komáromba vonult. Bár a két erőd háttérbe szorul, mégis mind Komárom, mind Érsekújvár jól felismerhető jellegzetes alakjáról. Annak ellenére, hogy Újvár ábrája igen kicsi, mégis világosan kivehetők a nyugati oldalon lerombolt bástyák és a betemetett várárok. A metszet középpontjában a poggyásaival és ágyúival kivonuló védősereg kisméretű rajza látható. A kép egy – az ábráról és a hozzáfűzött magyarázatból kiolvasható – fontos mozzanatra hívta fel a figyelmet: a kivonulókat tatárok támadták meg, de a védők őrizetére kirendelt törökök visszaverték a támadókat. Erről az esetről Evlia Cselbi török krónikás is beszámolt, aki szerint a tatárok azért rontottak a kivonulókra, mert a védők csapdájának tartották, hogy a vár tisztogatása közben felrobbant egy lőporos hordó.⁸⁷

A metszeten e jelenet mégis inkább csak háttérkompozíció, mert megdöbbentő módon a kép középpontjában egy hatalmas fa áll, mely szinte eltakarja a konkrét epizódot. Mit jelenthetett a kor emberének ez az első ránézésre meglepő szerkesztés? Minden bizonnyal azt, hogy a szomorú események ellenére van remény a kedvező fordulatra, amint ezt a magányos, de zöldellő fa is sugallja, mely a túlélés és a megújulás jelképe. A metszet sajnós sérült, így nem állapítható meg bizonyosan, hogy szöveggel ellátott röplap volt-e, mégis ez valószínűsíthető, nemcsak a szalagcím miatt, hanem azért is, mert még a könyvillusztrációk is sokszor korabeli röplapokról származtak.

A röplapok fenti ismertetése alapján is kitűnik, milyen óriási és sokirányú érdeklődést váltottak ki a magyarországi események, ezen belül Érsekújvár ostroma. S hogy a figyelem középpontjába került Érsekújvárt még a kedvezőtlen fordulat ellenére is milyen hatásosan lehetett felhasználni a korabeli propagandában, azt látványosan szemlélteti a Vitnyédi által leírt jelenség nyomtatásban való felbukkanása. A látomást – mely az újság szerint 1663 novemberében az érsekújvári török tábor felett jelent meg az égen – az *Europische Zeitung* címlapja a törökök vesztét jelző szimbolikus égi jelnek láttatja. Meg kell említenünk – miként angol csillagászok és kalendáriumok feljegyzéseiből kiderül –, valóban volt az égen egy üstökös 1663-ban, melynek magyarázatát röplapok tucatjai próbálták megfejteni, aktuális kérdésekben jóslatként értelmezni.⁸⁸ Az említett metszet üzenete az, hogy az első kudarcok ellenére a két sereg összecsapása a törökök pusztulásával (három koporsó) s a keresztények győzelmével fejeződik majd be, hiszen

Herkules babérkoszorút nyújt a felhőkből a nemzetközi összefogást jelképező három vértésnek. A császári sas és az oroszlán pedig kardjával kettészeli a félholdat, végleg eltemetve a török birodalmat. (XVI. sz.)⁸⁹

Nyomatott hírlevelek

A./ „Igaz tudósítások” – a többlapos időszaki újságok

Érsekújvár ostromával nemcsak metszetekkel illusztrált rölapok, hanem kép nélküli kiadványok is foglalkoztak. Ezek a kislakú, általában 4–10 oldalas nyomtatványok időszakonként, rendszertelenül jelentek meg, több nap és helyszín eseményeit összefoglalva, az érintett területekről kapott információkkal. E műfaj megjelölésére nem könnyű megfelelő magyar elnevezést találni, mert nem egységes címmel jelentek meg, hanem általában „Bericht”, „Relation”, „Beschreibung”, „Extract Schreiben” megnevezéssel. Rölap alatt a nagyalakú, metszetes, egylapos nyomtatványokat értjük, a röpirat elnevezés félrevezető lehet, hiszen befolyásoló szándékot sejtet, a tudósítás, beszámoló elnevezések pedig nem egzakt kifejezések. Ezek tulajdonképpen már újságok a szó eredeti értelmében, de még nem rendszeresen megjelenő kiadványok. Nevezzük nyomtatott hírleveleknek ezeket a nyomtatványokat, mert így utalunk arra, hogy több helyről közöltek tömören összefoglalt, lényeges információkat – rövid időn belül.

Érsekújvárra vonatkozó hírekkel 1663-ból 22 nyomtatott hírlevél található,⁹⁰ s e nagy szám már önmagában is jelzi, milyen nagy érdeklődést keltett a várostrom német birodalmi területeken. E nyomtatott hírlevelek példányszáma nehezen állapítható meg, de valószínűleg a rölapokhoz hasonlóan 800–1000 példányban készültek,⁹¹ s nemcsak egy adott várost láttak el a kiadványok, hanem egyszerű szállíthatóságuk révén távolabbi vidékekre is eljutottak. További előnye volt a hírleveleknek az is, hogy gyorsan kiszedhetők és a rölapoknál jóval olcsóbban előállíthatók voltak, hiszen metszet nélkül jelentek meg. A nyomtatott hírleveleket leggyakrabban hely- és időmegjelölés nélkül adták ki, csak nagy ritkán tüntették fel a kiadót és a nyomdát. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a nyomtatványok hamar elévültek, hírértékük időszakos volt, – tehát az adott nyomdának sem ezek voltak a legbecselebb termékei. Emellett sokszor a kiadói engedély s a cenzúra kijátszása miatt sem jelezték a kiadót és a nyomtatás helyét.⁹² A rölapok eredetének ismeretében feltételezhető, hogy a nyomtatott hírlevelek kiadási központjaként is Frankfurt am Main, Augsburg, Nürnberg nagy nyomdáit jelölhetjük meg.⁹³ Emellett nemcsak a dél-német területek fejlett nyomdatechnikai színvonala s jól működő információs hálózata szól, hanem a kitapintható szoros összefüggés is bizonyos rölapok és hírlevelek anyaga között. S bár a rölapokon más szerkesztésben jelentek meg a hírek, mégis sokszor kimutatható az azonos hírforrás. Így például egy szeptember 12-i hírlevél-hír felbukkant a VIII. számú rölapon, s szemléletes példa továbbá, hogy a XIV. számú rölap a párkányi csata leírásakor konkrétan utalt Tauber és Müller lovaskapitányok jelentéseire, mely az „Igaz tudósítás különböző jelentések alapján az augusztus 8-i ütközetről” című nyomtatott hírlevélben⁹⁴ is megtalálható, valamint hivatkozott Forgách Ádám saját kezű beszámolójára, amelyet aztán külön is kinyomtattak.⁹⁵ Mindhárom jelentés megjelent az 1663. évi Diarium Europaeum őszi kiadásában.⁹⁶ Mivel e rölap és a Diarium is frankfurti – valószínűleg e hírlevelek is frankfurtiak lehettek. (Még akkor is, ha a rölap Abraham Aubry, a Diarium pedig Wilhelm Serlin műhelyéből származott.)

Annak ellenére, hogy Bécs nagyfontosságú információs központ volt, mégsem a császárvárosban kerültek elsősorban nyomtatásba ezek a magyarországi hírek.⁹⁷ Bécs

inkább a hírtovábbító centrum szerepét töltötte be, az ide befutott információkat ugyanis továbbküldték birodalmi területekre, ahol azokat hamar kinyomtatták, s általában már kiadott anyagként jutottak vissza a császárvárosba.⁹⁸ A bécsi hírek birodalmi „első közlésében” szerepet játszott az ottani fejlettebb nyomdatechnika, a császárváros bürokráciájának lassúsága s a Bécsben hatásosan működő cenzúra, ami szintén hátrányosan hatott az újságkiadásra.⁹⁹ A rendelkezésre álló adatok szerint Bécsből hivatalos jelentéseket, eredeti katonai beszámolókat küldtek tovább, sőt amint a röplapoknál láthattuk, katonai térképeket is. Természetesen az újságok szereztek értesítéseket más úton is, pl. ügynökeik révén, de a Haditanácshoz küldött jelentések szó szerinti megjelentetése azt bizonyítja, hogy elsősorban nem szóbeszéd, hanem hivatalos relációkon alapultak az újságok értesülései. Az Érsekújvárról megjelent újsághírek vizsgálata azt mutatja, hogy e módon jóval több és részletesebb beszámoló jutott el dél-német területekre, mint a diplomaták helyzetjelentései, tudósításai útján. Példa erre, hogy bár a mainzi érsek bécsi követe sokat foglalkozott Érsekújvár ostromával, leginkább csak az erős lövetésre utalt, érthetően nagyobb teret szentelt a diplomáciailag fontos kérdésnek, Goes és Reniger császári követek török táborban folytatott béketárgyalásainak.¹⁰⁰ Ezek a hírek lényegesen eltértek azoktól a jobbra az ostrom részleteit taglaló beszámolóktól, melyek a „nagyközönség” elé kerültek. A Bécsben működő diplomaták helyzetjelentései révén is terjedhettek a magyarországi hírek, de ezekből a tudósításokból szükség esetén a röpirat- és a pamfletírókat juttathatták tudatosan információhoz.¹⁰¹

Jól működő és kiterjedt információs hálózatot sejtet a kiadványok nagy száma és viszonylagos jólinformáltsága. Bár a nyomtatott hírlevelek között is jelentős a lényeges adatokat nem tartalmazó, inkább az érdeklődést fenntartó, érzelmekre ható értesülések aránya, mégis többségükre jellemző a hitelesség iránti igény, a tényekre támaszkodó adatközlés. Az újságok megbízhatóságra való törekvését bizonyítja, hogy az eseményekhez minél közelebbi helyről próbálták megszerezni a híreket. A 22 hírlevélben a komáromi várkapitány jelentése 9 különböző helyen szerepel, pozsonyi értesülés 10 alkalommal, közvetlen érsekújvári 7-szer, győri 8-szor, brünni, kremsiri pedig egyszeregyszer. Leggyakrabban Puchaim komáromi főkapitányra hivatkozva jelentek meg az adatok, de a hírlevelek utaltak a közelben, marcaltói táborában tartózkodó Esterházy Pálra is. Hírforrásként a hírek gyűjtőhelyét, Bécsset jelölték meg legtöbbször: 22-szer – ez is azt támasztja alá, hogy a kiadványok nem ott születtek. Annak ellenére, hogy a közvetlen híradást megnehezítette az Újvár köré vont ostromgyűrű, mégis kimutatható, hogy viszonylag jól működött az összeköttetés Forgách Ádám érsekújvári és Adolf von Puchaim, komáromi főkapitány között: állandó kapcsolatuk bizonyítéka, hogy a Hofkriegsrat-protokollumok szerint Puchaim számos jelentése Forgách Ádám Komáromba küldött jelentésével együtt érkezett Bécsbe.¹⁰² S bár e beszámoló jó része elpusztult, a megmaradt levelek azt bizonyítják, hogy az újságok érsekújvári hivatkozásai tényszerűek.¹⁰³ Igaz, van olyan hírlevél is¹⁰⁴, mely arra utalt, hogy a törökök elfogták Forgách Ádám hírvivőt, sőt a bevezetőben idézett francia pamflet írója szerint az ostromlók rendszeresen „fülöncsípték” a védők hírnökeit, s hamis hírek továbbítására kényszerítették őket.¹⁰⁵

A hírlevelek keletkezési idejét, a kiadás gyorsaságát nehéz meghatározni, mert nincs feltüntetve a kiadás időpontja. Mivel ezek az információk igen gyorsan elvültek, üzleti szempontból is fontos volt, hogy a legfrissebb hírek mielőbb napvilágot lássanak. A kiadványok augusztusban és szeptemberben keletkeztek, októberben már csak a hosszabb ideig készülő naplók jelentek meg. Az október végi hírlevelek friss híreiben csak elvétve foglalkoztak Újvár ostromával, mert az már elvesztette aktualitását.¹⁰⁶ Közelebbi megjelenési időpont meghatározásához egyedül az „Érsekújvár ostromának

alapos leírása” című hírlevél ad támpontot¹⁰⁷, mely augusztus 24-ét tüntette fel kiadási időpontként. Ez a hírlevél több nap eseményeit gyűjtötte össze augusztus 12–22 között, összevárva több izgalmas hírt. Így például Bécsből augusztus 19-i és 22-i híreket is közölt, ez utóbbi volt a legfrissebb: két nappal a kiadás megjelenése előtről származott. Általában elmondható, hogy a nyomtatványok átfutási ideje rövid volt, annak ellenére, hogy a kiadványokat több nap híreit összegyűjtve adták ki, és csak elenyésző volt azok száma, melyek pusztán két nap érdekes híreivel jelentek meg. Megfigyelhető, hogy a két-három nap friss híreit közrebocsátó 2–3 oldalas hírlevelek információi kevésbé megbízhatók és alaposak, mint a több (általában 4–5) nap híradásait válogatva, szerkesztve közlő kiadványoké.

A 22 hírlevelet több szempont alapján is csoportosíthatjuk. A kategorizálás alapja lehetne például annak vizsgálata, hogy az adott hírlevélben a tájékoztató vagy a befolyásoló jelleg dominál-e, ez azonban mégsem célravezető, mert a nyomtatványokban nem választható élesen külön e két tendencia. Így időrend szerinti csoportokban legcélszerűbb a részletes elemzés, mivel a kiadványok folyamatosan tájékoztattak az ostromról, s nemcsak a szenzációs fordulatokat emelték ki, hanem lehetőleg minél teljesebb képet igyekeztek nyújtani az eseményekről.

B./ Beszámoló a párkányi csatáról – a várostrom nyitánya

Az első két reláció – „Forgách Ádám jelentése az Esztergom melletti összecsapásról” és az „Igaz tudósítás különböző jelentések alapján az augusztus 8-i ütközetről...”¹⁰⁸ – a várostrom legkorábbi és igen fontos eseményét írta le: az augusztus 7-i párkányi csatát. Ezt nemcsak azért kell kiemelnünk, mert e jelentős vereség kihatott magára a várostromra, hanem azért is, mert ekkor még nem fogták körül a várat, így igen gyorsan hitelt érdemlő beszámolók kerültek ki a várból. E jelentések, mivel az érintettek, a csatában részt vettek tollából születtek, elfogultak, de eredetiségük a kedvező forrásadottságok miatt ellenőrizhető, például Forgách Ádám Wesselényi nádorhoz küldött jelentése¹⁰⁹ vagy Esterházy Pál leírása alapján¹¹⁰. E kiadványok azért is izgalmasak, mert már a röplapoknál is láthattuk, hogy a csatavesztés viták keresztüzében állt, hiszen a legtöbb nyomtatvány elítélte Forgách Ádámot felelőtlen vállalkozása miatt.

A legtöbbször felbukkanó változat szerint Forgách gyanútlanul, nem elég körültekintően járt el, s török fogságból szökött rabok – a szemtanú török történetíró, Evlia Cselebi szerint török cselvetők¹¹¹ – elmondása alapján elhitte, hogy a törökök átkelésénél szétszakadt az Esztergomnál vert híd, így egy kisebb, 3000 fős sereg a túlparton rekedt védtelenül. A reláció szerint Forgách Ádám arra hivatkozott, hogy több forrásból is azt az értesülést kapta, miszerint a törökök nem készültek el a hídveréssel¹¹², így az ottrekedt kisebb török egységet megverheti. A jelentésből kiolvasható, hogy megegyezett Puchaim komáromi főkapitánnyal: ha időközben sikerülne a törököknek befejezni a hidat, akkor az ígért komáromi segítség nem érkezik meg, így tehát ez esetben Forgách nem kezdeményez ütközetet. Mivel a komáromiak is megjelentek, s az 5000 fős seregben „égett a harci kedv”, így rárontottak a törökre, kiknek addigra sikerült a hidat megépíteni. Evlia Cselebi szerint a török egységek felkészülve várták a hajnali támadást.¹¹³ Forgách relációjának érdekessége, hogy mind az előzmények, mind a csata leírásában jórészt egybevágg azzal, amit a kapitány Wesselényi nádornak jelentett augusztus 8-án¹¹⁴, így hitelesnek tekinthetjük e nyomtatvány anyagát. Ezt támasztja alá, hogy Forgách leírásában név szerint említett emberek – Elky Ferenc és Fodor Illés – valóban tagjai voltak az újvári őrségnek.¹¹⁵ Ám mégsem mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy valóban egy Forgách- jelentést közöltek itt a kiadók, mivel egy lényeges ponton eltér a kiadvány attól, amit a főkapitány Wesselényi nádornak jelen-

tett. A biztosan Forgách Ádám tollából származó beszámoló szerint a törökök Párkánynál vert hídját a nagy esőzések miatt megáradt Duna szakította szét, s a törökök zavarát kihasználva akartak támadni, a nyomtatvány szerint viszont a híd még nem készült el. Bár e különbség nem tűnik lényegesnek, a főkapitány szempontjából mégis jelentős, hiszen az első esetben indokoltabb a támadás, jobban igazolja a szerencsétlen vállalkozást. Az is elgondolkoztató, hogy a nyomtatványban sokkal részletesebb a csata leírása, mint a nádorhoz küldött levélben. Mindezek az ellentmondások nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy mégis valódi levelet nyomtattak ki, de az is lehet, hogy egy helyszíni tudósítás alapján egy élelmes röplapíró a csata „főszereplője” nevében írta meg a beszámolót, hiszen így az nagyobb érdeklődést keltett. A jelentés izgalmasan és fordulatosan írja le az ütközetet, s olyan részleteket is közöl, miszerint Forgách Ádám „Nézd, sógorom!” megszólítással fordul Illésházy Györgyhez, aki valóban távoli rokona volt.¹¹⁶ E momentumot egy hivatalos jelentésben nem emelné ki, ráadásul nem is jelentene új információt, viszont egy távolabbi olvasóközönségnek érdekes ez a „bújtató”, indirekt közlés is. Magyar szerző mellett szól viszont, hogy a többi nyomtatványtól eltérően ebben a kiadványban kiugróan magas a név szerint említett csatában résztvevő magyarok aránya, s Forgáchnak a nádorhoz küldött leveléhez hasonlóan Pálffy Miklós és Illésházy György szerepét emelték ki. A nevesebb magyar eseteket nevet viszont itt sem közölték.

A másik – szintén a csatavesztést taglaló – kiadvány is eredeti, közvetlen információkra, a csatában részt vett tisztek beszámolóira, például a Walther regiment lovaskapitányának jelentésére hivatkozott. A kiadvány négy különböző jelentést is közölt az ütközetről, ennek célja nem elsődlegesen a leírások árnyalása, hanem az, hogy megerősítsék egymás információit. Hitelességüket alátámasztja, hogy adataik reálisak, például a csatában küzdő felek létszámát Esterházy Pál is hasonlóan számította.¹¹⁷ E nyomtatott hírlevél adatainak megbízhatóságát mutatja még, hogy név szerint is fel tudott sorolni a csatában elesett nevesebb német tiszteket, valamint 3 magyar nemes halálát is megemlítette. (A párkányi csatában elfogott, illetve ott meghalt tisztek névsorát egy későbbi jelentés is közölte, s megjelentette Wilhelm Serlin is a *Diarium Europaeum* című munkájában.¹¹⁸) Ez az „Igaz beszámoló különböző levélkivonatok alapján” című nyomtatvány igen sok hiteles információval már nem sokkal a csata után megjelent, hiszen a legutolsó híre augusztus 12-i. A kiadvány gyors és tényekben gazdag híradása ellenére is elfogult, amikor egyoldalúan a „gyáván megfutamodó” magyarokat, elsősorban a „felelőtlen” Forgách Ádámot és a bal szárnyon meghátráló Pálffy Miklóst okolta a csatavesztésért. Ezzel szemben nagy teret kapott a német katonák bátorságának, kitartásának és hősi halálának leírása.

E két, korai híreket közlő kiadvány kiválóan alkalmas volt az ostrom iránti érdeklődés felkeltésére, ezért a gyors, a csatavesztést részletesen, több szempontból is taglaló híradás. A két hírlevél egyike sem mutatta be a várat, amiből arra következtethetünk, hogy az erősség fekvését, nagyságát, történetét, a török sereg elhelyezkedését – elsősorban a röplapok révén – már megismerhették a korabeli érdeklődők. A nyomtatott hírlevelek hírei tehát már „előkészített”, azaz Érsekújvárt már ismerő fülekre és szemekre találtak.

C./ Augusztusi hírek az ostromról

Augusztus második feléről, az ostrom első szakaszáról öt hírlevél jelent meg. Az első kettő az „Egy francia Renegát 23 pontos vallomása” és az „Egy francia Renegát önkéntes vallomása”¹¹⁹ szorosan összetartozott, mert – amint a címben is felhívták a figyelmet – egy török táborból szökött francia renegát beszámolóját adták közre. A hírlevelek csak a csatolt hírekben tértek el egymástól, a francia beszámolója szó szerint

egyezett a két kiadványban. Ez a jelentés a támadó sereg nagyságáról, összetételéről és harci erejéről közölt nagy vonalakban reális adatokat. Ezek szerint a törökök jól ellátottak eleséggel, munícióval, s 160 kis és nagy ágyúval rendelkeznek, seregük fő erejét a nagyvezír és Ali basa csapata adja, ám még további utánpótlásra is számítanak. A török sereg felkészültségéről és nagy erejéről szóló hírek után megnyugtatóan szolgált az utolsó pontok, hogy a törökök nem akarnak Bécs ellen indulni, Újvár bevételét és a Zrínyi-Újvár elleni támadást tartják fő céljuknak. A franciának az a közlése, hogy ha a nagyvezír nem veszi be a várat, a fejével kell fizetnie, erős ostromot jövendölt, viszont kedvező időbeli korlátokat jelentett, hogy a törökök téli szállásra Belgrádba fognak visszavonulni.

Ezek a nyomtatványok nem is elsősorban híreik miatt érdemeltek figyelmet, hanem a kiszabadult hadifogoly jelentése miatt. Mivel az ellenséges táborból szökött katonára kedvelt szereplője volt a korabeli újságoknak, hiszen izgalmas kaland után valóban a közvetlen közelből tudósított, gondolhatnánk, hogy e két hírlevélben közölt beszámoló fikatív. Ám egy augusztus 13-án török rabságból szabadult francia renegátról – a már említett – Újvári Diárium is megemlékezett¹²⁰, sőt Esterházy Pál is írt róla – igaz, augusztus 12-i dátummal¹²¹ –, tehát létező személy, ami azt bizonyítja, hogy a nyomtatványokban valóban „első kézből származó” és megbízható információkat közöltek.

Az első nyomtatott hírlevél két rövid híradással folytatódott, egy Trencsény környéki helyzetjelentéssel és egy augusztus 25-i győri hírral, mely szerint a héten 40 ezer fős erősítés érkezett a főszereghez. Valóban ekkor értek a tatárok és a moldvaiak Újvár alá.¹²² A másik hírlevél későbbi keltezésű, augusztus 31. és szeptember 6. közötti bécsi és pozsonyi hírekkel egészült ki, melyek az előzővel ellentétben nem rövidek és tényyszerűek, hanem részletesek, ám egyoldalúak voltak. A Pozsony környéki kedvezőtlen helyzetet mutatták be különböző terjedelmes beszámolókkal s csak elvétve közöltek kézzelfogható adatokat. A nemesi insurrectio meghirdetését és Esterházy Pál kisebb sikerét csak megemlítették, híradásaik alapvetően a tatár portyázásokról, Morvaország és a bányavárosok szenvedéseiről, felégetéséről szóltak.

Ezzel szemben az augusztus 12–22 közötti 6 rövid jelentést tartalmazó hírlevél, „Újvár ostromának alapos és részletes leírása”¹²³, sokszempontú és megbízható beszámolókat közölt, melyekben a törökök Zrínyi-Újvár elleni támadásáról is hírt adtak.¹²⁴ Ez egy igen jól értesült kiadvány volt, s nemcsak azért, mert több helyszínről küldött tudósításokat adott közre, hanem azért is, mert adott helyről két eltérő tudósítást is megjelentettek, felhívva a figyelmet a különbségekre. Nemcsak hadieseményeket örökítettek meg, hanem olyan diplomáciai vonatkozásúakat is, mint Goes császári követ békettárgyalásainak folytatódását, valamint azt az udvari hírt is, hogy a császárné Linzbe utazott. A hírlevél szerkesztője olyan fontos katonapolitikai eseményekről is jól volt informálva, mint a magyar nemesek augusztus 21-i találkozója, Zrínyi Miklós azon szándéka, hogy Zrínyi-Újvárnál marad, valamint a készülődő pozsonyi híd megépítése. Természetesen a legégetőbb kérdéstről, Érsekújvár ostromáról is részletes beszámolót közöltek. Ha nem is közvetlen az ostrom helyszínéről, mégis feltűnően közelről, Pozsonyból, Komáromból és Győrből származtak az Újvárra vonatkozó értesülések, melyek így részletesek és megbízhatóak. A hírek pontos képet adtak az erőd erős, naponta kilenc órán át tartó lövetéséről, a falak rombolásáról, a törökök hatalmas ágyúiról, s arról is, hogy bár nagyok a törökök veszteségei, utánpótlásuk is érkezett. Külön kiemelték viszont azt a reménytelőt hírt, hogy Locatelli hadmérnök „fényes és nagy tűzzel égő lövedékei” nagy pusztítást okoztak a törökök soraiban. A híreket úgy szerkesztették, hogy a legfrissebb, legaktuálisabb kerüljön előre, onnan haladtak időben visszafelé, kitérve arra is, hogy még mindig nem tudnak a Párkánynál foglyul ejtet-

tek sorsáról. Ehhez kapcsolódóan a kiadvány utalt arra az új hírre is, hogy Pálffy Miklós gróf jelentése szerint Forgách Ádám volt a vétkes e jelentős veszteségben. A hírlevélben röviden a felső-magyarországi állapotokról is szóltak, éppúgy, mint az Érsekújvár felmentésére készülő seregről. Ez az alapos és lényeges információkat kiemelő hírlevél minden bizonnyal a műveltebb és igényesebb olvasóközönségnek szólt, nem a látványos és izgalmas, hanem az érdemleges híreket tette közzé, „színesítésül” csak egy, a török császárhoz érkező hírnök metszetét használták a címlapon és egy csatajelennetet záróképként.

Valószínű, hogy a „Folyamatos tudósítás különféle igaz írásokból a keresztények és a törökök között történekekről” című hírlevelet¹²⁵, mely augusztus 28. és szeptember 1. közötti tudósításokat tartalmaz, olyan nyomda adta ki, melynek nem ez az első híradása Érsekújvár ostromáról. Jól mutatja ezt, hogy a folytatólagos hírközlést a cím is hangsúlyozza. Feltételezhető, hogy e nyomtatvány kiadója azonos az előbb elemzett hírlevélével, s esetleg egymást követő kiadványokról van szó, ugyanis hasonló szemléletben és nagyrészt hasonló problémákról írtak. A hírlevél kezdése kedvező helyzetet sugallt, bár ez kissé meg is kérdőjelezi hitelességét, mert mint írja: a híreket olyan katona hozta Érsekújvárról, aki már 15 éve áll a császár szolgálatában, de még sehol olyan jó ellátásban nem részesült húsból, borból és kenyérből, mint Érsekújváron, márpedig ez egy ostromlott vár esetén nem túl valószínű. Ennek ellenére a tudósítás információkban gazdag, s nemcsak az ostrom eseményei jelentek meg hasábjain, hanem nagy figyelmet szenteltek a kérdés politikai vonatkozásainak, elsődlegesen a felmentő sereg szervezésének. Utaltak a nemesi felkelésre, Wesselényi nádor tevékenységére, s fontos új momentum, hogy megemlégték: Apafi Mihály erdélyi fejedelem bocsánatkérő levelet írt a nagyvezírnek, melyben exkuzálta magát, amiért bel- és külpolitikai okokból a török felszólítás ellenére otthon kell maradnia. Goes császári követről pedig azt tudjuk meg, hogy rossz körülmények között egy kis sátorban kell laknia, erős őrizet mellett. E kiadvány különböző helyekről származó hírei jól működő és szerteágazó információs hálózatot sejtetnek. Olyan távolabbi területekre vonatkozó értesüléseket is megjelentettek, melyek szorosan kapcsolódtak az ostromhoz, tehát írtak a brandenburgi felmentő sereg készülődéséről s a velenceiek törökök felett aratott győzelméről.

A „Ravasz hadicselek és támadások Érsekújvárnál”¹²⁶ című beszámoló – az előzőekkel szemben – nem hosszabb időszak megbízható értesüléseit, hanem négy nap friss, ám nem teljesen bizonyos híradásait összegezte. Kedvezőtlenek a hírei, mert egy Újvárról küldött jelentés szerint a védők nehezen állnak ellen az erős lövetésnek, ugyanis az ellenség magas lőállásokat emelt. A hírlevél szerint egyedül a birodalmi segítségben reménykedhetnek, ám az igen lassan érkezik. Emellett természetesen közölték Zrínyi gróf (augusztus 13-i) Zrínyi-újvári győzelmének híret, s azt, hogy a szultán selyemzsinórt ígért a nagyvezírnek, ha húsz nap alatt nem foglalja el a várat. Mindebből kitűnik, hogy a kiadók még akkor is igyekeztek fenntartani az ostrom iránti érdeklődést, amikor nem érkezett elegendő újabb hír a helyszínről. Ekkor egy-két fontos – ám esetleg már ismert – hírrel egészítették ki a csekély számú új információt.

D./ „Igaz hírek” az ostrom szeptemberi szakaszáról

Szeptember közepéről, közvetlen a vár feladása (szeptember 27.) előtti időből négy nyomtatott hírlevelet ismerünk, melyek közül három újfent sok helyszínről érkező, több napot átfogó beszámoló. Ezek a nyomtatványok a reális elemeket propagandisztikus eszközökkel ötvözték, nagy teret szentelve a portyázók kegyetlenkedéseinek s a pusztítás érzékletes leírásának. Céljuk mégis – e részletekkel együtt is – a tájékoztatás, hiteles jelentések alapján.

A szeptember 6-i és 7-i értesítéseket közreadó „Híradások megbízható helyekről a törökök és a tatárok kegyetlenkedéseiről, pusztításairól”¹²⁷ című hírlevél mindössze három oldalas. Lényeges információkat nem tartalmaz, leginkább azt a pánikot tükrözi, melyet a törökök előrenyomulása, morvaországi pusztítása váltott ki a veszélyeztetett osztrák tartományokban.

Az előbbivel ellentétes hatású a korrekt és kiegyensúlyozott hangvételű „Különböző helyekről beérkezett igaz jelentések a szeptember 13. és 16. közötti újvári helyzetről”¹²⁸ című nyomtatvány, mely részletesen bemutatta a török tábor elhelyezkedését, tüzésége erejét, az egyes basák szerepét, feladatát – Puchaim jelentésére hivatkozva. Adatai a már ismertetett hadmérnöki rajz információival is egybevágnak. E kiadvány elsősorban komáromi levelekre építve elemezte az ostromlottak helyzetét, de győri és pozsonyi híreket is közreadott, melyek szerint a nagy esőzések a törökök ostromárkait feltöltötték, s ez kedvez a védőknek. Elsőként Puchaim szeptember 10-i levelét közölték, mely szerint emberei olyan sok törököt vágtak le, hogy már vissza kellett vonnia azt az ígérését, hogy minden levágott török fejért egy dukátot fizet.

Nem véletlen, hogy ez a burkoltan lelkesítő hír egy másik hírlevélbe („Igaz beszámoló a törökök erejéről és a jelenlegi érsekújvári helyzetről”)¹²⁹ is bekerült, amely egyébként alapvetően rövid intervallum híreit adta közre. Erre a nyomtatványra különösen jellemző, hogy az eseményekhez minél közelebbi, tehát leginkább komáromi és győri híreket szerzett. A kiadvány szerkesztője értesüléseit, melyek alaposak, ám nem a legfrissebbek, az újvári török ostromzár mindig érdeklődésre számotartó leírásával egészítette ki.

A negyedik hírlevél: a szeptemberi 16. és 19. közötti hírekkel megjelenő „Igaz hírek Érsekújvár ostromáról”¹³⁰ című kiadvány az ostromlottak helyzetét elsőként egy érsekújvári tiszt egyes szám első személyű beszámolójával ismertette. A levél eredete nehezen ellenőrizhető, de a benne foglaltak megfeleltek a valóságnak (például, hogy 140 hajdúnak sikerült bejutnia a várba – nagy veszteségek árán)¹³¹. E kiadvány nemcsak katonai, hanem jó néhány politikai kérdéssel is foglalkozott, már nemcsak szorosan az újvári ostrommal kapcsolatos híreket jelentette meg, hanem attól független, pozsonyi és szamosújvári eseményekről is tájékoztatott. Ez a kiadvány rokonítható az előző hírlevéllel, szemléletében is hasonló és dátumszerűen is a folytatása annak.

D./ A vár feladása a hírekben

Szeptember 27-én Érsekújvár török kézre került. A beszámolókat következő csoportja közvetlenül ezután látott napvilágot, így még nem az egész ostromot értékelték, hanem a szomorú szenzációt, a vár feladását. Mindhárom ismert kiadvány eltérő formában és hangvételben ismertette az átadás körülményeit. Nem véletlen, hogy ezt a hírt adták ki a legpopulárisabb és leghagyományosabb formában: a szöveget rímbe szedték és megadott dallamra énekelni is lehetett. Az érzelmekre is leginkább az az „Érsekújvár ostromának és feladásának igaz története”¹³² című hírlevél hatott, mely „jajveszékélő siratóénekekben” adta a világ tudtára a történeteket. Amint a cím is hirdette, ez a kisalაკú nyomtatvány először Bécsben, majd Augsburgban jelent meg. A hírlevélben elismerték, hogy a védők bátran küzdöttek és állták a heves ostromokat, de mivel nem jött külső segítség, át kellett adniuk a várat. Ugyanakkor azzal vádolták a magyarokat, hogy elfogadták azt a török ajánlatot, mely szerint a várban maradhatnak török fennhatóság alatt – s ezért 30 dukátot kaptak. Nem véletlen a Bibliából vett júdási párhuzam, hogy az áruló harminc dukátot kap, hiszen ezzel méginkább megbélyegezték a bűnösöket a kor embere előtt. E hírlevél is ismertette a vár feladásáról kötött megállapodás pontjait, leírva, hogy a védők kibontott zászlókkal, síppal, harci dobokkal és minden poggyászukkal vonultak ki a várból.

Ezzel ellentétes hangvételű az „Újabb hírek Érsekújvár átadásáról” című hírlevél¹³³, mely elsőként arról számolt be, hogyan sikerült elfogni és letartóztatni Forgách Ádámot, aki Komáromból nem Bécsbe indult tisztázni magát – amint ígérte –, hanem Pozsony környékén rejtőzött el. A hírlevél folytatása szerint Puchaim komáromi főkapitány azt írta, hogy az oda kivonult érsekújvári várnép egyhangúlag kijelentette: nem volt indokolt a vár feladása. Az élelem és a lőpor még hosszú időre elég lett volna, s a török ágyúk sem végeztek olyan nagy pusztítást a várfalban és a bástyákban, mint ő állította. A katonák beszámolója szerint pár nappal a vár feladása előtt egy veronai születésű török hitre áttért olasz jött a várba a nagyvezír ajánlatával, amely szabad elvonulást ígért, valamint nagy ajándékot a várkapitánynak. Tehát a hírlevél mindhárom híre Forgách Ádámot hibáztatta: a kapitányt egyenesen a vár török kézre játszásával vádolta.

A „Biztos hír Érsekújvár szeptember 27-i feladásáról” című hírlevél¹³⁴ ennél pártatlanabb. Szeptember 27-i bécsi hírral kezdődött, melyben az előző hat nap történéseit foglalták össze, s csak harmadikként közölték azt a Komáromból származó szeptember 28-i hírt, mely szerint mintegy 3000 ember 4 ágyúval és 300 szekérral, „csomagjaival” együtt Komáromba vonult. E hírlevél szerint csak a magyarok akarták feladni a várat, olyannyira, hogy harminc dukátért rögtön török szolgálatba is léptek. A nagy érdeklődésre számotartó kapitulációs pontokat természetesen ez a nyomtatvány is közölte.

E három eltérő karakterű kiadvány jól jellemzi a hírlevelek különböző típusait. Az első – mely a szenzációs hírt közölte, hogy feladták a várat –, érdekelhette a legtöbb embert, s ezért is választották a színes, közérthető tálalási formát, az énekelhető, rímes prózát. A második típus már elsősorban egy másik, tájékozottabb réteget célt meg, hiszen vádjai több szempontból is alátámasztottak, minden információnak megnevezték az eredetét, így ezzel még akkor is befolyásolni tudták a műveltebb réteget, ha figyelembe vették, hogy mindegyik hír a komáromi főkapitánytól származott, aki bár láthatóan elfogult, mégis mint közelben lévő „szemtanú” egyike a leghitelesebb informátoroknak. Tehát e típus célja, hogy a műveltebb réteg tájékozódási igényét kielégítse, s ugyanakkor véleménye kialakítását irányítsa is. A harmadik hírlevél az előző két típust ötvözte, hiszen ez szólt a szélesebb olvasóközönségnek a sok színes részlet bemutatásával, de a pontos híreket igénylő réteg is kiolvashatta belőle az őt érdeklő információkat.

F./ *Naplók, összefoglalások a vár ostromáról*

A vár átadása után nemcsak a feladásra vonatkozó híradások jelentek meg, hanem kihasználva a fokozottabb érdeklődés utolsó nagy hullámát, az egész ostromra vonatkozó összegzések is napvilágot láttak.

A várfeladás „igaz krónikájával” négy különböző kiadású napló is megjelent. Az érsekújvári hírek konjunktúrájának köszönhetően esetleg gyaníthatnánk, hogy a kiadók inkább a gyorsaságra, semmint a pontosságra törekedtek az összefoglalások megjelentetésekor. Am ennek a négy különböző naplónak a Kriegsarchivban megtalálható az eddig ismeretlen latin nyelvű eredetije, az Újvári Diarium, mely azt bizonyítja, hogy valóban hiteles naplót jelentettek meg a kiadók. Mivel a diarium címlapja és zárólapja hiányzik, így a kéziratból nem állapítható meg, hogy ki és mikor írta azt. A „Feljegyzések” című kiadvány viszont Johannes Pflieger jezsuita szerzetest tüntette fel a napló szerzőjeként. Annak ellenére, hogy a többi kiadvány is hivatkozott arra, hogy „megbízható személytől” származik a diarium, s hogy latinból fordították, csak ez az egy kiadvány utalt a naplóíróra. Johannes Pflieger¹³⁵, aki német katonák táborigazgatójaként érkezett Magyarországra 1662-ben, valóban ott volt Érsekújvár 1663-as ostrom-

mánál. Bizonyítja ezt Pflieger Forgách Ádámhoz a vár feladása után Komáromból küldött levele¹³⁶, valamint egy jezsuita szerzetes Pflieger halálára írt episztolája, melyben arra is utal, hogy Pflieger jelen volt Újvár ostrománál, és meg is örökölte azt.¹³⁷

Az Újvári Diarium tartalma és adatai is azt bizonyítják, hogy írója valóban szemtanúja volt az ostromnak, hiszen olyan eseményeket örökített meg, melyeket csak azt tudhatott, aki a várban tartózkodott az ostrom idején. Erre szemléletes példa az az augusztus 15-i bejegyzés, mely szerint aznap egy Párkánynál török fogságba esett, majd megszökött Walther-lovas azt jelentette, hogy foglyul ejtett társait a nagyvezír kivégeztette. Ezen a híren „felbőszülve Forgách Ádám 40 török fogoly fejét vétette, s a levágott főket kitézette az elővárosban”.¹³⁸

Az Újvári Diarium gördülékeny stílusa, valamint az alapján, hogy néhol előreutalt az eseményekben – Lamberg Máté augusztus 31-i súlyos sebesülésekor például hozzátette, hogy másnap a tiszt behalt sérüléseibe –, feltételezhető, hogy az író utólag öntötte végső formába a történeteket. De az is bizonyos, hogy már az ostrom alatt készíthetett feljegyzéseket, hiszen minden egyes nap legfontosabb eseményeit megörökítette, pontosan leírva a törökök mozgását, a várbeliek eskütételét, annak módját, az időjárási viszonyokat, a tisztek sebesülését, a várvédők hangulatát. Augusztus 23-án arról írt, hogy egy török táboron átjött asszony segítségével csaknem sikerült a nagyvezír sátrát keresztül lőniük. (Erről Esterházy Pál is beszámol)¹³⁹. A napló a súlyos sebesüléseket is pontosan ismertette: augusztus 25-én egy magyar katonának ellőtték a fél orrát, s csak hosszú szenvedés után halt meg, pedig előzőleg már majdnem élve eltemették.¹⁴⁰

A napló is bizonyítja, hogy volt kapcsolata a védőknek a külvilággal, augusztus 26-án kelt feljegyzése szerint a várbeliek hírt kaptak a törökök Zrínyi-Újvár alatti vereségről,¹⁴¹ majd szeptember 5-én azt írja, hogy Nagy János hajdú hozták a hírt, mely szerint már szerveződik Pozsonynál a felmentő sereg. Szeptember 19-én viszont már azt olvashatjuk, hogy a Komáromba küldött katona nem tudott átjutni a török táboron, így rövidesen visszatért.

Az Újvári Diariumból megismerhetjük a várvédők életét is: szeptember 10-én kivégeztek egy őrhelyét elhagyó katonát, szeptember 16-án pedig leégett a Zserotin-bástya egyik épülete. Állandóan visszatérő hír, hogy dolgoznak a török aknászok, s fennáll a várak lecsapolásának a veszélye. A védőket aggasztja továbbá, hogy az ellenség egy „hegyet” emelt a Zserotin-bástyával szemben, ahonnan a védők minden mozdulatát szemmel tudja tartani. Emellett nagy szerencsétlenség is sújtotta a várbelieket: egy katona óvatlansága miatt felrobbant egy lőporos hordó, óriási pusztítást végezve negyven ember halálát okozta a Fridrich-bástyán.¹⁴² A napló természetesen a vár feladásának körülményeit is taglalta. Eszerint, miként a német katonák állították, a magyarok a vár átadásáról kezdtek suttozni, az asszonyok pedig szintén a feladásra kérték Forgách Ádámot, majd amikor a várkapitány elutasította őket, Pio alkapitányhoz mentek, aki esküjükre emlékeztetve őket nemet mondott. Pio szerint ugyanis a hitetlen ellenségnek nem lehet hinni, sőt a parancsnok kardot is rántott az egyik vitatkozóra. De végül a növekvő veszély miatt megegyezéssel feladták a várat¹⁴³, 25-én az esztergomi kapuhoz s a bástyákhoz odaengedték a törököket. Így szeptember 26-án déli 12 óra körül 2472-en szekerekkel és poggyászaikkal kivonultak a várból, majd nem messze a vártól éjszakáztak, s 27-én reggel Komáromba vonultak. A leírás e pár nap bemutatásánál is nagy mértékben egybevágt Esterházy Pál adataival.

A feltűnően sok egyezés alapján – melyekre többször is utaltunk – úgy tűnik, hogy Esterházy Pál művében az érsekújvári ostrom ismertetésekor e naplóra támaszkodott. Hiszen Esterházy – annak ellenére, hogy az ostrománál nem volt jelen, az újvári eseményeket jól informáltan mutatta be. Leírása azokra a részletekre is kiterjedt, me-

lyek csak olyan személy tollából származhattak, aki jelen volt az ostromnál. Az Újvári Diárium adatait ötvözte munkájában, többször ugyan téves dátummal, egy-két napos eltéréssel szerepeltette az eseményeket, de ennek elsősorban az volt az oka, hogy a gördülékény stílusú és olvasmányosságára törekvő Esterházy összefűzte a szerzetes szárazabb, tömörebb, tényszerű feljegyzéseit, sőt ki is egészítette saját ismeretei alapján a naplóíró beszámolóját. A napló szeptember 5-i feljegyzésében például az áll, hogy 140 hajdúnak sikerült bejutnia a várba az esztergomi kapunál, ám csak nagy veszteségek árán tudták átvágni magukat a török táboron, s kapitányuk is odaveszett. Esterházy Pálnál nincs időpont, viszont odaírta a kapitány, Nagy János nevét, akit ő személyesen is ismert. Szintén személyes háttérinformációit fűzte Esterházy a napló szeptember 21-i bejegyzéséhez. A napló szerint a védők lelőttek egy előkelő basát, kinek a zsebében megtalálták a palatinus levelét, melyet Montecuccolinak írt szeptember 16-án. Esterházy Pál nem említett dátumot, de közölte, hogy a vati tiszti névsort tartalmazta a levél.¹⁴⁴ Mindezek azonban nem lényeges különbségek, jól nyomon követhető, hogy Esterházy alapvetően a szemtanú Pflieger adataira támaszkodott, hiszen még a nem pontos dátumhoz kötött részleteket is azonos időben és sorrendben örökítették meg.¹⁴⁵

Nehezen kimutatható viszont, hogy miképp jutott el Esterházyhoz az újvári napló. A két szerző, Esterházy és Pflieger életrajzát vizsgálva több személyes találkozási lehetőséget is feltételezhetünk, ezek közül mégis csak egy bizonyítható: 1646 ősze, amikor az ifjú Esterházy a grazi jezsuita kollégiumban tanult, Pflieger pedig ott tanított.¹⁴⁶ Csatamozgásuk alapján találkozhattak az 1663–64-es háború folyamán is, esetleg már 1663 októberében a császári táborban, vagy közvetlen a szentgotthárdi csata után, bár levéltári forrásokkal ez a hipotézis nem igazolható, nem találtunk Esterházy Pál iratai között Pfliegerre vonatkozót. Leginkább mégis az valószínűsíthető, hogy Esterházy Pál nyomtatványból ismerte meg a naplót. Erre utalhat az a jellegzetes hiba is, hogy a levéltári adatokkal alátámasztható 2472 kivonulóval szemben Esterházy 2422 várvédő távozásáról számolt be, hasonlóképpen az App.H.871. kiadványhoz, bár ez az apró és véletlenszerű hiba nem perdöntő. Viszont ismeretes, hogy Esterházy Johann von Stauffenberg nyomtatásban közzétett jelentésére is támaszkodott a szentgotthárdi csata leírásakor.¹⁴⁷ A korabeli nyomtatványok ismeretét mutatja, hogy Esterházy az Érsekújvárt körülölelő ostromgyűrű leírásakor – mely a naplóban nem szerepelt – szintén hiteles és pontos információkra támaszkodott, amit legkönnyebben német kiadványokból, s a metszetekkel illusztrált röplapokból meríthetett.¹⁴⁸ A korabeli propaganda-irodalom ismeretére utal Esterházynek az olvasókhöz írt előszava is, ahol leginkább az írásban közzétett rágalmak elleni tiltakozásával indokolja művének megírását.¹⁴⁹

Az Újvári Diárium nemcsak mint a várostrom hiteles és részletes leírása értékes, hanem fontos bizonyíték arra is, hogy a korabeli „sajtónak” elsődlegesen nem a befolyásolás volt a célja, hanem a pontos tájékoztatás. Vélhetőleg ez elégitette ki a közvélemény igényét a pontos, sok részletre kiterjedő beszámolókra, hírekre. A napló bizonyíték arra is, hogy nemcsak másodlagos, azaz „hallott” hírek kerültek nyomtatásba, hanem eredeti anyagok is. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert e forráscsoport, a négy napló, ellentétben a többi kiadvány általános hangvételével, nem vádolta a magyarokat a várfeladás kezdeményezésével. A kéziratos napló szeptember 27-nél félbeszakadt, így a vár feladásának feltételei nem szerepeltek a megtalált anyagban.

A napló négy nyomtatott változata közül mindössze az egyik, a „Journal”¹⁵⁰ jelent meg szó szerint a latin fordítás alapján.¹⁵¹ Ezzel szemben a „Diarium”¹⁵² augusztus 15-én kezdte az eseményeket, s a kevésbé fontos részeket kihagyta, hogy olvasmányosabb és érdekesebb legyen a kiadvány. A „Feljegyzések”¹⁵³ című hírlevél is

hasonlóképp rövidített a naplón, de lezárásul közölte a nagyvezír ajánlatát, melyben a neki behódoló Felső-Magyarországnak vallása szabad gyakorlását és kötöttségektől mentes szabadságot ígért. A „Relatio” című nyomtatványban¹⁵⁴ viszont, mivel a kiadók „az ostromban részt vevő jeles személy feljegyzéseit nyilvános közzétételre kiválóan alkalmasnak találták”, hosszan részletezve, majd 20 oldalon adták ki a naplót.

Mivel október végére Érsekújvár ostroma elvesztette aktualitását, így a hírlevél nem tudósítottak már róla: Apafi fejedelem útja került az érdeklődés középpontjába¹⁵⁵, illetve „Apafi fejedelem kiáltványa”, valamint a hadi helyzet újabb fordulatai és leginkább Zrínyi Miklós tevékenysége,¹⁵⁶. Ennek ellenére az újvári ostromra vonatkozó értesülések még sokáig figyelemfelkeltők voltak, s ha nem is a legfrissebb információkat közlő hírlevelekben, de a viszonylag hosszabb, 10 oldalas nyomtatványokban még teret kaptak újvári hírek. Így például egy, a törökök hitvilágát bemutató kis füzet¹⁵⁷ élére, a friss élményekre utalva, a nagyvezír érsekújvári táborában október 28-án kiadott, megbékélést hirdető hitlevele került, amely érdekes és új értesülés is volt.

Egy másik, szintén később, 1664-ben napvilágot látott kiadvány is utalt Újvár ostromára. A „Jelentés a török hadjáratról”¹⁵⁸ című nyomtatvány 1663. júliusától, a törökök belgrádi táborverésétől foglalta össze az év eseményeit. Jellemzője, hogy a nagyobb összefüggéseket, áttekintő adatokat helyezte előtérbe, és sok olyan pontos és lényeges adatot tartalmazott, mely a törökök erejének felméréséhez adott szempontokat. Újvár ostromát nem taglalta, csak összegzően írt róla, a párkányi csata veszteségeit viszont tételesen felsorolta, s az Újvár alá vonuló török csapatok tüzéségének az erejét, s a basák táborainak elhelyezkedését is részletesen bemutatta.

E két hírlevél kettős tendenciát mutat. Mindkettő kapcsolódott Újvár ostromához, hiszen az jó apropót adott, de az egyik inkább „szakszerűbb”, a másik viszont más típusú, általánosabb érdeklődést elégített ki, alkalmazkodva a kereslet sokszínűségéhez.

A fent elemzett 22 hírlevél területileg elszórtan jelent meg, elsősorban a magyar hírekre hagyományosan élénken figyelő dél-német nagyvárosokban: Frankfurtban, Augsburgban és Nürnbergben. De a nyomtatványok nemcsak az adott városban terjedtek el, hanem ezek a kis méretük és terjedelmük miatt könnyen szállítható kiadványok szerte a német birodalomban felbukkantak, sőt távolabbra is eljutottak, ahol lefordítva újra kiadták őket. A kiadók üzleti érdeke is azt kívánta, hogy minél nagyobb példányszámmal, minél nagyobb területet lássanak el, s hogy az adott hírlevelet a lehető leggyorsabban eladják. A „hírlapárusok” pedig a különböző városokban kiadott hírlevelek cserélődését, áramlását biztosították. E kiadványok gyors és érdekes hírei alkalmasak voltak arra, hogy felkeltsék és fenntartsák az érdeklődést, majd kihasználva a fokozottabb figyelmet, a kiadók újabb nyomtatványokkal még több információt tegyenek közzé. Megállapíthatjuk, hogy bár tettenérhető a torzítás, az esetleges befolyásolási szándék, mégis alapvetően a tájékoztató jelleg dominált. Ám azt is figyelembe kell vennünk, hogy ebben az óriási hirdőmpingben az ostromot jórészt katonai vonatkozásaiban mutatták be, csak kisebb részben fordultak elő politikailag fontos tudósítások. A pontos hadi hírekből olyan hasznos értesülések is kiolvashatóak voltak, melyekből a törökök hadi potenciálját, a hadsereg korszerűségét, támadási stratégiáját is felmérhették.

Miért voltak olyan népszerűek ezek a nyomtatott hírlevelek? Mert hogy népszerűek voltak, azt mutatja a kiadványok nagy száma. Az olvasók – s mint láttuk a nem olvasók is – nemcsak gyors híreket kaphattak a hírlevelek által, hanem e gyors hírek révén árnyalt és teljes képet Érsekújvár ostromáról. S mivel a hírlevelek készítői értettek az információ „tálalásához” is, az ostrom izgalmas és tragikus eseményei szinte az olvasók (befogadók) szeme előtt peregtek le.

Periodikák és egyszeri kiadványok

Bár a korabeli propaganda legelterjedtebb eszköze a rölap és a nyomtatott hírlévlé volt, a teljes képhez hozzátartozik még néhány „sajtótermék”. Már ekkor működtek szerte Európában hetilapok, azaz általában hetente egyszer, mindig a hét adott napján megjelenő újságok. Elger Blühm és Elsa Bogel 3 kötetes forráskiadványukban negyvenkét, 1663-ban létező újságot katalogizáltak. Ezek közül az újságok közül igen sok példány elveszett, így teljes képet nehéz alkotni róluk, ám 15-nek megtalálhatók az 1663-as számai.¹⁵⁹ Biztosra vehető, hogy ezeknek is vannak Érsekújvárra vonatkozó tudósításai.¹⁶⁰ A hetilapok vizsgálata várhatóan sok új eredményt hoz majd, így például segítségükkel meghatározható lesz az információ áramlásának gyorsasága.

Léteztek emellett évente kétszer, a tavaszi és őszi nagy vásárookra kiadott, az előző félév eseményeit összefoglaló nyomtatványok is. Jacobi Franci álnév alatt hosszú évekig jelent meg a frankfurti vásárra a „Történeti beszámoló” című nyolcvanoldalas füzet, melynek 1664-es húsvéti száma mintegy tizenkét oldalon tudósított Érsekújvár 1663-as ostromáról, ismertette Forgách Ádámnak a császárhoz írt levelét, mellyel ügyes fogásként egyszerre közölték új szenzációt, és visszatekintő összefoglalást.¹⁶¹ Félévente adták ki a már említett Diarium Europaeumot is, mely a világ minden tájáról összegyűjtve az információkat és eredeti dokumentumokat a legtöbb hiteles anyagot tartalmazta. E 38 kötetes, könyvnyi almanach 1658-tól jelent meg Frankfurtban a „történelmet szerető olvasók” számára.

A Diarium egy-egy kötete 600 oldal terjedelmű. Az 1663. év őszi félévérel megjelent almanach mintegy 150 oldalon foglalkozott Érsekújvár ostromával, de nemcsak napról napra tudósított az eseményekről, hanem több katonai jelentést is közzétett, például a párkányi csatáról három beszámolót is közölt. Izgalmas kérdés, hogy kinek íródott ez a világ minden tájáról részletes leírást kínáló grandiózus alkotás. A frankfurti vásár fontos esemény volt, rengeteg embert vonzott távoli vidékekről is, tehát sokakhoz juthatott el ez a kiadvány. Emellett szólt a regensburgi birodalmi gyűlésre érkezőknek is, hiszen a kiadvány tartalmazta a birodalmi gyűlés idejére Regensburgra vonatkozó szabályokat is. Sőt még árjegyzéket is közölt, ételektől kezdve a fogadók átlagos áráig, nehogy az idegent becsapják a helyiek. Ez azért lehet fontos, mert segít az olvasói kör behatárolásában, hiszen az igazán jómódúaknak e részletekkel nem kellett bajlódniuk. Ugyanakkor valószínű, hogy a kiadvány sokba kerülhetett, ami viszont szűkíti a feltételezhető vevők táborát. A Diarium Europaeum gazdag anyagát még nem használták fel a kutatók, pedig nemcsak mint „sajtótermék” fontos forrás, hanem sok dokumentum egyedüli megőrzője is.

Az 1663–64-es háború ismét Magyarországra irányította a világ figyelmét, nemcsak nagyszámú pamflet, politikai röpirat jelent meg, elemezve a török elleni harcok eredményét, következményeit, az elszalasztott nagy lehetőséget, hanem sok, a magyar királyságot bemutató, „ismeretterjesztésre” törekvő könyv is. Mivel e műfaj „nehézkesebb”, kiadása több időt vett igénybe, a könyvek 1664-ből származnak, s ezért már a következmények tükrében látatják az Érsekújváron történeteket. Korábbi, Magyarország történetét leíró munkákat adták ki újra, hozzátoldva a legutóbbi eseményekről szóló híreket. Martin Zeiler 1660-ban kiadott „A Magyar Királyság leírása” című munkáját 1664-ben újból megjelentették, s a városok és várak leírását kiegészítették az 1663–64-es háború következményeinek bemutatásával. E lipcsei könyv függelékként egy frankfurti őszi jelentésre hivatkozva a már említett Újvári Diariumot is megjelentette. Nürnbergben pedig Johann Hofmann „A Magyar Királyság új és rövid leírását” (Neue und kurze Beschreibung des Königreichs Ungarn) adta ki 1664-ben, s a híres városok és erődök bemutatásakor kiemelte a legújabb eseményeket. Napvilágot látott az „Ortelius Redivivus et Continuatus”, mely a híres munka első köteté-

nek, a Magyarország történetét 1395–1607 között bemutató résznek folytatása, az előzőhöz méltó részletes és elfogulatlan tájékoztatással. Wilhelm Serlin 1665-ben „Hungarische-Siebenbürgische Chronica” címmel jelentetett meg egy összefoglalást Magyarország történetéről a kezdetektől egészen az 1664-es eseményekig, felhasználva, sokszor átvéve az általa kiadott Diarium Europaeum anyagát is. Johann B. Schönwettters frankfurti kiadványában (Neue Ungarische-Siebenbürgische Chronic) viszont csak Magyarország természetföldrajzának és történelmének I. Istvántól I. Lipóig terjedő bemutatását olvashatjuk, az 1663–64-es háborúra nem tért ki, csak külön mutatóban sorolta fel az akkor elvesztett várakat. A Matthaus Merian által kiadott „Theatrum Europaeum”¹⁶², bár sok anyagot tartalmaz kilencedik kötetében az 1660–1665 közötti eseményekre vonatkozóan, azonban jellegénél fogva nem tartozik ide, mivel csak 1669-ben jelent meg e kötete, tehát nem közvetlen az események utáni propaganda terméke.

A kiadók minél több, minél színesebb hírek lehetőleg látványos megjelenítésével törekedtek az „olvasóközönség” megnyerésére. Erre szemléletes példa Martin Zimmermann 1665-ben megjelent könyvecskéje, mely több műfaj érdeklődést felkeltő tulajdonságait ötvözte. „Nevezetes história” című munkájában 22 metszet segítségével jelentette meg az 1663–64-es háború történetét. A figyelemfelhívó képi információ mellett rövid, lényegretörő leírásokat közölt magyarázatul, melyek segítségével a könyveknél szokásos módon teljes összefoglalást is adott a Magyarországon történt eseményekről, a szentgotthárdi csatáig. Metszetanyagában Érsekújvár ostromát is bemutatta, egy képbe sűrítve az ostrom ábrázolását és a várvédők kivonulását.¹⁶³

Ezek az összefoglalások – annak ellenére, hogy felhasználták az újságok információit – már más típusú médiát képviseltek időbeli eltolódásuk miatt, mégis szerepük kiemelkedő, hiszen későbbi kiadványok visszatekintéseikben leginkább egykorú könyvekből merítettek.

Az aktuális híreket rendszeresen továbbító elsődleges hírközlő formákra ráépültek a korabeli propaganda nyomtatott termékei, melyek elsődleges célja nem a tájékoztatás, hanem a történetek bizonyos politikai szempontok szerinti magyarázatával a vélemények befolyásolása volt. Ezek a kiadványok szintén nem a friss hírekre épültek, sokkal inkább utólagos magyarázatokkal szolgáltak. Így Érsekújvár ostroma a pamfletekben és röpiratokban az 1664-es hadi és politikai események tükrében jelent meg, miként a bevezetőben említett jellemző példában is.

A propaganda azonban nemcsak nyíltan jelentkezett, hanem leggyakrabban ártételesen. Propagandisztikus céllal jelentették meg azt a korabeli kártyajátékon alapuló párbeszédű „Labet-Spiel”-t¹⁶⁴ is, melyben Európa uralkodói, hatalmai próbálták nemzetközi összefogás megteremtésével megtalálni a „gyógymódot a jelenlegi magyarországi helyzet orvosolásához”. A Magyar Királyságot Zrínyi Miklós és a magyar rendek mellett, Forgách Ádám képviselte, aki először Újvár feladása miatti szegye-nyében visszaadta a szót, majd másodsorra saját példájára hivatkozva sürgette a külföldi segítséget. E formailag is bravúros pamflet olyan verssel zárult, mely részletesen felsorolta, hogy Portugáliától Moszkváig és Franciaországtól a svédekig, melyik állam mivel járulhatna hozzá a törökök kiűzéséhez. Ez a játék-jelenetbe bújtatott agitációs röpirat azért is figyelemre méltó, mert a kártyajátékot használja keretként és szimbólumként, ami könnyen érthető és populáris forma, tehát szélesebb körnek szólhatott.

Míg a Habsburg Birodalom országaiban fontos tényezőnek kell tekintenünk a hatalom közvetlen érdekelttségét a háborúval kapcsolatos hírek áramlásában, addig például a londoni újságok e tárgyú hírei már nem a hatalom érdekéből fakadtak elsődlegesen. Az angol kiadványok azért is fontosak, mert míg német területeken az eltérő mértékű, de mégis közvetlen érintettség is lehetett a propaganda mozgatórugója, addig

Angliában ez már nem olyan jelentős a tájékoztatás irányításában, s ez közvetetten a közvéleményre bizonyíték, hiszen ezek szerint e kiadót elsődlegesen az érdeklődésre építő üzleti érdek motiválta.

Angol hetilapok

Az 1663–64-es év Magyarországra vonatkozó angol kiadványokra már felhívták a figyelmet¹⁶⁵, utalva Érsekújvár ostromával foglalkozó füzetekre is, melyek 20-30 oldalon számoltak be Újvár ostromáról és feladásáról. Nemcsak „alkalmi írások” szóltak a magyar eseményekről, hanem napi, illetve heti hírekben is tudósítottak róluk. Londonban ekkor már jó ideje működtek hetilapok, melyek az angol belpolitika hírei mellett a világ minden tájáról, európai, afrikai és ázsiai területekről is közöltek értesüléseket.

A közvéleményt alkotók körének meghatározásához fontos új aspektus, ha az újságok hirdetéseit vizsgáljuk. Belőle arra következtethetünk, hogy nem elsősorban a társadalom elitjének, hanem inkább a széles közép rétegeknek szóltak. Hiszen itt hirdett egy mesterember, aki szökött legényét kereste, egy kereskedő, aki számlakönyvét veszítette el. De természetesen hirdetett maga a kiadó is, megjelenő vígjátékokra s angol komédiák színpadi előadására hívta fel olvasói figyelmét. S már 1663 őszén „reklámozták” az Érsekújvár ostromát az Újvári Diarium alapján bemutató „A Brief Accompt of the Turks Late Expedition” című munkát is.¹⁶⁶

A *The News* és a *The Intelligencer* című hetilapokat, melyeket 1663. augusztus közepétől jelentettek meg a *Mercurius Publicus* és a *Kingdoms Intelligencer* folytatásaként, azzal a szándékkal adták ki, hogy „meggátolják a hamis hírek terjesztését, s jól és részletesen tájékoztassák az embereket”. Ezek az újságok Érsekújvár ostromáról fontos európai hírközpontok: Frankfurt, Hamburg, Nürnberg, Köln, Regensburg, Párizs, Bécs híreit vették át, de sokszor utaltak arra is, hogy nem sikerült biztos információt szerezni, így kénytelenek a „röpke szóbeszéd” híreire támaszkodni. A térbeli és időbeli eltolódások következtében a történetek ha nem is torzultak, de vesztek tény-szerűségükből. Érdekes kettősség jellemezte az angol híradást. Általában a cikkek első fele kedvező helyzetet sugallt, jó ellátásról, megfelelő felszereltségről, s bátor védelemről számolt be, de a lezárásban a minél előbb szükséges beavatkozást, segélynyújtást sürgette. Az angol újságok vizsgálatánál nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy nem semleges szemlélője a törökellenes harcoknak, hiszen a szövetségekben Angliával s annak tengeri hatalmával is mindig számoltak.

Bár e tanulmányban elsősorban német, és kisebb részben angol nyelvterületek anyagát vizsgáltuk, bizonyos, hogy Érsekújvár 1663-as ostromának nagy visszhangja volt itáliai vidékeken is. Hiszen a világ minden pontjával összeköttetésben álló nagy kereskedő városok egyben fontos hírközpontok is voltak, s érzékenyen reagáltak a külpolitikai eseményekre. Emellett Velence közvetlenül is érintve volt e háborúban, hiszen 1645 óta folyt küzdelme a török birodalommal Candiaért. S egyebek mellett az angol újságok utalásaiból is tudjuk, hogy Franciaországban is megjelentek rölapok és pamfletek magyarországi, köztük újvári hírekkel.¹⁶⁷

A nemzetközi segítség megérkezése: 1663 késő őszén előbb az egyes birodalmi fejedelmek csapatainak, majd a Rajnai Szövetség német hadainak, végül a francia csapatoknak megjelenése, és bekapcsolódása a török elleni küzdelmekbe méginkább tágította az összefogás horizontját, s Magyarország a visszafoglaló háborúk idejéhez hasonlóan – bár némileg kisebb mértékben – az európai érdeklődés középpontjába került.

Közvélemény és propaganda – konklúzió

E nagyszámú 1663–64-ből származó sajtóorgánium áttekintése után bizvást mondhatjuk, hogy létezett már a koraujkorban propaganda, s kialakult befogadó közege és közvetítője, a közvélemény. A propaganda már polgárjogot nyert fogalom a 17. századra vonatkoztatva. Ez a minden lehetséges módon működtetett fegyver a reformáció és az ellenreformáció küzdelme során alakult ki, s tájékoztató és befolyásoló szerepét csak tovább erősítette a 16–17. század viszontagságos történelme. Közben tartásában, az információ birtoklásában már a koraujkorban is érdekelt volt a hatalom, annak ellenére, hogy még csak születőfélben volt a nyilvánosság politikai szerepe.

Konkrét példánk esetében, az Érsekújvár 1663-as ostromával kapcsolatos kiadványok nagy számában is egyrészt a jól működő propagandagépezet bizonyítékát láthatjuk. Ám azt, hogy kinek az irányításával kerültek nyilvánosságra a történetek, nehéz meghatározni. A tájékoztatás érdekében állt egyrészt Lipót császárnak, aki december 22-én vonult be a már hosszabb ideje üléselő regensburgi birodalmi gyűlésre, hogy a török elleni háborúhoz pénzt és katonai segítséget kérjen. A császárnak szüksége volt a Türkenhilfe összegére, és az Udvar békepolitikáját is lepleznie kellett. Erre alkalmas volt Érsekújvár elvesztésének ténye, mert bizonyította a törökök erejét, így pénzügyi támogatást eredményezhetett, másrészt a törökkel való kiegyezés politikáját is igazolhatta. A tájékoztatás emellett érdeke volt a Rajnai Szövetségnek, mint a készülődő nemzetközi törökellenes összefogás mozgatójának. De segítette Zrínyi Miklós és Wesselényi nádor törökellenes tevékenységét is, mert nekik is érdekük volt, hogy Nyugat-Európa figyelmét Magyarország felé fordítsák. Ezért ment Bory Mihály a vati hadi mustráról egyenesen Regensburgba, ahol szeptember közepén a nádor megbízásából a Német Birodalom segítségét kérte a török ellen. Ám e sokféle érdek hiába működtetné a fent megismert alapos propagandát, ha nem állna a túloldalon az információt befogadni kész érdeklődés. Nem szabad tehát csak a direkt érdekek megnyilvánulásának vélni az Újvárra vonatkozó híradatot. Sokkal inkább annak a nyilvánvaló bizonyítékaként szolgál, hogy már kialakulóban a 17. századi közvélemény, melynek oly nagy a hírigénye, hogy csak jól szervezett gépezet tudta ellátni.

A 30 éves háború idején már olyan jól szervezett szerkesztőségek működtek, melyek az újságkiadás egész folyamatát végigvitték a hírek beérkezésétől, szerkesztésétől a szedésig, nyomtatásig.¹⁶⁸ Az újságírók pedig városokon belül, sőt azokon túl is terjesztették az egész világról származó nyomtatott híreket. Az egy-egy aktuális eseményt, kuriózumot rendszertelenül megjelentető nyomtatványok mellett kialakultak a rendszeres tájékoztatás formái, s kialakult az a mechanizmus, mely híreket begyűjtött, közzétett és terjesztett kiépített csatornákon. Érdekes kettősséget figyelhetünk meg: egyrészt a hatalom által tudatosan továbbjuttatott információk nyomtatásban való megjelenését, másrészt egy alulról szerveződő hírlánc kialakulását, melyben katonailag nem oly fontos, de sok olvasót vonzó hírek láttak napvilágot. Tehát az üzleti érdek is működtetett egy információs láncolatot, melynek segítségével még több és sokszínűbb kiadvánnyal tudták ellátni az olvasóközönséget. Az egyre jobb technikai színvonalú, s egyre nagyobb kiadók pár napon belül piacra tudták dobni kiadványaikat, melyekkel nemcsak az adott várost, de a távolabbi vidékeket is el tudták látni.

Természetesen a befogadó közeget nem egységesíthetjük, hiszen érdekelttségétől, tájékozottságától, társadalmi pozíciójától függően igény szintje különböző. Az érsekújvári hírek esetében is jól látható volt, hogy a kiadók igyekeztek minél több réteg kíváncsiságát kielégíteni. A múlt, biztos információt igénylő olvasók számára jelentek meg a pontos híreket közlő tudósítások. A politikailag is fontos hírek mellett, esetleg ugyanazon a röplapon, nyomtatott hírlevelen is nagy teret kaptak a polgárság kevésbé művelt rétegeinek szóló hírek is, melyek kuriózitásukkal, érdekességükkel a várvédők

mindennapjainak bemutatásával, az események képi megjelentetésével keltették fel az olvasók figyelmét. Nem véletlen, hogy a legtöbb kiadvány arról a naplóról készült, mely mindkét igényt kielégítette, tehát pontos információkat és érdekes, színes részleteket egyaránt közölt. Megfigyelhető az a tendencia is, hogy a históriás énekek szerepét a hiteles és tényyszerűsége törekvő újságok vették át, melyek feladata, hogy minél jobban és minél gyorsabban információhoz juttassák közönségüket.

A rohamosan fejlődő Európában a hírigény fokozatos szélesedése mellett egyre inkább természetes elvárássá vált az olvasni tudás, amint azt Abraham Aubry egyik tanító célzatú, fiatalokat nevelő rölapja is sugallja¹⁶⁹. A kép középpontjában egy szépen zöldellő nagy fa áll, melyet fiatal emberek vesznek körül. Csakhogy ez a cím szerint „mindenkor divatos fa” nem gyümölcsöt terem, hanem házasságra érett fiatal lányokat. Ezek a női szerepre felkészített ifjú hölgyek nemcsak hímezni és zenélni tudnak, hanem közülük többen olvasnak is, amit mások érdeklődve hallgatnak. Tehát nemcsak az olvasni tudás, hanem a világ eseményei iránt való érdeklődés is követelmény volt egy házasulandó művelt leány számára.

Látnunk kell, hogy a 16–17. században is ugyanolyan élénken érdeklődött mindenki egy háború kimenetele, gazdasági konjunktúra, belpolitikai események és szenzációs történetek iránt, mint a későbbi korokban.

Az újvári ostromról napvilágra került nyomtatványok nagy száma egyrészt jól szemlélteti, hogy a 17. század közepére már kialakult gépezet szolgálta a tájékoztatást, s ezáltal a korabeli közvéleményt, másrészt azt példázza, hogy a török által megcsonkított Magyarország is szervezete maradt a korabeli Európának.

Jegyzetek

1. „Ezen idők módja szerint való Mars” (La Mars de la Mode, App.H.971.) fordította: Tóth Réka. In: Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Zrínyi Könyvtár III. Főszerkesztő: Klaniczay Tibor, Szerkesztő: Kovács Sándor Iván. Bp., 1989. (333–385.) 345. (a továbbiakban: Zrínyi Könyvtár)
2. App.H.934. „Traurige Kurtzweil, oder Türkischer Zeitvertreiber, zwischen zweyen unlängst aus Ungarn nach Constantinopel entführten ...” utal rá Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. 111. (A továbbiakban Köpeczi 1976); App.H.908. „Glück und Unglück Teutscher Waffen wider den Türcken ...” és App.H.935. „Unlängst gepflogene Unterredung eines führnehmern Ungarn, und Teutschen Cavalliers ...”. Köpeczi 1976. 112.; A barokk „beszélgetésjátékokról” (Gesprächspiele) és a forma szerepéről Németh S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról (Johann Georg Schielen írásai, 1683) ItK 1994/1. (1–18.) 2–3.
3. Magyar Értelmező Kéziszótár. Budapest, 1972. 793. A történeti közvéleményről: Bauer, Wilhelm: Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen. Tübingen, 1914.; Uő.: Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. Potsdam, 1929–30.; Zöllner, Erich: Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs. Wien, 1979. Ukena, Peter: Tagesschriftum und Öffentlichkeit im 16. und 17. Jahrhundert in Deutschland. In: Presse und Geschichte Beiträge zur historischen Kommunikationforschung. München, 1977. 35–53. Angelusz Róbert: Kommunikáló társadalom. Bp., 1983.; Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp., 1971., 1993., Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Síralmas Panasz keletkezéstörténete Bp., 1973.
4. Sporhan-Krempel, Lore: Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700 /Nürnberger Forschungen 10/. Nürnberg 1968. 74.

5. Benda Kálmán: A törökkor német újságírodalma, A XV–XVI. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. Budapest, 1942. 21. (A továbbiakban: Benda 1942)
6. Vö.: Grothaus, Maximilian: „Der Erbfeind christlichen Namens”. Studien zum Türken-Feindbild in der Kultur der Habsburger-Monarchie zwischen 16. und 18. Jahrhundert. Graz, 1986. Özyurt, Senol: Die Türckenlieder und das Türckenbild in der deutschen Volksüberlieferung von 16. bis zum 20. Jahrhundert. München, 1972. Goellner, Carl: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts, 2 Bde. Bukarest–Baden-Baden 1968.
7. Erre jellemző példa, hogy az érsekújvári híreknél is feltűnik a mohácsi csata óta kísértő kettős, sablonos kép a magyar katonákról: egyrészt dicsérik a bátorságukat, harci erejüket, másrészt viszont hűtlenséggel és gyávasággal vádolják őket. Benda, 1942. 63–64.
8. A magyar eseményekről szóló korabeli propagandáról már születtek összefoglalások: Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. Budapest, 1937.; Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a 17. századi olasz közvéleményben. Pannonhalma, 1942. Köpeczi 1976; Bene Sándor–Borián Gellért: Zrínyi és a vadkan. Bp., 1988. R. Várkonyi Ágnes: Búcsú és emlékezet – A visszavonuló török képe a magyar közvéleményben. Keletkutatás, 1988. 1.sz. 3–24.
9. Vö.: Vocelka, Karl: Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612). Wien, 1981.; Brednich, Rolf Wilhelm: Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15–17. Jhs. Baden-Baden, 1975.; Kunzle, David: History of the Comic Strip I. The Early Comic Strip, Narrative Strips and Picture Stories in the European Broadsheet from c. 1450 to 1825, Berkeley, 1973.; Zimányi Vera: Lepanto, 1571. Bp., 1983.; Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen – Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986. (a továbbiakban: Galavics); Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században Bp.1973.; Uő.: Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungskriege in Ungarn Bp.1987. Franz Bosbach (Hg.): Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit. Köln, Weimar, Wien 1992.
10. Vitnyédi István levelei. közli: Fabó András. In: Monumeta Hungarica Historica XV–XVI. Pest, 1871. XVI. 306. levél 85. (A továbbiakban: Vitnyédy)
11. Vö.: Eickhoff, Ekkhardt: Venedig, Wien und die Osmanen (Umbruch in Südosteuropa 1645–1700). München, 1970.
12. R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. In: Magyarország keresztútjain (Tanulmányok a 17. századról). Budapest, 1978. 175–229. 192.
13. Magyarország története (1526–1686). Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál Szerkesztette: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. III/2. 1091–1122. A vonatkozó részeket R. Várkonyi Ágnes írta. (A továbbiakban Mo. története)
14. Mo. története 1105.
15. Vitnyédy Szuhaynak 1662. október 17. In: Vitnyédy 227. levél XV. 236.
16. R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások – Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Budapest, 1984. 39. (a továbbiakban: R. Várkonyi) Mo. története 1107–1108.
17. Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–64. Fordította: Karácsony Imre. Budapest, 1985. (2. kiadás) 296–297. (A továbbiakban: Evlia Cselebi); Rozsnyai Dávid úgy véli, Győr megtámadásának költött híre „csak praetextus vala”. In: Rozsnyai Dávid az utolsó török deák történeti maradványai. Kiadta: Szilágyi Sándor. MHH. II/8 (Írók). Pest, 1867. 322. (A továbbiakban: Rozsnyai). Rasid effendi leírása: Thúry József: Az 1663–64. évi hadjárat Rasid effendi nyomán. Hadtörténeti Közlemények 1890. 372–373. (A továbbiakban: Thúry)

18. Thúry 499. A hadbahívó levelekről és az erdélyiek halogató magatartásáról: Bethlen János: Erdély története 1629–1673. Fordította: P. Vásárhelyi Judit, az utószót és a jegyzeteket írta: Jankovics József. Bp. 1993. 153–168. (a továbbiakban: Bethlen)
19. R. Várkonyi 1984. 40.; Apafi útjáról: Ceglédi István: Apafi Mihály Érsekújvár alá menetele 1663-ban. Közli: Szilágyi Sándor. In: Új Magyar Múzeum 1859. 2. füz. 49–64. Újra közli: Új Magyar Múzeum, 1860. II.III. 89–145.
20. Mo. története 1105.
21. Perjés Géza: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In: Zrínyi Könyvtár 50. (A továbbiakban: Perjés 1989.)
22. Luzenicki, Jacobus – Küssel, Mattheus: Perzeusz megszabadítja Andromedát. Fabricius János tézislapja Forgách Ádám tiszteletére a nagyszombati egyetemen, 1663. In: Galavics 66.kép; A tézislapról: R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Vénus. Bp. 1987. 175.
23. Forgách Ádám (1601–1681) Forgách Zsigmond nádor fia. Kora vezető arisztokratái közé tartozott, s ő is tagja volt Esterházy Miklós, majd Pálffy Pál körének. Grázi és itáliai tanulmányai után rövid ideig az Udvarban élt, 1640-ben grófi rangot kapott. 1643-ban kassai főkapitánnyá nevezték ki, de Kassát 1644-ben feladni kényszerült I. Rákóczi Györgynek. 1652-ben Érsekújvár, így Felső-Magyarország főkapitányává nevezték ki, s ő vezette a vezekényi csatát. Érsekújvár feladása után a katonai pályát elhagyta, s politikaira lépett. 1670-ben országbíróvá nevezték ki. Vö.: Bártfai Szabó László: A Hunt-Pázmán nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910. 501–503.
24. Esterházy Pál szerint kb. 5000-en voltak a védők, melyből mintegy 1300 volt magyar katona. Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Sajtó alá rendezte és fordította: Iványi Emma, szerkesztette: Hausner Gábor. In: Zrínyi Könyvtár 125. (A továbbiakban: Esterházy Pál); Magyarország történelmi kronológiája 3500 főnyirek írja a védők számát. Főszerk.: Benda Kálmán II. Bp. 1983. 481. Haiczl Kálmán 3000 gyalogost és 500 lovast említ: Haiczl Kálmán: Érsekújvár múltjából. Érsekújvár, 1932. 181. (a továbbiakban: Haiczl)
25. A török hadsereg létszámáról eltérőek a becslések, legfőképp azért, mert a sereg az újabb beérkező hadakkal állandóan növekedett menet közben. Budán, majd Érsekújvárnál csatlakozó erdélyi, moldvai, havasalföldi és tatár sereggel együtt Perjés Géza szerint 150 000 főre becsülhetjük a Magyarországon operáló hadsereg létszámát. Perjés 1989. 42.
26. Szécsény, Palánk, Buják, Komjáti, Nógrád, Gyarmat és két fontos vár Nyitra és Léva adta meg magát. Mo. története 1107.
27. Balázs György: Érsekújvár várépítési rendszere és katonai szerepe Hadtörténelmi Közlemények 1888. 199. (a továbbiakban: Balázs)
28. E kérdésekkel „Érsekújvár ostromának és feladásának vizsgálata” című dolgozatomban foglalkoztam. XX. Országos Diákköri Konferencia, Humán Szekció. Szeged, 1991. április
29. Vö.: Apponyi Sándor: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I–II. kötet Bp., 1900–02. Hungarica Ungarn betreffende im auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III–IV. Bd. Neue Sammlung I–II. Besorgt von L. Dézsi. München, 1925–27. Hubay Ilona: Röplapok, újságok, röpiratok (1480–1718). Magyar vonatkozású röplapok az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp., 1948. (a továbbiakban: Hubay)
30. Mo. története 1110.
31. Bogel, Else – Blühm, Elgar: Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts 2.Bde (Studien zur Publizistik Bremen, R.17). Bremen, 1971. (a továbbiakban: Bogel–Blühm)

32. Chartier, Roger: Die Praktiken des Schreibens; In: Geschichte des privaten Lebens 3. Band. Von der Renaissance zur Aufklärung. Herausgegeben von: Ariès, Philippe und Chartier, Roger. Paris, 1986. München, 1991. 130. (a továbbiakban: Ariès–Chartier)
33. Aymard, Maurice: Freundschaft und Geselligkeit; In: Ariès–Chartier 454.
34. Coupe, William: The German illustrated Broadsheet in the seventeenth century. Historical and Iconographical Studies. Baden-Baden Bd.I. 1966, Bd. II. 1967.: Bd. II. 48. kép; Brednich 1975. Abb. 135., R. Várkonyi Ágnes: Buda visszavívása, 1686. 9.
35. Röpl.632. Warhafftige Beschreibung (von der Belägerung / Accord und Übergab der Vestung Neuhausel
36. Deutsche Drucke der Barock (1600–1720) von Bircher, Martin: Katalog der Herzog August Bibliothek. Wolfenbüttel, 1977 Hohenemser, Paul: Stadtbibliothek Frankfurt am Main. Flugschriftensammlung Freytag, Gustav. Frankfurt, 1925.; Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700 Wiesbaden, Volume 1. (1600–1615) 1985., Volume I. 2. (1616–1619) 1986. Harms, Wolfgang: Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jhs. Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Kommentierte Ausgabe bisher Bände. 1–4 Tübingen I–IV. 1980–89.; (a továbbiakban: Harms) Coupe.
37. Valószínűleg egy ilyen „közszemlére” kitett röplapot ábrázolt id. Pieter Bruegel „Farsang és böjt harca” című képén. Nagyításban látható: Gibson, Walter S.: Bruegel. London, 1993. (Reprinted) 51.
38. Borsa Gedeon és Helmut W. Lang szóbeli közlése alapján, szívességüket ezúton is köszönöm.
39. Vö.: Harms. I–IV.; Drugulin, Wilhelm: Historischer Bilderatlas Verzeichnis einer Sammlung von Einzelblättern zur Cultur- und Sittengeschichte vom 15. in das 19. Jh. I–II. Leipzig, 1863. Hildesheim, 1964. (a továbbiakban: Drugulin); Schottenloher, Karl: Flugblatt und Zeitung Ein Wegweiser durch das gedruckte Tagesschriftum Berlin, 1922. 275–282.
40. App.H.867. Brief Accompt of the Turks Late Expedition. London, 1664. Előterben IV. Mohamed szultán fiktív portréja, a háttérben Newhausel felirattal egy vár ostroma. Megjelent: Cennerné Wilhelmb Gizella: A londoni Zrínyi-portré és ikonográfiai rokonsága. In: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. Zrínyi Könyvtár II. Főszerkesztő: Klaniczay Tibor. Szerkesztő: Kovács Sándor Iván Bp., 1987. /369–390./ VI. kép 376. (a továbbiakban: Zrínyi Könyvtár II.)
41. App. 2641. IV. 1663–64. Megjelent: Zrínyi Könyvtár II. 87.
42. Zavadova – Jancova, Katarina: Verny a pravy obraz slovenskych ziest a hradov, ako veh znazornili rytci a ilustratori XVI, 17. a XVIII. storoci. Bratislava, 1974. (a továbbiakban: Zavadova) A katalógus Érsekújvárra vonatkozó része: 353–420. sz. 75–79.
43. Ledentu, Johann: Regni Hungariae Confinia Delineata Das ist Dess löblichen Königreichs Hungarn Granitz Heusser Abriss Wellche abgezeichnet worden aus befelch ... Ferdinandi des III. im Jahre 1639 ... Österreichische National Bibliothek Handschriften Sammlung Ms. Cod.8623.
44. I. sz. „Der weitberühmten Ungarischen Vestung Neuheusel (Eigentliche Abbildung / mit ihren Schantzen (und Gräben / und wie solche von denen Türcken belagert und gestürmet wird.” MNM TKCS 54434 (kép)
45. Esterházy Pál 124.
46. Forgách Ádám Wesselényi Ferenchez nádorhoz 1663. aug.7-én írt levele Hadtörténelmi Közlemények. 1893. 719–720. valamint App.H.861.

47. II. sz. „Der weitberühmten Ungarischen Vestung / Neuheusel / Eigentliche Abbildung / mit ihren Schantzen / und Gräben / und wie solche von denen Türcken belagert und gestürmet wird. Nach dem rechten Original.” OSZK App.M.352.
48. III. sz. „Der weitbrühmten Ungarischen Vestung Neuheusel Eigentliche Abbildung / mit ihren Schantzen / und Gräben / und wie solche von den General Forgátsch den Türcken mit Accord ist übergeben worden. Nach dem rechten Original.” MNM TKCS T 266
49. Abraham Aubry frankfurti műhelyéről: Thieme, Ulrich – Becker, Felix: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Bd. 1–37. Leipzig, 1907–50. II. 230–231.
50. IV. sz. „Der weitberühmten Ungarischen Gränz-Vestung Neu-Häusel/ Eigentliche Abbildung / mit ihren Schanzen / und Gräben / und wie solche von denen Türcken belagert und gestürmet wird. Harms II, 358. 613.
51. V. sz. „Der weit-berühmten Ungarischen Vestung Neuheusel Eigentliche Abbildung / mit ihren Schantzen / und Gräben / und wie solche von denen Türcken belagert / und gestürmet worden. MNM TKCS T 8350
52. Elias Welhöffer, Augsburg tätig: 1650–1681 Benzing: Die Deutschen Verleger des 16. und 17. Jh. Nála készült két Zrínyi Miklóst ábrázoló fametszetes nyomtatvány is: App. M. 481. és App. H. 936/a. Kiadványai: Drugulin II. 2420, 2553, 2827, 2918, 3014
53. Esterházy Pál 127.
54. Diarium Europeum oder Kurze Beschreibung denkwürdigster Sachen so sich in Frieden- und Kriegs-Geschäften in Europa von Jahr 1657 bis ins Jahr 1679 von Martin Meurer. Frankfurt, 1659. 1–38. Bande (Wilhelm Serlin) 10. rész Frankfurt, 1664. VI. (a továbbiakban: Diarium Europeum); Bubics Zsigmond boroszlói könyvkereskedés példányának tartja a I. II. III. sz. röplapot. Bubics Zsigmond: Magyarországi várak és városoknak a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában létező fa- és rézmetszetei. Budapest, 1880. 124., 125, 130. Ezt a nagy távolság megkérdőjelezi, hiszen frankfurti és augsburgi műhelyekkel mutatható ki a kapcsolat.
55. VII. sz. „Il vero disegno della Piazza di Naiaisuel conforme l' Originale mandato del Governatore di Comorra...” MNM TKCS T 8800 (kép)
56. VIII. sz. „Plan der Belagerung von Neuhäusel” Österreichische Staatsarchiv Kriegsarchiv Kartensammlung HKR Expedit H III. c 30–50.
57. Esterházy Pál 127.
58. Forgách Ádámot, miután elfogták Győrben, egy évig vizsgálati fogságban tartották. Vallatási jegyzőkönyvének anyaga ÖStA Kriegsarchiv Alte Feldakten Türkenkrieg 1663. 12 8–8c fol. 536–567.
59. IX. sz. „Warhaftige Abbildung der belägerung der berühmten Gränztvestung Neüheüsel, wie dieselbe von einem Ingenieur daselbst abgerissen und von hoher hand ist communiciret worden.” MNM TKCS T 269
60. App. M.342.
61. X. sz. „Eigentliche Abriss der Ungarischen Vestung Neuhäusel mit ihren Schantzen und Gräben / nebenst ordentlicher Kunstgründiger Delineation wie solche von dem Gross Vezier mit einer sonst unzehlbaren Menge Türcken belagert ...” MNM TKCS T 270 (kép)
62. Esterházy Pál 131.
63. Wesselényi nádor levelei Nógrád vármegyéhez. Közli: Nagy Iván. Monumenta Hungaria Historica X. kötet. 118–125.; Érsekújvár megsegítésére hivatkozik a vati hadi mustrára hívó szept. 4-i soproni levelében: Ráth Károly: Gr. Wesselényi Ferenc ná-

- dor némely nevezetes levelei 1663-ból. In: Új Magyar Múzeum 1854. 2. köt. III. 45–46. (a továbbiakban: Ráth)
64. Perjés Géza: Zrínyi Milós élete és kora. Budapest, 1965. 85. (a továbbiakban: Perjés 1965); Perjés 1989. 37.
65. Vitnyédi 327. levele XVI. 105.
66. XI. sz. „Der weitberühmten Vestung Neuhäusel In Ungarn / Welche am 18. Augusti anno 1663. Von dem Türcken wiederumb auffß neue / Belagert ist worden / wie sie es weider vornehmen werden. Begeben.. einen schönen Geistlichen Liede / Im Thon: Herr Jesu Christ Wahr Mensch und Gott” MNM TKCS T 3859 (kép)
67. Nem ír róla sem a Thieme-Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler Bd. 1–37. Leipzig 1907–50, sem Lang, Helmut W: Die Buchdrucker des 15 bis 17 Jhs Österreich. Baden-Baden, 1972, sem Mayer, Anton: Wiener Buchdrucker-Geschichte 1482–1882. Bd. 1–2. Wien, 1882–87. (a továbbiakban: Mayer) Szintén nem ír róla Benzing, Josef: Die deutschen Verlegers des 16. und 17. Jhs. Frankfurt, 1977. és uő.: Die deutschen Buchdrucker des 16. und 17. Jhs. Wiesbaden, 1963.
68. Augusztus 25 körül 10 000 tatár, 6000 oláh és 4000 főnyi moldvai sereg érkezett. Haiczl 184.
69. Röpl.615. 2., App.H.869. 10. Röpl. 624. 1.
70. XII. sz. „Warhafftig in Grundt gelegte weitberühmte Festung Neuhäusel / welche von dem Erbfeind dem Türcken hart: und ein Zeitlang Plocquirt endtlich aber laider per accordo übergeben worden” OSZK APP.M.1006.
71. Ha a kivonulás napját értette ez alatt, akkor a 10 nap eltérés a régi naptár használatából fakadt.
72. Fennmaradt egy latin nyelvű irat, mely ennek az igazolásnak is tekinthető, bár hitelességét megkérdőjelezi, hogy latin nyelvű, valamint, hogy másolat – még ha korabeli is. OL P287. Forgách család gácsi ágának iratai, Series I. Fasc. 178–179.
73. Rozsnyai 332.
74. A korabeli nyomtatványokkal ellentétben Forgách Ádám egyértelműen a német katonák és asszonyok kezdeményezésének tartotta a vár feladását követelő mozgolódást: „estvefelé jötte nek hozzám az uraim, a kik illyen szöveget hallottak főképpen a magyar asszonyoktól, az németség a bástyákon azt mondta, hogy ők bizony több ostromot megmen várnak és mihelyen az ostromnak jön az fegyvert leteszik ...” Forgách 1663. okt. 10-i mentsége: Ráth Kálmán: Érsekújvár elfoglalása a törökök által 1663. MTA Kézirattár Ráth Károly hagyatéka, Kézir 2-r 11. 1. Tört 2205.
75. XIII. sz. „Abbildung der im Jahr 1663 den Türcken übergebenen Vestung / Neuhäusel: samt einer Verzeichniss / was bey Belägerung / biss zu Übergab derselben / vorgeloffen.” MNM TKCS T 8999 (kép)
76. Újvári Diárium: Diarium Obsidiones Vyvarini vel Neuheüsl á Turcas Anno 1663. ÖStA Kriegsarchiv Alte Feldakten Türkenkrieg IX–XIII. 1663/160 Memories 1660–64 13. 8. fol 1–8.
77. Bár Esterházy Pál 2422 kivonulóról írt (133.), a védők valójában 2472-en voltak, amit alátámaszt egy rövid kimutatás a kivonulók számáról. ÖStA Kriegsarchiv Alte Feldakten Türkenkrieg 1663/ 160 IX–XIII. 1663/9 fol. 370.
78. Rozsnyai 322.
79. Vallatási jegyzőkönyv ÖStA KA. Alte Feldakten Türkenkrieg 1663 12. 8–8c fol 536–567.
80. Zavadova 365. sz. 76.
81. Az itt közölt röplap eredetije: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok T 8999. Ezzel egyező: OSZK App. M. 561. Ezekről eltérő szedésű: Österreichische National Bibliothek Flugschriftensammlung (1663/2.)

82. XIV. sz. „Kurzgefasre Historische Beschreibung / welcher Gestalt die namhafte Hungarische Grenz Vestung Neuheusel / im Augusto dieses 1663. Jahrs ...” MNM TKCS T 252 (kép)
83. Ortelius, Hieronymus – Meyer, Martin: Ortelius Redivivus et Continuatus Oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen ... Durch Paul Fürsten/ Kunst- und Buchhändern in Nürnberg, Getruck zu Frankfurt am Main bei Daniel Fievet 1665. II. 278. (a továbbiakban: Ortelius Redivivus)
84. Apafi Mihály nevében kiadott kiáltvány: Bethlen 191–192. Wesselényi ellenkiáltványa: Ráth 48–52. Apafi kiáltványának dátuma eltérő: Bethlen Jánosnál szeptember 8. (191.), s ekként idézi Wesselényi október végi válaszát is (191–194.). Október 18. R. Várkonyi 1984. 40.; Mo. története 1108.; Wesselényi ellenkiáltványában október 22. szerepel. (49.)
85. Rozsnyai 485. Püspöki Nagy Péter kutatásai szerint időnyerés céljából folytak ilyen tárgyalások Érsekújváron, utal erre Perjés 1989. 35.
86. XV. sz. „Abbildung wie nach Übergebener Festung Neuhausel G. Forgatsch samt der dañ gelegenen mesassung aus und nach Comorra gezogen so sessehen den 27. Septembris anno 1663.” Vlastivedná Muzeum Nová Zamky
87. Evlia Cselebi 393–394.
88. E csodás égi jelről szóló röplapok: Harms I. *Ethica, Physica* 1985. 399., 401., 403., 429.
89. XVI. sz. App.H 872. „Europische Zeitung / Was sich hin und wieder an unterschieden Orten denkwürdiges begeben und zugetragen hat / Insondert heit Von den grossen Wunder-Zeichen / So sich unweit NeuHeussel den 15 Novemb. über der Türcken Lager in der Nacht haben sehen lassen.”
90. OSZK Kéziratár: App. H. 861, 868, 870, 871, 875, 876, 881, 883, és Röplapgyűjtemény: Hubay 603, 603a, 605, 607, 615, 617, 618, 620, 632, 637, 668, 671, 680, 703. Német S. Katalin: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, I–III. München–New York–London–Paris, 1993.* E katalógus két újabb Forgách Ádáma és Érsekújvár 1663-as ostromára vonatkozó nyomtatványt is feltüntet, melyeket még nem volt alkalom megtekinteni: H 549 „Copia Dess Schreibens von Herrn General Forgatsch/ Commendanten in Neuhausel/ ... vom 27. Sept. zu Abends/ ungefehr um 8. Uhren. Im Jahr 1663.” és H 667 „Gewisser Bericht/ wie es mit Übergabe der Vestung Neuhausel zugegangen.. 1663.”
91. Konkrét adatok nincsenek, de következtethetünk például abból a tényből, hogy 1571-ben Augsburgban egy frissen nyomott újság 600 példányát kobozták el. Benda 1942. 27.
92. Benda 1942. 36.
93. Esetleg feltételezhető, hogy némelyik nyomtatványt (pl. App.H. 883.) karintiai vagy stayer városokban adhatták ki. Egyrészt erre utal egy-két kiadvány nagyon pontos és részletező helyismerete, másrészt a veszélyeztetettségből fakadó pánik is érezhető ezeknél az újságoknál. Viszont a folyamatos, kb. négy naponkénti rendszeres megjelenéshez már fejlett hírhálózatra és nyomdákra volt szükség.
94. App.882. Warhafftiger Bericht auss unterschiedlichen Extract-Shreiben zusammen getragen
95. App.861. Ausführliche und warhafftige Relation meiner Graff Forgats mit dem Türcken gehabte recontre, wie ich den 8. Aug. 1663. bei Gran dero Lager angegriffen
96. *Diarium Europaeum 1663. őszi kiadványa: Diarium Europaeum IX. 1664. 576–581.*

97. Mayer (1883.) összegezve közölte a bécsi nyomdászok kiadványait, 1663-ban nyomtatott hírcímleveleket nem említett. A Wiener Stadtbibliothek egyetlen 1663-as hírcímlevele „Larma Strummel” címmel egy kétfejű gyermek születéséről tudósított.
98. Helmut W. Lang szíves szóbeli közlése alapján, melyet ez úton is köszönök. Természetesen Bécsben is jelentek meg rendszeresen újságok: Lang, Helmut W.: Die deutschsprachigen Wiener Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Wien, 1972.
99. Eisenhardt, Ulrich: Die kaiserliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation (1496–1806). Ein Beitrag zur Geschichte der Bücher- und Pressenzensur Bd.3. Karlsruhe 1970. 7.
100. Waldendorf jelentése a mainzi érseknek: ÖStA Haus- Hof- und Staatsarchiv Mainzer Erzkanzlei Archiv Reichstagakten Fasc.217. és Vö: Marczali Henrik: Regeszták a külföldi levéltárakból. Bp.1882. 236–239.
101. Szemléletes példa erre a bevezetőben idézett pamflet, melyet elképzelhető, hogy a Velencei Köztársaság bécsi követe, Giovanni Sagredo írt. (App.H.971.) „Ezen időök módja szerint való Mars”: Zrínyi Könyvtár 524.
102. ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Protocollum 1663–64
103. Forgách levelei Puchaim komáromi főkapitányhoz ÖStA Kriegsarchiv, Alte Feldakten (VIII.15., 21. és IX.6., 15.) ÖStA KA AFA Türkenkrieg 1663/160 IX–XIII. fol 285–295 és Türkenkrieg 1663/159 I–VIII. fol 3–20.
104. Röpl. 615. 2.
105. App. H. 971.
106. Legjellemzőbb példa az átmenetre az az október közepén kiadott hírcímlevél (Röpl.616.), melyben alapvetően Zrínyi Miklós és a nádor tevékenységéről írnak, de még több kisebb hír foglalkozik Érsekújvárral; írnak az elvesztett municióról 6. és Forgách Ádám haditörvényszék elé állításáról 3. Október végétől már csak elvéve utalnak az Újvár környéki helyzetre. Röpl. 613., 623., 624.
107. App. H. 875. Gründliche ausführliche und Warhafftige Beschreibung Von der Belagerung der Vestung Newhausel
108. App. H. 861. Ausführliche und Warhafftige Relation...
App. H. 882. Warhafftiger Bericht oder Extract-Schreiben...
109. Forgách Ádám jelentése Wesselényi nádornak 1663. VIII.7. Hadtörténelmi Közlemények. 1893. 720.
110. Esterházy Pál 123–124.
111. Evlia Cselebi 327.
112. App. H. 861. 2.
113. Evlia Cselebi 327.
114. Forgách Ádám jelentése 1663. VIII.7 Hadtörténelmi Közlemények 1893. 719.
115. OL P287. Forgách család gácsi ágának iratai Series I. Fasc A.N. 248.
116. Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal 5. kötet. Pest, 1859. 224.
117. Esterházy Pál 1985. 123.
118. Diarium Europaeum őszi száma 1664. Diarium Europaeum, X. 675–679.
119. App. H. 868. (Röpl.603/a) Aussag/ uber 23. Punkten. Des Frantzösischen Renegatens, welcher an heut den 13. Augusti Anno 1663. von dem Türckischen Lager ... kommen.; Röpl.603. Aussag Eines Französischen Renegatens ... Sampt gewisser und wahrhafter Relations ...

120. Újvári Diarium 1.
121. Esterházy Pál 126.
122. Haiczl 184. vö.: 68. jegyzet
123. App.H.875. Gründliche / ausführliche und wahrhaftige Beschreibung / Von der Belägerung der Vestung Newhäusel / wie dann auch der Vestung Serin-War ...
124. Zrínyi-Újvár elleni augusztus 13-i török támadás (itt tévesen aug. 16.), melyre kiemelt hírként a címlapon is utaltak. Esterházy Pál 129., Perjés 1965. 338.
125. App. H. 869. Continuierter Bericht (Was ferner zwischen dem Christen und Türcken vorgegangen) ...
126. App. H. 877. Listige Kriegeres List / und allerhand Scharmüzel und Ausfall vor Neuhausel
127. App. H. 873. Extract-Schreiben / Von gewissen und wahrhaften Orten ... O ihr unmündigen Kinder bittet umb Widerstand dieses grausamen Wüterichs ...
128. App. H. 883. Warhafter Bericht / und auss unterschiedlichen Orten eingelauffener Bericht ...
129. App. H. 881. Warhafter Bericht / Aus Comorn und andern Orten / wie starck die Türcken / was derer Verrichtung / Zustand und Gelegenheit vor Neuhausel ...
130. Röpl. 615. Gewisse und Warhafte Schreiben von denen Belagerten aus Neuhausel
131. Esterházy Pál 131.; Újvári Diarium 3.
132. Röpl. 632. Warhaftige Beschreibung / von der Belägerung / Accord und Übergab der Vestung /
133. Röpl. 618. Mehrere Nachricht welcher gestalt die Übergabe der Vestung Neuhausel
134. App. H. 906. Gewisse Nachricht von der Vestung Neuhausel...
135. Johannes Pflieger: Jezsuita rendi áldozópap és tanár. 1614. dec. 14-én született Altkirchenben, 1636-ban lépett a rendbe Bécsben, human tárgyakat és teológiát tanított Grazban, rektor volt Zágrábban. Magyarországon 1662–1664 között német katonák gyóntatója volt. 1666-ban Judendorfban halt meg. Vö.: Szinyei József: Magyar írók élete és munkái X. kötet 1118. Szinyei egyértelműen Johann Pflieger munkájaként tünteti fel e napló német kiadását. Ugyanígy szerepel e napló Jean Pflieger műveként in: De Backer, A. – Sommervogel, C.: Bibliothéque de la Campagne des Jesus Bibliographie Tome VI. Bruxelles, Paris 1895. VI. 661. A Catalogi Personarum et Officiorum provinciae Austrae II. kötetében nem tüntetik fel J. Pflieger műveit, de életrajzi adatai egyeznek, így az is, hogy 1662 és 1664. között tábori lelkes volt. Collegit et edidit: Ladislaus Lukács S.I. /Monumenta Historici Societatis Jesu Volumen 125./ II.k. (1601–1640) Romae 1982. 704. (a továbbiakban: L. Lukács)
136. J. Pflieger levele Forgáchnak OL P287 Series II. 41.cs.; Forgách Ádámnak és feleségének írt levelek Fasc CC. 50.
137. Egyetemi Könyvtár Kézirattár Ab 139. Epistolae Elogia defunctorum societatis Jesu III. kötet 293–294.
138. Újvári Diarium 1.
139. Esterházy Pál 128.; Újvári Diarium 2.
140. Esterházy Pál 129.; Újvári Diarium 2.
141. Esterházy Pál 130.; Újvári Diarium 2.
142. Esterházy Pál 132.; Újvári Diarium 6.
143. A vár átadásának feltételeit közli: Guerra de Hungaria con los turcos 1661–1664.

- EK Kézirattár G.72. olaszul 87–89. és latinul 91–92. Ortelius Redivivus II. 277. és Balázs 223.
144. Esterházy Pál 132.; Újvári Diarium 5. A lelőtt Becco basa zsebében talált levélre a nádor is utalt: Wesselényi levele Forgáchnak Oroszlánkő, 1663.okt.4. OL Kamarai lt. E 199 Wesselényi lt. fasc.8.
145. Esterházy P. 130. Újvári Diarium 2.
146. Iványi Emma: Esterházy Pál. In: Zrínyi Könyvtár 433. és L. Lukács, III. 1990. 149.
147. Hausner Gábor: Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcairól (1–23) In: Zrínyi Könyvtár 13.
148. Vö.: VII., IX., X., XIV.
149. Esterházy Pál 105.
150. Röpl. 617. „Journal, der Anno 1663 von denen Türcken blocquirten und endlich auch eroberten Ober Hungarischen Vestung Vyvvar oder Neuhausel; was von Anfang dieser Belägerung / bis zu Ende derselben / von Tag zu Tag merkwürdiges vorgegangen. Aus dem Latein übersetzt.”
151. A kézirat napló szeptember 27-nél félbeszakadt. Érdekes, hogy ez a teljesen egyező kiadvány is ott fejeződött be, ahol a latin forrás; ezek szerint már akkor hiányozhatott a befejezés.
152. App. H. 871. „Diarium Oder Anmerckung der Türkischen Belägerung Neu-Häusel / Wie solches Belägert / Bestürmet / Und dann entlichen mit Accord Erobert worden. Ordentlich was passiret und vorgelauffen / von Tag zu Tag verzeichnet. Und durch den Druck heraus gegeben / Im Monath October Anno 1663.”
153. Röpl. 620. „Verzeichnüß des P. Jesuiten / Johann Pflegers / was sich täglich in Neuhausel vom 13. Aug. Anno 1663 da er in diese Vestung kommen / biss zur Zeit der Übergabe geben: Aus dem Lateinischen ins Deutsche veraset Im Jahr 1663.”
154. Röpl. 607. „Diarium Oder Aussführliche und warhafftige Relation Uber die Belägerung und Ubergab der weitberühmbten Haupt Vestung in Ober Ungarn Neuheusel / ... / in öffentlichen Truck zugeben vor gut befunden hat. Im Jahr 1663.”
155. App. H. 874. „Extract zweyer Schreiben/ von Wien und Zattmar / von fernern Zustand in Ungarn...”, App.H.878. „Relation welchergestalt Fürst Abaffi in Siebenbürgen die noch übrige Hungarische Spanschaften in Türkische Protection beruffen auch zu Caschau einen Landtag angestellt”
156. App. H. 865. Extract-Schreiben von der Seiner Gräflichen Gnaden, Herrn Grafen von Serini, an den Ungerischen Ertzbischoff in Ungarn aus der SCHütt vom 20. Octob. ... Sambt andern Schreiben aus Raab und Wien, vom 20. und 24. October. Gedruckt im Jahr 1663.” Röpl.613., 624., 623.
157. App. H. 870. „Copia eines türckischen Frieden-Brieffs: Wie solche der hochmüthige, und jetziger Zeit um Neuhasel sich befindende Gross-Vezier, ...”
158. App. H. 899. „Der Türkische Feldzug. Warhafftiger gründlicher Bericht, von ... Belgrad ... , bis zu des Kayserl: Legatens H. Baron de Gois Abreise, denkwürdiges passiret. Samt einer Beshreibung der vornehmsten Personen bey der Türkischen Armee: auch einer Lista derer in Forgatzißchen Treffen gefangenen Christen ... im Jahr 1664.”
159. Relation Aller Fürnemmen... Historien; Titellose Zeitung (Frankfurt am Main); Vochentliche Zeitung auß mehrerley Örther; Raporten (Köln); Neue Unpartheysche Zeitung.; Post Zeitung; Wochentliche Ordinari Zeitungen; Wochentliche Ordinari Post Zeitungen; Europaeische Zeitung; Neu-einlauffende Nachricht...; Europaeische Wochentliche Zeitung; Wollständige Leipzig Einkommende Post-Zeitungen; Neue wochentliche Post Zeitungen; Wochentliche Ordinari Postzeitung (Heidelberg); Wochentliche Ordinari Zeitung; Europaeische

- Wochentliche Zeitung; Extract-Schreiben Auß Wien; Europaeische Wochentliche Zeitung (Kopenhagen); Ordentliche Post Zeitung; Ordentliche Wochentliche Post Zeitung; Wochentliche Zeitung auß mehrerley orthor (Hamburg).
160. Schöne, Walter: Die deutschen Zeitung des 17. Jhs. in Abbildungen, 400 Faksimiliedrucke. – Leipzig 1940. (Die deutschen Zeitung im ersten Jahrhundert ihres Bestehens, 3.) S.220.
161. Jacobi Franci: Relationis Historicae Semestralis Continuatio, Historische Beschreibung... Kunsthistorisches Museum Wien, Krashaar – Sammlung 15 884.
162. Merian, Matthäus: Theatrum Europaeum oder ... Beschreibung ... Geschichten so sich hin und wider in der Welt fürnehmlich in Europa ... 21 Bände 1635–1718. 9.B. (1660–1666) 1699.
163. Zimmermann, Martin: Denkwürdige Historia. Augsburg, 1665. 7. kép, valamint 11–12.
164. „Neues Ungarisches und Türckisches Labet-Spiel/ Nach jeziger Zeit und Gelegenheit kurz gerichtet Benebens ein schön Remedium, Wie dem Türcken zu begegnen/ und durch Gottes Hülffē gar könnte vertrieben werden” Röpl. 663. Másik példány: MTA Kézirattár R.M.Ir. IV. 695.
165. Legújabbán: Zrínyi-Könyvtár II.; Péter Katalin: Zrínyi Miklós angol rajongói. In: Zrínyi-Könyvtár II. 27–63.; Gömöri György: Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. Bp.1989.; Uő.: Erdélyiek és angolok. Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Gömöri György Bp., 1994.; Uő.: Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyikultusz történetéhez. In: Zrínyi-dolgozatok V. Szerk.: Kovács Sándor Iván. Bp. 1988. 65–96.; Zrínyi-dolgozatok III. Szerk.: Dömötörfi Tibor–Turóczy Horváth Andrea–Kovács Sándor Iván Bp. 1986. 1–11. (Vö.: Kovács Sándor Iván: Angol életrajz Zrínyi Miklósról In: Zrínyi Könyvtár II. 20–21.)
166. App.H.866. „A Brief accompt of the Turks late Expedition..., together with an exact Narrative of the remarkable Occurence at the Siege of Newhausel...”
167. Vö.: Köpeczi 1976; Meyer, Rudolf: Die Flugschriften der Epoche Ludwigs XIV. Eine Untersuchung, der in schweizerischen Bibliotheken enthaltenen Broschüren (1661–1679). Basel und Stuttgart 1955.
168. Harms, II. 1980. 485.
169. Harms, I. 1985. 289.

NÓRA G. ETÉNYI

Die Gestaltung der öffentlichen Meinung und die Propaganda des 17. Jahrhunderts im Spiegel der Belagerung von Érsekújvár im Jahre 1663

Die Studie möchte aufgrund der Belagerung von Érsekújvár im Jahre 1663 darstellen, was für und wieviele Informationen über den Kampf gegen die Türken in Ungarn ins deutsche Sprachgebiet übermittelt wurden. Über die vierzigstägige Belagerung Érsekújvárs erschienen 1663 in deutschen Großstädten 15 verschiedene Flugblätter und 22 gedruckte Briefberichte. Bereits diese beachtliche Zahl eröffnet neue Dimensionen bei der Beurteilung der Propaganda in der frühen Neuzeit und deren Rezipienten, nämlich der öffentlichen Meinung im 17. Jahrhundert.

Die Flugblätter und Briefberichte erschienen parallel zur Belagerung bzw. kurz danach (Anfang August – Mitte Oktober), die Ereignisse ständig verfolgend, die

Informationen möglichst aus den dem Kriegsschauplatz am nächsten liegenden Orten (Komárom, Győr, Pozsony, Bécs) schöpfend. Dies setzt eine gut funktionierende Maschinerie voraus, die Informationen beschafft, weiterleitet und veröffentlicht. Der wichtigste Aspekt bei der Untersuchung der Drucke ist die Frage der Glaubwürdigkeit. Es können Kategorien nach dem Grad der Beeinflussung, des propagandistischen Charakters festgestellt werden. Dabei zeigt sich, daß der Hauptbeweggrund der Verleger die Absicht der Berichterstattung war. Vom Streben nach Glaubwürdigkeit zeugt der Umstand, daß ein Tagebuch in vier verschiedenen Auflagen herausgegeben wurde, dessen lateinsprachiges Original im Wiener Kriegsarchiv vorliegt. Der Tagebuchautor war ein deutscher Jesuitenpater, ein Augenzeuge der Belagerung. Die Analyse der Bilder ergibt, daß die Schnitzer auf glaubwürdige Darstellung bedacht waren.

Die Verleger berücksichtigten auch die Erwartungen der Rezipienten und versuchten der Aufmerksamkeit möglichst vieler Schichten gerecht zu werden. Die Menge der Informationen und die populären Formen der Mittelung ermöglichten es, daß die Nachrichten nicht nur ein enges Lesepublikum erreichten.

Im Mechanismus der Berichterstattung spielte die Propaganda natürlich eine bedeutende Rolle, trotzdem wurden diese kurzen und aktuelle Informationen vermittelnden Ausgaben in erster Linie nicht durch das Macht-, sondern durch das Geschäftsinteresse ins Leben gerufen.

Entgegen den früheren Meinungen kann festgestellt werden, daß in erster Linie nicht die Flugschriften und Pamphlets propagandistischen Charakters über Ungarn gedruckt wurden, sondern es gab eine Form der hauptsächlich Basisinformation, mit Hilfe derer ein schnelles und ausführliches Bild über die Kämpfe gegen die Türken in Ungarn vermittelt wurde.

NÓRA G. ETÉNYI

Influencing Public Opinion and Propaganda in the Seventeenth Century with regard to the Siege of Érsekújvár in 1663

Using the example of the siege of Érsekújvár in 1663, the author endeavours to show the quality and quantity of the information on the war against the Turks in Hungary that found its way to German speaking parts of Europe. Fifteen various leaflets and 22 printed newsletters were published in German cities in 1663 on the 40-day siege of Érsekújvár. This surprisingly large number opens up new dimensions in the appraisal of the significance in the 17th century of modern propaganda and of its receiving medium, i.e. public opinion.

The leaflets and newsletters were published simultaneously with, and a short time after, the siege (from early August to mid-October), continuously following the events, gathering the news preferably from places (Komárom, Győr, Pozsony, Vienna) near the military events. All this postulates a smoothly working machinery for gathering, transmitting and publishing information.

The most important aspect for the study in connection with the publications in question is their credibility. The material can be classified according to the degree of propaganda, the intent to influence. It can be shown that the publishers were motivated basically by the intent to inform. The ambition to be authentic is indicated by the fact that a diary, whose Latin original is now in the Kriegsarchiv in Vienna, was published in four different editions. The author of the diary was a German Jesuit

field pastor, an eyewitness of the siege. The analysis of the prints in the illustrated newsletters has revealed that the illustrators aspired to authentic representation.

The publishers also deferred to the curiosity of the receptors, trying to meet the needs of as many social groups as possible. The great quantity of information and the popular forms of circulation made it possible for the news to reach more than just a little group of the reading public.

Propaganda, of course, played some part in the mechanism of spreading information, but these publications containing brief and fresh pieces of news were primarily motivated not by political but business interests.

Contrary to earlier views it would seem that the leaflets and pamphlets on Hungarians were not principally propagandistic in character, and there was a primary, basic form of spreading information, providing fast, detailed, and colourful picture on the struggles against the Turks in Hungary.

CSAPODI ZOLTÁN

A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén

„Ami mármost Thökölyt illeti, az ő szerencsétlen politikája a török vereségek után; kétértelmű, ingadozó magatartása a felszabadító hadjáratok alatt; az a kegyetlenség és vadság, mellyel követői bántak a kezükbe kerülő idegen katonákkal, engesztelhetetlen gyűlölettel eltelve a császáriakkal szemben, nem is eredményezhetek mást, mint ellenszenvet s utálatot.”²¹

Valóban ilyen egyértelmű lenne az összefüggés Thököly politikája és a külföld róla alkotott képe, közvéleménye között? Van-e kapcsolat a Thököly vezette kuruc felkelés történetének fordulópontjai és a külföldi megítélés között? Változott-e a Thökölyről alkotott európai közvélemény az események során? Az államok és az uralkodók politikája a történelem folyamán akár nagyon gyorsan is tudott váltani ellenfél és szövetséges között mindenkorai politikai érdekeinek megfelelően. A történetírás már feltárta, hogy nem volt ez másként a Német-római Birodalom, vagy szűkebben véve a bécsi udvar Thökölyhez fűződő kapcsolatában sem. Az udvar által irányított, illetve ellenőrzött propaganda természetesen híven követte ezeket a változásokat; vajon változott-e ezzel párhuzamosan a birodalom lakosságának véleménye is? Mit tekinthetünk a felülről irányított propaganda nyomtatott termékének a fennmaradt források közül, s melyek tükröznek „független” véleményeket? A lakosság, a társadalom szélesebb rétegei véleményének megnyilvánulásai megtalálhatók-e ezek között? A közvélemény kifejezésének milyen – a kutató számára megragadható – egyéb eszközei vannak még a 17. század végén?

Ezek a kérdések foglalkoztattak a kérdéskör újabb vizsgálata során. A dolgozat címének elolvasása után ugyanis az olvasóban azonnal felmerülhet, vajon miért kell ismét megvizsgálnunk ezt a területet, hiszen a témában egy kimerítő monográfia és egy részterülettel foglalkozó tanulmány is megjelent már?²³ E két mű átfogó elemzést ad a Thökölyről saját korában Európa-szerte kiadott propagandairatokról, de nem kívánnak foglalkozni az iratok háttérében dolgozó és időnként változó propagandával, sem a „közönség” erre való reaklásának, véleményének vizsgálatával. Felfogásunk szerint tehát a fent említett elemzések nem felelnek meg a Thökölyre és a felkelésre vonatkozó 17. századi közvélemény tudományos igényű elemzésének. Köpeczi Béla nem definiálja a közvélemény fogalmát, hanem – bár vizsgálati tárgyként a Thököly-felkelés közép-európai visszhangját tekinti, – a propagandát automatikusan azonosítja a közvéleménnyel. A közvéleményt tehát – annak előzetes körülírása nélkül – a korabeli újságok, folyóiratok, pamfletek, történeti és földrajzi tankönyvek és szépirodalmi munkák alapján elemzi, de a fennmaradt nyomtatott emlékek mélyrehatóbb elemzését meg sem kísérli, s így nem kapunk differenciált képet a Thökölyről érkező információkról, a hivatalos propagandáról és a széles társadalmi rétegek saját, illetve a hivatalos propaganda információs csatornáin keresztül megszerzett ismeretei után kialakított véleményéről. Köpeczi a közvélemény definiálása helyett annak létét is megkérdőjelezi a 17. század második felében: „Közvélemény-kutatásunk sajátságos, hiszen a 17. század második felében maga a közvélemény fogalma is vitatható. Azt nem lehet tagadni, hogy létezett

valamiféle közvélemény, és hogy az uralkodó osztály érdekei határozták azt meg, de formálása és hatása országok szerint sokféle volt.”⁴ Cennerbné Wilhelm Gizella tanulmánya Thököly politikai szerepének megítélését vizsgálja a korabeli grafikus képeken. A közvélemény kifejezés használata elárulja, hogy nem tisztázott előtte sem e fogalom tartalma.⁵ Az információkkal ugyanis nem a közvéleményt látják el ezek az iratok, hanem az egyes embert, illetve egy bizonyos társadalmi réteget, csoportot, akik aztán ezek alapján kialakítják véleményüket. Cennerbné tanulmányának egyik legfőbb érdeme, hogy élesen elkülöníti Thököly külföldi megítélésének három szakaszát 1683 Bécs és 1685 Nagyvárad határokkal, s az utóbbi esemény képi ábrázolásáról, s ennek jelentőségéről, szerepéről átfogó elemzést ad. Többek között foglalkozik Thököly alakjának török ruházatban, keleti viseletben való ábrázolásának jelentésével is.

Az általunk vizsgált források között két helyen konkrétan is megjelenik a közvélemény szó 17. századi német nyelvű szinonimája. Egy 1684-es röpirat „Universal-Meinung”-ot (általános vélemény) említ, amikor Thököly viselkedésének sokak által feltételezett következményeire utal.⁶ Egy ugyanebben az évben kiadott propagandairat pedig – a közkatonák – véleményét fogalmazza meg a török esetleges újbóli támadásának lehetőségével kapcsolatban.⁷ Bizonyára nem tévedünk nagyot, ha a modern „öffentliche Meinung” kifejezés 17. századi megfelelőit látjuk az „Universal Meinung” és a „Gemeine Meinung” szavakban.

Vizsgálatunk az információt fogja alapegységként kezelni. Ilyen információk egységekből épül fel egy-egy közösség, csoport, társadalmi réteg viszonyítási rendszere, a köztudat. Amikor e rendszerbe új információ érkezik, a normarendszerhez való viszony alapján az egyén, illetve a közösség az információra reagál. A közvélemény tehát a közösség válasza egy új információra, a normarendszer visszajelzése egy új információ kihívására. Minél kevésbé illeszthető az új információ a normarendszerbe, annál hevesebb reakció vált ki. Kutatásaink során számos bizonyítékát találtuk annak, hogy a közösségnek és tagjainak megvan a saját információs hálózata, s véleményét nem feltétlenül a hivatalos propaganda információi alapján fogalmazza meg. E jelzések nem mindig szűkebb kutatási témánkra vonatkoznak, de a Thökölyvel foglalkozó források hiányossága miatt a társadalomnak ezeket a reagálásait is vizsgálnunk kell, hiszen messze-menően bizonyítják közvélemény-fogalmunk helyességét.

A vizsgált korszakot 1677–92 között határoztuk meg. Az első időpontot Thököly kuruc hadak közötti megjelenése, az utolsót pedig Zrínyi Ilona Heisler császári tábornokra való kiváltása indokolta, hiszen Thököly aktív politikai működést ebben a másfél évtizedben fejtett ki.

Thököly Imre a magyarországi politikai élet középpontjában (1677–92)

Melyek voltak azok az események, amelyek az árvai családi birtokról kimenekített ifjú Thököly Imre vezette felkelés történetében érdekességük vagy nemzetközi jelentőségük miatt a külföld érdeklődésére számot tarthattak?

A Wesselényi-összeesküvés leleplezése után a bécsi udvar arra készült, hogy Magyarországot is ún. örökös tartománnyá tegye. Intézkedései az országban élesen a Habsburg-kormány, a Kamara és a német katonaság ellen fordították a hangulatot.⁸ 1671 májusában elterjedt a hír, hogy a Szepességben újabb politikai szervezkedés nyomára bukkantak, melynek vezetői az elhunyt árvai várúr Erdélybe bujdosott tizennégy éves fiára, Thököly Imrére esketik fel az elégedetleneket. Ezt a hírt kommentálva figyelmeztetett a Szepes várában időző Bársony György váradi püspök 1671. május 17-én a bécsi udvarnak szánt üzenetében: „Tartani lehet tőle, nehogy valami olyasmi történjen, mint amit Ziska támasztott Csehországban, vagy Császár Péter idején Kassa tájékán.”⁹

Ám több, mint öt évnek kellett ahhoz eltelnie, hogy a nemzetközi és hazai helyzetben végbement radikális változások olyan helyzetet teremtsenek, melyek valós esélyt adhattak a kuruc célkitűzések elérésére. Lényeges változás ugyanis csak akkor következett be, amikor 1677-ben létrejött Erdély, a kurucok, valamint a franciák és a lengyelek között a varsói szerződés, mely pénzbeli és katonai segítséget biztosított a kurucoknak. A külföldi segélyhadak Magyarországra érkezésével egy időben Erdélyben az akkor 20 éves Thököly Imre lett a kurucok vezére. Az ifjú gróf bekapcsolódása fordulópontot eredményezett a függetlenségi harc történetében. A kuruc mozgalom 1678-cal kezdődő szakasza „Thököly-felkelés” névvel került be a történetírásba.

A „Thököly-felkelés” első fejezete az 1678. évi kuruc hadjárat volt. Az egyesült kuruc és erdélyi hadak támadása – Thököly Imre és Teleki Mihály vezényletével – 1678 kora nyarán indult, s nagyjában-egészében úgy végződött, mint a bujdosók 1672. évi hadjárata. Rendkívül gyorsan elérték és elfoglalták a bányavárosokat, de a Barsszentkeresztnél november 1-jén elszenvedett vereség meghiúsította a tartós területszerzés reményét, s ezen a téren az 1680. évi hadjárat sem hozott eredményeket. Közben a kuruc hadak hajdúszoboszlói gyűlése 1680. január 8-án főgenerálissá választotta meg Thököly Imrét, s ezzel teljesen irányítása alá került az egyetlen ütőképes magyarországi hadsereg.¹⁰

Konstantinápolyban és Bécsben nagyjában egyszerre született meg a felismerés: magyarországi politikájukban a jövőben elsősorban Thökölyvel kell számolniuk. 1680. február végén első ízben kereste fel Budáról török császár az éppen Zrínyi Ilona zborói kastélyában vendégeskedő kuruc vezért a Porta további küzdelemre buzdító és támogatást ígérő üzenetével. Ugyanakkor, szinte napnyi pontossággal, Szelepcsényi primás is értesítette a Szepesi Kamarát 1680. március 1-jén: „Ófelsége kegyelmes szándéka az, hogy a jövőben egyedül Thökölyvel tárgyaljon, nem pedig az erdélyi fejedelemmel.”¹¹

Igy került sor, tizenkilenc év után először, a magyar rendi országgyűlés összehívására, melyen a király hozzájárult, hogy a diéta – Thököly Imre sógora, Esterházy Pál személyében – ismét nádort válasszon. Magát Thökölyt, illetve követeit is meghívták az országgyűlésre. Thököly és a kuruc mozgalom ezzel szembesült a lelkiismeretet, a nemzet iránti felelősséget és a politikai realitásokat egyformán kínzó döntéssel: elfogadja-e Lipót császár szövetségét, vagy folytassa a harcot a török támogatásával? ¹² A kurucok végül nem jelentek meg Sopronban, s nem éltek a felkínált amnesztiával sem.

Thököly viszonya a Portához 1680 előtt egyáltalán nem volt barátságosnak nevezhető, sokkal inkább a kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás légköre hatotta át, olyannyira, hogy 1678 végén török részről még azt a lehetőséget is számba vették, hogy Thököly helyett a kurucoknak „más fejet csináljanak”.¹³ Ennek a feszültségnek megvolt a reális alapja és indítéka, hiszen az új kuruc fővezér fellépése időben a Habsburg-ellenes küzdelemnek arra a viszonylag rövid életű periódusára esett, amelyben a kuruc mozgalom külpolitikai tájékozódását a francia–lengyel szövetségi kapcsolatok határozták meg, maga Thököly pedig kezdetben a bécsi udvarral való kiegyezésre is több hajlandóságot mutatott. Csak miután Thökölyék békeajánlatára a bécsi udvar elfogadhatatlan feltételekkel válaszolt, s az európai politika újabb fordulatával (a Habsburgok és a franciák között 1679 februárjában megkötött nymwegeni békével) Thököly francia és lengyel kapcsolatai is felbomlottak, kényszerült a kuruc vezér arra, hogy növekvő nemzetközi elszigeteltségében egyre szorosabban a törökhöz kösse sorsát.

Időközben azonban maga a török is felismerte Thököly személyének fontosságát, és azt, hogy benne egy egészen kivételes tehetségű partnerre talált. Ez a magyarázata annak, hogy a kapcsolatfelvétel török kezdeményezésre kezdődött el. Tapasztalva a török porta iránta tanúsított magatartásának gyökeres megváltozását, 1680 áprilisában már Thököly is egyedül a török támogatása révén tartotta lehetségesnek a kurucok

győzelmét. Politikai elődeihez hasonlóan a törökben csak eszközt látott, mely segíti elérni közvetlen célját, a Habsburgoktól független magyar királyság helyreállítását: végső célja ugyanis a töröknek Magyarországról való teljes kiverése volt.

Ilyen előzmények után és ezzel a háttérrel mondta fel Thököly 1681 május végén a fegyverszünetet Caprara császári generálissal; 1681 július közepén pedig teljes hévvel kiújultak a kuruc és a császári csapatok közötti küzdelmek. Caprara kiáltványban tudatta a vármegyékkel a háború megindulását, annak teljes felelősségét a kurucokra hárítva, akik, mint írta, „saját pártérdekeiket fölébe helyezik az ország közjavanak”.¹⁴ Thököly pedig a török biztatásával és fegyvercineke segítségével egy év leforgása alatt fejedelmi hatalmának csúcsára ért. 1682 őszén az eddigi három – a királyi Magyarország, Erdély és a hódoltság – mellé újabb államalakulat jött létre Magyarország területén: Thököly felső-magyarországi fejedelemsége, amely 40 ezer arany évi adóval ismerete el a Porta fennhatóságát.

Míg 1681 a stratégiai döntések évének tekinthető a kuruc mozgalomban, a rá következő 1682. év a nagy sikerek esztendeje lett. Három kiemelkedő esemény határozta meg az év jelentőségét: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága Munkácscon az év júniusában, Felső-Magyarország fővárosának, Kassának Thököly kezére kerülése 1682 július–augusztusában s végül az ifjú vezér felső-magyarországi fejedelemmé történő kinevezése a török által a füleki táborban 1682 szeptemberében. A sikerei csúcsán álló kuruc vezér 1682 július 26-án Kassáról kibocsátott kiáltványában adta tudtul az országnak újabb fegyverfogása indokait, s szólított fel mindenkit a csatlakozásra.

Az 1683. évi török hadjárat támogatásakor – bár Bécs ostromától távol tartotta hadait – Thökölyt az a törekvés vezette, hogy a területileg korlátozott felső-magyarországi fejedelemséget a török védnöksége alatt álló egész Magyar Királyság fölötti osztatlan uralommal cserélje föl. Tényleges hadműveleteket csak Pozsony és Nagyszombat elfoglalására indított, de tartós sikereket nem ért el.

Hiába próbálta megőrizni látszólagos függetlenségét a töröktől. Az a tény, hogy Thököly a Török Birodalom erejét tévesen mérte fel – a törökök Bécs alatti súlyos veresége után –, végzetes következményekkel járt felső-magyarországi fejedelemsége és az egész kuruc felkelés sorsa szempontjából. A lengyel és császári csapatok elől keletre kellett hátrálnia sorra feladva fejedelemsége kulcsfontosságú területeit. Ezzel egy időben pedig Felső-Magyarországot a szó szoros értelmében elárasztotta a fizetetlen és ellátatlan kuruc és császári katonaság.

Mindeközben maga Thököly megrendítő, kétségbeesett levelekben fordult a pápához, a protestáns fejedelmi udvarokhoz, a francia királyhoz: ismertette a magyar felkelés okait, kérte az uralkodók pártfogását és figyelmeztette őket arra, hogy Ausztria hatalmának növekedése veszélyes lehet a szomszédos országokra is.¹⁶ Kara Musztafa Bécs alatti kudarca után azonnal ajánlkozott a törökellenes harcra. A császári udvar megváltozott magatartásán mulott, hogy ez a kétségtelenül hasznos, a magyarországi török uralmat megrövidítő csatlakozás nem történt meg, s a kurucok egy része még évekig a török szövetségeseiként harcolt.

Miután azonban a Porta a béketárgyalásokon Thökölyt állította be minden baj okozójának, s a váradi pasa 1685. október 15-én elfogatta őt, maradék hívei elpártoltak tőle. Thököly Imre és az első kuruc felkelés sorsa ekkor pecsételődött meg, bár Thököly maga nem adta fel a küzdelmet, s a bujdosók maroknyi csapatával éveken keresztül részt vett a törökök hadjárataiban.

Apafi Mihály 1690-ben meghalt, s ekkor felmerült annak a lehetősége, hogy Thököly üljön az erdélyi fejedelmi székbe. Erdély császári megszállása után Thököly török és tatár hadakkal betört Zernyestnél a fejedelemségbe, és megverte a Heisler és Teleki Mihály vezette császári és erdélyi sereget. Sebteiben országgyűlést hívott össze,

ahol Erdély fejedelmévé választatta magát. A kiszorítására küldött Habsburg-seregek elől azonban már 1690 októberében harc nélkül kihátrált a fejedelemségből, hogy immár a Török Birodalom balkáni országaiban és tartományaiban élje tovább fogyó erővel és romló egészséggel a hontalan bujdosó tábori világát.

Tanulmányunkban a továbbiakban részletesen kívánjuk elemezni Thököly életének és az általa vezetett kuruc felkelés történetének fordulópontjai és a külföldi megítélés változása közötti esetleges kapcsolatot a nyomtatott újságok, folyóiratok, röplapok és röpiratok fennmaradt példányai alapján. Ezekon kívül foglalkozunk a történelmi énekekben és a prédikációkban – mint szóbeli kommunikációs, és ezáltal részben kevésbé cenzúrázott megnyilatkozásokban – fellelhető közvélemény- és propagandaelemekkel.

Újságok, folyóiratok, periodikák

Nem sokkal a könyvnyomtatás feltalálása után már előfordul, hogy híreket tartalmazó leveleket „Neue Zeitungen” („új hírek” jelentéssel) kinyomtattak és terjesztettek. Tudósok, papok, kancellárok, tábori írnokok tudósítókká váltak.¹⁷ Gutenberg találmánya tette lehetővé az újságok kialakulását, a postai és közlekedési utak kiépítése kedvezett neki, s a polgári rétegek, mint elsődleges fogyasztók tartották fenn anyagilag.¹⁸ A 15. század végén még rendszertelenül megjelenő, csak egy-egy aktuális eseményről tájékoztató újságok fokozatosan bővültek híranyagban, s a rendszeres postaszolgáltatásra épülve a 17. század elejére kialakult a hírek beérkezésének kiszámítható gyakorlata. Ezzel megteremtődött az alapja a heti egyszeri periodikusan megjelenő újságnak.²⁰ Az újság ekkortól válik „egy meghatározott időközönként – de legalább hetente egyszer – megjelenő többoldalas kiadvánnyá, amely korabeli, általános érdeklődésre számotartó híreket továbbít az olvasóközönség felé”²¹ A minket érdeklő korszakban (1678–1692) németül megjelenő újságok száma megközelítően 55.²² Mivel az újságok sorsa a 17. században ugyanaz volt, mint ma, azaz néhány nappal a megjelenés után már nem voltak aktuálisak, nem csoda, hogy csak néhány példány maradt fenn belőlük, s azokat is általában a megjelenési helytől távol eső város levéltárában találták meg diplomáciai iratokhoz csatoltan.²³ Nekünk azonban csak az osztrák örökös tartományokban megjelenő újságokkal kell foglalkoznunk, hiszen a Magyarországról jövő hírek kevés kivétellel mind Bécsen keresztül jutottak el Nyugat-Európába. Az osztrák örökös tartományokban a postaszolgálat lassabban fejlődött ki, mint a német nyelvterület nyugati és északi részein, s kezdetben a postajáratok csak a hivatalos levelezést továbbították.

Bécsen keresztül öt fontos európai postavonal vezetett át, illetve indult ki innen:²⁸

- a) Ostende – Gent – Brüsszel – Köln – Frankfurt a.M. – Würzburg – Nürnberg – Regensburg – Passau – Linz – Bécs
- b) /Nápoly/ – Róma – Firenze –
 - b1 – Velence – Görz – Laibach – Graz – Bruck a.d.M. – Bécs
 - b2 – Montra – Trient – Bozen – Brixen – Innsbruck – Salzburg – Linz – Bécs
- c) Hamburg – Braunschweig – Magdeburg – Halle – Lipcse – Drezda – Prága – Tábor – Bécs
- d) Berlin – Frankfurt a.d.O. – Glogau – Boroszló – Neisse – Olmütz – Brünn – Bécs
- e) /Konstantinápoly–Belgrád/ – Kolozsvár – Buda – Győr – Bécs

Nemcsak az újságok hírei jutottak így el a kiadókhöz, hanem az újságokkal párhuzamosan továbbra is alkalmanként nyomdába kerülő „Relációk” hírvívői is ezeken az útvonalakon közlekedtek. Jó példa erre egy az a) postavonalon 1683-ban közlekedő tudósító által kiadott „Rövid Reláció”.²⁷ Bécs–Linz–Passau–Regensburg vonalon utazva írja le a vele párhuzamosan befutó postai híreket („gleich bey ablaufendem Courier die Post allda ankommen mit Bericht...”). Bécsből még csak a város török alóli felszabadításának hírével indul el, Linzben már új híreket kap a császárról, s arról hogy a seurgek Sopronig üldözték az ellenséget. Passauban Linzből kap hírt a befutó postával, hogy a török és Thököly maradék seregét Sopronnál megverték. Regensburgban pedig arról tudósít, hogy különböző követek egy Sopron melletti újbóli győzelemről beszélnek.

Az öt főútvonalon közlekedő postai szolgálat meghatározott napokon futott be az egyes városokba. (Az újságok a megjelenés napján kívül minden hírnél közölték a hír érkezésének dátumát.) A kutatásunk számára fontos e) útvonalon, mely Magyarországról hozta a híreket, egy 1694-es adat szerint kedd délután és péntek esténként érkezett be a posta.²⁸

A 17. század második felére tehát a híreket és újságokat már a hivatalos udvari posta továbbította. A postamesterek – akik a hírforgalomban kulcspozíciót töltek be – hamar felismerték az információk értékét. Az információ áruvá vált, amiért fizetni kellett. A postamesterek sokszorosították a kézzel írott jelentéseket (az ún. hírcédulákat), kicserélték azokat, s vagy eladták nyomdászoknak, vagy esetenként maguk adták ki az újságot, s a nyomdászokat csak megfizették az előállításért. Mikor 1646-ban Matthäus Cosmerovius bécsi nyomdász az alsó-ausztriai kormányzat felszólította, hogy számoljon be a bécsi újságkiadásról, az azt írja, hogy nincsenek saját levelezési (információs csatornái), hanem a híreket közvetlenül a postamestertől kapja.³⁰

A császár hatáskörébe tartozott az ún. privilegia impressoria³¹ adása, ami az újságok kiadására is vonatkozott, de nem nyomdai engedélyt jelentett, hanem csak védelmet az utánnyomás ellen. A privilégiumlevél felszólította a kedvezményezettet, hogy „jó szándékkal legyen, nehogy a mi királyi fölségünket vagy a mi birodalmi szövetségeseinket lekicsinylő vagy hátrányos dolgok kerüljenek az újságba, illetve nyilvánosságra”.³² Egyfajta nyomdai engedélyt az előcenzúra jóváhagyó irata jelentett, amely megállapította, hogy az írás tartalma nem ütközik a birodalmi törvényekbe. Ennek az ún. preventív cenzúrának volt a feladata a protestáns írások kiadásának megakadályozása is, de az újságok esetében a veszély inkább politikai természetű volt.

Az egyetemek s a jezsuiták testesítették meg kezdetben ezt a fajta cenzúrát, de a 17. század folyamán – nem utolsósorban a tiltakozások hatására – a jezsuiták kezéből fokozatosan világi kézbe került a bécsi újságok fölötti cenzúra. 1646-tól a kormány saját tanácsosokat nevezett ki ezekbe a hivatalokba. Mindez egyértelműen jelzi, hogy az újságnak az udvar nagy politikai jelentőséget tulajdonított.

Az osztrák örökös tartományokban az 1678–92 között megjelenő újságok a következők:

Bécsben:

(Ordinari Zeittung)

- Ordinari Reichs Zeittungen
- Ordinari Reichs=Zeitung
- Extra Ordinari Mittwochs Postzeittungen
- Extrablatt vagy Extract-Schreiben³³

Ordentliche Postzeittungen (később Ordentliche Zeittungen)

Neu ankommender Currier

Il Corriere Ordinario

Cursor Ordinarius

Salzburgban:

Wochentliche Ordinari Post-Zeitungen (később Wochentliche Ordinari-Zeitungen és Salzburgerische Ordinari-Zeitungen)

Linzben:

Lintzerisch Extract-Blatl Der Ordinari-Zeitungen

Grazban:

ismeretlen nevű 1639 óta

Innsbruckban:

ismeretlen nevű 1649 óta

Feldkirchenben:

Wochentliche Sontags Ordinarij- und Extra-Ordinarij Post-Zeitungen³⁴

Az Ordinari Zeittung négy változatának fennmaradt példányai Magyarországról elenyésző mennyiségű hírt szolgáltatnak, s feltételezhető, hogy az ismeretlen példányok is alig tartalmaztak információt az ottani eseményekről.

A bécsi nyomdász Matthäus Formica volt az első, aki olyan újságot adott ki, amely – szinte csak – helyi híreket tartalmazott (Ordentliche Postzeitungen). A Matthäus Cosmerovius által 1671-től kiadott bécsi helyi újság, a Neu ankommende Currier legtöbb híre épp Magyarországról származik. Az 1673–78-as korszakból a hírek 40%-a az e) útvonalon keresztül érkezett. Sajnos a fennmaradt példányok nagyon hiányosak, s így Thökölyről csak az 1692. augusztus 27-i számból kapunk hírt, még hozzá egy állítólagos kuruc betörés ellen foganatosított óvintézkedésekről: „Die Pallancker=Couruzen stunden in Bereitschaft in Almas zu streiffen / und das Geträid zu ruiniren / dahero der Obrist=Leutnant Antonio befelcht ist / dem Feind sein Dessen in ein und anderm Ohrt zu verhindern / und demselben möglichst Abbruch zu thun.”³⁵ Egy másik hír szerint egy 800 fős kuruc csapat elkülönült Thökölytől, s az útonállókhöz csatlakozva megtámadta a törököket: „Den 6. wird confirmirt / daß vom Töckeli 800 Couruzen sich abgesündert / welche zu denen Schnapphanen sich gesellet / und jenseits der Donau den marchierenden Türcken grossen Schaden gethan”³⁶ Ez a két hír bizonyára nem jelentett különleges információt az olvasók számára, hiszen ezek az események nem érintették az osztrák tartományokat, s köztudott volt, hogy Thököly seregének egysége 1692-re már rég megbomlott. A többi ausztriai újság fennmaradt számai még hiányosabbak, így néhány adatból lehet csak következtetni arra, hogy azok kis kivétellel a bécsi újságok híreit közölték kivonatossan.³⁷

Már a 17. századi olvasóban is felmerülhetett az elégedetlenség érzése a cenzúrahatalóságok által megregulázott száraz újságcikkek olvasása közben. A megjelenő újságok alig tartalmaztak helyi eseményekről szóló beszámolókat, s az olvasók valószínűleg érdekesebb, színesebb hírekhez akartak jutni. Ezt az igényt elégítették ki a – sokszor a nyomtatott újsággal azonos személy által összeállított – kézzel írott újságok.³⁸ Ez nem jelentette azt, hogy a kézírással terjesztett újságok a hatalom cselekedeteit kritikával szemlélő „ellenzéki” lapok lettek volna. Sokkal inkább egyfajta kiegészítő szerepet játszottak azzal, hogy exkluzív – sokszor bizalmas – híreket közöltek.³⁹ A vizsgált korszakból fennmaradt ismert bécsi német nyelvű írott újságok száma elenyésző.

Nagyjából azonos lehetett az írott és nyomtatott újságok terjesztési módja és olvasói köre is. Ezt bizonyítják a cenzúraitatok és a pátensek, amelyek általában közösen említik e két újságfajtát. Az írott újságokat nehezebb ellenőrizhetőségük miatt természetesen veszélyesebbnek tekintették. Amikor 1671-ben az esztergomi érseket „írott és minden helyre kiküldött újságokban” rosszhiszeműen meggyanúsították,

hogy a magyarországi felkeléshez közel állt, I. Lipót császár 1671. május 2-án az alsó-ausztriai kormányzatot azzal bízta meg, hogy gondoskodjon az érsek tisztességének megvédéséről a következő kinyomandó bécsi újságban.⁴² Egy 1686-os eset mindennél jobban bizonyítja, mennyire veszélyesnek találták a hatóságok az ellenőrizetlen jegyzetek és hírek továbbítását.⁴³

Kevés adat van arra vonatkozólag, milyen volt a 17. századi újságok olvasóköre. A mai fogalmakhoz képest elenyésző mennyiségű példányszám s a relatív magas ár meglehetősen leszűkíti a vevők körét.⁴⁴ Valószínű azonban, hogy a gazdagabb polgárok, nemesek, apátok, magas rangú hivatalnokok, kereskedők által megvett és elolvasott lapok kézről kézre jártak, s az egyszerű kézművesekig is eljutottak.⁴⁵

Bizonyos, hogy az újságot tekinthetjük ebben a korszakban a leggyorsabb, legkényelmesebb és leginkább rendszeres összeköttetésnek az egyén, illetve a közösség és a nyilvánosság között. Az újságelőfizető hetente kétszer jutott hozzá az egész Európából érkező információkhoz, s ha azt a publicisztikai alaptételt már ekkorra érvényesnek tekintjük, hogy „a befogadó érdeklődése egy információ iránt fordítottan arányos az esemény térbeli távolságával”⁴⁶, akkor természetes fejlődésnek vehetjük azt a tendenciát, hogy a 17. században egyre inkább a helyi érdekltségű hírek iránt nő meg a szükséglet. Egy alsó-ausztriai lakost tehát sokkal inkább érdekelhetette a magyarországi rebeliesekről érkező információ, mint egy kölni városi polgárt.

A szigorú cenzúra korában a nyomtatott újságok nem kommentálhatták – vagy nem is akarták kommentálni – az eseményeket. A tudósítások célja a lakosság érdeklődésének kielégítése, s nem az események értékelése, a közvélemény befolyásolása volt. Az újságíró feladata a hírek összegyűjtése, megfogalmazása és kinyomtatása volt. Az újság mégis „politikummá” vált. A hatalom felismerte a benne rejlő esetleges veszélyeket, de a lehetőségeket is. Azt, hogy az újságok nem mindig a hatalom szolgálatában álltak, bizonyítja kormányzat gyakori beavatkozása. A fennálló rend védői sokszor még az újságok létjogosultságát is megkérdőjelezték, de legalábbis elítélendőnek tartották azt az „újságkört”, ami a népet megfertőzte. Mások egyenesen az újságkiadók feladatának tekintették, hogy „a fejedelmek számára kedvezőtlen, rossz híreket az újságokban elhallgassák”.⁴⁸ A legtöbb támadás persze az írott újságokat érte. 1705. szeptember 7-én I. József betiltotta a német és más nyelvű írott újságokat, mert magas rangú emberek támadtak bennük „és ebből a köz számára sok hátrány és károsodás keletkezik”.⁴⁹

A német nyelvű történeti-politikai tartalmú folyóiratok⁵⁰ az újságokhoz hasonlóan – de tágabb terjedelemben, s nem rövid hírekben – elkülönítve hozzák az Európa különböző városaiban, országaiban történt eseményeket. A feltehetőleg Frankfurtban 1689-től 1690-ig havonta megjelenő *Europäischer Mercurius oder Götter-Both* 1689 márciusában a török porta és a császári udvar tárgyalásaival is foglalkozva megemlíti, hogy az udvar többek között Thököly kiadatását követeli, amelyre a török követek azt válaszolták, hogy előbb a béke irányába teendő lényegesebb lépéseket szeretnék megtenni.⁵¹ A tárgyalásokból ugyanezt emeli ki az 1689 március 26-i párizsi *Gazette*, azzal a változattal, hogy a Porta megbízottja felháborodással fogadta az udvar követelését, „még azt is visszautasították, hogy erről említést tegyenek jelentéseikben”.⁵²

A röplap, mint a közvéleményt befolyásoló propagandaeszköz

A politikai propaganda már a 16. században felismerte a szöveggel kísért nyomtatott grafika, képi ábrázolás szerepét és felhasználta is azt. A röplap súlypontja legtöbbször az esemény képi ábrázolása volt, s a lapon alatta helyezkedett el 2–4 hasábjában az esemény leírása; a lap hátulsó oldala mindig üres maradt.⁵³ Ennek a közlési formának a lényegéhez tartozott a lehetőség szerinti rövideg, a gyors, de képi ábrázolás-

sal is kifejező információtovábbítás, a tartalom rövidsége miatti gyors terjedési lehetőség; témaválasztásában pedig a rendkívüli események leírása, ami így a társadalom heves reakcióját válthatta ki, hiszen a normarendszerbe legkevésbé beilleszthető új információkat szolgáltatott. Azzal, hogy a röplap az írásbeliség mellett a képiség eszközeit is használta (beleértve a nyilvános felolvasás lehetőségét is), a társadalom legszélesebb rétegeit célozta meg az információ tartalmával.⁵⁴ A históriás énekek, politikai versek és rigmusok sokszor egy-egy röplapon maradtak fenn az utókor számára.

A magyar politikai élet és a török elleni harc nemzetközileg is ismert személyiségeit a 16–17. században a hazai művészek hiányában legtöbbször külföldi grafikusok örökítették meg. Ezek a művészek vázlatokat, kis olajképeket vagy érméket használtak fel mintának. Rövid életrajzok leírásának segítségével egészítették ki az ábrázolt alakját. Legtöbb esetben azonban kis változtatásokkal egy másik ábrázolást vettek át másolással.⁵⁵

1682-ben jelenik meg az első ismert röplap Thököly Imréről.⁵⁶ A jól szerkesztett lap bemutatja a „bátor magyar hőst”, akit Michael Teckely-ként nevez meg. Thököly képi ábrázolásának mintájául a leydeni érmekészítő Johann Smeltzing d.Á. ezüst-medálját vette a nyomdász. A röplap nem rejti véka alá, hogy néhány évvel korábban bizonyos félreértések adódtak (valószínűleg itt a szerző Thököly felső-magyarországi terjeszkedésére és a soproni országgyűlésre való meghívás visszautasítására céloz), de a súlyos ellentéteken felülkerekedett az „okos elme”. Dicséri keresztény lelkiületét és hazája békéjére való szívbéli vágyát. Olyan információkat tudott meg az akkori olvasó, hogy Thököly Rákóczy (Ragasin) hercegnével fog rövidesen összeházasodni, követe pedig az udvarral tárgyal a béke érdekében. A Thököly iránti érdeklődést valószínűleg az váltotta ki, hogy a Török Porta a megelőző hónapban ajándékokat küldött neki, amit a fejedelmi trón elhírnökének nevez az író. A hír nem kelt felháborodást Bécsben, de váratlanul érkezik, hiszen nem számítottak rá, hogy Thököly egy török függésben levő, de önálló észak-magyarországi hatalmi központ kialakítására törekszik. Bár Bécs ostromakor Thököly csak mellékszereplő az eseményekben, s ezért az ostrommal és a felszabadítással foglalkozó röplapok nem említik, ám mivel egyértelművé vált a török melletti kiállása, ezért az udvar által ellenőrzött, illetve irányított propagandában gyökeresen megváltozik a róla alkotott vélemény.

Thököly megtévesztésében a következő fordulópontra az 1685-ös nagyvárad elfogatása, mely az addig meglevő nimbuszát is megtépázta. Kutatásaink során négy, ezzel az eseménnyel foglalkozó röplapot találtunk a bécsi Művészettörténeti Múzeum könyvtárának Kraußhaar gyűjteményében. Ebből kettő ismert volt már eddig is az Országos Széchényi Könyvtárban található példányok alapján: A megbüntetett hűtlenség...⁵⁷ és az Igaz előadása a százalmas tragédiának...⁵⁸ A másik két, eddig ismeretlen röplap (méretük alapján inkább plakátként képzelhetők el) három, illetve négy képet tartalmaz, melyekből Thököly börtönbeli botozását, illetve Nagyvárad háttérrel két török katona kíséretében a fogoly fejedelmet ábrázoló képek szintén ismertek voltak már önálló ábrázolásként. A többi kép és a hozzájuk tartozó szöveg azonban máig ismeretlen volt a magyar történetírás előtt: Az agyoncukrozott halotti tor...⁶⁰ és az Összefoglaló jelentés Kassa elfoglalásáról és Thököly fogságba kerüléséről.⁶¹

1685-ben már nem kell Thökölyt bemutatni, alakjára és képmására egy-egy kép emlékezteti az olvasót az események ábrázolása mellett.⁶² A röplapok képekkel dokumentálják az új, szenzációszámba menő eseményt. Nagyvárad az elfogatás színhelyeként mind a négy röplapon látható a háttérben. Thököly alakja külön képen két helyen jelenik meg; a többin saját katonái vagy a török fogvatartók társaságában látjuk. A két röplap a képeket jól összeválogatva bemutatja az elfogatás mozzanatait is. Thökölyt mindegyik kép megalázó helyzetben ábrázolja (botozás közben; megkötözve fekvőve;

megkötözve a lába előtt heverő Thököly-címerrel, karddal, koronával és buzogánnyal; Drinápolyba való szállítás közben a szekéren, kalodába zárva Drinápolyban). A metszet készítője számára nem az volt a lényeg, hogy az ábrázolt mozzanat megtörtént-e vagy sem, hanem hogy kihasználja a képi ábrázolás adta lehetőséget, s ezzel az olvasónak a leírt eseményekhez illő látványos és megrázó jeleneteket közvetítsen. Mint A megbüntetett hűtlenség szerzője írja, saját leírását tudósítólevelekből (Correspondentz-Schreiben) állította össze, az Összefoglaló jelentés írója Biccholomini fejedelem császári udvari képviselőjének jelentéséből, Az agyoncukrozott halotti tor-é pedig Petróczy István ezereskapitány (itt: Petrozzy) beszámolójából veszi át a történetet. Petróczy az eset után – a császár hűségére átállva – gróf Caprara tábornoknak maga tudósít a történetekről. Érdekesség, hogy az utóbbi két röplap írója Thökölynek Drinápolyba való elszállításáról szinte szó szerint megegyező hírt közöl post scriptumként.

A négy röplap különböző terjedelemben tárgyalja Thökölynek a nagyváradi páshoz írt segítségkérő levelét, majd annak válaszát, s a Nagyváradra való meghívást; tudósít arról, hogyan sétál be gyanútlanul a gróf a csapdába, hogyan ejtik őt váratlanul fogságba, s mi történik a Petróczy vezette távozó delegációval. Legjobban az Igaz előadása a szálnalmas tragédiának írója fejezi ki a röplapok propagandisztikus mondanivalóját:

*„Ki a törökben bízik, az jól sose járhat,
Nézzétek csak meg e tragédiánkat,
Bilincs vár csak az árulásra váltig,
A lábon bizony nem áll meg sokáig.”⁶³*

A röplapírók a császár ellen hadakozó Thököly méltó büntetésének tekintik Felső-Magyarország fejedelmének megalázó elfogatását, s nem kutatnak az elfogatás indokai után; a törökök Thökölyvel szembeni viselkedését sokkal inkább tipikus török tulajdonságként értelmezik. 1685-ben – amikor már teljes erővel folyik a töröknek Magyarországról való kiűzése –, ezt a katonai szempontból a császári seregek számára nem jelentéktelen eseményt a propaganda arra használja föl, hogy még egyszer elretentse a törökkel való szövetségben reménykedő politikai erőket. Az Összefoglaló jelentés írója hivatkozik elfogott Thököly-levelekre is, amelyeket feleségének Munkácsra küldött, s amelyekben leírja fájdalmas állapotát, s Thököly példáján keresztül üzeni, hogy Isten a gőgösöket szétszórja és a rebelleseknek rossz patrónusa.⁶⁴

Az agyoncukrozott halotti tor különbözik a többi röplaptól. Valószínűleg plakátnak szánták (A/2 méretű), amit nyilvános helyen hangosan is fel lehetett olvasni, hiszen a nagy képhez kapcsolódó rímelő verssorai alkalmassá tették erre, s a történet különböző szakaszaihoz egy-egy találó kép is tartozott. Egy helyen találkozunk a Thököly-ellenes propaganda egyik legjellemzőbb képével: „Unter Ungarns Freyheits-Schein / wolt ich Kron und Scepter suchen”. Azzal vádolják tehát, hogy Magyarország szabadságára hivatkozva a korona után vágyott, s ez méltán váltott ki felháborodást az olvasóban. Még hatásosabbá válik a Thököly-ellenes propaganda azzal, hogy az író a fogoly gróf szájába adja a kommentárt, s így mintegy hitelesíti véleményét. Thököly beismeri, hogy a császár és a haza ellen cselekedett, amikor felkelésre bírta a népet; s azzal pedig, hogy a haza és a kereszténység ellenségével szövetezett, méltán nyerte el büntetését. A röplapok Thököly sorsát illetően nem hagynak semmi kétséget afelől, hogy „egy elkerülhetetlen, szörnyűséges, a töröktől megszokott vég közeleg számára”.

Röpiratok

A 17. század a röpirat-irodalom kiteljesedését hozza.⁶⁵ A kutató számára szinte feldolgozhatatlan mennyiségű röpirat ékes bizonyítéka a kor embere információéhségének, de egyben a propagandagépezet aktivizálódásának is. A korabeli magyar vonatkozású publikációs tevékenység pedig azt igazolja, hogy egész Európában nagy érdeklődés kísérte a török elleni küzdelmet, s ezzel kapcsolatban Magyarország sorsának alakulását.

Kutatásaim során több tucat olyan röpirat került a kezembe, melynek tárgyát részben vagy egészében a Thököly-felkelés értékelése képezi. Mivel azonban ezen művek nagy része már ismert⁶⁷, ezért azok tartalmára csak rövid utalást teszek, s inkább az eddig ismeretlen iratoknak szentelek bővebb figyelmet. Minden röpirat részletes elemzésére nem térhetek ki, s célkitűzésemnek is inkább az felel meg, ha a Thökölyre vonatkozó véleményeket, több helyen is fellelhető motívumokat, sztereotípiákat emelem ki, s ezekből jutok általános következtetésekre. A röpiratok részletessége és nagy mennyisége, illetve időrendi eloszlása a bevezetőben feltett egyéb kérdések megválaszolását is lehetővé teszi. Azokat a részeket idézem, amelyeknél felfedhető, hogyan épít a propaganda a társadalom köztudatának viszonyítási rendszerére. Mivel dolgozatom a hírek, információk útját, az egyén információs hálózatát is vizsgálja⁶⁸, ezért az erre való utalásokat is megpróbálom összegyűjteni.

Sokat eláruló érdekesség már az is, hogy az első német nyelvű Thökölyvel foglalkozó röpiratok 1683-ban születtek:

- 1) Gründliche Lebens=Beschreibung...⁶⁹
- 2) Warhafte eigentliche Original=Bildnus...⁷⁰
- 3) Unverfälschter Abschrift Des Versicherungs=Briefs...⁷¹
- 4) Abdruck oder Inhalt Deß Jenigen Vorschlags ...⁷²
- 5) Das Vormals so mächtige ... anjetzo Aber ... durch innerliche Unruhe Verwirrte Königreich Ungarn ...⁷³
- 6) Der Ottomannische Welt=Hammer ...⁷⁴

A még a török hadjárat megkezdése előtt megjelent Thököly-életrajz, a Gründliche Lebens=Beschreibung már az első mondatával utal arra, hogy szinte naponta lehet olvasni az újságokban erről a magyar úrról. Az író „egy Magyarországról ártatlanul kiüldözött és nyomorúságosan panaszkodó neve alatt kiadott könyvecskéből”⁷⁵ veszi a Thököly Imre nevelésére, életére, vallására, korára vonatkozó információit, s azokat a „kíváncsi újságolvasóknak” szánja. Dicséri Thököly képességeit, de a nemesi ellenállási jogra hivatkozó felkelést már nem nézi jó szemmel. Felmerül a kérdés: vajon a felkelők által megnevezett okok a rebellió elindításában nem vezették-e Thökölyt felelőtlen, jogosulatlan és ezért büntetendő lépésekre. Nem ítéli el őt egyértelműen a röpiratszerző, de tudatja az olvasóval, hogy Isten nem engedi, hogy a császár „alattvalók gyilkos kezei közé kerüljön”.⁷⁶

A másik életrajz, a Warhafte eigentliche Original=Bildnus szinte szó szerint ugyanezt az élettörténetet ismerteti az olvasóval. Mellékletében közli a török athnámé pontjait, mellyel a Porta Thökölyt fejedelemmé („zum Ungarischen König”) nevezte ki, miután a gróf a császárral kiegyezni nem tudott. Egy harmadik röpirat, az Unverfälschter Abschrift Des Versicherungs=Briefs már önálló kiadásban közli ugyanezt a 15 pontot mindenféle kommentár nélkül. Több mint négyszáz oldalnyi terjedelemben jelenik meg Magyarország 17. századi története Das Vormals so mächtige ... anjetzo Aber ... durch innerliche Unruhe Verwirrte Königreich Ungarn címmel, mely részletesen leírja Thököly és az udvar tárgyalásait is. 1679-ben az udvar még a felkelők minden követelését elutasította, 1682-ben már állítólag elismernék őt felső-

magyarországi fejedelemnek, de további engedményekre nem hajlandók. Így többek között a vallásszabadság biztosítására és a Török Birodalomnak tett területi, illetve adófizetési engedményekre sem. A sikertelen tárgyalás és a kassai országgyűlés leírása után szinte szó szerint közli a véleménye szerint Thököly életrajzát még mindig nem teljesen ismerő olvasóval az év elején megjelent ezt tartalmazó röpiratok szövegét. Már javában folyik Bécs ostroma, mikor egy a harcoktól távol eső város nyomdájában részletes elemzés jelenik meg a török seregről *Der Ottomannische Welt=Hammer* címmel. Előszavában egy meg nem nevezett gróf a barátjától kér választ levélben a törökkel és Thökölyvel kapcsolatos kérdéseire: „De nem nyomtatott Relációkat kérek. Ezeket ugyanis úgyis megkapom hetente, s bizony szomorúan olvasom azokat változékony tartalmuk miatt, hiszen egyik nap mást írnak, mint a másikon, s néhány eddig megjelent nyomtatott elbeszélés leginkább csak híresztelést tartalmazó költemény, vagy legalábbis nagyon meg van hamisítva. Így aztán én szinte rá se szeretnék pillantani ezekre a korai háborús leírásokra, amíg nem érkezik biztos hír Bécs felmentéséről.” Nagyon fontosnak tartaná, ha levelezőpartnere, aki már korábban is kitűnő leírást adott az előző török háborúkról, most megint leírná azt, amit tud. „Az a véleményem ugyanis, hogy ezek az elemzések néhány német lovag éberségét és bátorságát fel tudnák kelteni, mivel – a korábbiak, ha jól emlékszem – alig kendőzött kritikát is tartalmaztak néhány tiszt rossz magatartásával kapcsolatban. Az írás közzétételével más olvasók is elégedettek lennének.” Végezetül felteszi egyéb, közérdeklődésre számot tartó kérdéseit. Izgatja őt, hogy odaát a mostanában feltűnt üstökösöket szintén észlelték-e, s hogy azokat vajon ott is a török háború hírvivőinek tekintik-e. Utolsó kérdése pedig az, vajon megbocsáthatók-e Thököly mostani akciói vallási szempontból? „Ugyanis néhány nappal ezelőtt – írja – volt egy vitánk nálunk ezzel kapcsolatban, amit Uraságod jelenléte érdekesebbé tette volna.” Ezek a mondatok sok mindent elárulnak: egyrészt a rendszeres sajtószolgálat létét, de az arra vonatkozó súlyos kritikát is. Szerzőnk nem hisz a nyomtatott relációknak, saját hírforrásából kíván tájékozódni, s másoknak is ezt ajánlja. Igazolja, hogy egy-egy jól megfogalmazott röpiratnak jelentős közvéleményformáló szerepe volt a korban, s az is kiolvasható, hogy az igényesebb olvasó már a 17. században jobban örült az önkritikus, de hiteles elemzésen alapuló írásoknak, mint a csak híreszteléseket tartalmazó, kritikátlan műveknek. A kor emberének kíváncsiságáról tesz tanúbizonyosságot az a kérdés, melyben egy távoli város lakóinak véleménye iránt érdeklődik. Thököly erkölcsi megítélésére vonatkozó kérdésének az ad hangsúlyt, hogy a levelezőpartner végül is úgy dönt, elsősorban ezzel a témával fog foglalkozni, miután az üstökösöt illetően kifejtette véleményét. Végezetül ékes bizonyítékát adja a kérdező annak is, hogy a Thököly-probléma valóban szinte napi beszédtema még távolibb udvarokban is, s ez egyfajta fogadókésztséget jelent a közönség részéről a Thököly-felkeléssel foglalkozó röpiratok számára.

A kérdésekre adott válasz sorába hosszas erkölcsi, politikai – s valóban szinte minden szempontot figyelembe vevő – elemzés után Thököly gróf lépését – a Bécs ellen induló török melletti kiállását – elhamarkodottnak nevezi (Érdemes összehasonlítani más értékelésekkel! Úgy látszik, voltak a korszak „írástudói” között olyan gondolkodók is, akik a nyilvánosságnak szánt írásukban nemcsak végletekben gondolkodtak!) Arra gyanakszik, hogy Thököly – a törökkel való együttműködés Isten és az evangélikus keresztények előtti bocsánatos voltát illetően – néhány meggondolatlan ember tanácsát követte. Ha pedig az a hír igaz, hogy Thököly a csapataival valóban elkerüli a nagyvezír csapatmozdulatait, s „semmi lényegeset nem követ el”, akkor a keresztényi szeretet szellemében meg kell bocsátani egy ilyen különben kimagasló képességekkel rendelkező személynek ezt a ballépését, amennyiben ő nyilvánosan bocsánatot kérve visszahozik. „Nagyon várom már azt a kívánatos hírt, mely szerint jobb belátásra tért, s

a császárnak alávetette magát, s hogy lovagi kardját a kereszténység szolgálatába állította.” A zárszóban abbéli reményét fejezi ki, hogy kegyelmet kap Thököly is a többi magyarországi protestálással egyetemben.

Mintha csak e mű hatásának eredményét tartanánk kezünkben, amikor a lengyel király által a császárhoz intézett javaslatokat olvassuk az 1683. december 7-én Kassán kelt, s még ebben az évben nyomtatásban is megjelent Abdruck oder Inhalt Deß Jenigen Vorschlags c. iratban. Hét pontból áll ez a konfliktuskezelő terv, melytől azt remélik, hogy Thököly a török oltalom helyett a kereszténység javára, a császár engedelmessé szolgálatára visszatéríthető.

1684-ből is hat német nyelvű röpirattal foglalkozunk:

7) Vierfache Höchsterfreuliche RELATION...⁷⁷

8) Das Getröstete EUROPA...⁷⁸

9) Ausführliche Und Glaubwürdige RELATION...⁷⁹

10) Neu=eröfnete sonst allergehaimste Geistlich=Statistische JESUITER Rahts=Stube...⁸⁰

11) Curieuse Staats=Mercurius...⁸¹

12) CURIOSE Staats=Gedanken ...⁸²

A Bécs felmentése utáni eufórikus hangulatban békülékenyebb császári udvari magatartás újabb nyilvánosságbeli megnyilatkozásának lehet tekinteni a keresztény seregek 1684. évi tervezett sikereit tárgyaló Vierfache Höchsterfreuliche RELATION-t. A több egymáshoz csatolva kinyomtatott jelentés utolsó darabja az 1684-es év feltételezett sikereiről ezt írja: „Még soha nem láttak olyan dicsőséges hadjáratot, mint amely az 1684-es évben lesz, hogy az egész kereszténység összefogva a hatalmas ellenséget teljesen kiirtja, s Róma pénze által maga az eddig rettegett lilium is meglágyul. A magyar rebellesek is behódolnak, s a hatalmas hadseregek az ellenség országába betörnek, aki számára az 1684-es esztendő végzetes lesz.”

1683 végén Thököly Sobieski János lengyel király közvetítésével igyekezett fegyverszünetet kieszközölni. Az udvarral folytatott tárgyalások azonban nem jártak eredménnyel. Az európai szövetségeket és hadieseményeket taglaló Das Getröstete EUROPA c. röpirat már egészen más alaphangot üt meg Thökölyvel szemben. A bécsi győzelem után császári utasításra a nádor vezetésével titkos bizottság tárgyal Thökölyvel, aki azonban „becsvágyó nyakasságtól” elvakítva az általános amnesztiát elutasította, s ezzel a magyar mágnások és az egész nemzet „közutálatát” érte el, s emiatt az „Universal-Meinung” (általános vélemény, avagy KÖZVÉLEMÉNY /?!/) szerint óriási szerencsétlenség vár rá. A röpirat később ismét szól a magyar elégedetlenkedők ügyéről, akiknek a császár kegyelmet adott, s akiket szabadságaikba is visszahelyezett.

Az Eperjes melletti ütközetről tudósító Ausführliche Und Glaubwürdige RELATION szenvedélytől mentesen írja le a hírek szerint már épp támadásra készülő Thököly seregének „szétkergetését”. Thököly – a foglyok állítása szerint – hálórúhában menekült el a csataterrről feleségéhez. A táborig kancelláriájában talált tervezett hadrendjét is közli a röpirat. Érdekesnek ítéli meg a tudósító azt a jelenséget, hogy a csata előtt három sas szállt a magasban a császári csapatok felett az ellenség irányába, mintha csak az utat mutatta volna az előttük álló győzelem felé.

Valahol Bajorországban keletkezhetett a „jezsuita tanácssterem”, a Neu=eröfnete sonst allergehaimste Geistlich=Statistische JESUITER Rahts=Stube címet viselő pamflet, valószínűleg egy a jezsuitákat kritikusan szemlélő író tollából. Mindjárt az első oldalon megtudjuk, hogy a témát nagyon fontosnak és közérdeklődésre számot tartónak minősíti: „in dem gantzen und grossem Welt-Munde/ so zu reden / vornehmlich herumblauflende Teckelische Sache”. A tizenegy tagú jezsuita kollégium

nem sokkal Bécs megmentése után ül össze a városban. A szerző azzal vádolja őket, hogy közülük sokan – ahelyett, hogy Istennek köszönetet mondtak volna – minden szerencsétlenséget a „nyugalanságszító” Thököly grófra hátrítottak, s bosszúállást követeltek szörnyű hangon. Ezzel egy időben egy magas rangú államminiszter a császár nevében – a mű szerint – állampolitikai kérdést intézett zárt levélben a jezsuita kollégiumhoz. A szerző ennek tartalmát azért ismeri, mert „csodálatos módon” kezére jutott az írás. A tizenegy (fiktív, beszélő nevekkkel rendelkező) jezsuita atya⁸³ egymás után sorban fejt ki véleményét 140 oldalon keresztül a feltett kérdésre: Üldözzé-e a császár kegyelem nélkül Thököly grófot és követőit, vagy inkább a köznyugalom érdekében a keresztény lelkiismeret és a teológiai szabályok szerint teljesen megbocsássanak neki, és a török elleni háborút folytassák? A mű Köpeczi értékelése szerint is a propagandairódalom egyik legszellemebb darabja⁸⁴. Maga a szerző is azt ígéri a bevezetőben, hogy a témát „tréfás komolysággal” fogja bemutatni. Reméli, hogy a kedélyingadozást szerető olvasó nem fog megbotráncozni, s művét nem tartja semmit érő költeménynek, rossz „mű-műnek”. Végül is – bár a felkelés jogosságát erősen megkérdőjelezték – a szavazás során a megbocsátás hívei kerültek többségbe. Megvédik Thökölyt olyan vádak ellen is, mely szerint ő az átkozott török tanítást terjesztené, s emiatt minden kegyelemre méltatlan lenne. A gróf nem vallási okokból hozta a törököt a birodalomra. Persze elhangzik olyan vélemény is (Severi-Statistae /szigorú segéderő/ nevű jezsuita atyáé), mely szerint nem szabadna ilyen „öregasszonyos lelkiismeretfurdalást” érezni amiatt, hogy mi történik Thökölyvel. Egyszerűen be kellene zárni.

A még ugyanebben az évben „Friderikus Sincerus” által írt Curieuse Staats=Mercurius-ról kiváló összefoglalást ad Köpeczi. Az első fejezet indító mondata igazolja, mennyire érdeklődött a 17. században már a társadalom minden rétege a közügyek iránt: „Miután ma olyan időket élünk, hogy még egy paraszt sem akar tudatlan maradni és nem törődni az állam és a háború dolgával Magyarországon, sőt a legkiseb-
bek is pontos ismereteket akarnak kapni róla, elhatároztam, ... hogy ... a zavaroknak a kezdetét és eredetét alaposabban megismertetem és megértetem.”⁸⁵ A mű Magyarország történetével kapcsolatban a IV. fejezetben azt a kérdést teszi föl, vajon az elégedetlenkedők vezetőjét, Thököly Imre grófot a birodalom ellenségének kell tekinteni, vagy sem? A magyarországi zavargások okozóit ez a mű is a jezsuitákban látja, s véleménye szerint Thökölyt csak a végszükség készítette arra, hogy a lelkiismereti szabadság visszaszerzése érdekében indított harcában a török védelmét keresse. Az is mentségére szól, hogy Bécs ostroma idején igyekezett magát a török hadaktól távol tartani. Thököly tehát semmiképpen nem a birodalom ellensége, de barátnak sem nevezhető. A szerző végszavában abban reménykedik, hogy a lengyel király közvetítésével sikerül kiegyezni Thökölyvel.

Nemsokára megérkezik az udvari propaganda válasza az előbbi röpiratra. A CURIOSE Staats=Gedancken is kérdésekben fogalmazza meg témáját: „Milyen lesz a sorsa Thökölynek, és ha a török megerősödik, újból Bécs ellen vonul-e?” A IV. fejezet ugyanis az eseményeket leírva még azzal az eshetőséggel is számol, hogy az „alattomos török kutya” esetleg újból Bécsre támad. Az „aggódó közkatonák véleménye” szerint is vigyázni kell, nehogy a török egy gyors viharral újból megtámadja a várost: „Welcher Gelegenheit sich die schlaunen Hunde bedienen / und ehe man sichs versehen / als ein schnelles Ungewitter die Stadt von neuem wieder überfallen können / welches auch der sorgfältigen Gemeine Meinung ist.”⁸⁶ Thökölyvel kapcsolatban megállapítja, hogy különféle iratok és a köznép is mostanság sokat foglalkozik a háborúkkal, főleg mióta a török kudarcot vallott Bécsnél. „Néhányan – a legtöbben – úgy vélik, hogy Thököly a legrosszabb helyzetben van és sem a császártól, sem a szultántól nem várhat semmi jót”, hiszen nagyon megsértette a császárt és a katolikus rendeket is. Neki tulajdonítják

nemcsak a török újbóli támadását s az ország elpusztítását, hanem a császárváros ostromára való felbujtást is, mely hatalmas veszteségeket okozott. A török pedig azért lett az ellensége, mert ez a sikertelen vállalkozás a Portának is nagy veszteségeket okozott. A „történetekből és korábbi alkalmakból ismert” szokásos sorsot csak akkor kerülheti el Thököly, ha „a háború végéig és az azt követő békekötésig továbbra is tartja magát”. Ekkor „bizonyos reménye van, hogy bocsánatot nyer és visszakapja javait – abban az esetben, ha a hatalmak közbelépnek érdekében”.⁸⁷ A szerző tehát előrevetíti azt a változást, amely Thököly megítélésében be fog következni abban az esetben, ha nem sikerül hatalmi pozícióját – legalábbis részben – megtartania.

1685-ben Thököly újból a figyelem középpontjába kerül:

13) Eigentliche RELATION der in Ober=Ungarn ligenden Statt EPERIES...⁸⁸

14) Eine herrliche Beschreibung Der Kayserlichen Waffen...⁸⁹

15) Das Kriegs=und Staats=Bekümmerte Europa ...⁹⁰

16) Adlers=Krafft / Oder Europaeischer Heldenkern ...⁹¹

Az Eperjes ostromáról szóló Eigentliche RELATION der in Ober=Ungarn ligenden Statt EPERIES... előszavában az író azért fordul az olvasóhoz, hogy közölje vele, a város nyolc hetes ostroma alatt különböző jelentéseket és téves híreket (ungleich Bericht und falsche Zeitungen) küldtek ki, amelyek nem feleltek meg a valóságnak. Az író szerint a város, mint a rebellió egyik legveszélyesebb fészke többek között arról volt hírhedt, hogy lakosai a tavalyi ostrom idején a „fennhéjázó” Thököly címerét tették ki.

Az 1685-i magyarországi győzelmekről szól egy háromoldalas röpirat, az Eine herrliche Beschreibung Der Kayserlichen Waffen, mely szerint Thököly nem tudta megsegíteni Kassát, s így az is a császár kezére került. Író és olvasó már korábról tudhatta, hogy Thököly a lengyel király közvetítésével remélt fegyverszünetet. Ez most késő – teszi hozzá a szerző –, a király kegyelméről már nem lehet hallani: „Der Teckeli verhoffthette an Pohlen off / Perdon begehren / O nein es ist zu spatt / es wil von keiner Gnad der König hören.” Thököly nem találja helyét (a históriás énekek visszatérő motívuma!), hatalmas vagyont veszít. Egyetlen reménye, hogy a töröknél támogatásra talál, s akkor felmentheti Kassát. A basa alattomosan magához csalja Váradra, s ott fogságba ejti, s a szégyenében elsápadó Thökölyt valószínűleg jól elnászpángolja: „Schlug ihn in eisen Band O Teckeli was Schand / wie thuest erbleichen / nun ist dein Metzen voll / man wird ihn jetzund wohl gewiß abstreichen.”

Az európai háború okaira választ kereső Das Kriegs= und Staats=Bekümmerte Europa szerzője szerint Thököly már nem számít olyan jelentős erőnek, hiszen sok embere átállt a császáriakhoz. Ő maga, miután a császári kegyelmet visszautasította, most harapófogóba került, s a franciáknál, lengyeleknél, illetve a Portánál keres segítséget, bár ez utóbbinál nem sok esélye van a sikertelen hadjárat után.

Az eseményeket csak 1684 végéig követő Adlers=Krafft / Oder Europaeischer Heldenkern c. röpirat Thökölyt vádolja a törökök újbóli támadása miatt. Semmit sem tud – s nem is kíván – felhozni mentségére, sőt még a korábban minden röpiratíró által elismert pozitív tulajdonságaitól is megfosztja.

1687 és 1692 közöttől még négy röpirat került a kezembe, amely Thökölyvel foglalkozott:

17) Triumphierender Reichs=Adler...⁹²

18) Das / Durch die Oesterreichische Clemenz, wiederum Erquickte Königreich Ungarn...⁹³

19) MISCELLANEA in Modernum Leopoldinum Tempus Felicissimum...⁹⁴

20) Siebenbürgens Oesterreichischer Messias ...⁹⁵

Egy 1687-ben kiadott röpirat, a Triumphierender Reichs=Adler szerzőjének véleménye szerint a császár azzal, hogy Thökölyt legyőzte és a törököt kiszorította Magyarországról, nagy erőket szabadított fel Franciaország ellen. A mű végén az író egy listát állított össze az 1683 őszétől 1686 végéig elfoglalt városokról az események rövid leírásával. A Das / Durch die Oesterreichische Clemenz, wiederum Erquickte Königreich Ungarn írója a Habsburg ház magyar korona feletti jogát elemzi, bizonyítva, hogy a rebellió és követelései semmilyen szempontból nem voltak jogosak. Az Erdély 1689-es császári csapatok általi megszállása után megjelenő Siebenbürgens Oesterreichischer Messias c. röpirat messiásként üdvözli a seregeket. A császár – bár jogában állna – nem bünteti meg a Thökölyt támogató felbujtókat (concitatori) sem, helyette enyhé kegyelmi feltételeket szab. A röpirat Thökölyt árulónak, az uralkodó és a haza ellenségének nevezi.

Végezetül álljon itt az 1688-ban Prágában megjelent latin nyelvű MISCELLANEA in Modernum Leopoldinum Tempus Felicissimum c. röpiratból egy vers, melyben politikai pályafutása vége felé Thököly már az élettől búcsúzik:

„Thököly siráma.

Könyörülj rajtam Istenem. Oh jaj, vétkeztem, egyedül vagyok vétkes a keresztény vérben. Mit fogok most mondani én szerencsétlen, mikor szembekerülök a halállal, élettelenül összerogyva?

A mohamedai vágás majd ezer halált küld nekem, fenyegetve van lelkem. Az én körülmételem által meg vagyok fosztva, oh jaj, az égi haza látomásától.

Óh, hova forduljak én szerencsétlen, aki Istent annyiszor elhagytam, reszketve félek az oltártól. Nem remélhetek menedéket, bármennyire kívánatos lenne, oh jaj, hova futok?

Keresztény vértől áznak mezők, vetések, városok. Minden elpusztítva fekszik, lelkektől kirabolva az én gonosz lelkem által.

Sorsom beteljesült. Kétségbeesek, bár feleségemmel együtt kérem a császár kegyességét, hiába imádkozom már az égiekhez, szerfölött későn könyörgök lelkem esztelensége miatt.

Nem maradt számomra haladék, egyedül csak a gyászos temetés kötele, a Vezér megelőzött engem, akinek a lelke (ki ne tudná) az alvilág sötétségében van.

Feleségem, gyermekeim fogva, nekem kevesebbet tudnak segíteni, mint remélhetem. Így mindenhol gyötörve vagyok, amíg el nem veszek a halállal.

Amint a császártól, úgy a töröktől, vagy a mocsárban, vagy a szégyenoszlop alatt, vagy a kötélről félek. Bármerre hányódik lelkem, nem tudom, ha nem ítéltetik. Oh jaj, kétségbeesve halok meg.

Ezerszer kedves feleségem, óh, milyen keserű dolgok ezek minden dolgok közt. Soká nem maradhatok élve, téged többé nem látlak, utolsó Istenhozzádot mondok.”⁹⁶

Históriás énekek, népies, politikai tartalmú dalok és gúnyversek motívumai

A Bécs elleni török támadás kudarca és az azt követő magyarországi felszabadító háborúk eseményei indították az alkalmi költőket újból arra, hogy az eseményeket – résztvevőként vagy kívülállóként – kommentálva, a török visszaszorulása kapcsán egy

ideig még fontos politikai tényezőnek számító Thökölyt és a felkelőket is megénekeljék. Ezeknek a politikai tárgyú költeményeknek a főszereplői természetesen a németek és a velük szemben álló törökök, akiket sokszor csak egy-egy hadvezér alakja személyesít meg, mellékszereplőként azonban gyakran megjelennek a franciák és Thököly is a cselekményben.

Ebben a fejezetben tíz olyan művet vizsgálunk meg tartalmuk és mondanivalójuk, propagandisztikus, közvéleményformáló és azt kifejező elemeik alapján, melyekben előkerül Thököly Imre alakja is. Mielőtt azonban erre sor kerülne, vizsgáljuk meg a német szakirodalomban használt „históriás népdal” fogalom jelentését s a 17. századi nyilvánosság egyéb termékeivel szembeni különbségeit, egyedi vonásait.

A históriás ének, „Historisches Volkslied” két szempontból is rossz fogalom, hiszen nem történelmi eseményt énekel meg, hanem aktuálisat, illetve nem felel meg szoros értelemben sem az ének, sem a népdal fogalmának. Inkább népies politikai tartalmú dalnak lehetne nevezni. Ludwig Uhland definíciója szerint olyan dalokról van szó, amelyek közvetlenül a történelmi eseményből, illetve állapotokból keletkeznek, hogy a nép ajkán elbeszélve, illetve polemizálva terjedjenek. Hozzájuk tartoznak az ún. „Zeitgedichte”-k, amelyek nem énekelhető, hanem strófa nélküli szólás-mondás formában terjednek, de céljuk és tartalmuk hasonló az előbbihez.⁹⁷

A históriás ének forrásértéke abban áll, hogy legtöbbször egy szemtanú élménye alapján keletkezik. A históriás ének hírforrásként is szolgált a nép számára; belőle tudták meg a török háborúk legújabb híreit és formálódott általa – természetesen észrevétlenül – a köztudat, de egyben az ezeket szavaló, éneklő emberek véleményének fontos kifejezési formája is volt. Ez a fajta történelmi-politikai költészet nemcsak az értelmiséghez jutott el, hanem szélesebb néprétegekhez is szólt, így tartalmával inkább az alsóbb társadalmi rétegek közgondolkodására hatva formálhatta a közvéleményt.

A históriás ének a hír frissességével keletkezik, s egy új hír hatására kerül hamarosan háttérbe. Ebben is különbözik a közönséges népdaltól. Nem tartalmaz maradandót, nincs általános emberi mondanivalója. Általában véve nagyon csekély művészi értékkel rendelkezik.⁹⁸ A könyvnyomtatás elterjedésével azonban ez a műfaj is maradandóbb lett, hiszen már nemcsak szájról szájra, hanem kézről-kézre adva is terjedt röplap, röpirat formájában. Az olvasni nem tudókat a vizuális megértésben segítette a réz- és fametszet a lapon.⁹⁹ Az általunk elemzett tíz költeményből három egykorú röpirat formájában maradt ránk, de formája és tartalma miatt mindenképp ebbe a csoportba sorolható.¹⁰⁰

Keletkezési idő szerint sorrendben a következők:

- 1) Der Türk ist krank. /1683/
- 2) Die weitberühmte Und Wohl ausgebaute Türckische Bad=Stube / So vor Wienn 1683. ist geheizet worden. /1683/¹⁰¹
- 3) Neues Ungarisches Türckisches und Frantzösesches Labet=Spiel / Nach jetziger Zeit und Gelegenheit eingerichtet .. /1683/¹⁰²
- 4) Der nunmehr in letzten Zügen ligende Tüeckische Groß-Suldan und Der ausländischen Medicorum über dessen Kranckheit gehaltenes Consilium. /1683/¹⁰³
- 5) Merckwürdiger Fecht=Boden Der Frantzosen uns Türcken. /1685/
- 6) Eroberung von Neuhausel. /1685/
- 7) Eingestößner Ofen. /2.Sept.1686/
- 8) Fall von Sigeth. /1686/
- 9) Französische Politika. /1689/
- 10) Türckisches Badner Bad. /1691/

Tartalmuk szerint a cím alapján is kitalálható gondolatmenetre épülnek a költemények: a török betegségével foglalkozik: 1),4); a török fürdőhöz kapcsolja gondolatait: 2),10); valamilyen hadi esemény leírása: 6),7),8). Forma szerint: több szereplő beszélgetéseként kerültek feljegyzésre: 2),3),4),5),8),10).

Az a tény, hogy az elemzett költemények mindegyike Bécs török általi ostroma után keletkezett, jelzi azt a tartalombeli változást is, amely a művek alaphangneméből kiolvasható. Már nem a töröktől való félelem s az ellene való védekező jellegű harcra való felszólítás határozza meg a versek hangnemét, hanem egy offenzív, sikert sikerre halmozó politikai háttér.

Vizsgáljuk meg a szövegeket elemezve, hogyan vélekedtek a művek írói a németekről, franciákról, törökökről és velük összehasonlítva Thökölyről. A németek (ezen belül időnként megkülönböztetve a bajor, osztrák stb.) a következő szimbólumokkal és jelzőkkel jelennek meg a költeményekben: sas (nemes; sziklára épít), illetve oroszlán (férfiaság , hősiesség).

A franciák nemzeti címerállata, a kakas ellenben nem jó tulajdonságaival szerepel: kukorékol, bolond, a kutyával érzi jól magát, hazudik, csal, alattomos, pimasz, hűtlen. XIV. Lajos a legkeresztényibb király jelzöt már nagyon megkérdőjelezve kapja meg, de eltagadni tőle egyik mű sem meri. A francia politikai intrikákkal legtöbbet foglalkozó „Französische Politika” írója szólítja fel őt egyedül arra, hogy magát többé ne nevezze legkeresztényibbnek („Nenn dich nicht mehr Christlichist!”). A törököt mindenhol kutyának nevezik, s kíméletlen kritikát kap: barbár, szörnyű, dühös, ugat, koronát lop, saját fajtája ellen is képes támadni, hangos szájú, véreb, békeszegő. A török félhold már sohasem lesz kerek, s fénye is – amely a napfényel áll ellentétben – kihuny, s a félhold szarvacskái lekonyulnak. A török világ kapuja pedig a „pokol Portája” lesz; a haldokló szultán kéri, hogy leveleit ezentúl a pokolra címezzék.

A tíz mű egymással szinte teljesen azonos képet sugall és terjeszt a hallgatóságának és az olvasóknak e három nemzetről. Most nézzük meg, hogy Thököly szereplése milyen megvilágításba kerül. Önálló politikai tényezőként ismerik-e el? Milyen szerepet tulajdonítanak neki a nemzetközi politikai élet alakulásában? Felső-magyarországi fejedelemsége, keresztény mivolta, francia és török kapcsolatai milyen megvilágításba kerülnek? Tekintsük át a költemények Thökölyre vonatkozó verszakaszait egyenként, időrendi sorrendben:

1) A Der Türk ist krank című históriás ének hosszú monológ, amelyben a beteg török panaszkodik helyzete miatt. Szerencsétlenségében Thökölyt az ő akasztókötélnek megfonásával vádolja, hiszen Thököly hallani sem akart a békéről, s ezért vette rá a törököt a háborúra. Megátkozta XIV. Lajost és Thökölyt, mivel azok hamis ígérettel becsapták őt, s most, hogy a töröknek menekülnie kell, már meg is feledkeztek róla. A vers szerzője tehát Thökölyt a béke megszegésével vádolja, s a török felbujtójának állítja be.

2) A Die ...Türkische Bad=Stube... szereplői (a császár, a lengyel király és a német fejedelmek) a Bécs alá érkező török nagyvezírnek készítik elő a forró, izzasztó fürdőhelyiséget. Gróf Thököly nem nagyon illik a képbe, mégis övéi a zárószavak:

*„Ich bin sehr schlecht daran / mein Volck weiß fast kein Lager/
Es hat gelogen der Englische Wahrsager /
Daß ich solt König seyn / der Drucker und Prophet /
Der dises ausgesprengt mit Schimpff und Schand besteht.”*

Itt tehát Thököly sokkal elesettebbnek tűnik már, hisz seregének biztos táborhelyet sem talál. Egy angol jóst vádol hazugsággal, amiért az őt királyi ambíciókra serkentette.

3) A Neues Ungarisches / Türkisches und Frantzösisches Labet=Spiel nemcsak keletkezési évét tekintve rokonítható az előzővel. Egyes részei szóról-szóra megegyeznek a Bad=Stube-beli megnyilatkozásával, s Thököly itt is a végén jut csak szóhoz a kártyajáték mellékszereplőjeként. A török szultán és a német császár küzdelme maga ez a kártyajáték – ez a motívum a korban sokszor előfordul.¹⁰⁴ Thököly látja, hogy ebben a játékban népe aligha fog kártyapénzt nyerni, hiszen a nagyvezírnek a képébe vágta a lapokat. A Bad=Stube szerzője valószínűleg rosszul másolta le innen az utolsó mondatot, hiszen az helyesen így hangzik: „Der Tichter und Prophet / der dieses außgespengt mit Schimpff und Schand bestehet.”

4) A Der nunmehr in letzten Zügen ligende Türkische Groß=Suldan... c. vers főszereplője, a török szultán haldoklik. Külföldi orvosok nem sok jót tudnak neki ajánlani, hiszen azok az ő ellenségei. Ismét Thökölyé a zárzó:

*„Es haben iederzeit mein böß-verkehrte Sinnen/
getichtet und getracht/ nur Unheil anzuspinnen/
Diß hab' ich nun davon/ so weit hab' ichs gebracht/
Daß niemand auf der Erd sich ietzund meiner acht:
Was soll ich ferner thun? ich weiß nichts anzufangen/
Denn daß ich sitzen bleib/ und spinn was viel verlangen/
und mir vergönnen wohl/ für meine schlimme tück/
Den Faden / Welcher dient /umb meinen Hals zum Strick.”*

Thököly itt is szerencsétlen, magatehetetlen lázadóként szerepel, aki elvesztette pártfogóit, s már csak a jól megérdemelt zsinórt várja... Az a történelmi tény, hogy Thökölynek a bécsi ostrom kudarca utáni időben szinte minden külső kapcsolata, támogatója megszűnik, valósaelemként épül bele a törökellenes gúnyversebe.

5) A Merckwürdiger Fecht=Boden der Frantzosen und Türcken verses pamflet elején a hírvívó Mercurius szerint ebben az évben (1685) ismét háború lesz a török és a német között. Thököly mint fejedelem magyarázkodik, s a felkelést, vele a török szövetséget a kényszer szülöttének nevezi, hiszen ő csak a szabadságért, életért és vagyonért küzd. Ez a pamflet valószínűleg valamelyik protestáns német fejedelemségben került nyomdába, hiszen meglehetősen kritikusan nyilatkozik a pápáról, a császárról és a jezsuitákról, s inkább Thökölyt veszi pártfogásba, sőt a papokat az ő kardjával fenyegeti meg.

6) Az Eroberung von Neuhausl c. históriás ének Érsekújvár bevételéről számol be, de nem hallgatja el a kudarokat sem (Buda), mint ahogy azt sem, hogy még számos „rebellisfészket” kell elfoglalniuk. Nem kételkedik azonban a sas győzelmében. A Thököly-ellenes propaganda motívumainak gazdag tárháza tárul elénk: Egyrészt azzal vádolják, hogy nem elégedett meg a joggal, s a sas koronájára áhítozott, másrészt felszólítják a rebelliseket, hogy hagyjanak fel a kutyákkal való együttugatással. A következő versszak arra az információra épül, hogy Thököly feltételeket kívánt szabni a királynak; a kegyelemhez még hercegi, vezéri címet is kért, pedig kerékbetörés, pallos vagy máglyahalál járna neki. Végül Thököly kereszténységét is kétségbe vonja a szerző.

7) Az Eingestoßner Ofen c. vers értékeli Buda visszafoglalásának jelentőségét, éles kritikával illeti a törököket és a zsidókat, de Thökölynek is kijut a bírálatból. Koronája elveszett, újat kell találnia. Bizony nem illik bele Thököly a kártyapartiba, hiszen ott csak négy király van, s ő csak akkor lehet király, ha kivárja azt az időt, amikor őt lesz abból a francia kártyában.

8) A Fall von Sigeth (Khlopfter Tolpatz bey Segethin) c. versben már valahol Dél-Magyarországon panaszkodik egymásnak egy talpas és egy janicsár. Csakhamar megtalálják a feltételezett bűnöst: „Thököly juttatott minket e pácba”. Kevélységét és hűtlenségét nevezik meg mint a törököt érő forró fürdő elsődleges okát. Hűtlenséggel

a valóságban is vádolta a török Thökölyt, amikor 1685-ben Váradon fogságba is vetette.

9) A Französische Politik c. vers csak megemlíti Thökölyt, aki „üres zsebű”, XIV. Lajos pénzén élt a törökkel egyetemben:

*„Türk und Töky, beide haben
An dein Geld sich können laben,
Drum gar schön bedanken dich.”*

10) A Türkisches Badner Bad a müncheni gyűjtemény időrendben legutolsó darabja, amely Thökölyvel is foglalkozik. A török már a békét keresi, amit a francia kassas és az ő jó cimborája, Thököly akadályozott eddig. Csakhogy közben ez utóbbi szorítóba került, s a feketeleves vár rá:

*„Tökely sein Freund und Kamerad,
Der uns das Bad angossen hat,
Kommt endlich auch in Kluppen;
Ausfressen muß er, wie gebührt,
von fremden Köchen präpariert,
Ein türkische Hundsuppen.”*

A históriás énekek Thökölyre vonatkozó részei önfejű, a korona után áhítózó, békeszegő, de sokszor nagyon elesettnek tűnő, magára maradt lázongót ábrázolnak, aki – bár saját harcát a szabadságért folyó küzdelemnek állítja be – nem elégedett meg a francia pénzen és a török szövetségében elért fejedelemségével, s királyságra vágyott, de most hűtlensége miatt a feketeleves és a selyemzsinór vár rá. Ennek ellenére önálló politikai tényezőként kezelik, bár olyan személyiségként, aki inkább szövetségeseivel való kétes kapcsolatairól híres, mint haderejéről és fejedelmi kvalitásairól.

A históriás énekek, vagy népies politikai tartalmú dalok nem tekinthetők kizárólag a propaganda termékének. Egyet kell értenünk Köpeczi Bélával, amikor a fenti versek egy részét elemezve arra a megállapításra jut, hogy ezek az énekek valószínűleg „szélesebb körökben elterjedtek, nemcsak a bajor katonák ismerték őket, és ilyen módon” a közvéleményt fejezték ki.¹⁰⁵

A prédikáció és az egyházi propaganda egyéb elemei

Az állam és egyház szoros összefonódásának korában az élet minden területén érzékelhető az egyházak nagyobb szerepvállalása és befolyása. A 16. században válik csak szét a politikai és vallási röpirat, de minden „politikumnak” megvan továbbra is a vallási oldala, akár a török veszélyt, akár a Thököly felkelést vizsgáljuk (nem is beszélve a protestáns német tartományokra leselkedő francia veszélyről s más európai eseményekről). Egyrészt tehát az egyház befolyása nagy az állam életére, másrészt pedig az egyházak tevékenységére is befolyással van az állami érdek.

A plébános feladata volt, hogy a tartomány urának akaratát, a fejedelmi páteneket a szószékről hirdesse. Az egyházmegyei szinódusokon a püspök az összegyűlt plébánosokat gyakran szólította fel határozottan az ún. törökprédikációra (Türkenpredigt).¹⁰⁶ A papok prédikációjukban szemléletesen tárták a hívek elé a török támadások hatását. A kereszténység legnagyobb veszedelme elleni küzdelem minden keresztény elsőrangú feladata volt. Az egyházi élet más formáiban is teret kapott a török és a birodalmat veszélyeztető más erők elleni propaganda. A déli harangzó a híveket arra szólította fel, hogy imádkozzanak Isten segítségéért a török elleni küzdelemben. A szentmise- és istentiszteleti liturgia részét alkotó könyörgésekben kérték a török veszély elhárítását. Egy-egy nagyobb győzelem megünneplésére hálaadó istentiszteleteket, körmenetet tartottak. A török veszélyhez viszonyítva a Thököly-felkelés jelentősége természetesen jóval kisebb, de fontosságát jelzi, hogy az Összefoglaló jelen-

tés c. röplap arról tudósította olvasóit a felkelés fölött aratott győzelem megünneplésére Bécsben az udvari kápolnában Te Deum Laudamus-t énekeltek. ¹⁰⁷

A korszak két legnagyobb hatású és befolyású prédikátora az ágostonrendi Abraham a Santa Clara¹⁰⁸ és a kapucinus Marco d'Aviano¹⁰⁹, aki 1683-tól a Magyarországon harcoló csapatokat buzdította a török elleni harcra. A protestánsok és katolikusok által egyaránt Isten igaz szolgájának tartott Marco d'Aviano, mint a császári csapatok török birodalom elleni hadjáratában öt éven keresztül szolgáló pápai legátus, nemcsak lélekben bátorította a harcosokat, hanem katonai tanácsokkal is szolgált Buda ostromától egészen Belgrád bevételéig.

A prédikációkban nemcsak elvontan beszéltek a török elleni harc szükségességéről, hanem helyet kaptak bennük a magyarországi hadszíntér legfrissebb hírei is, mint azt egy 1697-ben, a bécsi győzelem évfordulójának tiszteletére Abraham a Santa Clara által Bécsújhelyen mondott prédikáció is bizonyítja. Ebben említést tesz arról, hogy egy előző nap befutott jelentés szerint a keresztény seregek Magyarországon szeptember 11-én megütköztek az ellenséggel, s Isten és Mária segítségével fényes győzelmet arattak.¹¹⁰ Az Isten házában, a templomban és a hadsereg táborában elhangzó prédikációk a császári seregek elsődleges segítőként s a győzelmek kivívójaként – ellentétben a röplapok íróival – nem egy-egy hadvezért vagy nációt dicsérnek, hanem Istent, az ő segítő angyalait, illetve Máriát. Valószínűleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Abraham a S. Clara erős hangulati és képi elemekkel átszőtt prédikációi a korabeli Bécs egyházi gondolkodásmódjának hű képét adják.¹¹¹

Nem véletlen, hogy a korszak két legjelentősebb prédikátora egy kapucinus és egy ágostonrendi szerzetes, pedig a reformáció és a török veszedelem elleni ideológiai küzdelemben a jezsuiták vállaltak oroszlánrészt. Ellentmondásos szerepüket mi sem jellemzi jobban, hogy míg egyik oldalon a katolikusok és reformátusok közti küzdelmet sokan a jezsuiták elleni, illetve általi küzdelemként értékelték már a korszakban is¹¹², addig a másik oldalon túlsúlyuk visszaszorulóban volt, épp az előbbi tényező miatt is. A Habsburg udvarban Lipót császár uralkodása alatt bizonyos ellenszenv figyelhető meg a jezsuita renddel szemben, ennek jeleként értékelhetjük a fent említett két híres prédikátor szerepének megnövekedését is. Másrészt nem elhanyagolható az a sokhelyütt elterjedt nézet sem, mely szerint a jezsuiták a magyarországi erőszakos ellenreformációs intézkedések miatt közvetve felelősek a török támadásokért.

A papok és az egyház szerepének ellentmondásos megítélését támasztja alá a törökök elől menekülő Balthasar Kleinschroth katolikus pap 1683 nyaráról szóló naplója.¹¹³ Kleinschrothnak alig sikerül ép bőrrel kikerülnie az újtáj álló felbőszült parasztok kezei közül, mert azok a felső-magyarországi katolikus ellenreformáció számlájára írják a törökök támadását.¹¹⁴ Kleinschroth az alsó-ausztriai Heiligenkreuzból indul nyugat felé, s útja során számtalanszor találkozik a török pusztításának teljesen kiszolgáltatott ausztriai – jórészt lutheránus – parasztok vélekedésével. A menekülőket feltartóztató parasztok azzal vádolják őket, hogy nem jutott volna idáig az ellenség, ha a sok menekülő az ellenállást választotta volna. A Thököly-ellenes propaganda közvéleményre gyakorolt hatását mi sem jelzi jobban, minthogy amikor Kleinschroth egy vendéglőben elmeséli, hogy az egyik vele levő tanítványának bátyja Thökölynél szolgál trombitásként, óva intik őt, hogy ezt a parasztoknak elmondja, mert azok őt és összes diákját lekaszabolnák, annyira dühösek erre a „főrebellisre”.¹¹⁵

Minden bizonnyal Thököly személyének és a magyarországi rebelliseknek is megvolt a maguk helye a prédikációkban, a kiadott prédikációs gyűjteményekben azonban sajnos nem találtunk erre való utalást.¹¹⁶

A közvélemény fordulása vagy a propaganda változása?

Thököly Imre alakja – bár aktív politikai szereplését már 1677-ben elkezdte – csak 1682–83-ben jelenik meg az általunk vizsgált forrásokban. Valószínűsíthető, hogy az előző években valóban nem érkezett személyéről részletesebb leírás, hiszen 1683-as életrajzai is ezt állítják. Korábban csak az újságok kommentár nélküli híreiből ismerhették őt a Német-Római Birodalom „információéhes” lakosai. Ezután azonban a gyors egymásutánban szinte változtatás nélkül terjesztett életrajzai egy csapásra megismertették a szélesebb közönséggel neveltetését, apja sorsát és saját gyerekkorának nevezetesebb eseményeit, majd későbbi életét egészen Zrínyi Ilonával való házasságkötéséig. Ebben az évben kapja meg a töröktől a fejedelmi címet, amit aztán a röpiratírók sem felejtik el a neve mellől. A korai röplapok és röpiratok dicsérik sokoldalú tehetségét, hadvezéri kvalitásait, s érdeklődve várják életsorsának további alakulását. Pedig ekkor már Thököly régóta a királyi Magyarország rovására terjeszkedett és építette ki fejedelmi hatalmi rendszerét. A nyugaton XIV. Lajos ellen a birodalom fő erőivel védekező Habsburg-politika Thökölyvel szemben tett kényszeredett engedményeit a fejedelem egészen 1683-ig zavartalanul használhatta ki.

1683-ban azonban döntés elé került, s a rebellesek közvéleményének nyomására, illetve a török haderejét túlbecsülve voksát a szultáni hadak mellett tette le, s ezzel a kuruc mozgalom sorsát szinte visszavonhatatlanul megpecsételte. Seregével már hiába maradt ki ügyesen a konkrét hadműveletekből; ezt a döntését ugyanis a Habsburg udvar sohasem tudta megbocsátani. Thököly tehát a külföld szemében nem azzal követett el hibát, hogy 1678-ban az önálló katonai és politikai cselekvés útjára lépett, s ezzel a nevével jelzett felkelést elindította, s nem is azzal, hogy számos alkalommal katonai összetűzésbe került a császári seregekkel, de még azzal sem, hogy önálló fejedelmi hatalmát Felső-Magyarországon kiépítette. Mindez a 17. században tulajdonképpen megfelelt az ország hatalmi realitásainak, s alapjában véve csak egy majd évszázados, Erdélyből kiinduló hagyományt újított fel. Ha közvélemény-fogalmunkat vesszük alapul, akkor ezek a jelenségek az akkori társadalom normarendszerébe szervesen beleillessztek, s külföldi viszonylatban sem váltottak ki heves reakciókat.

Annál hevesebb válaszokat eredményezett az 1683. évi török akció melletti állásfoglalása. Ekkor már óhatatlanul ellentétbe került a fennálló közép-kelet-európai hatalmi realitásokkal, s nem csupán azért, mert rosszul mérte fel a külpolitikai, illetve katonai erőviszonyokat. Egy magát kereszténynek valló fejedelem a két világfelfogás küzdelmében a „hitetlen kutyák” mellett kiállva nemcsak az udvari politika, hanem a kortársak szemében is a kereszténység ellenségévé vált. Bár találtunk olyan forrásokat is, amelyek szerzői még egy ideig vallották Thököly jóhiszeműségét, s politikájának Bécs felszabadítása utáni hirtelen fordulásában reménykedtek, s kegyelmet kértek számára a császártól; ám ezek a hangok az udvar és Thököly közötti tárgyalások zátonyra futásával elhallgattak.

A császári csapatok győzelmes előrenyomulásával szemben Thököly már tehetetlen volt. Az újságok, folyóiratok és röpiratok a birodalmi seregek győzelmeiről tudósítva gyakran említik Thökölyt is. Neve mellől azonban fokozatosan eltűnnek a dicsérő jelzők, s helyette egyre gyakrabban használják rá és a kuruc felkelésre az elégedetlenkedő, nyugtalanságszító, fennhéjázó, nyakas, becsvágyó, lázító, áruló, keresztényellenes kifejezéseket. Ezt már csak betetőzte 1685-ös nagyváradi elfogatásának híre. Az erről szóló röplapokban, tudósításokban a gyűlölt ellenségéből szerencsétlen, elesett, nevéstéges alak lett, aki már végképp nem találja helyét a világban. Nem is csoda, hogy számos gúnyvers, röpirat életének gyors végét jósolja.

1692-ben jutott a kortárs érdeklődő utoljára naprakész információkhoz Thökölyt illetően. Közben azonban érdekes módon a vizsgált német nyelvű forrásokban

egy szó sem esik 1690-ben tett tiszavirágéletű, de valószínűleg a kíváncsi közönség nagy érdeklődésére igényt tartó erdélyi vállalkozásáról.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Thököly politikája és a külföld róla alkotott képe között nem állítható fel egyértelmű megfeleltetés. A császári udvar propagandája hosszú ideig nem fordult élesen szembe a fejedelemmé lett gróffal, sőt ez a propaganda egészen 1684-ig kétélűnek nevezhető. Noha Thököly működését már 1683 végétől erős kritikával illetik, de a röpiratok még jó ideig a békés megoldás lehetőségét sugallják. Csak amikor Thököly már elveszíti központi szerepét a politikában, akkor érezhető újabb váltás a propaganda hangnemében a már említett irányba. Az udvari politika 1683–84. évi bizonytalankodása jó lehetőség a kutató számára a közvélemény megfigyelésére, az ún. „históriás énekek” pedig megfelelő terepet nyújtanak a szűk értelmiségi réteg által irányított propaganda és a szélesebb társadalmi rétegek véleménye közötti hasonlóságok és különbözőségek vizsgálatára. Ezek mellett számos jelét leltük fel a társadalom propaganda termékekkel szembeni véleményének, s ezek a jelenségek egyértelműen bizonyítják, hogy a széles néprétegek közvéleménye nem feltétlenül egyezik meg teljesen a felülről irányított propaganda tartalmával.

Jegyzetek

1. Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben. Pannonhalma, 1942.
2. Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. (a továbbiakban Köpeczi)
3. Cennerbné Wilhelm Gizella: Feind oder zukünftiger Verbündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit. In: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit Bd.10. Wien, 1983. (a továbbiakban Cennerbné) 54–62.; Cennerbné W.G.: Thököly Imre és szabadságharca az egykorú grafikában. In: Köpeczi 337–343.
4. Köpeczi 8.
5. „Die Schrift wollte die öffentliche Meinung der Protestanten im Reiche mit den nötigen Informationen versehen.” A közvéleményt nem lehet információkkal ellátni: Cennerbné 1983. 57.
6. Das getröstete EUROPA ... h.n. 1684. (Frankfurt, Flugschriftensammlung G. Freytag. 5977)
7. „welches auch der sorgfältigen Gemeine Meinung ist” (= „ami az aggódó közkatonának véleménye is”) CURIOSE Staats=Gedancken ... h.n. 1684. (OSZK, AppH 1145.) A „Gemeine” szó alacsonyabb rangú katonát jelent. (Duden, Herkunftswörterbuch. 1989. 229.
8. Benczédi László: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685) In: Magyarország története 1526–1686. Budapest, 1987. (a továbbiakban Benczédi) 1190.
9. Wien, Staatsarchiv. Hungarica Specialia, fasc. 324/a fol. 26.
10. Benczédi 1228.
11. Szelepcsényi György a Szepesi Kamarának, 1680. március 1.: MOL Kamarai lt. E 254 Repraesentationes, informationes et intantiae, rksz. 3249. – Ugyanaznap értesítette a Kamarát Szakmár János is a török csausz zborói látogatásáról.
12. A kuruc vezetők lelkiismereti vívódásait, az érveket és ellenérveket legkifejezőbbben egy korabeli irodalmi remekmű, a „Thököly haditanácsa” c. vers érzékelteti. (Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. Budapest, 1953. 210.sk.)

13. Mint ahogy az is nagyon jellemző volt az 1678. évi hadjárat utáni hangulatra, hogy Thököly Váradra beküldött magyarázkodó követét a pasa emberei dühükben, de egyúttal figyelmeztetésül is egyszerűen lekaszabták. Benczédi 1248.
14. Kiáltványát 1681. május 30-án adta ki, majd július 31-én megismételte. Ezek egy-egy példányát a vármegyei levéltárak Acta politica sorozatai őrzik.
15. Benczédi 1251.
16. A XIV. Lajoshoz írt levelet közölte a Történelmi Tár. 1888. 504.
17. Bauer, Wilhelm: Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen Tübingen, 1914. (a továbbiakban Bauer) 217.
18. Bogel, E. – Blühm, E.: Die deutschen Zeitungen des 17. Jhs. Bremen, 1971. (a továbbiakban Bogel–Blühm) VII–VIII.
19. Lang, Helmut: Die österreichische Tagespublizistik. Wien, 1978. (a továbbiakban Lang 1978.) 39.
20. Egy wolfenbüttleri és egy strassburgi lapot – mindkettő 1609-ből – tekintünk ma a modern értelemben vett első újságnak. Lang 1978. 41.
21. Bauer 270.
22. A brémai Deutsche Presseforschungsinstitut az összes németnyelvű 17. századi újságról őriz kópiát. Bogel–Blühm 1971.
23. Lang, Helmut: Die deutschsprachigen Wiener Zeitungen des 17. Jhs. Diss Wien, 1972. (a továbbiakban Lang 1972) 3.
24. Köpeczi 68.: „Az eseményekről (a francia és holland újságok) főleg bécsi forrásokból tudtak, s csak 1664-ben, 1678-ban és a nagy török háború kezdeti éveiben találunk olyan levelezőket, akik Párizst közvetlenül értesítették.”
25. Lang 1972.10.
26. Lang 1972. 23–24.
27. Kurtze Relation dess jenigen / Was bey Dem glücklichen Entsatz der von den Türcken belagert gewesenenen Kayserlichen Residentz-Statt Wien / Den 2. 12. September dieses 1683 Jahrs / Wie auch nach solchem / weiters gegangen. Wien, ÖNB
28. Lang 1972. 25.
29. Lang 1978. 41.
30. Lang 1972. 29.
31. privilegia impressoria: A privilegizált személy akarata nélkül egy bizonyos ideig tilos volt utánnomni, illetve terjeszteni a privilegiumban említett könyvet, folyóiratot vagy újságot, kalendáriumot, képet. Újságok esetében a megjelenés gyorsasága miatt ennek ellenőrzése nehezen volt kivitelezhető, ezért kötelezték a kedvezményezettet, hogy minden megjelent számból 18 példányt adjon le a Birodalmi Udvari Tanácsnak.
32. Eisenhardt 14.
33. Az Extract-Schreiben nem tekinthető külön újságnak, hanem a felsorolt újságok kiegészítésének. Egy ilyen Extract-Schreiben közli többek között azt a hírt 1687. július 4-ről, hogy a törökök és a rebellesek állítólag St. Job körül összegyülekeztek, s a helységet meg is támadták. Extract-Schreiben Aus dem Kayserl. Feld=Lager bey Maclar den 21. Junii 1687. eine Stund von Erlau. (Bécs, ÖNB)
34. Lang, Helmut: Der „Cursor Ordinarius“, eine neu aufgefundene Wiener lateinische Zeitung. Magyar Könyvszemle 1976.3. 201.; Bogel–Blühm 1971.

35. Neu ankommender Courier. Auß Wienn/Hungarn/und Pohlen. Den 27. Augusti/Anno 1692 Num.M.M.CC.XLIV. Wien, ÖNB.
36. Wien ÖNB Kaysrerl. Hauptquartier St.Georgen / vom 9. Augusti.
37. Thumfart, Franziska: Die Geschichte der Linzer Zeitung von 1630-bis 1952. Linz, 1952. 16–26.; Koloschek, Edeltrude: Das Grazer Zeitungswesen von seiner Frühzeit bis zur Jahrhundertwende. Phil. Diss. Wien, 1951. 36.
38. Bialows, Günter: Geschichte der deutschen Presse von den Anfängen bis 1789. 106.
39. Tautscher–Gerstmeyer, Doris: Die geschriebenen Zeitungen des 18. Jhs. in Wien, 1982. 33. (a továbbiakban: Tautscher–Gerstmeyer) 1712. november 4-én egy bécsi német nyelvű írott újság arról tudósít, hogy a rekonstrukció alatt álló St.Peters templomban a deszkák beszakadtak a császári kíséret alatt. Megtudjuk a magasabb rangú szerencsétlenül jártak sérüléseit, s megismerjük a császár reakcióit is az eset kapcsán. 1700. július 21-én egy zsidó lakos összetűzésbe került egy részeg kéményseprővel, s mikor az előbbi a saját házába akart visszatérni, az összesereglett nép megtámadta a zsidó házat, s mindent összezúzott. Az állami gárda csak nagy nehezen tudott rendet teremteni a környéken, s a felbujtókat még aznap hajnalban felakasztották a zsidó házában ablaka alatt. Ilyen események bizonyára nem kerültek volna bele a cenzúrázott nyomtatott újságokba.
40. 1682.06.04; 1687.08.17; 1691.02.11. Tautscher–Gerstmeyer 362.
41. I. Lipót császár 1671. május 25-én rendeletet adott ki a cenzúrázatlan újságok betiltásáról, mivel a császár „Mit sondern Missfallen vernomben, dass eine Zeit hero vnterschiedliche Zeitungen getruckht vnd geschriben, dergestalt auch durchgehend aussgegeben vnd weckhgeschickht worden, welche nit allein wider den Statum publicum geloffen, sondern auch wider vnterschiedliche priuatos vnwarhafft vnd sehr praeiudicirliche sachen in sich geholten „, ezért elrendeli „dass dergleichen Zeitungschreiber mit allem fleiss nachgeforscht, vnd da selbige in ide erfahrunghait gebracht, ihnen dass bissherige Vnrecht mit scharpffe Verwissen, ia nach beschaffnen sachen dieselbige würklich abgestrafft, benebens Ihnen mit allem ernst auferlegt werdte, das sie in des khunfftige kein einige Zeitung, oder relation, sie werdte hier oder anderwerts getrukht, oder geschriben, oder auch von andern orthen getrukhter alhero gebracht, mehr aussgeben oder verschickhen solln, welhe nicht Vorhero von vnserer N.Ö.Regierung hier zue Ires mitels Deputirten Räthen vnd commissarien reuidirt worden” Közli: Comesina, Albert: Zur Wiener Geschichte. Wien, 1853. 8. A rendelet, úgy látszik, eredménytelen maradt, mert 1672. május 10-én újabb törvénnel általánosan betiltották a kézzel írott újságokat, s csak a nyomtatottakat lehetett terjeszteni, hiszen azok ellenőrizhetőbbek voltak. Lang 1972. 57.
42. Codex austriacus. P.2. 532.
43. 1686. március 31-én a Hamburgba tartó követet katonák támadták meg, s kocsiját kirámolták gyanús iratok után kutatva. Az a gyanú, hogy a braunschweigi herceg levezetéséhez kapcsolt „hírmelléletek” a „város dolgainak valós állapotjáról” szólnak, elég volt arra, hogy nyilvánosan elégessék az iratokat, s ezt minden újságban közhírré tegyék.
44. 100-tól kb 1000-ig terjedt egy-egy újság példányszáma, de 200 példányos átlaggal nyugodtan számolhatunk. Egy lap ára körülbelül az akkori napibér 1/3-át tette ki. Lang 1978. 48.
45. Egy 1656-ból származó Frankfurt a.M.-i jelentés bizonyítja, hogy az utca embere is lelkesen fogalkozott a politikával, s újságot olvasott. Lang 1978. 48.
46. Kieslich, Günter: Die publizistische und gesellschaftliche Bedeutung des „Lokalen” in den Massenmedien. In: Journalismus, Bd.5.13.

47. Johann Ludwig Hartmann (1640–80): Unzeitige neue Zeitungssucht.
48. Ludwig von Hörnigk: Tractatus Politica-Historico-Iuridico-Aulicus de Regali Postarum Irre. 1648.
49. Tautscher–Gerstmeyer 81.
50. Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900. Hrsg von Joachim Kirchner. Bd.I. bis 1830. Stuttgart, 1969. 87–92.
51. „...Diese Kayserliche Postulata erstrecken sich dahin /daß die Türcken nicht allein den Teckely ausliefern (worauf die Türkische Deputierte / daß man erstlich die Essentialia, zu Beförderung des Friedens ergrieffen mögte / zur Antwort ertheilet) sondern auch..” Europäischer Mercurius oder Götter-Both. 1689. március 31.
52. Köpeczi 60.
53. Neue Zeitungen / Relationen. Halle Katalog IX.
54. Schottenloher, Karl: Flugblatt und Zeitung. Berlin 1922.16.
55. Cennerbné 1983. 55.
56. Wahrhaftte Eigentliche Abbildung ..Des ...Ungarischen Helden Teckeli. h.n.1682. (Bécs, ÖNB. Flugschriftensammlung.)
57. Die bestraffte Untreu an dem nunmehr welt-bekandten Ungarischen Grafen Emmerich Teckely Exempels-Weise vorgestellt... 1685. (Bécs, Kunsthistorisches Museum Kraußhaar Sammlung. Nr.16019)
58. Wahrhaftte Vorstellung der erbärmlichen Tragödie, welche der Bassa von Grosz Waradein mit dem hungarischen Hautb=Rebellen Graf Emerich Teckely allda im Monat Octobr dieses 1685. Jahrs gespielet... (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung. Nr. 16020)
59. Köpeczi 369.
60. Das verzuckerte Toden-Mahl oder erbärmlicher Verlauf der elenden Gefängenschaft des ungarischen Grafen Emerici Töckely. (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung. Nr.16021)
61. Summarischer Bericht, was massen Caschau ...belägert und den 17.Octob. 1685 erobert. Nachgehends auch Graf Emerich Teckeli durch den Bassa von Groß-Wardein mit List in gefängliche Verhaft genommen...(Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung. Nr.16022)
62. Lásd a már ismert két rölapot: Köpeczi 362–368.
63. Köpeczi 368.
64. „Unterdessen will laut einiger Briefe / so von dem Teckely an seine Gemahlin nach Mongatz gesendet / aber intercipiret worden / verlauten / daß selbige sehr übel in der Gefängenschaft zu Groß-Wardein tractiret werde / in dem er täglich geprügelt wurde. Womit also sein eingebildeter Fürsten-Stand sich plötzlich in einen unglückseligen Jammer-Stand verwandelt / und muß auch Teckeli mit seinem Exempel lehren / daß Gott die Hoffärtigen zerstreue und ihres Hertzens Sinn / und die Rebellanten an ihm einen schlechten Patron haben.” Summarischer Bericht... (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung Nr.16022)
65. A British Múzeum 1640 és 1661 közötti időszakból 14 942 röpiratot őriz. Catalog of the Pamphlets, Books, Newspapers and Manuscripts. col. by George Thomson, London 1908.
66. Apponyi Sándor: Hungarica. 1–2. Budapest, 1900–02.; Apponyi Sándor: Hungarica. 1–4. München, 1903–07.; Hubay Ilona: Rölapok, újságok, röpiratok 1480–1718. (Magyar vonatkozású rölapok, újságok, röpiratok az OSZK-ban) Budapest, 1948.

67. Köpeczi
68. Számos utalást találtunk arra vonatkozóan, hogy az információkat befogadó személy a hivatalos, nyomtatott híreknél hitelesebbnek, megbízhatóbbnak tartja a saját információi rendszerét, a személyes kapcsolatain keresztül érkező információkat.
69. Gründliche Lebens=Beschreibung, Wahre Abbildung Und Kurtze Lebens=Beschreibung Deß Ungarischen Grafen Emerici Tökeli h.n.,1683.(Bécs, ÖNB)
70. Warhafte eigentliche Original=Bildnus Nebst Denkwürdiger und Ominöser ausführlicher Lebens=Beschreibung / des gebohrnen Ungarischen Graffen Numehro aber / von der Ottomanischen Porten / bereits erklärten Fürsten Emerici Tökeli. Sambt theils dessen Verrichtungen und Progressen / biß auf jetzige Zeit. h.n.,1683. (Bécs, WStB. ill. OSZK, AppH. 1088.)
71. Unverfälschter Abschrift Des Versicherungs=Briefs Welchen Der jetzo regierende Türkische Käyser Ihrer Fürstl. Gnaden Herrn Emerico Teckli Unterseiner Hand und Autoritätischen Petschaft / von seinem Muffti oder Patriarchen selbst bekräftiget / denen Ungarn ertheilet...h.n.,1683(OSZK, AppH.2177.)
72. Abdruck oder Inhalt Deß Jenigen Vorschlags / Welchen I. Königl. Mayest. in Pohlen An Ihre Röm. Käys. Mayestät / Wegen Vermeidung der Ungarischen / oder Innländischen Unruhen / umb desto sieghaffter bequemlicher / dem Türkischen Christen=Feind zu widerstehen / den 7. Decemb. dieses lauffenden 1683. Jahrs von Cracau auß übersand; Worinnen Doch zwar ohnmaßgeblich / in nachfolgenden Puncten enthalten / auf was Art und Weise Der Graf Emmerich Teckely und dessen Adhaerenten Von dem Türkischen Schutz ab=und wiederumb der Christenheit zum besten / zu Ih. Röm. Käyserl. Majestät schuldigsten und gehorsamsten Devotion gebracht werden könten. h.n., 1683 (OSZK, Hubay 749.)
73. Das Vormalis so mächtige und edle und gleichsam unüberwindliche / anjetzo Aber beydes durh Cusserliche Macht sehr geschwächte und enträffete / als durch innerliche Unruhe Verwirrte Königreich Ungarn ...h.n.,1683 (Bécs, UB.)
74. Der Ottomannische Welt=Hammer / abgebildet / ... Ob deß Tekli jetzige Actiones sich / mit der Religion / entschuldigen lassen? h.n.,1683. (OSZK, Hubay. 755.)
75. Köpeczi 230.
76. Köpeczi 231.
77. Vierfache Höchsterfreuliche RELATION Von der Cosacken Preißwürdigen Sieg. / Den Sie wider die Bialogrodischen Tarnen und Türcken zu Ende des verwichenen 1683ten Jahrs Heldenmütigst erhalten. Samt einem nachdenklichen PROGNOSTICO Über den In Anno 1684. vermuthenden SUCESS Der Christlichen wieder die Ottomannische Waffen. h.n. 1684. (Bécs, ÖNB.)
78. Das Getröstete EUROPA Oder Die Bündnussen und Kriegs=Geschäfte / geschehen bey Außgang des 1683. und Anfang des 1684. Jahrs. h.n. 1684. (Frankfurt a.M., StuUB, Flugschriftensammlung Gustav Freytag. 5977.)
79. Ausführliche Und Glaubwürdige RELATION, Deß jenigen vorbey gegangenen Blutigen Treffens / Bey der Stadt Eperies in Ungarn / Welches Ihre Hoch=Gräffliche Excellentz Herr General Scholtze Mit deß Grafen Tückely Rebellen Armee gehalten / Und wie daselbstens Ihre Kaiserl. Mayt. Siegreiche Waffen Eine stattliche VICTORIA Wider diese Rebellen befochten. Im Monat Septemb. Anno 1684. Breslau / Bey Gottfried Jonischen zu bekommen. (OSZK, AppH. 2179.)
80. Neu=eröfnete sonst allergeheimste Geistlich=Statistische JESUITER Rahts=Stube / oder ... VOTIS bestehendes CONSILIUM und DELIBERATON über die jetzo allerwichtigste ... Staats= und Gewissens=Frage/ Wegen Teckelisch= und Evangelisch=Ungarischer Malcontanten Restitution; und Fortsetzung des

- Türckenkrieges etc Sampt einer Compendiösen Relation ex Votis etc und Verainigungs=CONCLUSO, auch kurzem Final=Discurs dieses JESUITER-CONSILII. Gedruckt im Jahr MDCLXXXIV. h.n., 1684. (Bécs, ÖNB.)
81. Curieuser Staats=Mercurius... Durch Fridericum Sincerum. Auf dessen eigene Unkosten Gedruckt im 1684sten Jahr. h.n. (Drezda, K.ö.Bibliothek.)
82. CURIÖSE Staats=Gedancken / Uber Den verwirrten Zustand des Königreichs Ungarn... Gedruckt im Jahr 1684. h.n. (Bécs, UB. ill. OSZK, AppH.1145.)
83. például: Durandi Moderati = a mérsékelt szigorú, illetve Scrupulosi Acuti = éles-szű aggályoskodó
84. Köpeczi 143.
85. Köpeczi 146.
86. A „gemeine Meinung” kifejezés mai értelmében közelebb áll a magyar „közvélemény” szóhoz, mint az „öffentliche Meinung”, a 17. században azonban ezt a melléknévből képzett főnevet (Gemeine) a közkatonák megjelölésére használták. (Duden, Herkunftswörterbuch. 1989. 229.)
87. Köpeczi 149.
88. Eigentliche RELATION der in Ober=Ungarn ligenden Statt EPERIES, So von Ihro Excell. Herrn General Valentin Graffen von Schultz den 21 Julii 1685. beläget / und den 19 septembr. darauß Abends ungefehr gegen =Uhr erobert worden. Wienn / bey Johan Van Ghelen Vniversität Buchdruckern. Zufinden unter der Ketten im Freisinger Hoff / bey Johann Conrad Ludwig. (OSZK, AppH. 2218.)
89. Eine herrliche Beschreibung Der Kayserlichen Waffén / Von Eroberung etlicher berühmter Orthen in Ober=Hungarn und Türckey erstlich / Eperies / Caschau / Zolnock / S. Nicolai / Bodack / Onot / Tockay / Calo / Ibrany / klein Warasdein. Was sich weiters mit dem Graff Teckeli ereignet / ist in folgenden Gesang zuvernehmen. Im Thon: Maria Königin Mutter und Helferin /etc. Gedruckt im Jahr / 1685. h.n. (OSZK, Hubay. 865.)
90. Das Kriegs= und Staats=Bekümmerte Europa / worinnen nebst vielen Zeitläuffigen Curiositäten vorgestellet.gedruckt im Jahr 1685. Zufinden in der Lanckischen Handlung. h.n. (Frankfurt a.M.,StuUB, Flugschriftensammlung Gustav Freytag, 5986.)
91. Adlers=Krafft / Oder Europaeischer Heldenkern / ... gedruckt zu Wienn in Oesterreich – bey Johann Jacob Kürner /... 1685. (Bécs, UB.)
92. Triumphierender Reichs=Adler/...Gedruckt im Jahr 1687. h.n. (Frankfurt a.M.,StuUB, Flugschriftensammlung Gustav Freytag, 5996.)
93. Das / Durch die Oesterreichische Clemenz, wiederum Erquickte Königreich Ungarn. ... verfasst von J.N.F. h.n. (Bécs, ÖNB)
94. MISCELLANEA in Modernum Leopoldinum Tempus Felicissimum.... Vetero-Pragae. (1688) (OSZK, AppH. 3306.)
95. Siebenbürgens Oesterreichischer Messias / Oder: Das durch den Glorwürdigsten Oesterreicherischen Leopoldum / Aus dem Rachen der Barbarischen Dienstbarkeit erlöste Fürstentum Siebenbürgen ... Johann Nicolao Flemitzer ... Gedruckt zu Nürnberg / bey Hiob Herten / 1689. (Bécs, UB.)
96. Latinból fordította: dr. Csapodi Csaba
97. Uhlands Schriften. Bd.2., 3. Abschnitt, Stuttgart, 1866. 361.
98. Patrias, Helene: Die Türkenkriege im Volkslied. Wien, 1947. 11.
99. Patrias 14.

100. A tíz költeményből hat a múlt század második felében Ditfurth által megjelentetett gyűjteményes kötetben található, kettő a bécsi városháza (WStB), egy-egy pedig a frankfurti Gustav Freytag, illetve a budapesti Apponyi gyűjteményben lelhető fel. Ditfurth, Fr.W.: Die historischen Volkslieder...Heilbronn, 1877.
101. Bécs,WStB, A 10310.
102. Frankfurt a.M., StuUB, Gustav Freytag Sammlung. 5975.
103. Bécs, WStB, J.Nr.34770.
104. Lásd később az „Eingestoßner Ofen” c. históriás ének elemzésénél is.
105. Köpeczi 289.
106. Münster, Wien und die Türken 1683–1983 / Ausstellung / Redaktion: Galen, Hans Münster,1983. 32–33. (a továbbiakban Galen)
107. „Hierauf ist zu Wien in der Hof=Capelle wegen völliger Aussrottung der Rebellen / dass Te DEUM Laudeamus gesungen worden,” Bécs, Kunsthistorisches Museum, Sammlung Kraußhaar Nr. 16022
108. Abraham a Santa Clara (1644–1709) Augusztinus szerzetes, polgári nevén Megerle Ulrich, bécsi udvari prédikátor. A német barokk egyik legérdekesebb prózairója. Nyelve fantáziadús, népi, gyakran groteszk elemekkel átszóve. Humorában a szórakozás és komolyság határa sokszor összemosódik. Virtuóz nyelvi művészetét teljesen az igehirdetés szolgálatába állította. Számos prédikációja és traktátusa jelent meg nyomtatásban, pl: Bécs 1683. évi megvédésére szóló felhívása, az „Auf, auf ihr Christen”. Galen 96.
109. Marco d'Aviano (1631–1699) Eleinte Észak-Itáliában működött kapucinus szerzetesként. Korának legismertebb népi prédikátora volt, csodatevőként tisztelték. A bajor és a lotharingiai herceg, illetve Lipót császár kérésére a rend a birodalomba küldi. Bécs ostrománál közvetített a felmentő seregben összegyűlt hercegek és hadvezérek között, s lelkesítette a csapatokat. Bécs felmentése után eredményesen küzdött a Magyarországra felszabadításáért folytatandó háború továbbviteléért. Belgrád 1688. szeptember 6-i elfoglalásáig kísérte a császári sereget. Papként és prédikátorként működött, de emellett a hadsereg vezetőinek bizalmasa és tanácsosa is volt. Galen 1983. 96.
110. Baare Bezahlung / Das ist eine kurtze Danck=Predigt / Welche Zu Neustatt in Unter=Oesterreich, in dem Thumb=Stift allda von der Cantzel vorgetragen worden den ersten Sonntag nach der Octav Mariae Geburt / Als Dazumahl die herrliche Solennitet, und Jährliche Dancksagung wegen der entledigten Wienn=Statt von dem Erbfeind mit ansehnlicher Music, und Volckreicher Procession begangen worden Anno 1697, Durch P.Fr.Abraham a S. Clara, Augustiner Baarfüsser Ordens Definitorn, und Kayserl. Predigern. gedruckt zu Wienn / bey Johann Van Ghelen (Bécs, ÖNB)
111. Bauer 176.
112. Krebs, Richard: Die politische Publizistik der Jesuiten und ihrer Gegner. Halle, 1890.
113. Flucht und Zuflucht. Das Tagebuch des Priesters Balthasar Kleinschroth aus dem Türkenjahr 1683. Hrsg. Watzl, von P.Hermann, S.O.Cist. Graz-Wien, 1983. (a továbbiakban Watzl)
114. „Ihr pffaffen seyt an dißen krieg schuldlich mit euren reformiren !” Watzl 141. „die pffaffen mueß man erschlagen, sie haben dises unglichk angefangen.” u.o.150.
115. „wan dises die baurn hören sollten, unß und den herrn mit sambt denen knaben wurden sie erschlagen, also verbittert seint sie wider disen erzebellen.” Watzl 157.
116. Abraham a Santa Clara: Sämtliche Werke. Wien, 1904–07.

ZOLTÁN CSAPODI

Das Echo des Thököly-Aufstandes im Deutsch-Römischen Reich

Das Thema der Studie ist die Untersuchung der Mechanismen der Propaganda und der öffentlichen Meinung auf deutschem Sprachgebiet durch die Analyse der Figur von Imre Thököly und des Echos des von ihm angeführten Aufstandes. Es werden jene vermuteten Zusammenhänge unter die Lupe genommen, die zwischen Thökölys Politik und dem Bild von ihm im Ausland bestehen. Verfasser kommt nach der Analyse der Dokumente zur Schlußfolgerung, Thököly habe in den Augen des Auslands nicht dadurch einen Fehler begangen, weil er 1678 den Weg der selbständigen militärischen und politischen Handlung betrat und so den Aufstand initiierte, auch nicht dadurch, weil er des öfteren mit den kaiserlichen Truppen zusammenstieß, und nicht einmal dadurch, weil er seine selbständige fürstliche Macht in Oberungarn ausbaute. Da er aber bei der Belagerung Wiens im Jahre 1683 für die Türken Partei ergriff, geriet er den realen Machtverhältnissen in Ostmitteleuropa gegenüber in Opposition. Der radikalen Veränderung der Beurteilung von Thököly setzte dessen Gefangennahme im Jahre 1685 in Nagyvárad nur noch die Krone auf. Der früher für seine Qualitäten als Heerführer und für sein vielseitiges Talent berühmte Fürst wurde in den Augen der Zeitgenossen zum verhaßten Feind, später zur armseligen, lächerlichen Figur.

Bei der Untersuchung der Quellen kommt zum Vorschein, wie die Propaganda auf das Vergleichssystem des Gesellschaftsbewußtsein baut. Die Studie basiert auf der Definition der öffentlichen Meinung, da mit deren Hilfe die Stellungnahmen der Propagandadrucke von den Meinungen des gemeinen Mannes in anderen Quellen eindeutig auseinandergehalten werden können. Es wird die Annahme erwiesen, daß es nämlich eine öffentliche Meinung auch im 17. Jahrhundert gab, deren Manipulation das wichtigste Ziel der Propaganda war. Ferner werden Quellen dargestellt, die von der Existenz einer Art Begriffes der öffentlichen Meinung im 17. Jahrhundert zeugen.

ZOLTÁN CSAPODI

Reaction to the Thököly Rebellion in the Holy Roman Empire

The paper examines public opinion and the functioning of propaganda in German speaking territories by analysing the reaction to the person of Imre Thököly, and to the rebellion he led. It seeks the relationships that are assumed between Thököly's politics and the image or views formed about him abroad. The analysis of the available documents leads the author to the conclusion that the West found no fault with Thököly for initiating independent military and political activities and thus starting the rebellion known by his name; he was not blamed either for getting involved in armed conflict with imperial forces more than once, or even for establishing his independent principality in Northern Hungary. What turned the established powers in Central Eastern Europe against him was his supporting the Turks' move against Vienna in 1683. The news of his capture at Nagyvárad in 1685 only completed the radical shift in Thököly's assessment. Previously praised for his

military talents and his versatility, the ruling prince was seen first as a hated enemy, and then as an unfortunate, ridiculous figure by his contemporaries.

The examination of the sources reveals the way propaganda builds on the system of relations in the common consciousness of society. The paper relies on the definition of public opinion, which facilitates the separation of the views of printed products of propaganda from the manifestations in other sources of the views of the man in the street. The paper supports the assumption that public opinion did exist in the 17th century, and that its manipulation was the primary goal of propaganda. In addition, it presents sources that suggest the existence of a concept of public opinion even in the 17th century.

LUKÁCS ZS. TIBOR

Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban

Nehezen megválaszolható kérdés, vajon lehet-e közvéleményről beszélni a kora újkori magyar történelem kapcsán? Mi tekinthető közvéleménynek a korban, s milyen módszerekkel vizsgálható? Az első nehézséget a fogalmi meghatározás jelenti, mivel a köznyelvi használat lényegesen eltér a szociológiai értelmezéstől. Az értelmező szótár definíciója és a nagy lexikonok címszavai lényegében ugyanazt a meghatározást adják a közvéleményről: nagyobb közösségekben általánosan elterjedt felfogás, nézet, ítélet, vélemény közügyekről. A köznyelv elsősorban az általános megítélés szinonimáját érti a közvéleményen. Bár már a múlt század történetírói is gyakran utaltak vagy hivatkoztak ebben a köznyelvi értelemben a közvéleményre, mint ahogyan napjaink történészei is, ennek ellenére a fogalmat tudományos kategóriaként a történettudomány ezideig nem határozta meg. Megtette viszont a szociológia és a politikai filozófia, melyek azonban napjaink közvéleményét is csak szigorú módszertani megkötésekkel vélik kutathatónak, a polgárosodás, a rendszeres nyomtatott sajtó előtti korokra vonatkozóan pedig többségükben egyenesen kétségbe vonják a közvélemény létét. Míg tehát a történettudomány folyamatosan használja köznyelvi értelemben a fogalmat, de nem definiálta és nem alkotta meg a maga tudományos kategóriáját, addig a szociológia és a filozófia úgy határozta meg, hogy azt a történetírás nem alkalmazhatja a polgárosodás előtti korokra.

1. A polgári társadalom közvéleménye

Jürgen Habermas egy egész könyvet szentelt a polgári nyilvánosság és a közvélemény elemzésének, munkája filozófiai megalapozású történeti szociológia.¹ Ebben a közvéleményt nem a köznyelvi értelemben használta, hanem erősen leszűkített, pontosan körülírt politikai kategóriaként. Ez a „meghatározott értelemben vett” közvélemény a polgári társadalom és állam történeti elválásának eredményeként jöhetett létre, a civil társadalom kommunikációjának kísérleteként a hatalommal, amelyhez eszközül a polgári nyilvánosság intézménye szolgált². Ez a speciális, politikai terminusként kezelt közvélemény a polgári társadalom elvárásait volt hivatott közvetíteni a polgári állam, a hatalom felé, amely legitimitációját épp a népszuverenitás elvéből merítette. A habermasi közvélemény a megszólaltatott népszuverenitás. Funkciója szerint a politizáló-okoskodó közönség kritikai magatartásának kifejeződése, szemben áll a közhatalommal, s a többség ítéletére, a közjóra hivatkozik, vagyis a polgári állam legfőbb legitimáló erejére. Ilyen feltételek mellett érthető a habermasi álláspont, hogy „közvéleményről meghatározott értelemben csak Angliában a XVII. század végén és Franciaországban a XVIII. században lehet szó”³.

Habermas eleve úgy állította fel a maga közvélemény-kategóriáját, hogy definíció szerint elvetette annak alkalmazhatóságát a prekapitalista korszakokra. Pedig a polgári társadalom kritikájának az államhatalommal szemben megvolt a maga középkori előzménye a törvényekbe iktatott rendi ellenállás formájában, közhatalom és ellenzéke között ebben a korban is kimutatható a kommunikáció. Igaz, ebből kizárták a társadalom túlnyomó többségét. A témával foglalkozó nemzetközi szociológiai szakirodalomban sokan hirdetik azt az álláspontot, különösen a formális szociológia képviselői, hogy a közvélemény működését, funkcióját tekintve a történelem során végig jelen

volt⁴. Habermas ezzel szemben a hangsúlyt a nyilvánosság jellegének alapvető különbségeire helyezte az adott történelmi korok eltérő társadalomszervezetének megfelelően. Az ókori Hellasz nyilvánossága szolgált példaként és ideológiai mintaként a reneszánszt követő későbbi koroknak, elsősorban a nyilvánosság mint *res publica*, a magán kategóriájától elválasztott köz kategóriája hagyományozódott ránk a római jog definícióiban a középkoron keresztül. Érvelése szerint a feudális középkor reprezentatív közéletet, reprezentatív nyilvánosságot hozott létre. Az uralkodó és a rendek nem a társadalmat reprezentálták, hanem a társadalom előtt reprezentálták saját hatalmukat. Mindez rendkívül élesen megmutatkozott a barokk abszolutizmus idején, a nyilvánosság kizáró, de egyidejűleg a nyilvánosság előtt zajló teátrális reprezentációból. A polgárosodással a publikum, mint a közhatalom absztrakt ellenpólusa, kezdett egyre inkább öntudatra ébredni gazdasági ereje és befolyása növekedésével. A polgári nyilvánosság annak köszönhetően fejlődött ki, hogy a közérdeket az alattvalók egyre inkább saját érdeküknek tekintették. A polgári társadalom fokozatosan elvált a politikai államtól.

A magyar szociológiai irodalomban Habermashoz hasonlóan Angelusz Róbert is speciális terminusként használja a közvéleményt. Meghatározása ugyan nem tér el lényegében a lexikonok köznyelvi értelmezésétől, de definíción kívül a közvélemény kategóriáját kizárólag a polgári társadalmak számára tartja fenn. A prekapitalista korokra a „népérzületet” és a „közösségi véleményt” tekinti megfelelő kifejezésnek. Előbbi „a közhangulathoz hasonló érzelmi beállítódás”⁵, utóbbi „a közösség érték és normarendszere által meghatározott, közmegegyezés formájában kifejeződő vélemény”⁶. Javasolt kategóriáit azonban ezek a definíciók egyrészt nem határolják el saját közvélemény-fogalmától, másrészt a köznyelvi használatától sem különböztetik meg kellő egyértelműséggel.

Az ismert francia szociológus, Pierre Bourdieu szerint „a közvélemény nem létezik”⁷. Egy részproblémát, napjaink közvélemény-kutatásainak technikáját vizsgálva jutott erre a megállapításra. Kimutatta, hogy a kérdőívek összesített eredményeibe – melyet a kutatók közvéleménynek neveznek – jórészt torzított információk, manipulált ítéletek kerülnek. Napjaink kérdőíves közvélemény-kutatásaira, annak módszereire ez igaz lehet, mivel azonban nem tárgyalja, nem is cáfolhatja azt a jelenséget, hogy minden korszak minden társadalmának vannak általánosan elfogadott nézetei arról, mi a helyes, a jó vagy az igazságos, a közvélemény fogalmának köznyelvi értelmében létezik egyfajta általános megítélés.

* * *

A felsorakoztatott példákból kitűnik, hogy a közvéleményt a polgársághoz kötő álláspontok a közvélemény fogalmának eltérő értelmezéséből, használatából erednek. Hogy polgári nyilvánosság és közvélemény nem lehetséges polgári társalom nélkül, abban Habermasnak és Angeluszknak igazat kell adnunk. A polgári közvélemény hiánya egy adott korban azonban nem lehet egyúttal mindenféle közvélemény tagadása. A nyilvánosság eltérő jellege vagy hiánya nem zárja ki általános vélemények létezését, csak azok politikai szerepének szempontjából van a nyilvánosságnak jelentősége. Talán közérthetőbbé teszi álláspontunkat egy művelődéstörténeti analógia. A modern értelemben vett értelmiség nem létezett a 17. században, mai ismerveink alapján ezt a réteget hiába keresnénk a korban⁸, mégsem gondolja senki, hogy nem léteztek papi, tanári, orvosi vagy mérnöki munkát végző emberek ebben az időben, vagy hogy a „középkori értelmiség” kifejezés értelmetlen volna.⁹ Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról, hogy mind a „közvélemény”, mind az „értelmiségi” modern kategóriák¹⁰. Nem véletlen, hogy a polgárosodás előrehaladásával a 19. század társadalmá kezdi használni ezeket a fogalmakat. Ebből a szempontból érthető a szociológia és filozófia művelőinek ragaszkodása ahhoz, hogy a közvélemény kategóriáját szigorúan az újkorhoz, a

polgársághoz kössék. Ugyanakkor, véleményünk szerint, más nézőpontból logikus az az eljárás is, amely – a köznyelvi „általános megítélés” értelemben – funkciója és működése alapján közelít a közvéleménnyel jelölt jelenségekhez. A történelem során minden hatalmi pólus komoly anyagi és szellemi energiát fordított arra, hogy reprezentációjával megfeleljen a korabeli társadalmi elvárásoknak, hogy megfelelő képet alakítson ki magáról. Teljességgel valószínűtlen, hogy a propaganda és reprezentáció költséges, fáradságos működtetését vállalták volna, ha nem biztosak abban, hogy a befogadó közeg reakcióit, véleményét lehetséges befolyásolni ez irányú tevékenységükkel. Ez a szemlélet jellemzi a szociológián belül a funkionalista irányzatot és számos külföldi történész művét is. Nem kétséges, hogy a történettudomány számára sokkal inkább ez a megközelítés és értelmezés a járható út a közvélemény kategóriájának tudományos igényű megfogalmazásához, történeti szempontú vizsgálatához.

2. A köznyelvi értelemben vett közvélemény a magyar történetírásban

Nincs arra lehetőség, hogy a teljesség igényével tekintsük át a közvéleménnyel foglalkozó összes külföldi és hazai történeti munkát, ezért a szemlét a 17. századi, vagy korábbi magyar történelmet feldolgozó összefoglaló hazai művekre korlátozzuk. A rövid összefoglalás azért szükséges, hogy körvonalazódjék, mely jelenségeket járják körül a kora újkort elemző hazai írások, mire utalnak vagy hivatkoznak a közvélemény kapcsán.

A múlt század végén megjelent, „A magyar nemzet története”¹¹ című összefoglaló mű 17. századot tárgyaló részében Angyal Dávid és Acsády Ignác már használták a közvélemény fogalmát. Angyal egyértelműen a rendek véleményét jelölte meg közvéleményként, akik az országgyűlés által biztosított fórumon követelésekkel, kritikával fordulhattak a kormányzathoz és az uralkodóhoz: „A nádor erőt merített a közvélemény tiltakozásából s az udvart figyelmeztette”¹², „a dologban a protestánsok közvéleménye nem érvényesülhetett”¹³. Ez az értelmezés ahhoz a felfogáshoz hasonló, mely a kormányzottak elvárásainak, kritikájának kifejeződését látta a polgári közvéleményben. Más, erre vonatkozó rokon értelmű kifejezéseiben is ezt a visszavetítő szemléletet fedezhetjük fel¹⁴.

Míg Angyalnál a közvélemény szó csak elvétve fordult elő, Acsády írásában meglepően gyakran szerepel, méghozzá jóval tágabb értelemben használva. Az ország rendjeinek véleményét ő is közvéleménynek tekintette: „A közvélemény nem is ellenzte a török kívánságok teljesítését. Mint Barcsay, a rendek is meghajoltak a helyzet kényszerűsége előtt”¹⁵. „Mint az egész közvélemény, akképpen Zrínyi is mindinkább elfordult az udvartól”¹⁶. Más helyütt azonban egyértelműen kitűnik, hogy Acsády a közvélemény értelmezési körébe bevette a társadalom más, a politizáló rendeken kívüli csoportjait is: „Rákóczi a nép minden rétegében ellenségre talált. A közvélemény ez áramlatával a pártos lengyel urak nem mertek szembeállni”¹⁷. „Emberi mód szerint alig resistálhatni a töröknek. E felfogás valóságos hitté csontosodott a közvéleményben, s a politikusokat, katonákat, a tömeget egyaránt áthatotta”¹⁸. Lényegében Acsády közvélemény felfogása is a politikában, közügyekben kinyilvánított véleményt jelenti, csak esetében – Angyaltól eltérően – az ítékezés, véleményezés nem korlátozódik kizárólag a politikai élet döntéshozóira, ahogyan ez a fontos különbség a közvélemény helyett használt kifejezéseiből is kitűnik¹⁹.

A 17. századi magyar történelem egy másik, átfogó feldolgozása Szekfű Gyula nevéhez kötődik.²⁰ Munkájában alig fordul elő a közvélemény szó, a kevés utalás alapján felfogása Acsádyéhoz hasonlítható, a közvélemény fogalma egyaránt vonatkozik a rendek és a többi társadalmi réteg ítéletére: Montecuccoli „erdélyi útját és utóla-

gos védekezését a magyar közvélemény, katolikus és protestáns egyaránt ökolcsapásnak érezte, ... a magyar népek és Zrínyinek is személyes ellensége lett”²¹.

Később, a 20. század folyamán megjelentek egyenesen a közvéleményt vizsgáló kutatások a történetírásban, de tudományos kategória továbbra sem született. Horváth Magda a német területekről származó, magyarokról alkotott 15-16. századi közvéleményt vizsgálta fel²², de a közvélemény fogalmát nem tisztázta, s a propagandától sem választotta azt el. Az általa használt forrás-típusokból kitűnik, hogy minél több társadalmi csoport véleményét igyekezett figyelembe venni. A rölapok, históriás énekek, újságok mellett vizsgálta a könyörgéseket, imádságokat, prédikációkat, tanácsokat, intelmeket és még a vásárokon szájrol szájra terjedő elbeszélések lejegyzett anyagát is²³. Polgár Vilmos szintén a magyarokról kialakult külföldi megítélést elemezte az olasz közvéleményről szóló tanulmányában²⁴. Mivel forrásai történeti, földrajzi monográfiák, újságok, hadijelentések, eposzok és más költemények voltak, így kutatásának tárgya talán inkább a propaganda, mint a közvélemény volt. A kortárs történészek közül hasonlóan járt el Kőpeczi Béla a Thököly-felkelésről írott munkájában²⁵. Az ő módszere is elsősorban újságok, pamfletok, történeti és földrajzi könyvek magyar vonatkozású részeinek kiemelése volt. Ezek a források azonban további elemzések nélkül inkább a közvélemény formálásáról szólnak, nem magáról a közvéleményről. Ennek következtében az derül csak ki, hogyan jelenik meg Európában a Thököly-felkelés a korabeli propagandában, de ennek közvéleményt alakító hatására, a recepcióra a szerző már nem tért ki. Kőpeczi Béla a közvélemény fogalmát nem körvonalazta, s a propagandától azt még elméletben sem választotta el²⁶. R. Várkonyi Ágnes tanulmánya²⁷, melyben Buda 1686. évi visszavívásának magyar visszhangját elemezte, az első kísérlet arra, hogy a kutatási célok szempontjából értelmezze a közvélemény jelenségét a prekapitalista korokra vonatkozóan is. Felfogásában „a korélmények határozott érték kategóriák szerint rendeződnek közvéleménnyé”, s e folyamatban „a legfontosabb erő a hagyomány”²⁸. E meghatározás szerint a közvélemény egy közösségnek a friss információkra adott válasza, értékítélete a korabeli normák alapján. Alkalmas lehetne ez a körülírás tudományos kategóriának, ha élesebben elkülönülne a tanulmányban a kor mentalitása, a közgondolkodás a közvéleménytől²⁹. A szigorú elhatárolás helyett azonban egy későbbi tanulmányában a közvélemény fogalmával a közgondolkodás jelentéstartományát is egyértelműen lefedi³⁰, a normák és hagyományok helyett a hír, a tájékozottság válik hangsúlyossá megközelítésében. Ez az egészen tág, a közgondolkodást is magába foglaló közvélemény-felfogás más történészeknél is megfigyelhető, például Makkai Lászlónál, Klaniczay Tibornál³¹. Ez az újszerű megközelítés és kérdésfelvetés alapvetően új kutatási irányokat jelöl ki. A 17. századi korélményeket R. Várkonyi Ágnes elsősorban közvetlen forrásokra, hírlevelekre, magánlevelekre támaszkodva kutatta, de utalt arra, hogy közvetett módon szintén megragadható a közgondolkodás, ha „a pusztaszó vagy maga a nyelvi szöveg asszociációs ereje hív elő hagyományokat”³², ami jelentősen kiszélesítheti a kutatások forrásbázisát.

Rúzsás Lajos a Mohács utáni közvéleményről írott tanulmányában³³ jól érthetően fogalmazza meg a maga definícióját, felfogásában a közvélemény „egy-egy társadalom állásfoglalását, ítéletét fejezi ki az őt foglalkoztató, érintő jelenségekről, eseményekről”³⁴. A világos meghatározás mellett jól elhatárolja egymástól a propagandát és közvéleményt. Ennek ellenére a közvélemény elemzése helyett ő is a közgondolkodást és politikai gondolkodást vizsgálja, anélkül, hogy jelezné a különbséget az utóbbiak és az általa megfogalmazott közvélemény között. Tanulmányából végeredményben az nem derül ki, hogy a közvéleményt befolyásoló műveknek volt-e kimutatható hatása, mi volt a közönség válasza a propagandára.

Áttekintve a „polgári közvélemény” kizárólagosságát hirdető nézeteket és a

magyar történetírás törekvéseit a prekapitalista korok közvéleményét érintő kutatásokban, úgy véljük, többé-kevésbé körvonalazódott, mi jelenti valójában a problémát a történeti kutatások számára a közvélemény fogalma és jelensége kapcsán.

3. A történeti kutatás céljai a közvélemény vizsgálatával

Kiindulva abból a köznyelvi értelmezésből, mely szerint a közvélemény általánosan elterjedt felfogás közügyekről, a feladat annak a normarendszernek a feltérképezése, amely a korabeli ember számára kétségbevonhatatlan és magától értetődő volt, tehát amihez viszonyítva értékelt és ítéletet alkotott. Ezek az értékítéletek a közvéleményben öltenek alakot, amelynek a kutató azért szentel figyelmet, hogy a következő lépésben eljuthasson a mögöttes rejtőző normarendszerhez. E két szféra, maga a viszonyítási alap és az abból következő értékítéletek tehát együttesen fontosak.

Visszatekintve a múlt századi, századeleji vagy kortárs történészek tevékenységére, úgy hisszük, többé-kevésbé hasonló szándékkal utaltak vagy hivatkoztak a közvéleményre. Lényegében mindegyikük a kor mentalitására célzott, amely nagyra értékelte vagy elítélte a közélet figyelemre méltó eseményeit. Ebből a szempontból nincs igazán jelentősége, mely társadalmi rétegek véleményét értelmezte a kutató közvéleményként, mert a kor egyazon normarendszerén osztozott úr, jobbágy és prédikátor, csak értelemszerűen máshol tudta benne a maga helyét. Nem kétséges, hogy létezhetnek rétegvélemények, a kisemberek gondolatai másféle rétegmentalitást hordozhatnak, mint az elit nagyműveltségű, kivételes tájékozottságú személyiségeinek nézetei, ezért mindenképp érdemes ezeket a rétegvéleményeket együtt vizsgálni és minél több szempontból összevetni. Meghatározó jelentőségű a közvélemény létrejöttében, hogy a közélet és a politika eseményeiről kik értesülnek, milyen gyorsasággal és milyen pontossággal. Hogy mennyire lesz népes azok tábora, akik ítéletet alkothatnak, nagymértékben azon múlik, milyen hírek, információk jutnak el hozzájuk, ha egyáltalán eljutnak. Általánosságú úgy válhat egy nézet, ha az maga elég széles körben elterjed, vagy az alapját képező információ jut el sok emberhez. Kérdés, hogy a kora újkori ember lehetett-e ehhez eléggé jól értesült, mennyire volt kiterjedt és működőképes a korszak információs hálózata³⁵. Az ez irányban végzett eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy a 17. századi magyar társadalom informálódási viszonyai lehetővé tették az általános tájékozottságot³⁶.

A történetírás közvélemény-kategóriáját az eddig számba vettek alapján a következőképpen célszerű meghatározni: A közvélemény egy közösségnek általános felfogása, ítélete, véleménye közügyekről, melyet a hozzá eljutó friss információk alapján alakít ki az adott kor egységesen elfogadott normái és értékei szerint. E kategória véleményem szerint kellőképpen nyitott, bármely történeti korra érvényes, legyen szó akár az ókori Hellaszról, akár a 17. századi Erdélyről. Lehet tehát közvéleményről beszélni a 17. századi magyar történelemben is, ha közvéleménynek a társadalmi megítélést, értékelést tekintjük a közélet szereplőiről és eseményeiről.

A legnagyobb gond, hogy nincs élesen meghúzott határvonalunk közvélemény és a közvéleményformálás, a hatalmi önreprezentáció propagandája között. A hatalomnak természetéből fakadó törekvése, hogy befolyását, uralmát minél szilárdabban megtartsa, vagy lehetőségei szerint növelje és kiterjessze. Ennek egyik fontos eszköze a propaganda is, amellyel a társadalom véleményét, megítélését igyekszik úgy előkészíteni és alakítani, hogy azzal megkönnyítse uralmának gyakorlását és fenntartását. Ez a prekapitalista korokban inkább egyfajta preventív propaganda. Annak érdekében, hogy a hatalom elfogadtassa magát és a társadalmi elvárásoknak megfelelően, hogy legitimálja uralmát a kor igényei szerint, önképét az adott társadalom normáihoz kell igazítania, még akkor is, ha a köz maga nem jelent legitimáló erőt, csak publikumot a reprezentá-

cióhoz. Ennek következtében a hatalom társadalomnak szánt propagandája és a társadalom véleménye a hatalomról kölcsönösen hatnak egymásra, attól függően, mennyire öntudatos a társadalom az államhatalommal szemben. A hatalom legitimitációját a társadalom elismerő megítélése biztosíthatja csak. A hatalmi propaganda és a társadalmi megítélés kölcsönösen feltételezik egymást, egyik a másik nélkül értelmét vesztené. Ha a hatalomnak nem volna fontos, mit gondolnak róla, nem foglalkozna propagandával, reprezentációval, és nem fordítana rá oly sok pénzt, időt és fáradságot végig a történelem folyamán.

Bár a hatalmi propaganda és a társadalmi véleményezés egymásra kölcsönösen ható jelenségek, mindenképpen célszerű elhatárolni őket egymástól, hiszen a propaganda a befolyásolás szándékával, a véleményformálás céljával fordul közönségéhez, de a társadalom értékelése, véleményezése a közélet eseményeiről, szereplőiről nem feltétlenül alakul úgy, ahogy a propaganda szeretné beállítani. Ugyanakkor a propagandának és a közösség véleményének van egy jelentős érintkezési területe, ez pedig a normákkal és tradíciókkal operáló közgondolkodás és az értékeket, hagyományokat őrző köztudat. A köztudat az a normarendszer, amelynek alapján közéleti eseményeket vagy személyiségeket a társadalom közgondolkodása értékkel és megítél, de ugyanehhez a normarendszerhez kell igazítani a propagandát is, ha pozitív vagy negatív beállításban akar a hatalom láttatni. A társadalom közgondolkodása és köztudata tehát mind a két irányból megközelíthető, de fontos a kétféle megközelítés különbségét végig szem előtt tartani.

Kutatásaink jelenlegi fázisában lényegesen többet tudunk mondani a propagandáról, a hatalom önreprezentációjáról, mint a közvéleményről. A propaganda vizsgálatahoz a forrásadottságok sokkal jobbak, az elemző munka egyszerűbb, a forrásokban több a konkrétum. Sokkal gyorsabban és látványosabban érhet el eredményt a kutató, mintha közvetett utalások morzsáit keresgélne a közvélemény megismeréséhez. Egy röpirat teljes egészében propagandamű, a közvélemény nincs kiadványban közzé téve, a közvéleményt össze kell gyűjteni. Az uralkodó vagy az udvar reprezentációja lényegesen fontosabb levelezési téma volt, mint az általános vélemény lejegyzése. A kutatómunka kezdetén nem igazán látszott még, hogy amit a közvélemény forrásainak vélünk, többségükben „csak” propagandisztikus írások. Fontos eredmény, hogy közvetett módon, a propaganda felől indulva sok olyan új információ birtokába juthatunk, amelyet a hagyományos, politikatörténeti szempontú kutatások szemlélete és módszere aligha fedezett volna fel.

Jegyzetek

1. Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. 1971. (a továbbiakban: Habermas)
2. Habermas 110.
3. Habermas 6.
4. Bauer, W.: Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. Leipzig, 1950.; Belder, E. A.: Propaganda in the 30 Years War. Princeton, 1940.; Berger-Burdeau-Chapsal-Djordjevic: L'opinion publique. Paris, 1957.; Gravier, M.: Luther et l'opinion publique. Paris, 1942.; Mead, M.: Public Opinion in Early Societies. in: Propaganda and Communication in World History I. Honolulu, 1979. (a továbbiakban: Mead); Scribner, R. W.: For the Sake of The Simple Folk. Cambridge, 1981.; Thomson, O.: Mass Persuasion in History. Edinburgh, 1977.; Vocelka, K.: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. Wien, 1981.

5. Angelusz 43.
6. Bourdieu, Pierre: L'opinion publique n'existe pas. in: Les Temps Modernes, 1973/1. (a továbbiakban: Bourdieu)
7. Bourdieu 1293.
8. „A legokosabb tudomásul venni a zűrzavaros helyzetet, és azt mondani, hogy értelmiség, mint önálló társadalmi réteg nem létezik a XVII-XVIII. századi Magyarországon, viszont nagyon sokan folytattak, igaz nagyon eltérő körülmények között, értelmiségi tevékenységet. Kicsit hatásvadászan: értelmiség nincs, csak értelmiségiek.” Péter Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai. In: A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged, 1984. (a továbbiakban: Múzeumi Kutatások) „A letűnt korok értelmiségének fogalma mai tudásunk szintjén sajátos, rendkívül összetett történelmi jelenséget sűrít... Eredendően interdiszciplináris módszert követelő történelmi jelenségről van szó.” R.Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján. In: Múzeumi Kutatások.; R.Várkonyi Ágnes: Az idő mélyáramai. In: Pelikán a fiaival. Bp., 1992. (a továbbiakban: R.Várkonyi)
9. A magyar történetírásban általánosan elfogadott az értelmiség fogalmának használata a modern korok előtti társadalmak vizsgálatában. Néhány példa: Benda Kálmán: A művelődés helyzete Magyarországon a XVII-XVIII. században.; Kosáry Domokos: Magyarország és az európai értelmiség a 17. században.; Péter Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai.; R.Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján.; Szakály Ferenc: Hódoltsági értelmiség a 17.sz. második felében. Múzeumi Kutatások.; Makkai László: Művelődés a 17. században. In: Magyarország története III. (1526-1686), Bp., 1987.; „Értelmiség” szavunk legkorábbi előfordulását 1843-ra, a közvéleményét 1804-re teszi A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-II. Bp., 1967-70.
10. Margaret Mead írásában a közvélemény fogalmának egy olyan definícióját találjuk, mely a történelmi korok bármelyikére sikerrel alkalmazható: „A közvélemény terminus egy olyan multiindividuális helyzetre vonatkozik, amelyben az egyéneket nyilatkoznak vagy nyilatkozásra bírhatók arról, mely adott lehetőséget, személyt vagy sokakat érintő javaslatot támogatják, s ezt olyan nagy számban, olyan gyakorisággal és kitarással teszik, hogy az lehetőséget teremt az érzelmi indíttatású, affektív cselekvésre a szóban forgó tárgy tekintetében” Mead 47.
11. Angyal Dávid: Magyarország története II.Mátyástól III.Ferdinánd haláláig. VI.; Acsády Ignác: Magyarország története I.Lipót és I.József korában. VII. In: A magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor Bp., 1898. (a továbbiakban: Angyal. ill. Acsády)
12. Angyal 215.
13. Angyal 219.
14. Pl. „az ország figyelmé”, „a politikai világ”: Angyal 213.,188.
15. Acsády 74.
16. Acsády 162.
17. Acsády 40.
18. Acsády 347.
19. Pl. „a nép szava”, „a tömeg felfogása”, „a nagy tömegek gondolkodása”. Acsády 35, 235, 337.
20. Szekfű Gyula: XVII. század. In: Magyar történet. IV. kötet. Szerkesztette Hóman Bálint-Szekfű Gyula. Bp., 1935. (a továbbiakban: Szekfű)
21. Szekfű 41.

22. Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. Bp., 1937. (a továbbiakban: Horváth)
23. Horváth 41.
24. Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a 17.századi olasz közvéleményben. Pannonhalma, 1942.
25. Köpeczi Béla: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1979. (a továbbiakban: Köpeczi)
26. „A XVII. század második felében maga a közvélemény fogalma is vitatható. Azt nem lehet tagadni, hogy létezett valamiféle köz-velemény, és hogy az uralkodó osztály érdekei határozták meg, de formálása és hatása országok szerint sokféle volt”. Köpeczi 283.
27. R. Várkonyi Ágnes: A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben. Kortárs 1988/5. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1988)
28. R. Várkonyi 1988. 88.
29. „A közgondolkodásban az új és a régi értékrendszer, a hagyomány és a napi élmény szakadatlanul egymásba iktatódik” – ez a megállapítás a közvélemény körülírásában is szerepelt, nem érzékelhető a különbség a közgondolkodás és a közvélemény között. R. Várkonyi 1988. 89.
30. „Röpiratok és hírcikkek jóvoltából a magyar kérdés beépül az európai közvéleménybe” – véleményem szerint inkább a köztudatba vagy közgondolkodásba, amely aztán a közvélemény kialakulásának alapjául szolgál a továbbiakban. R. Várkonyi 1992.
31. Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp., 1952. 100, 113, 129, 139, 148.; Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. In: Pallas magyar ivadécai. Bp., 1985. 122.
32. R. Várkonyi 1988. 89.
33. Rúzsás Lajos: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács. Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986. (a továbbiakban: Rúzsás)
34. Rúzsás 323.
35. A 17. századi magánlevelezésben is megmutatkozik a korabeli információ éhség, a tájékozottság és a tájékoztatás igénye. Különösen jó példa erre a fejedelmi postát kézben tartó Teleki Mihály levelezési anyaga, de más gyűjteményekben is rendkívül gyakori a hírek felőli türelmetlen tudakozódás. Sok esetben magát az 'információ' szót használják a tájékozottságra. „Maurer Mihályt informáld derekasabban az pénzek s ezüst mivek expendálásáról...” (CLXXVII.levél); „Nekünk inkább tetszik Sebessi uramnak bemenetele, csak legyen informatus jól...” (CLXXX.levél); „Komoly véleményel és informatival bír az hadakozás európai vonalain...” (DLXXXVIII.levél) In: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632-1660. MHH XXIV. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Bp., 1875.
36. R. Várkonyi 1988.

SZENDE KATALIN

A női munka a középkori gazdaságban

Bevezetés

A középkori ember számára magától értetődő volt a nemek közti munkamegosztás és a nemek hierarchiája. Ez egyben azt jelentette, hogy a nők munkájának vitathatatlan helye volt a családban és nagyobb gazdasági összefüggésekben is. Az alábbiakban ezt az önállóan, illetve kiegészítőként végzett munkát szeretném általános társadalom- és gazdaságtörténeti kontextusban vizsgálni. A vizsgálódás idejét a későközépkor, színhelyét a városokra korlátozom, ahol a település autonóm jogrendszerre biztosította a megszerzett javak megtartását és továbbörökítését, a családon alapuló munkaszervezet stabilitását. Mobilisabb jellege miatt a városi gazdaságban lehet azt is leginkább nyomon követni, milyen szerepe és mozgástere volt a nők munkavégzésének. A nők részvétele a tradicionális falusi mezőgazdasági munkákban ezért kívül marad a jelen dolgozat vizsgálódási körén.

I. A források és felhasználhatóságuk

Azt, hogy a társadalom mintegy felét kitevő nőket (egyes kiemelkedő személyiségeket leszámítva) a történetírás hosszú ideig figyelmen kívül hagyta vagy marginális csoportként kezelte¹, nemcsak a források hiányosságainak köszönhető. Az írott, képi és régészeti források számos fajtáját vonhatjuk be – megfelelő kritikai szempontok figyelembe vételével – a nők szerepének és munkaformáinak elemzésébe. Tekintsük át ezeket.

1. Írásos források

a) normatív források

A törvények, városi jogkönyvek és jogyszabály-gyűjtemények, valamint a céhszabályok nőekkel kapcsolatos előírásai és megjegyzései három fő téma köré csoportosíthatók: a nők személyiségi jogai, a vagyoni joggal és örökléssel összefüggő szabályok és az egyes foglalkozások, mesterségek gyakorlását szabályozó előírások tartoznak ide.

A nők becsületét és testi épségét városi jogkönyveink fokozott védelemben részesítették. A tárnoki jog szerint ha egy férfi szavakkal, ütéssel, megsebesítéssel egy nőt megsértett, kétszer annyit kellett fizetnie, mint ha ugyanezt férfin követte volna el. A gyilkosságot azonban ugyanúgy kellett megítélni (halálbüntetéssel), akár férfi, akár nő volt az áldozat „quia non alia anima vel duplex in viro, quam in muliere.”² A nők megsértését az országos és városi törvények és a céhszabályok is elítélték.³ Fontos volt a kiváltságlevelekben a városba telepedés jogának férfiakéval azonos megítélése és a szabad házasság jogának szavatolása is.⁴

A városokban lakó nők szabadon örökölhettek ingó- és ingatlan vagyont szüleiktől, férjüktől és más rokonaiktól, és férjhez menetelük után is szabadon rendelkezhetek ezekről. E tekintetben kedvezőbb helyzetben voltak a nemesi családok nőtagjainál. A tárnoki jog és az ezt követő városi jogkönyvek szerint a végrendelet nélkül elhaltak vagyonát feleségeik és gyermekeik között egyenlően kellett elosztani.⁵

A közös munka, illetve a munkával szerzett vagyon megtartása szempontjából döntő volt a szabad tulajdoni, örökösödési és végrendekezési jog biztosítása férfi és női ágon egyaránt. Ez alól csak a háztartási felszerelés volt kivétel, amit csak egymás beleegyezésével adhattak harmadik személynek⁶. Az együtt szerzett vagyon házastársak

közötti közös kezelése részben a város érdekeit szolgálta azzal, hogy megakadályozta ennek a városon kívül élő rokonokhoz kerülését, részben a családok stabilitását teremtette meg.

Az egyes mesterségek gyakorlását akkor szabályozták írásban is, amikor az már egy meghatározott szintet elért egy településen. A szabályzatok tanúsága szerint a nők többnyire mint a mester háztartásához tartozó személyek kerültek kapcsolatba a céhekkel. Mint feleségek élvezhették a céh gazdasági biztonságát, lelki kényelmet és társadalmi elismertséget nyújtó „másodrangú” tagságát. Büntetés terhe alatt részt kellett venniük a társadalmi és vallási eseményeken (felvonulások, lakomák, temetések, stb.), amelyekről a szabályzatok részletesen tudósítanak⁷. Egyes szakmákban az özvegyek önállóan vagy legényeikkel gyakorolhatták volt férjük mesterségét, bizonyos esetekben pedig teljes jogú tagságot is nyerhettek, ezekről a későbbiekben szólunk.

A normatív források közös jellemzője, hogy csak azokat a kereteket adják meg, amelyek között a városok lakói élhettek és dolgozhattak. Természetükből fakadóan általánosítanak, és a problémás pontokat emelik ki, de mégis realisabbak, mint az egyes elszigetelt, valóságos eseteket leíró források. Azt, hogy a normák adta kereteket mikor hogyan töltötték ki, más jellegű kútfőkből ismerhetjük meg.

b) Nem-normatív források

A mindennapi gyakorlatot a kézműveseket felügyelő hatóságok és a saját maguk által termelt iratok örökítették meg. Ezek között igen fontosak az adójegyzékek, amelyek a háztartásfők, köztük a nők jövedelmi- és lakásviszonyairól tartalmazznak adatokat. A városi gazdaságban a nők szerepe korántsem volt elhanyagolható, az adófizetésben részarányuk városonként eltérően 8 és 38% között mozgott⁸. Különösen szerencsések azok az esetek, amikor vagyonjegyzékek is fennmaradtak, illetve a kereseti- és vagyonadót elkülönítve tüntették fel a jegyzék készítői. Így ugyanis meg tudjuk állapítani, hogy az adót fizető háztartásfő jövedelme milyen arányban származott valamilyen munkavégzésből⁹.

Normatív forrásainkat és az adójegyzékek adatait is kontrollálni tudjuk a kamarai számadások, ítéletkönyvek és egyéb városi feljegyzések segítségével, ahol a tényleges munkavégzésre, pl. a város számára történt szállításokra, a polgárok közti áru- és bérkövetelésekre, bér munkában végzett tevékenységekre találunk utalásokat. A háztársak közti vagyonközösség gyakorlati működését mutatják be a javadalmaktól felvett kölcsönökről szóló oklevelek és a telekkönyvek, ahol minden esetben feltüntették a feleség nevét is¹⁰.

A nagyobb kereskedőcsaládoknál általános volt az üzleti könyvek (Registerek) vezetése, amelyek nemcsak a családok nőtagjainak az üzletmenetben való részvételéről tanúskodnak, hanem a velük kapcsolatban álló női üzletfelekről is tudósítanak¹¹.

A szabad végrendelezés fentebb említett sarkalatos jogának megvalósulását a városokban gyakran százával fennmaradt végrendeletek tanúsítják. Különösen érdekes témánk szempontjából azok a testamentumok, amelyek kézművesek vagy kereskedők feleségeitől, özvegyeitől származnak, hiszen ezek az érintett nők személyes megnyilvánulásait, végső akaratát fektették írásba, és amelyekből gazdasági tevékenységeikre és társadalmi környezetükre „első kézből” kaphatunk adatokat¹².

Még személyesebb jellegű, de jóval ritkább források a női emlékiratok. Közülük a német nyelvterületen fennmaradt legrégebb női memoár Kottanner Jánosnéé, aki több szállal is kötődött Sopronhoz¹³. Kitűnő példákat találunk benne a hagyományos női munka- és szerepkörök (bába, dajka) gyakorlására, de a polgári származású, nem mindennapi események részesévé vált udvarhölgy egészséges önértékelésére is. (A magát „egyszerű asszony”-nak nevező udvarhölgy a kellő pillanatban nem habozott „em-

lékeztetni nagyságát – Erzsébet királynét – azokra a szolgálatokra, amelyeket a királyi családnak tett...”).

A női munka értékelése szempontjából számba jöhető írásos források sorát folytathatnánk még a bibliai példákat a mindennapi életből kiindulva magyarázó, de csöppet sem objektív és számos sztereotíp elemet tartalmazó prédikációkkal, vagy egyéb, irodalmi igényű alkotásokkal¹⁴. Ezek kora-újkori, személyes elemeket tartalmazó változatai, a gyászbeszédek is érdekes adatokat őriztek meg az elhunyt nők életéről. Ezek speciális kritikai szempontokat vetnek fel¹⁵.

2. Képi források

A szentek életét bemutató táblaképek és fametszetek számos jelenetet örökítettek meg a korabeli mindennapi életből. Bár a kritikai szempontok itt sem mellőzhetők – számolni kell bevett ikonográfiai típusok követésével (pl. Mária rokkával), mintakönyvek felhasználásával –, a képi források realitás-értéke a normatív forrásokéhoz hasonló.¹⁶ A tipikus élethelyzetek megörökítése mellett a vizualitás sajátos metakommunikatív eszközeivel koruk értékelését is közvetítik.

Igen fontosak azok az ábrázolások, gyakran kéziratok vagy ősnyomtatványok illusztrációi, amelyek olyan foglalkozások – pl. bányászati segéd munkák, fazekasság, kovácsmesterség – gyakorlása közben mutatják be a nőket, amiről az írásos források nem szólnak.¹⁷

3. Régészeti források

Az ásatások során felszínre kerülő objektumok és tárgyak új és állandóan gyarapodó lehetőséget adnak a nők által végzett munkák színhelyének és eszközeinek pontosabb megismerésére. Jó példát szolgáltat erre a Tilleda pfalz 10–11. századi elővárában feltárt két nyújtott téglalap alaprajzú, földbe mélyített kéthajós épület. Rendeltetésükre a bennük talált szövőszék- nehezékek sora adott felvilágosítást: ezek a szövőházak megfelelnek a frank kori oklevelekben és krónikákban „genitien”, 'gynaecum' néven emlegetett asszonyházaknak, ahol kb. 22–24 nő foglalkozhatott a szövéssel. Ezek mellett a Vorburg további 18 lakóházából kerültek elő kisebb munkagödörből szövőszék- nehezékek, itt házimunkaként, saját szükségletre készítették a szőtteket az asszonyok.¹⁸ Szövőház maradványait hozta a felszínre a Tiszakök-Rázompusztai Árpád-kori falu ásatása is.¹⁹

Az említett esetekben a régészeti leletek önmagukban nem bizonyítják a nők munkavégzését, értelmezésükben az írásos adatok és a néprajzi párhuzamok bevonása jelentheti az elsődleges bizonyítékot. Hasonlóképpen a soproni Kovácsszeren megfigyelt pékműhelyekben, ahol a tulajdonosokat az adójegyzékekből azonosítani lehet, szintén munkálkodhattak a családok nőtagjai.²⁰

A középkori régészeti kutatások másik nagy területe, a temetőásatások feldolgozása is szolgálhat közvetett adalékokkal témánkhoz. A sírok demográfiai elemzése ugyanis segíthet megválaszolni a nemek arányának egyenlőtlen megoszlására, illetve a népesség életkor szerinti differenciálódására vonatkozó, több évtizede vitatott kérdéseket.²¹

A női munka kutatástörténetének egyik tanulsága lehet, hogy amint a történészek a források egyre szélesebb körét vonták be az elemzésbe, úgy a nők által végzett tevékenységek várnál nagyobb arányú és változatosabb formáira derült fény. Melyek voltak ezek a főbb területek?

II. A női munka területei a középkorban

1. A háztartási munkák kiterjesztése

A nemek szerinti munkamegosztás keretében természetes volt, hogy a háztartás, a család közvetlen ellátására szolgáló mindenfajta tevékenységgel együtt a ház asszonyának hatáskörébe tartozott. Ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a kicsit tehetősebb háztartásokban minden ilyen munkát a feleségnek saját kezűleg kellett elvégeznie. Az ő szerepe főleg a szervezés volt, az idő helyes beosztása, amit a korabeli vélemények is kiemelkedő asszonyi erényként értékelték.²²

A kétkezi házimunkák elvégzésére a szolgáltók, cseléd lányok és szakácsnők népes csoportja állt rendelkezésre, akik többsége a környékbeli falvakból érkezett a városba. Számukra ez a munkalehetőség jelentette a szocializációt, az igényesebb életmóddal való megismerkedést, valamint a kelengyéhez szükséges javak összegyűjtését is.²³ Kézműves háztartásokban a műhelyben is végeztek kiegészítő munkákat. A háztartásban való jelenlétük tette lehetővé, hogy a ház „úrnője” a műhelyben folyó munkát figyelemmel kísérhesse, vagy éppen önálló üzleti tevékenységet folytasson.²⁴

A városi gazdaságba illeszkedéssel, a piacra termeléssel számos olyan mesterséget vettek át a férfiak, amit hagyományosan a paraszti gazdaságban a nők végeztek. Ilyen volt pl. a kenyérsütés (pék mesterség) vagy a borkimérés, hűvösebb éghajlatú vidékeken a sörfőzés. A határok azonban nem voltak merevek, ezeken a területeken számos nő is megélhetést talált.²⁵

A pozsonyi péklegények 1433-ban kelt céhszabályzata például lehetővé tette a nők belépését is. Ugyanitt egy végrendelet is utal arra, hogy egy pék özvegye volt férje mesterségét folytatta.²⁶ Bizonyára a napi gyakorlat ellen lépett fel az 1541-es soproni közgyűlési jegyzőkönyv, amely megtiltotta, hogy „müttelpekin”, papszakácsnék és mások titokban eladásra kenyéret süssenek és ezzel a várost megkárosítsák.²⁷ Európa számos nagyvárosában a péknőknek egy mester felügyelete alatt, szabályos képzésben kellett részt venniük. Ide kapcsolódik a malomtulajdonos nők kérdése is. Az ingatlanforgalomból több, nők által bírt malomrészt ismerünk. Ezeket tulajdonosaik valószínűleg nem maguk üzemeltették, hanem bérleti díjat vagy életjáradékot kaptak utánuk.²⁸

Szintén a háztartáshoz kapcsolódott, annak keretei közt zajlott a borkimérés. Az 1455-ös soproni közgyűlési jegyzőkönyv és az 1497-es pozsonyi szabályzat férfiak és nők számára egyaránt engedélyezte boruk kimérését, csak a bor keverését, illetve a hamis mértékek használatát tiltotta.²⁹ A női háztartási munkák kiterjesztéséhez tartozott a vendéglátás is. A fogadók, kocsmák fenntartása sokszor biztosított önálló megélhetést is az asszonyok számára.³⁰

2. Egyéb kézműves mesterségek

Az elclmezéshez tartozott, de már a háztartástól elvált a mészárosok mestersége. Ebben a nők kétféle módon kaptak szerepet. Egyrészt a mészárszékek mint ingatlanok gyakran voltak női tulajdonban, mégpedig a leggazdagabb, nemesi vagy patríciusi származású családokban, és bérbe adásukból vagy életjáradékból komoly jövedelemhez jutottak.³¹ Másrészt ez volt az egyik olyan mesterség, ahol a magyar városokban is bizonyíthatóan özvegyi jogon évekig, sőt évtizedekig vitték tovább legényeikkel az ipart. Talán nem véletlen, hogy éppen a budai mészárosok céghelelében szabályozták igen részletesen a mesterek és családtagjaik házasságát.³² A megélhetés feltételeit javította, hogy a mészárosok illetve özvegyeik az egyik legjobban jövedelmező üzletágba, a távollági állatkereskedelembé is bekapcsolódhattak.

A halászat szintén olyan mesterség volt, amit a nők fiaik és legényeik segítségével önállóan gyakorolhattak. Erre a normatív források szerint is lehetőségük volt, amint

azt a soproni halász céh 1514-ben lejegyzett szabályzata is tükrözi. Nemcsak a vallási és karitatív tevékenységek felsorolásánál, hanem a szakmai kérdéseknél: a halfogás, az eladás, a hitelfelvétel, halkivitel, stb. szabályozásánál is együtt szól „Brueder”-ről és „Schwester”-ről, sőt a piaci veszekedésekkel kapcsolatban csak az utóbbiakat említi.³⁴ Pozsonyban is olvashatunk arról, hogy a varsás halászathoz kiadott külön engedélyt a mester, Polan Vince özvegye javára hosszabbították meg.³⁵ A számadáskönyvekből és adójegyzékekből pedig bizonyítékokat találunk arra, hogy a nők éltek a halászat és halkereskedés jogával, özvegyekként is huzamosabb ideig előfordulnak az adójegyzékekben, és a város szükségleteire is többször adtak el halat.³⁶ A céhszabályzat rendelkezései igazából már egy meglévő állapotot erősítettek meg.

A nők halászatban vitt szerepének értékeléséhez tudni kell, hogy ez a mesterség mindkét említett város számára fontos kiváltság és bevételi forrás volt. Ezt a kiváltságlevelek, a környékbeli birtokosokkal folytatott pereskedések, valamint a topográfiai adatok (Sopron: Halász u., Pozsony: Halászkapu, illetve halászok lakta külváros a Duna partján) is alátámasztják.³⁷

A nőkhöz legszorosabban kapcsolódó, szintén a háztartás keretei között kibontakozó kézműves mesterség mégis a fonás és a szövés volt a középkorban. A korabeli mércével az számított „derék asszony”-nak, aki háza népét el tudta látni az alapvető textiliákkal és ruhaneműkkel.³⁸ A női nem és az orsó szinte rokon értelmű szavaknak számítottak: Pozsonyban „Spindelseite”-nek nevezték a nőági rokonságot, és ez az alapja az angol „spinster” ’vénkisasszony’ kifejezésnek is.³⁹

A fonást és bizonyos anyagok, főleg a lenvászon szövését, illetve az előkészítő műveleteket (áztatás, tilolás, simítás) háziipari keretek között végezték falun és városban egyaránt. A faluászatokon gyakori leletek a cserépből készült orsógombok, ritkábban a len vagy kender feldolgozásához kapcsolódó más szerszámok is előkerülnek, például gereben. A durva házivászon nagy részét a jobbágyasszonyok szőtték Európa minden vidékén. A pozsonyi országos vásárokon pl. bazini és dévényi asszonyok kínálták a maguk szötte vásznat.⁴⁰

Európa nagyvárosaiban a textilipar nyújtotta a legtöbb lehetőséget a nők önálló kézműves tevékenységéhez. Párizsban, Kölnben, Baselban, Rouenban, de még a jóval kisebb Nördlingenben is alakultak kizárólag nőkből álló céhek, amelyek elsősorban a nagy kézügyességet igénylő, luxusigényeket kielégítő, a távolsági kereskedelemben is forgalmazott árucikkeket állítottak elő. Ilyenek voltak az aranyszálfonók, a selyemfonók, selyemszalag- szövők, selyemhímzők, selyemfőkötő-készítők, övkészítők, stb. céhei.⁴¹ Ezekben a céhekben a minőség ellenőrzését is nők látták el, de a politikai vezetésben nem kaptak a férfiakhoz hasonló szerepet.

Azokban a városokban, ahol más textilipari vagy ruházati mesterségek specializálódtak az exportra, vegyes céhekben működtek együtt a férfi és női mesterek, illetve a nők a férfiakkal azonos feltételek mellett dolgozhattak. Párizsban a 13. század végén pl. 321 mesterségből 108-ban engedték meg az özvegyek, feleségek vagy egyedülálló nők közreműködését. A középkor végére általánosan elterjedt a nők bérmunkásként való foglalkoztatása is a textiliparban, általában igen alacsony bérért, noha bizonyos munkákért a férfiaknál magasabb fizetést is kaphattak.⁴²

Voltak a textiliparnak olyan területei is, ahol, bár nem alakultak ki céhes keretek, a nők a háziipar volumenén messze túlmutató termelő tevékenységet végeztek. Ide tartozik a középkori magyar szövőipar egyetlen sikeres „korakapitalisztikus” vállalkozása, a bártfai vászonszövés is. Ennek munkaszervezetét Lederer Emma és Szűcs Jenő már példamutató alapossgal elemezte⁴³, itt csak a nők munkájával kapcsolatos megállapításait emelem ki.

A városházára beszolgáltatott vásznakról készített listák (registrum sindonum)

szerint a nők aránya a szövetet beadók sorában 18-25% között mozgott.⁴⁴ (Természetesen a férfiak által beadott vásznak jó részét is nők állították elő.) A „saját számlájukra” dolgozó nőket 3 fő csoportra oszthatjuk: Egyes asszonyok, általában előkelő polgárok feleségei több ezer rőföt szolgáltatottak be hétről hétre. Ilyen mennyiség megtermeléséhez már valóságos kisüzemet kellett házukban működtetni a szolgáltók bevonásával. A középpolgárok, átlagos vagyonú asszonyok évente egy-két alkalommal 100–300 rőföt vittek a városházára. A harmadik csoportot a saját hasznukra is dolgozó szolgálólányok alkották, akik természetesen kisebb tételekkel jelentkeztek. 1424-ben pl. a 615 beszolgáltatási tételből 14-et készítettek.⁴⁵

A bártfaihoz hasonló vászonszövő vállalkozást kívánt a közeli Eperjes városa is kiépíteni, amiért is évtizedekig pereskedtek egymással. Ennek ellenére még 1529-ben is működött Eperjesen a vászonfőhárító (albatorium) 10 munkással, akik közül egy nő volt.⁴⁶

A hagyományos keretek között termelő textilipari mesterségekben (takácsok, posztósok, szabók, kalaposok) ezzel szemben nem sok nyomát találjuk a nők önálló munkavégzésének a magyar városokban. Említést érdemel a soproni lenszövők céhszabályzata, amely „... brueder und swester der erbern zeche der heiligen dreykönig und des handwercks der leinweber...” számára íródott. Ez előírja a cég nőtagjainak (Schwester), hogy a vallási szertartások mellett a „szokásos céhnapokon” rendezett gyűléseken is vegyenek részt.⁴⁷

Az asszonyok természetesen értettek a varráshoz is. Kottanner Jánosné pl. leírja, hogy hogyan varrta meg a koronázás előtt a csecsemő V. László „első ruháját” egy Zsigmond király köntöséből átalakított miseruha felhasználásával.⁴⁸ Városi adójegyzékeinkben is elfordulnak varrónők (nadlerin). A textiliparhoz kapcsolódó kiegészítő mesterség volt a fátymosás is, egy szegény fátymosónő 1437 és 1440 között mutatható ki Sopronban.⁴⁹

A bőrfeldolgozó mesterségek (tímárok, vargák, szűcsök) szintén kínáltak lehetőségeket a nők bekapcsolódására. Talán nem véletlen, hogy éppen a szűcsmesterségben született az első olyan céhszabályzat (Basel, 1226.), amely a férfiaknak és a nőknek egyenlő jogot adott a mesterség gyakorlására.⁵⁰ Hazai városainkban is fontos iparág volt, részaránya a kézművességen belül kb. 20%-ot tett ki. A bőséges nyersanyagellátás, a széles felvevőpiac és a távolsági kereskedelemben való részvétel lehetősége indokolja a számos jómódú mester mellett az özvegyek gyakori előfordulását a háztartásfők között. Végrendeletekből is vannak adataink a szűcsmesterségben önállóan dolgozó nőkről, még olyan esetben is, amikor az új férj más mesterséget űzött.⁵¹

Meglepő módon a bányászat is a középkori gazdaság azon területei közé tartozott, ahol nők jelentős számban tevékenykedtek. Egyrészt azokra a nőkre kell gondolnunk, akik bányarészek birtokosaiként haszonbérletek jövedelmét élvezték, sőt a legrátermettebbek aktív szervezőkként (pénzkölcsönzés, fogadók fenntartása) is részt vehettek a bányavállalkozásokban, a kereskedelemben vagy öröklés útján megszerzett tőkét is itt hasznosítva. Lányaira testálta pl. Vorau környéki bányarészét Eilinsgrub Egyed soproni polgármester.⁵²

Szinte kizárólag képi források tanúskodnak arról a tényről, hogy a bányavidéken a szegényebb nők szabad munkaereje is a bányákban végzett kiegészítő munkák felé irányult. Az ércmosást ébrázoló annabergi Bergaltar mellett Georgius Agricola: De re metallica c. munkájához készült illusztrációira utalhatunk, aki a szövegben is kiemeli azokat a munkaterületeket, ahol nők is közreműködtek. Ezek közé tartozott az ércválogatás, ahol hosszú asztalok mellett ülő asszonyok puszta kézzel válogatták az ércet a meddő kőzetből (133. ábra)⁵³. Dolgoztak nők az ércrostálásban is. Agricola személyes

megfigyelései alapján mutatja be a különböző vidékeken használatos technikákat, köztük a vashuzalrácsos rostát is (150. ábra), amely Besztercebánya környékén terjedt el. A képen, amely tehát egy magyarországi gyakorlatot örökít meg, egy ifjú munkás dobja a rostára a mosandó anyagot, amelyet azután egy asszony jobbra-balra rázással rostált át.⁵⁴ Az ércolvasztásnál, a szénporsztíták és a szénmosókád mellett is nőket látunk dolgozni (207. és 217. ábra).

A bortermelő vidékeken viszont a szőlőművelés töltötte be azt a szerepet, amit a fentiekben a bányászatnál láttunk. Ide áramlott a tőkebefektetés zöme, ez volt a megélhetést biztosító ingatlanbirtok, és ide koncentrált a vidékről beáramló nők munkaerő-tartaléka.⁵⁵ Egyes ispotályok szőlőinek megműveléséről vezetett számadáskönyvek szerint a szőlőskerti napszámomunka mintegy 40%-át nők végezték.⁵⁶ A nők napszámberé általában a férfiakénak felét-2/3-át tette ki, egy 15. század végi pozsonyi szabályzat szerint a férfiak 12, a nők 8 denárt kerestek naponta. A szőlők rendszeres gondozását a vincellérek végezték, akik között szintén voltak nők (weinzedlin).⁵⁷

Nyugat-Európa nagyvárosaiban természetesen még sok más szakmában megfigyelhetjük, hogy konjunktúra idején a nők aktívan képviseltették magukat. Ilyen volt pl. a könyvnyomtatás is, ahol számos könyv címlapjának tanúsága szerint az övezetek nagy szakértelemmel és felelősséggel vitték tovább a műhelyt.⁵⁸

3. Egészségügyi foglalkozások

A kézművesipartól távolabb estek, de szintén nagy szakértelmet igényeltek a hivatásszerűen vagy alkalmilag gyakorolt egészségügyi foglalkozások. Ezek közül is a bábák mesterségét övezte a legnagyobb elismerés, akik a nőgyógyászat minden területén szaktekintélynek számítottak. Nagyobb településeken fizetett városi alkalmazottak voltak, máshol a szülők hívták el őket.⁵⁹

Egy bába munkájának és viselkedésének érzékletes leírását adja Kottanner Jánosné emlékirata: A gyermeket váró Erzsébet királynéhoz két előkelő budai polgárasszony (Siebenlinderné és Zauzechné) hívott egy bábát, egy másikat pedig, aki végül is a szülést levezette, Gr. Schaumburg Jánosné ajánlott. Ez vette magának a bátorságot, hogy tovább aludjon, amikor az udvarhölgy a királynéhoz hívta, úgy kellett a szüléshez felrázni. A fűgyermek világra segítése után pedig köntörfalazás nélkül követelte jutalmát. Mindennek ellenére (vagy talán éppen ezért) az emlékirat szerzője „okos”-nak és „ügyes”-nek nevezte.⁶⁰ A szaktudás kétségtelenül nagy önbizalmat adott a valószínűleg nem túl előkelő származású bábaasszonyoknak.

A másik fontos személy a gyermekágyas asszony környezetében a szoptatósdajka volt. Alkalmazása a felső- és középosztálybeli családokban igen elterjedt volt, de a szegényebbeknél is szükség lehetett rá, ha az anya valamilyen okból nem tudta szoptatni a gyermeket. Újlak jogkönyve így vezeti be „A dajkákról, akik valamilyen okból megfojtják a csecsemőt” c. fejezetét: „Ha ... a gyermek anyjának betegsége miatt valaki pénzért szerez daját a gyermek táplálására...” Kapisztrán János csodái között is szerepel egy eset, amikor egy varga „felesége betegsége miatt újszülött gyermekét másnak kellett gondozni és szoptatni.”⁶¹

Az ispotályokban végzett intézményesített betegellátás a középkorban nagyrészt a különböző szerzetesrendek feladata volt. Az írásos és képi források tanúsága szerint is dolgoztak itt azonban világi nők, gazdaasszonyok és szolgálók is. A nők számára elkülönített szobát (Frawnstuben) biztosítottak.⁶²

4. Kereskedelem

A kézműves mesterségek áttekintése kapcsán érintettük már a saját termékeikkel való kereskedelem lehetőségét. Emellett igen gyakran találkozhatunk nőekkel a

szűkebb környék vevőköre számára közvetítő kiskereskedelembe. Vonzotta őket ez a kis kockázattal járó, tőkebefektetést nem igénylő, habár nem túl nagy haszonnal kecsegtető kiegészítő kereseti lehetőség. A kofáknak (fragnerin) általában nem voltak céhes jellegű szervezeteik, és a hatóságok is csak ritkán korlátozták tevékenységüket.

Ritkaságszámba megy a Budai jogkönyv részletes szabályozása. Összesen 51 kiskereskedő nő (a foglalkozások megnevezése mindig nőnemben van) áruiról és a piactéren elfoglalt helyéről intézkedik. A keretszám $2/3$ -át német, $1/3$ -át magyar kofák tölthették be. Áruik általában napi fogyasztást szolgáló élelmiszerek voltak: különféle friss és szárított gyümölcsök; zöldségfélék; sajt és tejtermékek; baromfi és malac; zöld fűszerfélék, valamint só. A Váralján, a Szt. Péter templom mellett további 6 kofa áruíthatott.⁶³

A kofák viszonylag gyakran fordulnak elő mint önálló adózók. Általában a minimális vagy azt alig meghaladó összeget fizettek, és 1-2 évi jelenlét után eltűnnek a listákról: újrarahasodtak vagy elhagyták a várost. Érdekes viszont, hogy Sopronban pl. többnyire nem a külvárosokban laktak, hanem belvárosi házakban béreltek lakást, választásukat nyilván a potenciális üzletfelekhez való közelség motiválta.

A kiskereskedelem mechanizmusába ad érdekes bepillantást egy számadástörvény, amely Zsigmond király néhány napos soproni tartózkodásának alkalmából készült 1425-ben. A lista szerint a szükséges élelmiszereket (gyümölcsök, tojás, sajt, hagyma, só, árpa, stb.), valamint gyertyákat 11 különböző asszonytól szerezték be, esetenként csak néhány denáros értékben.⁶⁴ A nagyobb összegekkel szereplő asszonyok (általában nem özvegyek) már a „ladnerin”, árusok kategóriájába tartoztak, akik már valamilyen stabil építményben (laden) árusítottak. Ezeket a bódékat asszonyok is adták-vették.⁶⁵

A „kramerin, kaufmannin” (kalmár) elnevezések már a kofákénál nagyobb értékű árukkal üzletelők, esetenként a távolsági forgalomba is bekapcsolódók, a szomszédos városok országos vásárait is időnként meglátogató személyekre, illetve ezek feleségeire utalnak. 1427-ben pl. a bécsi tanács egy olyan asszony ügyében járt közben, aki ruhaneműt vitt a soproni országos vásárra, és a vámon árujának egy részét csempészés gyanújával elkobozták.⁶⁶ Felvevőkörük a helybeli és a város közvetlen környékén élő lakosságból állt. Árucikkük között textilfeleségek, vegyszerek, szárított fűszerek voltak, a nem romlandó áruk viszonylag széles választékát kínálták, kis tételekben. Az igények változásaihoz rugalmasan tudtak alkalmazkodni, pl. Görlitzben a huszita harcok idején fegyverekkel, durva vászonnal, egyéb hadfelszerelési cikkekkel bővítették választékukat.⁶⁷

A nagy európai kereskedővárosokban a középkor végére a nők egyre növekvő mértékben kapcsolódtak be a távolsági kereskedelembe is. Már férjük életében elkezdték az önálló kereskedelmi tevékenységet, amit aztán özvegyként akár évtizedekig is tovább folytathattak. Megtanulták az üzleti könyvek vezetését, a megbízottak irányítását, bár nagyobb üzleti utakra csak kivételes esetekben vállalkoztak.⁶⁸

Ilyen kereskedő asszony volt Margarethe Funck is, Alexius Funck felesége, aki férje halála után ügynöke, Michel Hermann segítségével két és fél évig vezette 1521 és 1524 között a nagy- és kiskereskedelemmel egyaránt foglalkozó céget. Jelentős magyarországi exportjának, köztük a Balthasar Stegerspacher soproni polgárral kötött üzletek lebonyolításában is ügynökei segítették.⁶⁹

Habár kisebb léptékekben, a magyarországi városokban is bekapcsolódhattak a feleségek férjeik üzleti tevékenységébe. A végrendeletekben gyakori kitétel az „als mein hausfraw wol weis” kitétel, tehát az asszonyok naprakészen ismerték az üzletmenetet. A már férje életében önálló üzleti tevékenységet folytató asszonyok tipikus képviselője a pozsonyi Andre Pölczlin. Elsősorban a sókereskedelemben volt érdekelt, ezügyben kapcsolatban állt egy győri kereskedőözvegygel, Kristannéval is. Üzleti mér-

lege a végrendelkezés időpontjában negatív volt, néhány értéktárgyat Wölflin zsidónéhoz adta zálogba. Háztartásának tagja volt férjén és 5 gyermekén kívül egy gazdaszony és feltehetően 2 további szolgáló is.⁷⁰

III. A női munka jellegzetességei és szerepe

1. Sajátságos vonások

A fentiekben áttekintett tevékenységeket, amelyekben a nők aktív szerepvállalása kimutatható, kevés kivétellel a férfiak is gyakorolták. A tevékenységi formák megválasztásánál azonban a nőket más tényezők befolyásolták, mint a férfiakat.

A nőknek ugyanis a munkavállalási stratégiáikat a házasság által meghatározott életciklusokhoz kellett igazítaniuk. A férfiak attól kezdve, hogy megtanultak egy mesterséget, általában életük végéig ebben munkálkodtak, a házasságkötés, a család legfeljebb a munka hatékonyságát befolyásolhatta. Ezzel szemben a nők élete a férjhezmenetel után minőségileg is megváltozott. Ha hajadonként elhagyták a szülői házat, csak néhány fajta, erős függőségi viszonyt jelentő munkát végezhettek. Ez az életszakasz teljes egészében a házasságra való előkészülést szolgálta. A házasság után számos új lehetőség nyílt meg számukra. Részt vehettek férjük munkájában, vagy kisebb önálló vállalkozásokba kezdhettek, pl. fogadót, italmérést, árvaházat nyithattak. A magas halandósági ráta és a házastársak közti gyakran jelentős korkülönbség miatt a legtöbb nő életében több házasságot is kötött, gyakran egészen eltérő mesterségekben szereztek jártasságot.

Az önállóság maximumát azonban csak özvegyként érthették el, feltéve ha a helyi szabályozás lehetővé tette számukra egy megfelelő tulajdoni hányad megtartását, és ezáltal a gazdasági talpon maradási. Ennek hiányában a gyors újraraházasodást kellett követniük, amit sok esetben a céhszabályok is szorgalmaztak. (Ennek a kérdésnek természetesen demográfiai vetülete is volt, hiszen az özvegy asszonyok nem feltétlenül voltak öregasszonyok.)

A másik szempont a női munka térbeli korlátozottsága. Még a piacra termelés esetében is otthon végezhető tevékenységről volt szó (fonás, szövés). A lakóhely és munkahely egysége viszont lehetővé tette azt, hogy a nők a idejük és figyelmük megosztásával egyszerre lássák el a háztartás feladatait és végezzenek piacra termelő munkát. Nem kellett feltétlenül teljes időben a műhelyben tartózkodni, de képesnek kellett lenni a minőség ellenőrzésére, a folyamatos munka feltételeinek biztosítására, az áruk eladásának megszervezésére is.

Harmadszor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a női munka társadalmi korlátozottságát sem. Bizonyos foglalkozási ágak az igazgatásban, hivatalviselésben, katonaságban, egyházban eleve el voltak zárva a nők elől. A szocializáció során általában nem is volt lehetőségük olyan képességek megszerzésére, amelyek magas társadalmi állású foglalkozások ellátásához kellettek.⁷¹ Ezek a korlátok azonban másodlagosak voltak a gazdasági tényezők szabályozó szerepe mellett.

2. A képzés lehetőségei és korlátai

A céhes kézműipar keretén belül a férfiaknak egy aprólékosan szabályozott képzési rendszeren kellett végigmenniük ahhoz, hogy teljes jogú mesterek lehessenek. A nők számára ez a lehetőség csak egészen kivételes esetekben adatott meg, azokban a mesterségekben, ahol önálló női céhek léteztek. Számos városban fennmaradtak ugyan szerződéses, amelyeket lányoknak bizonyos mesterségre tanításáról kötöttek, „legényvándorlásról” azonban nem lehetett szó (nem is létezett a 'legény' fogalmának női megfelelője a korabeli szóhasználatban). Ebben demográfiai szempontok is közrejátsz-

hattak: a legényeknél vándorlással eltöltött életkor (zömmel 18 és 25 év között) a nők számára már a házasságkötést, az első gyermekek megszületését jelentette.

A szerződéses képzés során megszerzett jártasságokat sokszor inkább a háztartás tökéletesebb vezetésében, semmint a piacra termelésben hasznosították. A szabályszerű képzés hiánya tehát többnyire megakadályozta a nőket a teljes jogú céltagság elnyerésében, és ez nagyon sebezhetővé tette a helyzetüket.⁷²

A lányok képzésének elsődleges színhelye a család, a háztartás volt, amelynek kézműves családok esetében a műhely is részét képezte. A lányok mesterségre vonatkozó ismereteiket is általában egy másik nőtől szerezték: az anyától vagy annak a háznak az úrnőjétől, ahol szolgáltak. A középkor végén nyílt csak lehetőségük a lányoknak is a nyilvános városi iskolákban megszerezhető tudás minimumának (olvasás, írás, számolás) elsajátítására.

3. Az nők önálló munkavégzésének lehetőségei

A nők főfoglalkozású és kiegészítő tevékenységeinek mozgásterét egyfelől maguk és családjuk szükségletei, másfelől szűkebb-tágabb környezetük gazdasági lehetőségei határozták meg. A szegényebb családoknál létszükséglet volt, hogy a nők is végezzenek valamilyen jövedelemszerző munkát. Kétségtelen, hogy a család eltartásához a vagyontalan rétegek nőtagjai járultak hozzá a legnagyobb arányban, de még a közepes vagyonnal rendelkezőknél is szükség volt mindkét házaspár munkájára a megélhetés biztosításához. Ezt tükrözi a végrendeletek gyakori „sie treulich mit mir ererbait hat” kitétele a közösen szerzett vagyonnal kapcsolatban. A vagyonosabb családoknál pedig akkor volt fokozott szükség arra, hogy a nők vegyék át a műhely vagy kereskedőtársaság irányítását, ha a család férfitagjai városi hivatalok viselésével voltak elfoglalva, vagy hosszú távollét, betegség vagy háború akadályozta őket a munkában. Kölnben például a selyemszövésnél önállóan foglalkozó nők 30%-ának rokona ült a tanácsban.⁷³

A városok teremtette gazdasági lehetőségek a középkor utolsó századaiban általában kedvezően befolyásolták a nők részvételét a kézművességben és a kereskedelemben. Fontos volt, hogy vidékről folyamatosan költöztek be lányok és asszonyok, akiknek olcsó munkaereje bőséggel állt rendelkezésre a háztartásokban. A városi tanácsok szintén érdekelték voltak abban, hogy a városba áramló népességnek elegendő munkaalkalma legyen.⁷⁴

Az önálló munkavégzés azonban nem jelentett egyben önálló megélhetést is. A nők háztartásfóként betöltött szerepe és önálló munkavégzése közti viszony az alábbi variációkat eredményezhette:

a) A nő önálló háztartásfő, de nem maga dolgozik – ez az eshetőség általában az özvegyekre volt jellemző, akik legényeik segítségével vitték tovább az ipart, vagy az ingatlan-tulajdonukból befolyó bevételekből éltek.

b) A nő önállóan dolgozik, de nem háztartásfő – ez volt a helyzet a férjükétől eltérő mesterséget folytató vagy üzleti tevékenységet végző asszonyok esetében. Ide sorolnám a megélhetésüket bér munkából vagy más családoknál szolgálatból biztosító lányokat és asszonyokat is.

c) A nő önállóan dolgozik és önálló háztartásfő is – ezzel a változattal találkozunk a legritkábban. Csak az adott városban legjövedelmezőbb, exportra specializálódott gazdasági ágban volt lehetőség arra, hogy nők mint önálló háztartásfők hosszabb ideig sikeresen tevékenykedjenek.

d) A nő nem dolgozik önállóan, és nem is háztartásfő.

A középkori felfogás nem a családban végzett, fizetetlen háztartási munka és az egyéb, fizetett tevékenységek között húzta meg a határvonalat. Jóval többre értékelte a háztartás irányításában függetlenséget élvező feleség helyzetét az egyedülálló, de bér munkásként függő viszonyban levő nőkénel.⁷⁵

Összegzés – A női munka mint a gazdaság működésének egyik indikátora?

A fentiekben láthattuk, hogy a női munkaerő sajátosságai számos esetben eltérnek a férfiakétól. Ezért a női munka fontosságának változása tanulságokkal szolgálhat a gazdaság egésze működésének vizsgálatában is. Mindenekelőtt a női munkaerő fokozott mobilitására kell utalni. Mivel céhes és egyéb kiváltságok általában nem védték a nők munkáját, saját érdekükből is igyekeztek minél kedvezőbb feltételeket biztosító tevékenységi formákat vagy befektetési lehetőségeket keresni, akár a kézművességben, akár a mezőgazdasági bérmunka, a kereskedelem vagy éppen a bányászat területén. Könnyen mobilizálható erőtartalmakat biztosítottak a városi gazdaság bármelyik fellendülő, konjunkturális ágának, a krízishelyzetekre azonnal reagáltak, és ilyenkor kiemelkedő teljesítményekre voltak képesek.

Természetesen egy gazdasági ág jövedelmezőségének csökkenése is elsőként a nőket sújtotta, gyakori reakció volt egy-egy szakma hanyatlásának idején a nők részvételének korlátozása. A demográfiai változások szintén érzékenyebben érintették a nők esélyeit a munkaerőpiacon, mint a férfiakét. Egyes kutatók ezzel magyarázzák, hogy a 16. század folyamán romlottak a nők esélyei az önálló megélhetés biztosítására, sőt az önálló munkavégzésre is. Mások hozzátesszik ehhez a technikai fejlődés hatásait is. Az újkorban bekövetkező változások vizsgálata azonban már túlmutat dolgozatunk témáján.

Összességében a női munkát – a középkort is – a levegőhöz tudnám hasonlítani: nélkülözhetetlen az élethez, hiánytalanul kitölti a rendelkezésre álló teret, és csak akkor figyelünk fel rá, ha valami probléma támad körülötte.

JEGYZETEK

- * A VEAB Kézművespartörténeti Munkabizottsága által szervezett „A nők szerepe a kézművesipar munkaszervezetében” (Sopron, 1994. ápr. 28.) c. kerekasztal konferencián elhangzott vitaindító előadás átdolgozott változata. Köszönetet mondok minden jelenlevőnek, aki hozzászólásaival és kérdéseivel segített a téma továbbgondolásában.
- 1. A különböző nemzeti hagyományokkal rendelkező történetírói iskolák érdeklődése más-más időpontban és indokokból fordult a középkori nők helyzetének vizsgálatára. Úttörő jelentőségű volt a német jogtörténeti – szociológiai iskolához tartozó Bücher, Karl: Die Frauenfrage im Mittelalter, Tübingen, 1910. c. munkája, amelyet történeti – demográfiai elemzések, illetve egyes területek beható vizsgálatai követtek. A legfontosabb munkákból bő válogatást hoz Uitz, Erika: Die Frau in der mittelalterlichen Stadt, Freiburg im Breisgau, 1992. című (a továbbiakban: Uitz) könyvének irodalomjegyzéke (206-214.). Az 1970-es évektől megélnéknél angol – amerikai feminista irányzat ismertetése az AETAS 1993/4. számában (134-164.) olvasható. A hazai kutatásban néhány szórványos tanulmányt leszámítva nem keltett a téma különösebb érdeklődést. A szabályt erősítő kivételek: Péter Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században, Századok 1989. 563-604. (a továbbiakban: Péter); az újkorra: Vámos Éva: The Appearance of Women Masters as an Accompanying Phenomenon of the Beginning Disintegration of the Guild System in Hungary, In: III. Internationales Handwerksgechichtliches Symposium, Veszprém. 1987. 167-174.
- 2. Kovachich Martinus Georgius: Codex authenticus iuris tavernicalis, Buda, 1803. cap. CXII, 212. (a továbbiakban: Kovachich), Vö. Újlak város jogkönyve 1525-ből, kiad. Schmidt, Rudolf: Statutum civitatis Ilok anno MCXXV, (Monumenta historico-iuridica Salvorum meridionalium XII JAZU), Zagreb, 1938., magyarra fordította Hegedüs Antal. In: Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon, Újvidék, 1983. cap.III. 62. (a továbbiakban: Újlak jogkönyve)

3. 1464: 17.tc. Corpus Juris Hungarici, Bp., 1896. 353. Hasonló rendelkezés olvasható a soproni szabók 1477-es céhszabályában is: Soproni Állami Levéltár (a továbbiakban:SÁL) Gerichtsbuch, 144.
4. Uitz 24-25.; Ennen, Edith: Die Frau in der mittelalterlichen Stadt. In: Mensch und Umwelt im Mittelalter, Hg. von Herrmann, Bernd, Frankfurt, 1989. 38-40. (a továbbiakban: FSMA)
5. Kovachich Cap. CXXVI., Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts. Hg. von Mollay, Karl. Budapest-Weimar, 1959. (a továbbiakban: OSt) cap. III/313., Újlak jogkönyve (2.j.) cap. IV/6, IV/11. A nemességre: Werbőczy István Hármaskönyve (Kolosvári Sándor és Ovári Kelemen kiadása, Bp., 1897. I. rész 17. és 28. cím.
6. Kovachich Cap. CXXXI., Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. (a továbbiakban: Király), függeléként Pozsony város jogkönyvének kiadásával, Cap. 39., 90., OSt. Cap. III/397., Újlak jogkönyve IV/6., IV/7.
7. Kowaleski, Maryanne-Bennett, Judith M. : Crafts, Gilds and Women in the Middle Ages. (a továbbiakban: Kowaleski-Bennett) In: J. M. Bennett et al. (eds.): Sisters and Workers in the Middle Ages, Chicago – London 1989. 12.; Uitz 88. skk.
8. Uitz, Erika: Die Frau im Berufsleben der spätmittelalterlichen Stadt. (a továbbiakban: Uitz 1986) In: Frau und spätmittelalterlicher Alltag, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9. (Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 473.), Wien 1986. (a továbbiakban: FSMA), 449-474., számadatok ebben P. Ketsch nyomán.
9. Ilyen kettős jegyzékek a soproni anyagból az 1459. és 1463. évekből maradtak fenn. Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története (a továbbiakban: Házi) II/4. 113-149.; 181-212. Elemzéstik: Szücs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon, Bp., 1955. 62-65. (a továbbiakban: Szücs); Fügedi Erik: Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: Städtische Gesellschaft und Reformation, Hg. von Batori, Ingrid. Stuttgart, 1980. 58-96. a régebbi irodalommal.
10. Általánosságban: Uitz 1986 456-460.; a kamarai számadások felhasználásáról a téma kutatásában: Susanne Pils, Claudine: Die Stadt als Lebensraum. Wien im Spiegel der Oberkammeramtsrechnungen (1556-1576). Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 1993 155-159. Sopronra ld. Erstes Grundbuch / Első telekkönyv. Hg. Mollay, Karl von (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe A Bd.1.), Sopron, 1993.
11. Pl. Margarethe Runtinger, aki Regensburgban vezette a családi kereskedőházat: Ennen, Edith: Frauen im Mittelalter. München, 1984. 186.; Margarethe Funckról: Pickl, Othmar: Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Graz, 1966. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde des Steiermark, Bd. XXIII.) (a továbbiakban: Pickl)
12. Szende Katalin: A nők szerepe a kézműiparban a későközépkorban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk. Turbully É.–Dominkovits P. Sopron, 1993. 169-179. (a továbbiakban: Szende)
13. A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata, 1439/1440. Ford. és közlésezi Mollay Károly. Bp., 1979. (a továbbiakban: A korona elrablása ...) (A német szöveg kiadása: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin, Hg. Mollay, Karl von. Wien, 1972.), Ld. még: Mollay Károly: Kottanner Jánosné és naplója, Soproni Szemle (a továbbiakban: SSz) 1957 1-9.
14. Schüppert, Helga: Frauenbild und Frauenalltag in der Predigtliteratur, in: FSMA 106-119. (a továbbiakban: Schüppert)
15. Wunder, Heide: Frauen in der Leichpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts, in: Leichpredigten als Quellen historischer Wissenschaften. Hg. Lenz, von R. Bd. 3.

- Marburg, 1984.; Dienst, Heide: Frauenalltag in erzählenden Quellen des Spätmittelalters. In: FSMA 213-242.
16. Vavra, Elisabeth: berlegungen zum „Bild der Frau“ in der mittelalterlichen Ikonographie. In: FSMA 283-300; Jaritz, Gerhard: Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters, Wien-Köln, 1989. passim.
17. Vö. Wolf-Graaf, A.: Die verborgene Geschichte der Frauenarbeit. Eine Bildchronik. Weinheim-Basel 1983.; Női kovács ábrázolása pl.: Cunningham, Phillis-Lucas, Catherine: Occupational Costume in England from the Eleventh Century to 1914. London, 1967. 101. (a továbbiakban: Cunningham-Lucas) Az adat megküldését Flórián Máriának köszönöm.
18. Grimm, Paul: Zwei bemerkenswerte Gebäude in der Pfalz Tilleda. Ein zweite Tuchmacherei. Prähistorische Zeitschrift, 1963.
19. Méri István: Beszámoló a Tiszalök-Rázompusztai és a Turkeve-Mőrci ásátások eredményeiről I., Archaológiai Értesítő 1952. 61. (a továbbiakban: Méri)
20. Gömöri János: A soproni Kovácszeren 1440-ben lebontott házak régészeti feltárása. SSz. 1993. 332-338.; a háztulajdonosok azonosítása: Mollay Károly: Második fertály. Megjelenik a SSz. 1994/3. számában.
21. A demográfiai kérdésről összefoglalóan: Frauenarbeit im Mittelalter, Quellen und Materialien, zusammengestellt und eingeleitet von Ketsch, P. In: Frauen im Mittelalter, Hg. Kuhn, von A. Bd. I. Düsseldorf 1983. 18.skk. A női népszerűtöbbet kérdését már Karl Bücher is felvetette a frankfurti anyag alapján. A téma újabb áttekintése: Mitterauer, Michael: Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt, Hg. Haverkamp, von A. Köln-Wien, 1984. 7 skk., továbbá a szerkesztő bevezetése ua. kötetben, XII-XIII. (a továbbiakban: Haus und Familie)
22. Wunder, Heide: „Jede Arbeit ist ihres Lohnes Wert“ – Zur geschlechtsspezifischen Teilung und Bewertung von Arbeit in der frühen Neuzeit. (a továbbiakban: Wunder) In: Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung. Hg. Hausen, von Karin. Göttingen, 1993. 22-23.
23. Cf. Rippmann, Dorothee: Weibliche Schattenarbeit im Spätmittelalter, Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 1986. 341-343.; Simon-Muscheid, Katharina: „Und ob sie schon einen dienst finden, so sind sie nit bekleidet dernoch“ – Die Kleidung städtischer Unterschichten zwischen Projektionen und Realität im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit, Saeculum 1993. 47-64.
24. Szemléletes példa erre Fygen von Weinsberg kölni kereskedőasszony életútja, aki 11 gyermek édesanyjaként vezette városi hivatalokat viselő férje helyett folyamatosan az üzletmenetet. Ezt és további példákat ld. Wensky, Margret: Die Stellung der Frau in Familie, Haushalt und Wirtschaftsbetrieb in spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Köln. In: Haus und Familie 294- 296. (a továbbiakban: Wensky)
25. Uitz 24., 78-79., sörfőzőnők ábrázolása: Cunningham-Lucas 136., 107-108. kép.
26. Király 428.; Larentz Peck végrendelete 1494.: Archiv Mesta Bratislavy (a továbbiakban: AMB), Protocollum Testamentorum (OL. Df. 277056, a továbbiakban: PT) 241r
27. Házi II/2. 281.
28. Uitz 78.
29. Házi II/2. 177. (1455), Király 435.
30. Davis, Natalie Zemon: Frauen im Handwerk. Zur weiblichen Arbeitswelt im Lyon des 16. Jahrhunderts. In: Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur

- historischen Kulturforschung II. Hg. von van Dülmen, Richard. Frankfurt, 1990. 65., az észak-magyarországi koraiújkor viszonyokra ld. Péter
31. Uitz 454., Szende 170. A mészárszékek eladása is komoly bevételt jelentett, több elhúzódo pereskedés tárgyát is képezte, Pl. Harkai Péter özvegye és Sopron városa között, Házi I/2. 129., 148., II/6. 52-54.
 32. 1482. Budapest Főváros Levéltára, idézi: Szücs i.m. (9.j.) 148-149.
 33. Kubinyi András: Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. In: Budapest im Mittelalter, Hg. von G. Biegel, Braunschweig 1991. 24., 30.; mészáros özvegyekre vonatkozó adatok a budai német mészárosok céhkönyvéből (BFL): uo.31. A soproni adójegyzékekben is megfigyelhető, hogy a mészárosok özvegyei jópár évig nem házasodnak újra.
 34. Házi I/6. 305-308.
 35. Király 186.
 36. Házi II/3. 317-320.
 37. Ortway Tivadar: Pozsony város története 2. kötet 2. rész. Pozsony 1898. 366-367., Uo. 2. kötet 4. rész, Pozsony 1903. 84-86.; Sopronnak Kanizsai Jánossal folytatott pere a fertői halászatról: Házi I/6. 179-181.
 38. Uitz 68.; Vö. a Péld 31,10-31. parafrázisát Geiler von Kaisersberg prédikációjában, idézi: Schüppert 147-148.
 39. Király103., német nyelvtörténeti szótárak szerint ez a kifejezés más vidékeken is ismert volt.
 40. Méri. Szücs 80., 102. Vö. Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században, Bp. 1902. 174.; Ld. még: Magyar Néprajz III. Kézművesség, főszerk. Domonkos Ottó, Bp., 1991. 341-375. A szerzők a szövegben nem mindig tesznek különbséget a férfiak és a nők által végzett munkák között, a képanyagon (104-143. kép) azonban zömmel nőket látunk.
 41. Ezen céhek keletkezésével és működésével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, összefoglalóan ld. Uitz 63-80., Kowaleski-Bennett
 42. Uitz 65 skk.; Wunder 34-35.; Davis 44-49.
 43. Lederer Emma: Bártfa város vászonszövő üzeme a 15. században. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1934. 150-158. A 153. o. 8. jegyzetében már felhívta a figyelmet, hogy a vászonszövés hivatásszerűen foglalkozók között gyakoriak a női nevek.; Szücs 221-241.
 44. A listák kiadása: Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei, Bp. 1885. 193-286. (a továbbiakban: Fejérpataky)
 45. Szücs 223-224.
 46. Szücs 241., 133. jegyzet
 47. Házi I/7. 94-98., A soproni szabók céhszabálya (SÁL Gerichtsbuch, 142-145.) csak a házassággal és a temetéssel kapcsolatban emlékezik meg az asszonyokról.
 48. A korona elrablása... 41.
 49. Varrónó: Házi II/4. 153-411. passim, (fátyol)mosónó uo. II/3. 79, 80, 215, 356.
 50. Uitz 71.
 51. Szücs 77-78., Házi II/1. 277-278., 416-417.
 52. Házi II/1. 100., Magyarországra ld. Péter i.m. (1.j.); Zwickau példája: Uitz 1986 464-466.
 53. Vö. Wilschof, Helmut: Arbeit und Arbeitsgerät im sächsischen Erzbergbau des 16. Jh.-s. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1959. 255-300, a nőkről: 283-288.

54. Vö. Kirchberg, Helmut: Erzaufbereitung im XVI. Jh., in: Georgius Agricola 1494-1555. zu seinen 400. Todestag, Berlin 1955. 81-91., itt: 83.
55. Az ipari és kereskedelmi tőkének ingatlanba fektetéséről: Szücs 60.; Vö. Szende 176., 23. jegyzet a további irodalommal.
56. Rippmann, Dorothee-Simon-Muscheid, Katharina: Weibliche Lebensformen und Arbeitszusammenhänge im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Frauen und Öffentlichkeit, Beiträge der 6. Schweizerischen Historikerinnentagung, Hgg. von M. Othenin-Girard et al. Zürich, 1991. 85-86. és 85. jegyzet
57. AMB lad. 60. Nr.. 179., Vö. Király 236.; Szende 178. 35. jegyzet; Házi II/2. 124. „schaff ich meiner weinzedlin der Schöntlin mein täglichen plaben rokch”.
58. Davis 52., 55-56., 67-68. a további irodalommal. Közéleti példa Heltai Gáspár özvegye: A Chronica 1575-ös kolozsvári kiadását „végezé Heltai Gáspárné”.
59. Uitz 99-105, Vö. Merry E. Wiesner: Early modern Midwifery: A Case Study, in: Women and Work in Preindustrial Europe. Ed. Hanawalt, Barbara A. Bloomington, 1988. 94-114. (a továbbiakban: Hanawalt)
60. A korona elrablása... 28-30.
61. Újlak város jogkönyve III/43. fejezet, Újlak város jegyzőkönyve Kapisztrán János újlaki sírjánál történt csodákról 1460-ból, magyar ford. In: Újlak jogkönyve 41. eset, 27. Vö.még: Shahar, Shulamith: The history of Women in the Later Middle Ages. (a továbbiakban: Shahar) In: FSMA 13.
62. Mindezekre ld. Hans Piberauer ispotályszámadását 1420-ból: Házi II/2. 306-309. Ispotályban dolgozó világi gazdaasszony ábrázolása a rothenburgi St. Wolfgangskirche főoltárán (1514), repr. Boockmann, Hartmut: Die Stadt im späten Mittelalter. 246. 378. kép. Pékné végrendeleti adománya az öt ápoló asszony számára: Dorothea Noppekin végrendelete, 1468. PT 143.v.
63. OSt (5.j.) III/153-155. fejezet.
64. Házi II/2. 336.
65. Házi I/4. 25-26.; Kb. egy évszázaddal későbbi forrás, amely szintén bőségesen tartalmaz adatokat a nők kiskereskedelemben való részvételére, Moricz Pál üzleti könyve, amelyet Mollay Károly ad ki a Sopron Város Történeti Forrásai sorozatban 1994-ben.
66. Házi I/2. 350.
67. Uitz 1986 449-454.
68. Uitz 1986 32-49.
69. Pickl különösen 143-148.
70. PT 110v-111r
71. Összefoglalóan: Hanawalt Introduction VIII-XII., A bér munkáról: Davis 56-60., 71-72.
72. Shahar 10., Davis 46-60.
73. Uitz 189-190.; Ennen 45-46.; Wensky 295-297.
74. Ezért korlátozták pl. az idegen napszámosok felfogadását számos helyen, így Sopronban és Pozsonyban is. – Király 236., Házi II/2. 178-179.
75. Wunder 34-35. Ezért tartom elhibázottnak a feminista történetírásnak az emancipációt középpontba állító nézőpontját. ld. Aetas 1993/4.
76. Pl. Bártfán a vászonszövés hanyatló szakaszában 1450-ben megtiltották, hogy a vászon kereskedelmében nők is részt vegyenek. L. Fejérpatak 193.

KÁDÁR JUDIT

Előszó Michael Joseph Quin útleírásához

Az 1830-as évekig ritkán jutott el utazó Angliából Magyarországra, akkor azonban hirtelen megnőtt az idelátogatók száma. Az érdeklődés okát elsősorban az európai politikai helyzet alakulásában, az ún. keleti kérdés kiéleződésében kereshetjük.

Az 1827-es navarinói ütközetben Oroszország, Franciaország és Anglia megsemmisítették a görögök szabadságharca ellen fellépő török-egyiptomi flottát. Ezt követően 1828-ban az orosz csapatok a meggyengült Törökországot a szárazföldön megtámadták. Elfoglalták Várnát és Szilisztriát, megszállták az al-dunai fejedelemségeket, majd az 1829-es drinápolyi békében megszerezték a Duna deltáját, s így a folyó egyetlen hajózható ágának, a Szulina-ágnak is birtokába jutottak. Moldva és Havasalföld orosz protektorátus alá kerültek, bár a törököknek kellett adót fizetniük, s fejedelmeket névleg a szultán nevezte ki.

Anglia érdeke – elsősorban az Indiába vezető út szabad használata – veszélybe kerültek. A korszak egyik kiemelkedő politikusa, a külügyminiszter Lord Palmerston, aki korábban azon a véleményen volt, hogy „kijelentetlen nevű dunai erődökért” Anglia nem fog háborúba lépni, egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy Törökországot meg kell menteni.

1832-ben, amikor a franciák támogatását élvező egyiptomi pasa, Mohamed Ali a Porta ellen fordult, s a szultán Angliától kért segítséget, az angol külügyminiszter Törökország oldalán kívánt beavatkozni, de a kabinet és a görög felkelőkkel rokonszenvező brit közvélemény megghiúsították tervét. Törökország így kénytelen volt orosz katonai segítséget igénybe venni. A következmény az unkiar-iskelessi orosz–török egyezmény megkötése lett 1833-ban, mely tovább növelte Miklós cár befolyását a térségben. Az egyezmény értelmében Törökországnak háborús időszakban is meg kellett nyitnia a Boszporuszt és a Dardanellákat az orosz flotta előtt, míg a többi nagyhatalom számára zárva maradt.

A politikai helyzet ismeretében feltételezhetjük, hogy az 1830-as években egyre nagyobb számban Kelet-Európába látogató angol „utazók” közül néhányan nem csupán az egzotikum iránti vonzódásból keresték fel Ausztriát, Magyarországot, a Balkánt s Konstantinápolyt, melynek követi posztját ekkoriban az egyik legfontosabb brit külügyi megbízatásnak tekintették Angliában.

Michael Joseph Quinról is azt írja a Dictionary of National Biography, hogy „utazó és politikai író” volt, bár elérhető források hiányában jóformán semmit nem tudunk róla, így azt sem, vajon hivatalos küldetés során jutott-e el Magyarországra.

Quin 1796-ban született, ügyvédnek tanult. Sokat utazott Európában, a politikai helyzettel foglalkozó cikkeit a Morning Chronicle-ben (Palmerston kedvelt napilapjában) és a Morning Heraldban jelentette meg. Hét éven keresztül szerkesztette a Monthly Review-t (1825–1832), s ő indította el 1836-ban a katolikus Dublin Review-t, az Angliában újjáéledő katolicizmus legfőbb sajtóorgánumát. Mivel honoráriumot nem kapott, csak az első két számot szerkesztette, de élete végéig a lap munkatársa maradt: „utazásairól”, valamint a bel- és külpolitikáról szóló cikkeket írt. Könyve jelent meg többek közt a spanyolországi politikai helyzetről 1823-ban, az angol kereskedelempolitikáról 1833-ban. Franciaországban halt meg 1843-ban.

A *Steam Voyage Down the Danube* című könyve, mely 1835-ben jelent meg

Londonban a Bentley kiadónál, a korabeli magyarországi politikai, társadalmi viszonyok és a Széchenyi-féle reformprogram egyik első ismertetése angol nyelven. Két kötetes munkáját rövid időn belül franciául és hollandul is kiadták.

A szerző Pesten szállt hajóra, és Mohácsot, Zimonyt, Belgrádot, Moldavát érintve hajózott Orsováig, itt találkozott Széchenyi Istvánnal 1834. október 1-jén. Széchenyinek ez volt az első al-dunai útja azt követően, hogy 1833. július 2-án József nádor felkérésére elvállalta az „Al-Duna szabályozása kir. biztosa” posztot. 1830. augusztus 30-án indult, bejárta a munkaterületet, október 12–13-án megbeszéléseket folytatott Bukarestben a havasalföldi fejedelemmel, novemberben pedig a törökök új dunaügyi kormánybiztosával, s csak december 19-én érkezett vissza Pestre.

Quin egy hétig az ő vendégszeretetét élvezte, majd egyedül indult úticéjla, Konstantinápoly felé, ahol az angol diplomáciai testület működését tanulmányozta. E téren szerzett tapasztalatait és javaslatait a *Gőzhajóutazás a Duna mentén* második kötetében taglalta: sürgette, hogy Anglia és az európai nagyhatalmak együttesen kössenek szerződést Törökországgal, béke idején mindegyik hadiflotta előtt legyenek zárva a tengerszorosok. (Ezt Angliának 1841-ben sikerült is elérnie.) A Boszporuszon és a Dardanellákon át történő hajózás szabályozását nemcsak politikai, hanem gazdaságpolitikai szempontból is fontosnak tartotta: dunai gőzhajóútja arról győzte meg, hogy a földközi-tengeri kereskedelem az elkövetkező tíz év alatt jelentősen növekedni fog, s így látta biztosíthatónak, hogy „Anglia kialakítsa, illetve növelje az Oroszországgal, Perzsiával, Nyugat-Ázsiával, Közép-Kelet- és Dél-Európával, Egyiptommal és Afrikával folytatott kereskedelmet”. (Kiemelés – K. J.)

Quin Széchenyitől szerezte Magyarországgal kapcsolatos ismeretei nagy részét, könyvében részletesen bemutatta a gróf reformterveit, sőt annak Metternich herceggel folytatott beszélgetéséről is beszámolt. Ez igen kellemetlen helyzetbe hozta Széchenyit: „das [hat] mich fürchterlich compromittirt” – írta naplójába 1835. szeptember 14-én, ugyanis Quin a közölt információkat csak tőle kaphatta. „A mű [Quiné] figyelemreméltó, mert a magyar reformokról ad felvilágosítást. Quin a terveket gróf Széchenyitől hallotta Orsován. Éppúgy Széchenyinek Metternichhel a gőzhajózásról, Duna-szabályozásról, Kaszinóról folytatott beszélgetését egyedül tőle hallhatta” – jelentette az aulikus gróf Majláth János Bécsnek.

Quin beszámolója a reformtörekvésekről, majd könyvének huszonegy oldalnyi ismertetése a népszerű *The Edinburgh Review*-ban (1835. okt.–1836. januári szám) hozzáférhető ahhoz, hogy az 1848–49-es szabadságharc idején a magyarok felé fordult az angolok rokonszenve.

Az itt közreadott részlet a *Steam Voyage Down the Danube* (Bentley, 1835) első kötete 116–154., 163–164. oldalainak fordítása.

MICHAEL JOSEPH QUIN

Gőzhajóutazás a Dunán

(Találkozás Széchenyi Istvánnal)

Körülbelül délután három óraker, vonakodva bár, de búcsút kellett vennünk a Dunának ettől a csodálatos szakaszától, s a láthatáron föltűnt Orsova. Takaros fehér házai, temploma s a templomtorony rendkívül jól mutatnak a távolban. Számos szerb halászhajó horgonyzott a túlsó parton. Orsován partra szállván Popovicz úr, a Dunai Gőzhajózási Társaság képviselője és még négy vagy öt más férfi várt bennünket. Közöttük, a személye iránt tanúsított tisztelet alapján szinte azonnal felismertem Széchenyi grófot Kiváló angolsággal, nagyon kedvesen érdeklődött utazási körülményeink felől, s kifejezte aggodalmát, hogy az út bizonyára sok kellemetlenséggel járt. Őszintén válaszoltam, hogy egyáltalán nem találtam kellemetlennek. Habár eredeti terveinkhez képest valóban le voltunk maradva, a vállalkozás szokatlanságánál fogva valójában sokkal több nehézségre számítottam, mint amennyi végül is közbejött. A grófot nagyon megörvendeztette, hogy tekintetbe vettem a vállalkozás újszerűségéből fakadó nehézségeket, szavamat vette, hogy a következő napon két óraker vele ebédelek, s azt ígérte, hogy utána a kocsiján elvisz Gladovára¹, ahol a gőzhajó várakozik. Hozzátette, hogy ő Ruszcsukba (Rutschuk)² szándékozik menni, s örömmel venné, ha elkísérném. Mivel a gróf és barátai Miloş herceg³, Szerbia hercegének az üdvözlésére, akit estére vártak, át akartak kelni a Dunán a szemben lévő faluba (szintén Orsovának nevezik), Széchenyi utasította az inasát, aki beszélt angolul, hogy kísérfen a fogadóba, s gondoskodjék róla, hogy ellátásom megfelelő legyen.

Könnyen elképzeltetik, hogy ez a figyelmesség, amelyben olyan ember részesített, akivel addig soha nem találkoztam, mekkora hatással volt rám, már csak azért is, mert a gróf őszinte és szívélyes beszédét még vonzóbbá tette modorának tökéletes egyszerűsége, mely rögtön elárulta nagyvilági voltát. A szállás, ahová az inas kísért, igen megfelelő volt. Jól megebédeltem, szárnyast pörköltten elkészítve, ami úgy látszik, az itteniek egyik kedvenc eledele, s habár szobám külseje és bútorzata meglehetősen ösdi volt, ágyamat kifogástalannak találtam.

Másnap (október 2-án) kora reggel a gróf hozzám küldetett azzal a hírrel, hogy a kocsik és a gőzhajó rakománya – a szállítmánynak az a része, melynek rendeltési helye a Duna alsó szakaszának városai – még nem érkezett meg Moldovából,⁴ s ezért a következő napig nem indulhatunk el Orsováról. Maradt így tehát elég szabadidőm, hogy szemrevételezhessem új „birodalmamat”. Földszinti, dísztelen, fehérre meszelt falú szobámnak egyetlen, tágas hátsóudvarra néző ablaka nem dicsekedhetett sem függönnyel, sem rolóval vagy redőnnyel. A padló lazán egymáshoz illesztett fenyődeszkából készült, s nem szolgált díszül semmilyen szőnyeg sem. Egy igen régi, pókhálós tükör divatjamúlt ferde helyzetbe állítva lógott két színes nyomat között. Az egyik Júnót ábrázolta szekerén, amelyet hattyúk húztak, s a távolban szivárvány látszott, a másik Cybelét,⁵ akinek a kocsija elé egy oroszlán és egy leopárd volt befogva. A kerekeknél nyúl, patkány és egér ugrándozott, a kocsi hátsó részénél pedig teve bámulta a csillagokat. Ófensége éppen egy piramishoz készült hajtatni. A berendezést régimódi német kályha, széles, négyszögletes fenyőasztal, három bőrpárnázott szék, amelyek hátát vastag sodronykötél fogta össze, durván megmunkált négyszögletes mosdóállvány, amire mosdótálnak egy tepsit állítottak, tette teljessé. Az ajtó minden irányban elég nagy volt ahhoz, hogy egy ló beférhessen rajta, s a deszkái annyira ellenállónak mutatkoztak bármiféle egyesülés iránt, hogy a napfény mindenhol besütött közöttük.

Meleg vizet kértem a borotválkozáshoz. A pincér *lapos tányérban* hozta! Nem tudtam megállni a nevetést ennek a rendkívüli újításnak a láttán, mire hozott egy kanát. Végül kiegyeztünk egy vizespohárban, ami a gőzhajón uralkodó állapotokhoz képest előrehaladásnak nevezhető, ott ugyanis sohasem sikerült teáskannán kívül más edényben meleg vízhez jutnom. Egy másik, megnevezhetetlen edénynek is meglehetősen szűkében lehetnek azon a vidéken. Az egyetlen, amivel a gőzhajó büszkélkedhetett, savanyúságtartónak használták!

Ez eszembe juttatott egy anekdotát, amit a gróf a lehető legnagyobb derűtséget kíválva szokott elmesélni, mint a barbárság bizonyítékát, melytől hazája még nem mentes. Egy idős hölgy, a gróf egyik barátnéja, porcelán ajándékot kapott Angliából, amely a csészék, csészealjok, tányérok, tálak és minden elképzelhető porcelántárgy mellett egy bidét is tartalmazott. Mikor az utóbbi tárgyat szemügyre vették, a hölgy háztartásának egyetlen tagja sem tudta kitalálni, milyen célt szolgál, mivel azonban csinos darab volt, eltökélték, hogy nem hajítják ki. Egy napon, magyar szokás szerint, a jó asszony igen népes társaságot hívott meg ebédre, ahová a gróf és más külföldet járt nemesember is hivatalos volt. A szokásos fogások mellett az étrendben malacpecsenye is szerepelt, amit a társaság civilizált tagjainak legnagyobb multságára a bidében szolgáltak föl!

Miután megreggeliztem – kávé és rendkívül ízletes szőlőt –, Orsova tájainak felfedezésére indultam. Első utam a sors akaratóból egyenesen a piacra vezetett, ahol egy magas fallal elválasztott pajtában magyar és szerb kereskedők üzleteltek, de a karanténtörvény⁶ előírásai szerint közvetlenül nem érintkezhetek egymással. Minden egyes pénzdarabot, amelyik a bal oldalról került át, csipesszel fogtak meg és ecettel teli csészébe mártottak, mielőtt magyar zsebekbe vándorolt volna. Elhagytam a piacot. Távozásomat az őr látszólag nem vette észre, de körülbelül ötszáz yardot tehettem meg a Duna-part mentén, amikor egy kováspuskával és szuronnal felfegyverzett őr, aki utánam küldtek, utolért. Feltételezve, nem tudom, miért, hogy a szerb oldalhoz tartozom, visszaparancsolt, de akkora távolságot tartva tőlem – zsákmányától –, amekkora csak lehetséges volt. Odamentem hozzá, hogy megtudjam, mi okon zavarja meg barangolásomat, de félreérthetetlenül a szuronyára mutatott, ami csak fokozta döbbenetemet. Az órszobára visszatérve, barátom egy társa segítségével igyekezett megértetni velem, hogy vissza kell térnem a szerbekhez, amikor is egy zsidó, aki véletlenül ott volt a piacon, felvilágosította őket tévedésükről, és visszanyertem szabadságomat. Ha elértek volna a céljukat, s átléptették volna velem a karanténhatárt, baklövésük miatt tíz napot az orsovai Lazarettóban⁷ kellett volna töltenem ahhoz, hogy folytathassam az utam.

Kettőkor a grófnál ebédeltem. Egy összetakolt kapu nyílt az udvarra, ahonnét egy lépcsőfölgjáró, azaz inkább egy széles állólétra vezetett a tornácra. Onnét az előkelően berendezett lakosztályba jutottam. A gróf szalonjának asztalán örömmel ismerem föl az *Edinburgh*-t, a *Quarterly Review*-t⁸, többet az évkönyveink közül és más angol és francia folyóiratokat is. A grófon kívül egy tekintélyes vagyonnal rendelkező magyar főúr is jelen volt, aki a gróf legtöbb nézetét osztotta a magyar civilizációval illetően. Részt vett még az ebéden Popovicz úr is, és egy Tasner nevű jó eszű fiatal pesti ügyvéd,⁹ aki Széchenyi titkáráként kísérte el a gróft. Az ebéd kiváló volt: leves cérnemelttel, főtt hús, zöldseséges ürütokány, marharagu, sült szárnyas és puding, majd desszertként édes sütemény és szőlő. Az ital pezsgó volt és a szokásos fehérbor, de a legjobb, amit Magyarországon addig ittam. A beszélgetés hamarosan a gróf vállalkozására terelődött. Úgy látszik, minden energiáját erre összpontosította.

Amennyire meg tudtam érteni, a Duna egész bal partja mentén kiépített, járművek által is járható út létrehozásán fáradozik, s a zuhatagos és sziklás részeket, me-

lyek nyáron és ősszel ki vannak téve a kiszáradás veszélyének, csatornák segítségével akarja kiküszöbölni. Ezek nagy költséggel járó munkálatok, melyeket nem fedezhetnek kizárólag a Dunai Gőzhajózási Társaság bevételei. Ennek tudatában az osztrák kormány a rá oly kevésbé jellemző hazafiasságtól áthatva ebben az esetben magára vállalta az összes költséget, sőt mi több, az illendőség szabályainak eleget téve Széchenyi grófot nevezte ki a munkálatok felügyelőjének s bízta meg a tőke kezelésével, aki elszámolással egyenesen a császárnak tartozik. A megegyezés szerint, ha a bevétel egy bizonyos összeg alatt maradna, akkor a különbséget az osztrák kormány biztosítja a társaságnak, de egy idő óta a bevétel meghaladja a kiadást, így a továbbiakban a kormánynak valószínűleg nem okoz majd gondot.

A vállalkozást a gróf kezdeményezte, akit már kora ifjúságától fogva (most körülbelül negyvennégy éves) az a gondolat foglalkoztatja, hogy mekkora előnyhöz jutna Magyarország azáltal, ha gőzhajóval lehajózhatnának a Fekete-tengerig. Az angol tőkészerzési módszer szerint kis összegű részvényeket bocsátott ki Pozsonyban. Az előfizetők listáján főurak, az országgyűlés alsó táblájának tagjai, bankárok és kereskedők neve szerepel. Ezt a listát ide is magával hozta. Néhány köztisztelőnek örvendő úr itt is csatlakozott, s így végre hozzáfoghatott a gőzhajózás tervének valóra váltásához. Miután elrendelte, hogy a három hajóba építendő motorokat Birminghamból Triesztbe küldjék, ott megépíttette a hajókat, majd egy beadványt nyújtott be az országgyűléshez az előfizetők nevében, s a vállalkozás jóváhagyását kérte. Ez volt az első eset, amikor azért hívták össze az országgyűlést, hogy egy, Magyarország nemzeti karakterétől oly távol álló ügyet tárgyaljon, s így a dolognak természetesen komoly politikai és kereskedelmi vetülete is volt. Ha az országgyűlés elvállalja a védnökséget, olyan népszerűségre és függetlenségtudatra tesz szert, ami más, a magyar nemzet újraalapítását elősegítő cselekedetekhez vezethet. Metternich herceg azonnal hívatta Széchenyi grófot – akinek a fivére a herceg feleségének egyik testvérét vette feleségül¹⁰ –, és magyarázatot követelt az áruló magatartásért. A gróf válasza egyszerű és egyértelmű volt. „Ha nem óhajtja, hogy a diéta átvegye a kezdeményezést, vegyék át Önök, mivel a Duna semmiképp sem lehet meg sokáig gőzhajózás nélkül.” A célzást megértették, a petíciót elfogadták, s a gróf terveit nemcsak hogy méltányolták, hanem tovább is fejlesztették, s kivitelezésével őt magát bízták meg. Ma a gróf az országgyűlés ellenzéki pártjának első számú vezetője, de gondoskodott róla, hogy megértesse, e hivatal elvállalása mellett Magyarország boldogulása érdekében a továbbiakban is fönntartja magának azt a jogot, hogy szabadon követhesse politikai elgondolásait.

A kávé után felkeltünk az asztaltól, és a gróffal a Lazarettóhoz mentünk. A vesztegzárasok tiszta, tágas épülete körülbelül egy mérföld távolságra fekszik Orsovától. Mivel a gróf Bukarestbe tartott és így Havasalföldről visszafelé karanténba kellett vonulnia, kíváncsi volt rá, hová fog kerülni. Minden a legnagyobb rendben volt: az épület tiszta, fekvése is kellemes. Egészségügyi felügyelőjének a felesége az egyik legszebb nő, akit életemben láttam. Az ablaknál üldögélt, egyedül és olyan szomorúan, mintha fogoly lenne. És tényleg, mi más is lehetne ebben a minden társaságtól elzárt magányban? Sápadt volt és lehangolt, szívszorító hangon beszélt, s bár felélénkült, míg az ablakszárnynál elbeszélgettünk, a fekete szeme alatt húzódó túlságosan mély árkok arról tanúskodtak, hogy egészségét már aláasta a tüdőbaj. Nagyon jól beszélt franciául, s a gróf szerint intelligens és művelt nő volt, akinek ez az elhanyagolt hely felemésztette egészségét.

Orsovai tartózkodásom alatt volt szerencsém három vagy négy Pestre tartó magyar nemessel megismerkednem, akiktől megtudtam, mennyire eltérő véleményt vallanak (Magyarországon) a nép iskoláztatását illetően. Mivel az országban még mindig feudalizmus van és szükségszerűen lesz is egy darabig, ha a nép iskolázott lenne, felis-

merné, milyen körülmények közt él, s valószínűleg hirtelen és véres forradalom útján próbálná biztosítani a jogait. Azt nem ellenzik, hogy a népet iskoláztassák, ha már a megfelelő alkalmassági szintet elérik, s ha már más szempontból is sikerül a nemességnek a haladást biztosítani. De először a nemeseket kellene kiművelni, elsajátíttatni velük a liberális szemléletmódot, s az ő közreműködésükkel kell az egész ország javát szolgáló fokozatos és most már kockázatmentes változtatásokat végrehajtani.

Ezenfelül a reformerek türelmetlenül várják, hogy biztosítsák azoknak az embereknek a jogait, akik vásárlás útján szereznek vagyont. A jelenlegi törvények szerint, azaz inkább a törvények hiányában, ha valaki megvesz egy birtokot és mondjuk húsz évig birtokolja, akkor is jelentkezhethet egy másik személy egy régi pergamendarabban, és állíthatja, hogy neki több joga van a birtokhoz, mint a vásárlójának. A pereskedés azonnal elkezdődik – a per évekig húzódik a bíróság előtt –, és mire a tulajdonjogról ítélet születik, addigra valószínűleg mindkét peres fél kétszer annyit költ a perre, mint amennyit maga a birtok ér. Azután, ha egy birtok eladásra kerül, a szomszédnak elővételi joga van rá. Ha valaki más veszi meg, és harminc, de akár negyven év múlva mégis kiderül, hogy annak idején a szomszéd értesítésekor a legkisebb szabálytalanság is történt, az elővételi jog újra életbe lép, és a szomszéd megveheti a földet, az összes azóta befektetett tőkét nem számítva, az eredeti árért. Magyarország sérelmei közt ez a tulajdonjogi bizonytalanság az egyik legfájdalmasabb.

A nemesi rendek tagjainak számát szintén korlátozni kell. Jelenleg a nemesek osztályai túl népesek és napról napra népesebbé válnak. Ugyanis, ha egy nemesnek ötven fia van, mindannyian éppen olyan rangú nemesek, mint az apjuk. Néhány magasabb rangú, azaz főnemes család *prescriptio* útján *majorátusokat* hozott létre. Némely családnak három vagy négy ilyen birtoka is van, melyet egy-egy fiára ruházott át, és ezzel a rendszerrel fenn tudják tartani korábbi rangjukat és befolyásukat. Általában azonban a másodrangú vagy az osztály alsó rétegéhez tartozó nemesek birtokát halálukkor összes fiaik között osztják föl, s ennek következtében tömegével élnek itt az elszegényedett nemesek, akik szó szerint elárasztják az országot. A rangoknak egyenlő, megkülönböztetés nélküli átöröklése és a vagyon folytonos felosztása, ha idejében nem korrigálják, a társadalom egész felépítését megbonthatja, vagy inkább megakadályozza, hogy ez a felépítmény valaha is biztos alapokon állhasson. Ez a két kór sürgős gyógyításra vár.

Egy másik komoly sérelem az, hogy a törvények és a bírósági eljárás nyelve a latin, mely akadályozza a magyaroknak, ennek a gazdag és kifejező nyelvnek kívánatos tökéletesedését. Néhány éve a diétán még mindenki latinul beszélt. Széchenyi gróf volt az első, aki szavait magyarul intézte az országgyűléshez, s azóta az alaposabb nyelvismerettel bíró főnemesek közül sokan követik példáját.

Magyarország kétségtelenül komoly kereskedelmi előnyre fog szert tenni a dunai gőzhajózás által; s bár a felvilágosult emberek nem közömbösek az előbbi iránt sem, a gőzhajózástól mégis elsősorban azt várják, hogy európai szintre emeli az országot. Ha az emberek sokrétűbb kapcsolatba kerülnek idegen népekkel, természetes versengés alakul ki köztük, s késztetést éreznek majd, hogy fejlesszék az úthálózatot, hogy hidakat építsenek, csatornákat ássanak, bővítsék városaik, kialakítsák házaik és középületeik stílusát, s hogy civilizálják életmódjukat.

Ezek tehát az okos és mindent szem előtt tartó reformerek nézetei, akik félretéve előítéleteket és érdekellentéteket, szavaikkal az értelemre és nem a szenvedélyekre apellálva, közös tervek alapján munkálkodnak, inkább a jövő, mint a jelen számára. Megakadályozni mindent, ami túl gyors változáshoz, s így vérontáshoz vezetne, s lassú, de biztos reformok során felkészíteni az emberi elmét a racionális szabadság áldásának elfogadására – ezek politikájuk vezérlő elvei. Az osztrák kormány tisztán látja ezt,

s habár Metternich herceg tart a reformerektől, nincs senki a birodalomban, kiket náluk jobban tisztelne. Az ilyen emberekre a kormány hiába féltékeny: mindüket saját *végzete* vezérli.

Mivel a reformerek a legtöbb európai ország intézményrendszerét jól ismerik – s itt elsősorban Angliáról van szó, amit szinte a bálványozásig imádnak –, tisztán látják és keseregnek Magyarország állapotának tökéletlenségei miatt, melyek gátolják civilizálódását; egyidejűleg arról is meg vannak győződve, hogy ha hatékony és maradandó eredményekre törekszenek, az ilyen alapvető változásokhoz idő kell. Teljesen tisztában vannak honfitársaik jellemvonásaival: tudatlanságukkal és előítéleteikkel, és sohasem mulasztják el megfeddni őket értük, ha azt személyes sértést nem okozva, de valóban eredményesen tehetik. Türelmesen meghallgatnak minden ellenvéleményt, bárkitől származzon is; fontolóra veszik, magukévá teszik, ami helyes belőle, és a későbbiekben hasznát veszik. Ha egy akadály ma legyőzhetetlennek bizonyul, megelégszenek vele, hogy kivárlják, amíg a helyzet tovább érik, s kedvezőbb körülmények között tárgyalhatják azt újra. Számos befolyásos főnemes osztja a fenti nézeteket; feltétlenül ragaszkodnak néhány fontos reformhoz, de addig nem kísérlik meg keresztülvitelüket, míg Magyarország érettebbé nem válik.

Ugyanakkor ezen alapvető reformokon kívül az összes többi *kiegészítő reform* megvalósulófélben van. Például, a londoni minta szerint klubot alapítottak Pesten; ennek tagja minden főnemes, valamint az alsótábla képviselőinek, s azoknak a többsége, akiket jelentősebb neméseknek nevezhetnénk. Rendszeresen összegyűlnek a klubban, amit Nemzeti Kaszinónak hívnak, s ahol a különböző csoportok nyíltan vitatják meg politikai nézeteiket. Maga a jelző – „nemzeti” – tartalmának meghatározása is a viták egyik tárgya. Az olvasóteremben megtalálhatók az angol, német és francia folyóiratok, képes- és napilapok, továbbá minden rendű és rangú népszerű kiadvány is. Előadásokat hallgatnak a tudományokról és a szépművészetekről; hozzáfogtak tehát, hogy európaivá tegyék elméjüket. A klub megalapítása után természetesen hamarosan fölfigyelt rá Metternich herceg is, s nem kis ijedelmet érzett, amikor fölismerte törekvéseit. Széchenyi gróftól magyarázatot követelt a klub szándékait illetően, s meghallva azokat úgy döntött, hogy a Kaszinó felügyelete elengedhetetlen. „Ha felügyelet alá kívánja vonni – felelte a gróf –, annak egyetlen módja, ha befizeti a megfelelő tagsági díjat, s Ön is belép. Akkor Önnek is lesz szavazati joga, s személyes befolyása kétségkívül megteszi a maga hatását.” A herceg értett a szóból és belépett a klubba, amely jelenleg nagyszerűen működik.

Egy másik *kiegészítő terv*, amely oly annyira jellemzi csodálatra méltó bölcsességüket és előrelátásukat, de egyúttal a magyar nemesség előítéleteit is, amely ellen föllépnek: a Pestet Budával összekötő híd megépítése, amelyről már az előzőekben beszámoltam.¹¹ A dunai gőzhajózás szintén a civilizáció elősegítője, mivel igaznak tarthatjuk azt a megállapítást, hogy manapság a gőz és a civilizáció szinte felcserélhető kifejezések. Ahol az egyik megvan, a másik sem maradhat el soká. Pesten egy napilapot is kiadnak,¹² és azt is magyar nyelven – óriási jelentőségű dolog, ami igen komoly következményeket vonhat maga után, mivel nincs cenzúratörvény Magyarországon, és valószínűtlen, hogy a diéta bármilyen erre vonatkozó javaslatot szentesítene. Ezenkívül egy akadémia is van Pesten, valami olyasféle, mint a franciáké. Negyedévenként megjelenő folyóiratában megjelenteti az ott elhangzott előadásokat és dolgozatokat.¹³ Ebben a folyóiratban és az újságban gyakran írnak a reformerek, általában azzal a céllal, hogy eloszlássák a nemzeti előítéleteket, és hogy az olvasó agyába véssenek valamely, a törvényhozást érintő üdvös elvet. A cikkek alá saját nevüket írják, mivel el vannak szánva rá, hogy a teljes nyilvánosság előtt, s kizárólag a törvény adta lehetőségekkel élve – melyeket igen jól ismernek – valósítsák meg terveiket.

Széchenyi gróf maga, két alapos és hasznos könyvet írt. Az egyiket a hitelről, az elidegeníthetetlen birtokrendszer megszüntetése érdekében, arra az esetre vonatkozóan, ha egy élethossziglan a birtokát elidegeníthetetlenül birtokló tulajdonos arra kölcsönt vesz föl. Ilyen esetben, állítja az író, ha a kölcsönt a jelzálogadós nem fizeti vissza életében, a hitelezőnek meg kell engedni, hogy eladhasson annyit a birtokból, amennyi fedezi a kölcsön összegét.¹⁴ A jelenlegi rendszer nagy kárt okoz Magyarországnak, mivel a nemesek feudális hatalma olyan óriási, hogy a legmeggondolatlanabbul vehetnek föl pénzkölcsönöket; s mivel érdekükben áll, hogy azt életükben ne fizessék vissza, a hitelezőt gyakran megkárosítják. Ha az egész birtok ki lenne téve annak [hogy a hitelező behajthassa jogos követelésé, a fiatal leszármazottaknak érdekében állna a mai Magyarország legtöbb nemesi családjára oly jellemző felelőtlen tékozlás megfékezése, s kellő időben megtanulnák megbecsülni a gazdaságosságot, ami nélkül sohasem válhatnak igazán önállóakká. A gróf második könyve vegyesebb karakterű¹⁵ – a Magyarország fejlődéséhez szükséges reformokat tárgyalja; célja az intézmények fejlesztése, utak, hidak és csatornák építése. Gondos felmérés alapján kimutatja, hogy az ország belső területe bővelkedik természeti javakban, s csak a határokkal való összeköttetést kell biztosítani ahhoz, hogy arannyá váljanak.

Az egyik könyv napvilágra jutásának módját érdemes megemlíteni. Óvatosságból, noha tisztában volt azzal, hogy Magyarországon nincs *törvényes* cenzúra, a gróf az osztrák kormány által kinevezett cenzor elé terjesztette munkáját. A cenzor először engedélyezte a kiadását, de mialatt a könyv a nyomdában volt, sőt már a tizenegyedik ívet is kinyomták, rendeletben állították le a további munkálatokat. Valahogyan a már kinyomott részek és a kézirat vége eljutottak Lipcsébe [Leipsich], majd onnét takaros könyv formájában Pestre. Már ezer kötetet el is adtak belőle, amikor az a kormány tudomására jutott. A megjelenést megelőzően a gróf hiába kért magyarázatot, miért vonták vissza az engedélyt; amikor azonban a könyvet nem lehetett már elhallgatni, mentegetődzés mentegetődzést követett éppen annak a hatóságnak a részéről, melynek ostoba melléfogása kérelmettette a könyv megjelenését! Vizsgálat indult az illető hivatalnok ellen, aki a rendeletet kiadta, de ilyen hivatalnok nem létezett, sőt ilyen rendelet sem létezett, s így a könyv betiltásának rejtélyét éppen olyan nehéz megfejteni, mint amilyen nehéz volt azt megjelentetni.

Egy másik magyar főnemes igen jó értekezést írt és kinyomtatott Pesten a reformok megvalósítása érdekében.¹⁶ A könyvet azonban csak Bukarestben lehetett megvásárolni, ahonnan mintha láthatatlan szelek szárnyán, de mindenhova eljutott, ahol megrendelték. Ezek az események annak a ténynek a leszögezéséhez vezettek, hogy Magyarországon nincs a cenzúrárt engedélyező *törvény*, s ennek a tudásban elért előrehaladásnak az első következménye egy újság megalapítása lett. Ezt kétségkívül újabb és újabb újságok fogják követni, s mivel Pesten van egy angol papírgyár¹⁷ és egy, a legkorszerűbb eljárás szerint működő betüöntöde, a sajtó, ha eljön az ideje, csodákat fog művelni azon a tájékon.

Ha a diétát rá lehetne venni, hogy magára vállalja a dunai hajózás fejlesztésének költségeit, az lényegében fölrne egy függetlenségi nyilatkozattal. Nem kételkedem benne, hogy ehhez hamarosan hozzá is járulnak, s nincs messze az a nap, amikor Magyarország és Ausztria trónja különválnak. Jelenleg Magyarországon nem idegenkednek tőle, hogy a császári családból válasszanak királyt, de Pestre kell költöznie és az ősi alkotmány törvényei szerint kell uralkodnia, melyen csak nagyon keveset kell változtatni ahhoz, hogy rendelkezései a társadalom modern követelményeinek megfeleljenek.

Széchenyi gróf volt olyan előzékeny, hogy lefordította nekem néhány, a pesti újságban megjelent cikkét, melyekben a honfitársaira oly igen jellemző szibaritizmust ostorozza. Általában véve olyanok, mint a németek: szeretik az étkezés örömeit és

szerfölött lusták. Széchenyi stílusa csípős és szellemes, minden tudálékosságtól mentes, és jószándékkal teli intéseinek baráti, sőt atyai tónusa bizonyítja, hogy eme kiváló férfiú milyen mélyen a szíven viseli szülőhazájának boldogulását. Cselekedeteit sohasem személyes ambíció mozgatja, s tettei mögött kizárólag a hazája iránt érzett forró, mondhatni romantikus vonzalom áll. Úgy szereti Magyarországot, ahogyan egy fiatal-ember szereti szíve első választottját. S csakugyan, hazáját „feleségének” becézi, s lakóit saját gyermekeinek tartja. Teljesen tudatában van annak, hogy a népek sohasem okulnak a történelemből, s hogy [tapasztalataikat] saját maguknak kell megpróbáltatásaik árán megszerezniük. Ugyanakkor fáradhatatlanul munkálkodik, hogy írásai segítségével megossa honfitársaival utazásai során szerzett tapasztalatainak bőséges kincstárát. Erre egy készülő tanulmány formájában sok gondot fordít.

A gróf, mint már említettem, élete virágkorában van, de sajnálattal kell megállapítanom, hogy egészségi állapota néha ingadozó, s őszintén remélem, hogy nem ásta alá a megmagyarázhatatlan eredetű emésztőrendszeri zavar. Ha nem jelentkezik ez a periodikusan visszatérő betegség, a gróf energikus, erős testű, aktív, fáradhatatlan földesúr; nagyon szereti a vidéki sportot, kiváló vadász és nagyszerű lovas. Közepes termetű, katonás kiállítású, arca rendkívül vonzó és intelligens. Viselkedése a tökéletesen jó nevelésben részesült gentlemané: tényleg, ha nem érződne beszédében egy kis külföldi akcentus, könnyen azt hihetném, hogy honfitársam, egy azok közül, akik tehetség és tudás s magas születés folytán az alsóházban nagy tekintélynek örvendenek.

A magyar nyelvvel kapcsolatban megjegyezte, hogy véleménye szerint az török eredetű. Idegeneknek rendkívül nehezen megtanulható nyelv, ugyanakkor különösen alkalmas emelkedett eszmék, éppúgy, mint a társadalom köznapi gondolatvilágának kifejezésére. Írásainak tónusa – mindig magyarul ír – meghatározó a többiekére nézve is. Ez a születése és vagyona által neki jutott magas társadalmi pozíciójából, valamint abból következik, hogy ő a legnépszerűbb ember a királyságban. Megmutatott nekem egy nagyon szépen díszített évkönyvet és néhány más, Pesten nyomott könyvet, ezek tipográfiáját a világon sehol sem múlják felül.

Honfitársai szibaritizmusáról szóló megjegyzései arra készítettek, hogy szálláshelyemre visszatérve ide másoljam az alábbi latin nyelvű, szüretéről szóló verset, amelyet a Gemeinnubige *Blatter* című pesti újság szeptember 28-i számában találtam:

*Dithyrambus in Vindemia horna*¹⁸

*Gaudeamus igitur,
Hungari dum sumus!
Nam dant vinum copiosum
Jam in uvis gloriosum
Alémus sol et humus.*

*Coelitus vindemia
Tollit vinitores:
„Vinum vetus ebibemus;
Horno locum praeparemus,”
Clamant potatores.*

*Semiusti clausimus
Spatium aestatis;
Sed autumnus restaurabit
Debiles et Bacchus dabit
Novam vim prostratis.*

*Gaudeamus igitur,
Hungari dum sumus!
Vino patrio et more,
Jubilantes uno ore,
Coetera sunt fumus.*

Fr. Hanak, Dr.

Széchenyi gróf korábban már tudatta velem, hogy Rszcsukig szándékszik lehajózni a Dunán. Amikor másnap reggel (október 3-án) megtettük az előkészületeket, hogy elhagyjuk Orsovát, hozzátette, hogy Giurgievánál akar kikötni. Giurgieva havasalföldi város, majdnem szemben Ruszcsukkal. Onnét Bukarestbe óhajtja folytatni útját, azért, hogy ott megszerezze a hoszpodár¹⁹ támogatását azokhoz a munkálatokhoz, melyeket a hoszpodár fennhatósága alá tartozó folyómederben, illetve partszakaszon kíván elvégeztetni. A gróf könnyű futókocsijában foglaltam helyet. A miénket egy másik követte, melyben titkára, Tasner úr utazott. A folyó mentén vezető út a lehető legkevésbé alkalmas az ilyen járművek számára. Néha meredek sziklákra kellett fölhajtatnunk, melyek a Duna felé lejtének, s egy esetleges baleset egyaránt kecsgetett hidegfürdővel és végtagtöréssel. Egy órával azután, hogy elindultunk Orsováról, átkeltünk a havasalföldi határon. Havasalföld, első benyomásaink alapján, a nyomor kedvenc tanúja. A szegény emberek kunyhói cserényből²⁰ készülnek, s még csak tapasztott sár sem védi őket a szélről és esőtől. Az ajtóknak rengeteg gyerek, szó szerint meztelenek; disznók, kecskék, kutyák, kakasok és tyúkok társaságában, mintha a lét egyenrangú teremtményei volnának. Ezeknek a nyomorúságos lakóhelyeknek egy része teljesen a föld alatt van.

Hamarosan a híres „Vaskapuhoz” érkeztünk. Ez a folyószakasz egy tucat zúgóból áll. Valószínűleg azért kapta e nevet, mert rendkívül nehéz átjutni rajta, illetve mert a folyó e majdnem három mérföldes ágját képező rozsdaszínű sziklaakadályok leküzdhetetlenek. Ezek a sziklák épp olyan élesek maradtak, mint amikor a folyó először találhatott utat magának köztük. Nagy tömbökben fekszenek, mindenféle alakzatban és helyzetben, s most, hogy a folyó apadásának következtében teljesen láthatóakká váltak, félelmetesek: mintha valami pokoli szörny tátongó szája volnának. Amikor a Dunát feltöltik a mellékfolyói, a „Vaskapun” átzúduló víz hangját a szárazföld felé viszi a szél, s olyan ez a hang, mint a mennydörgés.

A folyó jelenlegi állását arra használták a mérnökök, hogy fölmérjék a létesítendő csatorna méreteit. Ez is olyan szakasza, ahol vagy a sziklák között kell csatornát ásni, vagy fölöttük emelni egyet, amit a szomszédos hegyek forrásai táplálnának.

A szerb partoldalon, a Veteráni-barlanggal szemben²¹ egy emléktáblát vettem észre, jó állapotban lévő felirattal, de nem voltunk elég közel, hogy elolvashassam. A gróf felvilágosított, hogy az a Traianus²² által építtetett, a sziklákon át vágatott útnak állít emléket, amelynek a Vaskapuhoz vezető meglehetősen hosszú szakasza még ma is látható.

A huppanások azonban, melyek kocsink teljes szétesésével fenyegettek, minden egyes alkalommal eszembe juttatták, hogy nem éppen egy római úton haladunk, s úgy éreztem, minden okom megvan rá, hogy abban reménykedjem, Magyarországon a jövő e tekintetben nagy változásokat fog hozni. Ami a többi megvalósítandó reformot illeti, úgy hiszem, annak nincs akadálya, hogy az ötven, Horvátországgal együtt Magyarországot alkotó megye főispánjait az uralkodó nevezze ki. Már csak azért sem, mivel a két-két alispánt a nemesek választják. A képviseleti rendszer jelentős változtatásokra szorul. Jelenleg minden megye két követet küld, akiket a nemesek választanak.

Az utóbbiak alatt az összes nemesi származású személy értendő. Emellett a tizennyolc káptalan és az ötven szabad város is két-két követet küld. A káptalanoknak és a szabad városok képviselőinek azonban nincs szavazati joguk az alsótáblán; mindössze azzal a privilégiummal bírnak, hogy véleményüknek hangot adhatnak a viták során.²³ Nyilvánvaló, hogy a különböző osztályok küldötteinek egyenlőtlen hatáskörén sürgősen módosítani kell.

Továbbá, ha egy főnemes, akit a király levele a diétán való megjelenésre szólít, és ő ennek nem tud eleget tenni, egy megbízott személyt küld maga helyett. Helyette azonban nem a felsőtáblán, meghatalmazója helyén foglal helyet, hanem az alsótáblán, ahol viszont nincs szavazati joga. Ez haszontalan privilégium, amit el kellene törölni.

A szabad városokban a küldötteket a polgárok választják, akik zárt testületekbe tömörülnek. Most, mint ahogyan korábban Angliában is volt²⁴, néhány alaposan megcsappant lakosságú szabad város még mindig választ küldötteket, míg más, megnőtt lélekszámú városok teljesen választójog híján vannak. Az A- és B-féle törvénykiegészítésre²⁵ nagy szükség van Magyarországnak ezen a részén, a választójogot alaposan ki kellene terjeszteni, s így a reformtörekvéseket könnyen sikerre lehetne vinni; mivel az egész országban erős a szabadság iránti vonzalom, amit táplálnak a régóta hagyományos nyilvános találkozók és vacsorák is, ahol minden tekintetben a mi angol szokásaink szerinti beszédek hangoznak el. Valóban, mint ahogy már korábban megjegyeztem, a politikai témákat éppen olyan nyíltan vitatják meg Magyarországon, mint nálunk; s habár azt aligha állíthatjuk, hogy jelenleg létezik sajtó abban az országban, mégis olyan erős a közvélemény hangja, hogy bármilyen kellemetlen legyen is, a császár nem tud szembeszállni vele.

Tudjuk, hogy Magyarország pénzügyi helyzete a lehető legzavarosabb, olyannyira, hogy az ország hamarosan hosszantartó válságba fog jutni, ami, ha a veszélyt elkerülendő, időben nem hoznak kellő rendelkezéseket, a két korona unióját veszélyezteti. Az ilyen rendelkezéseket a diéta hozzájárulása nélkül nem lehet kidolgozni, még kevésbé végrehajtani, s a diéta hatalmát arra fogja felhasználni, hogy a pénzügyekkel egy teljes politikai reformot is egybefogjon.

A nemesség számára adómentességet biztosító privilégiumok megszüntetésének csak első lépése az, hogy a Pest és Buda közt létrehozandó hídon minden egyes áthaladó vámot fizessen. Jelenleg az oktatás teljesen a papság kezében van. Ennek a Lancasteri terv²⁶ alapján véget akarnak vetni: iskolákat kívánnak alapítani Magyarország minden egyházközségében, a tanítókat pedig külön célból Pesten akarják kiképezni. Az igazságszolgáltatást szintén teljesen fölül kell vizsgálni, s az egyházi javak is feltétlenül lényegesen meghaladják a keresztény egyház valódi szükségleteit. A főnemesek hajlanak a reformok egy bizonyos részének az elfogadására, de nem lehet kétséges, hogy a népet a neki adandó legszükségesebb jogok biztosításán kívül nem fogják túlságosan megerősödni hagyni, s az alkotmány demokratikus alapjait az általuk feltétlenül szükségesnek vélt határon túl nem fogják kiszélesíteni.

Körülbelül délre értük el Gladovát, ahol az Argo nevű gőzhajó már várt ránk. Mivel azonban a szekerek és az árucikkek, melyeket Moldovából Orsovába továbbítottak, még nem érték el a havasalföldi állomáshelyet, újra szükség volt türelemre: öt nap alatt tettünk meg annyi utat, amennyihez kettő is elegendő lett volna. Azonban a gróf által már korábban megrendelt kiváló ebéd s egy üveg pezsgő, melyet egy útításkából húzott elő, szerencsésen megvicsasztalt bennünket.

A reggelek meglehetősen csípősek voltak. Ennek ellenére a fedélzeten reggeliztünk (október 4-én), pirítóst és kávé. Azután egy karanténfelügyelő társaságában egy kis csónakon átkeltünk a szerbiai Gladovára, ami némi szerénytelenséggel erődít-

ménnyel biztosított városnak nevezhető. A külső területen át mentünk, mivel felügyelőnk nem engedélyezte, hogy betérjünk a városba, hacsak visszatértünk nem a Lazarettóban akarunk kikötni. A környező vidék rendkívül termékenynek látszott, de szinte teljesen megműveletlen volt. Akiket a lakosságból megpillanthattunk, maguk voltak a megtestesült tunyaság. Legtöbbjük török ruházatot viselt, de sok hordott európai divatú öltözetet. Zarándoklásunk alatt csak egyetlen nővel találkoztunk, ő teljesen el volt fátyolozva.

Miután visszatértünk a gőzhajóra, egy kis vita támadt Traianus Dunán átívelő hídjának pontos helyét illetően, mivel a hídról ugyan megemlékezett a történetírás, de eddig mindenkit találgatásra késztetett, mivel ennek a nagyszerű építménynek hosszú időn át még a nyomát sem találták. A gróf a folyó akkori rendkívül alacsony állása alapján lehetségesnek tartotta, hogy a döntést személyes tapasztalatok alapján hozhassuk meg. Ennek megfelelően végigyalogoltunk a havasalföldi part mentén, míg egy nyilvánvalóan mesterségesen kialakított magaslaton álló ősi toronyhoz értünk. A torony római építmény volt, s feltételezvé, hogy a híd védelmére kialakított őrállás, nem kis kíváncsisággal másztunk föl rá.

A folyóra letekintve, amelyik itt nem nagyon széles, és egy homokzátony válsztja ketté – mely azonban a Duna eredeti állapotában nem látható –, tisztán kivehető volt, hogy a víz a part két felét összekötő akadályon hullámzik át. Az akadálylanc mindkét végénél egy-egy négyszögletes oszlop maradványait figyelhettük meg a szárazföldön. Ahogy a mi oldalunkon lévő romhoz közelebb értünk, úgy találtuk, hogy kötömbökből áll, és a folyó felőli oldalon téglával van borítva, s nyilvánvalóan a híd első boltívének a támpilléreül szolgált. Magában a folyóban hat vagy hét ilyen oszlopot számoltunk meg, ezek bizonyára a part két oldalát összekötő boltíveket támasztották alá. Nem maradt kétséges tehát, hogy ez Traianus híres hídja, korának e csodálatos alkotása, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a Római Birodalom egyik legtávolabbi határmezsgyéjén állt. Úgy számítottam, hogy ezek a figyelemreméltó romok körülbelül három angol mérföldre fekszenek Gladovától. Felfedezésünk emlékére, ugyan nem eléggé illendően, de magamhoz vettem egy cserépdarabot.

A gróf, aki ritkán tétlenkedett, a kabinba visszatértünk után leült és egy angol nyelvű memorandumot írt számomra a Duna hajózható szakaszainak távolságairól, amit ide másolok.

	Német mérföld	Összesen
Eschingentől Regensburgig	50	50
Regensburgtól Bécsig	50	100
Bécsből Pestig	40	140
Pesttől Péterváradig	60	200
Péterváradtól Orsováig	40	240
Orsovától Galacig	100	340
Galactól a Fekete-tengerig	25	365
Ha ehhez hozzáadjuk a Duna torkolatától a Fekete-tengeren megett út távolságát Konstantinápolyig, amhetven német mérföld akkor az Eschingen és Konstantinápoly között lévő távolság négyszáz és harmincöt német mérföld azaz körülbelül ezerkilencszáz és ötvennyolc angol mérföld.		435

Mivel azonban gőzhajóval csak Pozsonytól Konstantinápolyig lehet majd hajózni, a távolság körülbelül ezernégyszáz és negyven angol mérföldre csökken, amit

amikorra a dunai munkálatokat befejezik és a gőzhajózást teljesen kifejlesztik, nyolc nap és nyolc éjszaka alatt könnyedén meg lehet tenni. Jelenleg a Bécs-Konstantinápoly közt szárazföldi út a szokásos utazási körülményeket figyelembe véve, legalább három hétig tart. Az új dunai útvonal így a gőzhajózás egyik legjelentősebb vívmánya lesz.

Ennek a nagy vállalkozásnak az előnyei Magyarország, Szerbia, Havasalföld és Bulgária, sőt még Törökország számára is felmérhetetlenek. Ezek az országok, melyek mind ez idáig aligha tartoztak Európához, rövidesen a civilizáció áldásaiban részesülnek. Kimeríthetetlen természeti javaik megsokszorozódnak, termelékenységük nagymértékben megnő, intézményeik és törvényeik a legelőrehaladottabb nemzetekéihez válnak hasonlóvá, és a természeti és morális erőnek ezen új egyesítése e földrész politikai hatalmi viszonyainak nagy változásához vezet majd. És valóban, mialatt jegyzeteim alapján ezeket az oldalakat papírra vetettem, megbízható forrásból értesültem, hogy Szerbiában a lakosság népképviselői alkotmányt követelt és kapott Miloş hercegtől, s hogy az első nemzetgyűlést már meg is tartották Karagozovatzban, ahol múlt év február 28-án Miloş herceg beszédet tartott, amelynek szövege egy ott készült gondos fordítás alapján hozzám is eljutott.²³ [...]

Magánlevelekből tudom továbbá azt is, hogy Ferenc császár halálát nagyon komoly nyugtalanság követte Magyarországon és Erdélyben; hogy a szultán Konstantinápolyban bátor reformokat sürget, s hogy Londonban egy társaság alakult, amelynek célja Marseille-t és Konstantinápolyt gőzmeghajtású postahajójáráttal összekötni. Vagyis az egész régió nagy változás előtt áll; a Bécset, Fekete-tengert, a Földközi-tengert és Londont Dunán át összekapcsoló út pedig közel áll a megvalósuláshoz. Ez lehetővé tesz majd, hogy a kereskedők, politikusok vagy nyári utazók Európa legjelentősebb városait egy hónapnál vagy hat hétnél rövidebb idő alatt kereshessék föl – erre az útra eddig senki sem vállalkozhatott, akinek nem állt legalább egy év a rendelkezésére. Íme, ilyen csodákkal jár a gőzhajózás kora!

Fordította: Kádár Judit

Jegyzetek

1. Gladova vagy Skela–Gladova havasalföldi helység volt a Duna bal partján. Mai román neve Schala Gladovei. Közeliében található Traianus császár hídjának romjai.
2. Ruszcuk török kikötőváros és erőd volt a Duna jobb partján, a dunai török tartomány székhelye. Mai bolgár neve Rusze. Széchenyi nem Ruszcukba igyekezett, hanem Bukarestbe. Vö. Széchenyi István Naplói. Szerk. és bevezetéssel ellátta Vizota Gyula. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1934. XIV.
3. Miloş herceg az Obrenovic dinasztia megalapítója (1780–1860). A szerb nemzetgyűlés 1817-ben választotta meg Szerbia örökös hercegévé. A szultán ezt 1830-ban orosz nyomásra elismerte, de zarnoki módszerei miatt 1839-ben fia javára lemondatták.
4. Duna menti község volt Krassó-Szörény vármegyében.
5. Cybele az anatóliai frigeek anyaistennője, a föld, a termékenység és a természet istennője. Általában trónján ábrázolják, gyakran kedvenc állata, az oroszlán kíséretében.
6. A karantén intézményét a járványok terjedésének megakadályozására hozták létre, de a dunai karantént az Orosz Birodalom főként arra használta, hogy az odesszai kereskedelem védelme, illetve a Török Birodalom meggyengítése céljából feltartóztassa a kereskedelmi hajókat és akadályozza a térség kereskedelmét. A szerb

- karanténisztviselők a bukaresti orosz konzul irányítása alatt álltak, amint erről Quin is beszámol útleírásában. Vö. I. kötet 185–186.
7. A vesztegzár alá helyezett személyek szálláshelye.
 8. Az 1802-ben alapított, a múlt század harmincas éveiben fénykorát élő The Edinburgh Review a kor egyik legjelentősebb whig folyóirata volt. Sikerét látva alapították meg Walter Scott ösztönzésére 1809-ben a szintén hamar népszerűvé váló tory Quarterly Review-t.
 9. Tasner Antal (1808–1861), ügyvéd, a Magyar Tudós Társaság levelező tagja. 1833 augusztusától 1848. szeptember 5-ig Széchenyi titkára. Többször is elkísérte Széchenyit külföldi útjaira, az itt felidézett al-dunai utazást arra használta fel, hogy elsajátítsa a török nyelvet.
 10. Metternich harmadik feleségéről, Zichy-Ferraris Melanie-ről és Széchenyi Pál második feleségéről, Zichy-Ferraris Emíliáról van szó.
 11. Lásd az első kötet első fejezetét, 5–6.
 12. A Jelenkor című lap 1832–1848 között jelent meg, két-három naponként.
 13. A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata 1834-ben indult Tudománytár néven. Negyedévenként jelent meg.
 14. Vö. Széchenyi István válogatott művei. Bp., Szépirodalmi K., 1991. I. kötet 1799–1840. Hitel, 291–292. és 314.
 15. Stádium írta Széchenyi István 1831-ben. Kiadta 1833-ban Lipcsében, Wigand Ottónál. Valójában ez a harmadik munkája, hiszen a Világ 1831-ben jelent meg; a későbbiekben azonban, amikor Quin beszámol „az egyik” könyv sorsáról, a Stádium megjelenésének viszontagságait ismerteti.
 16. Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest (Lipcse), 1833.
 17. A szakirodalom nem tud róla, hogy ebben az időben lett volna Pesten angol papírgyár. A negyvenes évekből az 1827-ben alapított fiumei mellett is csak a hermaneci, nagyszlabosi és körmöcbányai papírgyárak működése ismert. (Vö. Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Bp., Akadémiai K., 1983. I. kötet, 405.)
 18. Helyesen Gemeinnutzige Blätter. Az 1800-ban alapított Vereinigten Ofner und Pesther Zeitung melléklapja.

Ditirambus a bőséges szüretre

*Örvendjünk hát
Hogy magyarok vagyunk!
Mivel bőséges bort, híreset
Ad már a tőkém
A tápláló nap s a föld.*

*A mennyei szüret
Meghozza a szőlőfürtöket:
„Óbort iszunk;
A bőségnek helyet készítünk”,
Kiáltozzák a szüretelők.
Félig kiszáradva befejezzük
Nyár végére;
De az ős talpraállítja
A gyengéket s Bacchus ad
Új bort a könnyörgőknek.*

*Örvendjünk hát,
Hogy magyarok vagyunk!
Ujjongjunk a bornak,
atyáink szokása szerint is,
A többi mind füst.*

19. Hozspodár, a moldvai és havasalföldi fejedelem neve.
20. Cserény, vesszőből vagy nádból font, esetleg lécből való, csikósok, gulyások szálláshelyéül szolgáló befedett helyek, esetleg bekerített terek létrehozására szolgáló anyag.
21. Veteráni-barlang, hadászati pontként szolgáló nevezetes barlang a Kazán szorosban. Nevét Veterani Frigyes grófról (1650–1695) kapta, aki sikeresen védte 1691-ben a törököktől.
22. A Duna jobb oldalán, a mai Ogradenával (Asszonyrét) szemben a víz felszínétől körülbelül négy-öt méternyi magasságban állt a Traianus-tábla, amelyet a római útépítők véstek a sziklába i. u. 101-ben, a Traianus-út megépítésének emlékére.
23. A szabad királyi városoknak és káptalanoknak követői összesen rendelkeztek egy-egy szavazattal. Vö. Magyarország története, II. köt. 715.
24. A szerző az 1832. évi Reform Bill életbe lépése előtti állapotokra utal.
25. Az 1832. évi angol parlamenti törvényt két részben hajtották végre. A szerző feltehetőleg ezért ír A- és B-féle törvénykiegészítésről.
26. Lancaster, Joseph (1778–1838) a lancasteri iskolának nevezett oktatási rendszer kidolgozója, amelyben idősebb és okosabb gyerekek tanították egy oktató felügyelete mellett a kisebbeket.
27. Szerbia állami státusát 1833-ban szavatolják a nagyhatalmak, a szultánnal az Obrenovic-család örökletes jogát 1830-ban elismertető Miloš herceg azonban zsarnoki uralmat vezet be, ezért 1835-ben fellázadnak ellene. A Quin által közreadott, 1835 februárjában a szerb nemzetgyűlés előtt tartott beszédében többek közt azt igyekszik megmagyarázni, hogy miért nem hívta össze 1834-ben a nemzetgyűlést.

Előszó John Dunn tanulmányához

A politikai rendszerváltásnak a társadalomtudományos gondolkodás alapjaira gyakorolt döntő hatását talán egyetlen diszciplína sem tükrözhetné jobban, mint a politikai gondolkodás történetét vizsgáló, egykor Magyarországon is virágzó, most újra lábadozásnak indult tudományág. Ennek ugyanis arra nyílik (szükségszerűen) lehetősége, hogy olyan jelenségekre, mint amilyen a rendszerváltás volt, történeti tapasztalatokra építve, mégis gondolati szinten reflektáljon. Ugyanakkor viszont e tudományág is beleeshet abba a hibába, hogy épp az önreflexióról feledkezik meg.

A nálunk eddig Locke-kismonográfiájáról ismert John Dunn, a politikai tudományok cambridge-i professzora alább következő tanulmányában épp erre az önreflexióra vállalkozik: egyszerre teszi vizsgálat tárgyává a modern politika gyakorlatát, a politikai elméletek történetét és a politikai elmélet történetének politikai-elméleti történetét. Azokat a változásokat foglalja össze, melyek a politikaelmélet történetében azidő alatt zajlottak, míg e tudományág Magyarországon kényszerű csipkerózsika-álmát aludta. Elsősorban saját tudományos környezetének, a cambridge-i új politikai gondolkodástörténeti iskolának, Quentin Skinner és J. G. A. Pocock munkásságának ismertetésére vállalkozik. E helyzetleíró gyakorlati tudománytörténeti összefoglaló után a tudományág előtt álló, megoldásra váró feladatokat összegzi egy olyan gondolatmenet keretei között, mely a modern képviselői demokráciák mögött rejlő gondolati előfeltevések nagyívű történeti rekonstrukcióját hajtja végre, miközben analitikusan is elemzi a politikának, mint egymással közösségben élő emberek egymás közti gyakorlati tevékenységének lehetséges és szükségszerű feszültségeit, külső és belső meghatározóit. E megközelítésmód legjellegzetesebb vonásai közé tartozik szándékolt korszerűtlensége, mely lehetővé teszi szerzője számára a modern tudományterületi „gettók” közti szabad átjárást, s a megszólalás angolos visszafogottsága, mely sikeresen szűri ki az ilyenfajta elemzések csaknem szükségszerű aktuálpolitikai felhangjait. Végül külön is említésre méltó az az emelt esszéstílus, mely tárgyának jelentőségéhez mért, s mely ugyancsak hozzájárul ahhoz, hogy e dolgozat példát mutasson, miként tehető termékennyé a Krisztus utáni második évezred végén is a politikáról folytatott, bölcséleti érdekű és gyakorlati jelentőségű eszmélkedés.

A dolgozatot 1991 nyarán kaptam kézirat formájában Dunn professzortól. Eredetileg az ALBION nevű tervezett, ám meg nem született negyedéves politikai gondolkodástörténeti folyóiratunk nyitószámában jelent volna meg. Köszönettel tartozom Deák Ágnesnek és az AETAS szerkesztőinek, amiért a dolgozat elkészült fordítását folyóiratukba befogadták. Tudtommal így is előbb jelenik meg magyarul, mint angolul.

Horkay Hörcher Ferenc

JOHN DUNN

A politikaelmélet története

A megértésre tett minden emberi erőfeszítés alapja végső soron valamely nézet arról, hogy mit is jelent az, megérteni valamit – hogy miben áll a megértés maga. A modern világban jó ideje a természettudományok meglepően sikeres történeti pályafutásából alkották meg a legerőteljesebb nézetet arról, hogy miben áll valaminek a megértése. Talán nem könnyű (esetleg egyenesen lehetetlen) egyértelműen meghatározni, hogy az erőteljesen megrendszabályozott hiedelem (belief) e dinamikus alakzatai valójában milyen értelemben kumulatívák, avagy kognitíve megbízhatók. A mai iparosodott országok legtöbb lakóját jellemző alacsonyfokú tudatosságnak azonban természetesen az a vélekedés is része, hogy a természettudományok valóban igazi tudást kínálnak, mégpedig olyan tárgyról, melyet józan ésszel csakis mint az emberi elfogultságoktól és preferenciáktól végsősoron teljességgel független valóságot tételezhetünk. A természettudományok szemszögéből a világegyetem, az Arisztotelészig és még korábbi időkre visszanyúló hagyomány szerint (Lear 1988.), végsősoron csakis mint természeti jelenségek irdatlan halmaza érthető meg pontosan: mint az emberi érdeklődés hőbortjaitól független, a priori entitásoké – amilyenek a fizikai részecskék, kémiai elemek, biológiai fajok, csillagok, és így tovább.

A politikai gondolkodás története ugyanakkor, noha nyilvánvalóan maga is a természeti világ történetébe ágyazott, az emberi gondolkodás más fajtáinak történetéhez hasonlóan nagyon is más fókusszal bír. Nemcsak meglehetősen pontos foglalatla annak, amit az emberi érdeklődés hőbortjainak történeteként aposztrofálhatunk, de olyan kérdéssel – tudniillik a politika viszonyaival és jelentőségével – kapcsolatos hőbortok története, amely önmagában is igen távol áll attól, hogy az emberi elfogultságoktól és preferenciáktól független legyen. E kettős megmerítettség az emberi figyelem (sőt érzelmek) partikularitásában az, ami a politikai gondolkodás történetét bizonyos fokig zavarba ejtő szellemi műfajjá teszi mindazok számára, akik arról alkotott fogalmukat, hogy mit is jelent valamit a szó szoros értelmében megérteni, a természettudományoktól veszik. A modern természettudós szemében a szellem távoli kűtfőiben való minduntalan búvárkodás a kóros intellektus jelének tűnhet, akaratlanul is egyéni gondolkodói neurózisra vagy meglehetősen szerencsétlen kollektív szellemi kudarcra vallva. Ha egyetlen modern fizikusnak sem kell megismerkednie Demokritosz nézeteivel, akkor mi mást várhat a modern politikai gondolkodó, aki oly rögeszmésen kotlik Platón, Arisztotelész, Machiavelli vagy Hobbes nézetein, mint azt, hogy e tevékenysége megfosztja tudományos hitelétől?

E kérdésben nem az zavarba ejtő, hogy az emberi történelem bármely vetületének tanulmányozása oly nagy mértékben különbözik a sejtek, atomok vagy csillagrendszerek történeti fejlődésének vagy pillanatnyi tulajdonságainak tanulmányozásától, hanem csupán az, hogy a politika megértésére tett kísérlet esetén (eltérően az atomok, sejtek, csillagrendszerek megértését célzó próbálkozásoktól) a megértésre tett emberi erőfeszítések ezen hosszú és rendszertelen története még mindig ilyen kényszerítő érvényű. A botrányos az, hogy napjaink politikaértése, eltérően napjaink fizikájának, kémiájának vagy biológiájának megértésétől, még mindig oly mélyre merül a történelembe mint olyanba – nem azért, mintha maga a politikaelmélet története észrevehetően különbözne a fizikáétól, hanem mert tárgya, a politikaelmélet, még mindig makacsul és meghatározó mértékben történeti marad. Jelen előadásom célja annak magyarázata, hogy miért szükségszerű ez még ma is (éles ellentétben a háború utáni amerikai társadalomtudósok [Easton 1953.] vagy a brit analitikus filozófusok elvárásaival [Wel-

don 1951; Laslett 1956.]); továbbá, hogy miért valószínűtlen, hogy a belátható jövőben e helyzet megváltozna, s miként befolyásolta e tény a politikaelmélet történetének mint szakmájának a fejlődését az elmúlt negyed század során.

Ezen utolsó kérdés, önmagában véve, csupán a jelen akadémiai vizsgáldások aránylag szűkörről eredményére vonatkozik. Aligha fellengző vagy analitikusan túlzó ugyanakkor az az állítás, hogy az első két kérdés úgyszólván minden korunkban élő embert érint, sőt alighanem azokat is, akik a belátható jövőben élni fognak. Lényeges, hogy e fontosságbeli különbségnek az alábbiak mérlegelésekor kellő figyelmet szenteljünk.

Korunkban gyakorlatilag minden ember valamely meghatározott nemzetállam polgára. Túlnyomó többségük anyagi megélhetése a nemzetközi kereskedelem mind bonyolultabb és elmélyültebb rendszerének működésétől függ, amely maga is bizonytalan alapokon, politikai és gazdasági szereplők tarka sokféleségének gyakorta igencsak zavaros döntésein nyugszik. Mi több, manapság jószérivel valamennyi ember potenciálisan ki van szolgáltatva a termonukleáris, vegyi és biológiai fegyverek szinte elképzelhetetlen mértékű pusztításának, amit a természettudományok és a világgazdaság fejlődése, valamint a modern államok politikai berendezkedése tett lehetővé. Hogy lesz-e az embernek élettere kétszáz év múlva a földön, illetve három hónap múlva létezik-e még emberi faj, az egyaránt alapvetően az ember politikai szakértelmétől és belátásától (political skill and insight) függ (az utóbbi szempontból az esélyek szerencsére drasztikusan javultak az elmúlt néhány esztendőben). Ennyire még soha nem volt fontos a politika az emberi történelem során. Nem állíthatjuk ugyanakkor azt, hogy az ember politikaértése ennek hallatlan fontosságával összhangban növekedett volna.

Ha a politikaértésről azt kérdezzük, hogy miért ilyen makacsul történeti – hogy miért kell ilyen maradjon ama több szempontból gyökeresen új gyakorlati feltétel ellenére – a választ az a tény adja meg, hogy a politika az emberi tevékenység különös formája: olyan emberi cselekedetek alkotják, melyeket mindig nagyon szigorú kényszerek közepette, korlátozott mennyiségű információ alapján, véges tehetséggel és gyakorlati bölcsességgel megáldott lények hajtanak végre. Éppen az emberi szereplő meghatározó volta az, ami a politikát mint témát olyannyira kiszolgáltatja az emberi hiedelmek forgandóságának, illetve azon eszméknek, amelyek ezen balhiteket szervezik és megjelenítik. Mindazon központi fogalmaknak, melyek a modern politikai cselekvést szervezik (állam, törvényhozás, igazságszolgáltatás, polgár (citizen), állampolgár (subject), párt, osztály, kötelesség, szabadság, jog, jólét, tulajdon, forradalom, és így tovább), megvan a maguk mögöttes története.

E történet valamennyi esetben lényegében áttekinthetetlenül egyesíti a gazdasági, társadalmi és politikai tapasztalat sűrű kontextusát e kontextus implikációinak élénk és gyakorta igen invenciózus kutatásával, azon erőfeszítésben, melynek célja mind magának e kontextusnak a megértése, mind ezen belül bizonyos célok előmozdítása, illetve megakadályozása. A politikaértés folyamata soha nem merül ki jól megfontolt cselekedetek céljainak és lehetséges eszközeinek megértésében. Szükségszerűen része az adott cselekvési irányvonal közvetlen körülményeinek, illetve lehetséges következményeinek felmérése is. (Csakis ezek dönthetik el, hogy egy adott cél eléréséhez bizonyos eszközök igénybevétele az adott esetben valóban alaposan megfontolt cselekvési irányvonal-e.) A politikai eszmék- vagy a politikai gondolkodás történetének viszonylag kevés hozzáfűznivalója van a politika közvetlen körülményeinek meghatározásához és értékeléséhez. Valamivel többet mondhat, bizonyos esetekben, az adott politikai irányvonal várható következményeiről (Dunn 1984b; Dunn 1992.). (Ha tárgyi-
lagosak akarunk lenni, azt mondhatjuk, hogy ezekben az esetekben fő nevelő hatása a politikai érzékenység és ítéletalkotás kialakításában, illetve finomításában van, nem pe-

dig meghatározott következtetések közvetítésében.) Ahol a politikaelmélet története továbbra is meghatározó jelentőségű, az azonban a politika célkitűzéseinek tisztázása és minősítése, illetve a politikai tevékenység értékelése. (Ez az a két terület, amelyről legnyilvánvalóbban elmondható: a háború utáni amerikai társadalomtudósok és brit analitikus filozófusok azon várározása, hogy a politikaelmélet története érdektelenné válik, nem bizonyult megalapozottnak.)

E megfontolások a politikaelmélet történetének újabb fejlődése során mindinkább előtérbe kerültek, és a későbbiekben még vissza kell térnünk rájuk. Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, ugyanezen fejlődés szűkebb körben ható, kényelmesebb és akadémiásabb vonatkozásait kell áttekintenünk. Mint műfaj, a politikaelmélet története a távoli múltba nyúlik, legalább a Morálitás történetéig, melyet a 18. század elején alapozott meg az a Jean Barbeyrac, aki száműzött hugenottaként Grotius és Pufendorf nagy természetjogi műveinek kiváló szerkesztője lett. A politikaelmélet történetének tárgya azonban nyilvánvalóan még ennél is régebbi. Mint a megértés viszonylag öntudatos és megszakítatlan hagyománya, a nyugati világ politikaelmélete, példának okáért, legalább az antik görög-római civilizációig vezethető vissza. Senki nem remélheti, hogy akárcsak hozzávetőleges pontossággal felvázolhatja ezen öntudatos kontinuitás történetét anélkül, hogy hosszan elidőzne a görög városállam (a polis) vagy a római birodalom világának nagyobb tablójánál. Az a nézet ugyanakkor, hogy a politikaelmélet történetének tárgya (egész a legutóbbi időkig) lényegében Európa és diaszpórái reflexív tapasztalatára korlátozódott, nem egyszerűen kulturálisan sértő, de tarthatatlan is. Bárhol jöttek létre ugyanis írásbeliséggel rendelkező civilizációk – bizonyos politikai fejlettséggel és tartóssággal – (Kínában, az iszlám világban, Japánban, Indiában, Indonéziában vagy a 19. századi Nyugat-Afrikában), a politika meghatározó, illetve tagadhatatlanul fontos vonásainak megértésére kialakultak bizonyos hagyományok (Schwartz 1985; Hsiao 1979; Munro 1979; Metzger 1977; Gibb & Bowen 1950-57; Maruyama 1974; Najita 1974; Najita 1987; Tambiah 1976; Geertz 1980; Wilks 1975.). Ami e változatos és gyakorta különlegesen gazdag tapasztalatokat leginkább elvlasztja a nyugati világ politikaelmélet történetének dinamikus folytonosságától, az nem viszonylagos szellemi és erkölcsi mélységük vagy bölcsességük, hanem éppenséggel tér- és időbeli széttagoltságuk. Nehezebben kimutatható, ám végül is talán fontosabb az a másik különbség, hogy a nyugati világ politikai elméletíróitól eltérően, az utóbbi néhány évszázadban milyen nagy mértékben kényszerültek arra, hogy a modern politika világát ne csupán a gyarmatosítók hatalmától és gazdagságától meghatározott gyakorlati feltételek középette, de olyan szellemi feltételek szorításában és olyan kategóriákkal is próbálják megragadni, melyeket a nyugati világban dolgoztak ki a közös globális élettér igényeinek és lehetőségeinek interpretálására.

E kétféle kapcsolat a világ nagyobbik részének politikai tapasztalata, illetve a nyugati világ politikaelmélet története között egymásra vetülve egyedülállóan drámai kihívást jelent manapság az emberi megértés számára. A politikaelmélet történetének nemzetek feletti elképzelése – miként az emberiség történetének (mint egésznek) nemzetek feletti elképzelése, nem támasztaná alá (felületesen vagy önkényesen) a nyugati világ tapasztalatának kiváltságos helyzetét. E tapasztalatot éppoly állhatatosan és előfeltevések nélkül közelítené meg, miként a világ bármely más térségének tapasztalatát; ugyanakkor irányában sem tanúsítana több figyelmet és együttérzést, mint bármely más térség tapasztalatával szemben. Manapság azonban még nagyon messze vagyunk attól, hogy egy ilyen nemzetek feletti szemléletet a magunkénak vallhatnánk, sőt, még abban is nehéz hinni, hogy bárkinek a mai egyetemi előadók (vagy hallgatók) közül hozzávetőleges fogalma lenne arról, hogy egy ilyen szemlélet valójában milyen is lenne. Igaz, hogy esetenként az előző nemzedék egy-egy nagy tudósa (talán Leo Strauss

az iszlám politikai filozófia témájában) hiteles tudományos felkészültséggel bírt egy-egy olyan hagyomány vonatkozásait illetően, mely önmagára bizonyos fokig kétség kívül mint a keresztény nyugati világ antitézisére tekint. Az is tény, hogy a jelen nemzedék egyes vezető történészei (miként John Pocock), politikai eszmék történetét éppúgy tanulmányozták Kínában és Japánban, mint Európában, Észak- és Dél-Amerikában. A nyugati imperializmus bonyolult és ellentmondásos történetének eredményeként régóta akadnak elmélyült nyugati tanulmányozói a világ valamennyi jelentős civilizációjának, amely terjedelmes írott forrásanyagot hagyott hátra: úgy a huszadik század vonatkozásában (Dumont 1972; Gibb & Bowen 1950-57; Levenson 1958-65.), mint esetenként sok évszázaddal korábban történeteket illetően (Pagden 1982; 1990; Marshall 1970.). Ez a figyelem a címzettek és utódaik körében nem mindig talált kedvező fogadtatásra (Said 1985.). A huszadik században azután érthető módon mind nagyobb számban bukkantak fel a nyugati politikai gondolkodás olyan kiemelkedő kutatói, akik alapvetően más, idegen társadalmak tagjai voltak. A legtöbb eredményt e területen is az a társadalom tudta felmutatni, amelyik először elzárkózási politikájával, majd a nyugat erőszakos behatolásának részbeni viszonzásában is mindenki másnál sikeresebbnek bizonyult, az ősi birodalom (és a modern alkotmányos köztársaság), Japán. Arra ugyanakkor aligha lehet képes bármely egyén, hogy mindazon történelmi tradíciókat áttekintse (vagy akár csak bírja mindazon nyelveket), melyekre ahhoz lenne szükség, hogy a világ sokféle népének politikai gondolkodását megragadhassa. Nem tudok egyetlen helyről sem a világon, ahol elmondhatnák, hogy egy ilyen átfogó megértéshez nélkülözhetetlen felhalmozás tevőlegesen folyamatban lenne.

Így tehát az, hogy a nyugati világ politikaelméletének szakszerű historiográfiájára összpontosítunk, semmiképpen nem azon neveltséges nyugati igény igazolására tett kísérlet, mely a politikaértést a jelenben, a jövőben vagy a múlt bármely pontján szeretné kisajátítani. Egyszerűen két dolgot jelez: az első, hogy a nyugati politikaelmélet történeti fejlődése viszonylag folyamatos és öntudatos volt; a második, hogy viszonylagos folyamatossága és öntudatos volta ebben a században egyre szigorúbb és rendszerezettebb történelmi elemzés tárgyává lett. Mi több, legalább ma abban is meglehetősen bizonyosak lehetünk, hogy ez a koncentráció a szó semmilyen értelmében sem szükségszerűen nárcisztikus vagy elfogult. A dolgok jelen állása szerint, azok közül, akik bármilyen keretek között komolyan gondolkodnak a politika alakításáról, abban a világban, amelyben élünk, egy pillanatra sem hagyhatják figyelmen kívül a modern állam jogi, adminisztratív és erőszak szervezeteit, a modern pártok ideológiájának és gyakorlatának elhajlásait vagy a világgereszkedelem rendszerének kiismerhetetlen dinamikáját. Ezen történelmi tényeket egyig a nyugati világban elemezték először módszeresen és elmélyülten; és nyilvánvalónak tűnik, hogy különféle okokból, továbbra is alaposabban és mélyebben értik őket azok, akik úgy döntöttek, hogy (bármiféle módosításokkal, de) átveszik a politika és a gazdaság elemzésére szolgáló nyugati kategóriákat, mint azok, akik bármely hagyománytól vezérelve, amennyire csak tudták, elszigetelték magukat az érték, a cél vagy az okság nyugati fogalmának képzelt fertőzésétől. E – valljuk be – kozmopolita gyakorlati lehetőségek talaján a különböző történelmi társadalmak – nyilvánvalóan jelentősen eltérő politikai és gazdasági helyzetük következtében (Metzger 1977; Mottahedeh 1987.) – nagyon eltérő kulturális érzékenységet és képzeleti örökséget mutatnak, a nemzetek feletti jelenségeket igen drasztikusan módosítva. Azt ugyanakkor a világtörténelem utóbbi néhány évtizedének leginkább megszállott, legvéresebb és leggyalázatosabb fejezetei is világossá teszik, hogy manapság a világ egyetlen társadalmá sem remélheti, hogy kulturális és politikai elszigeteltségben egy-két évtizednél tovább élhet. Meglehet, a modern politika nem igazán épületes vagy szeretetre méltó. Ám a dolgok jelen állása szerint ennél kell maradnunk. Igen jók

az esélyek arra, hogy legalább annyi ideig fennmarad, mint bármely más jellemző kulturális ténye azon világnak, amelyben élünk.

A politikaelmélet történetének vizsgálatakor haszonnal jár három eltérő típusú kérdés megkülönböztetése. Először: hogy mi is a megfelelő (vagy történetileg adott) tárgy a történetnek? (Minek a története tulajdonképp a politikaelmélet története?) Másodszor: hogyan lehet e történetet, bármiként is ítéljük pontos körvonalai (területe és határai) felől, a legjobban megérteni? (Melyik a legjobb módszer, a leghatékonyabb megközelítés e történet tanulmányozására?) S harmadszor: mi a tágabb emberi intellektus szempontjából e történet jelentősége? (Miert bír a politikaelmélet története akár a legcsekélyebb jelentőséggel bárki számára, aki e téma folyékony és pontos tárgyalásával nem csak valamely vizsgáztató elvárásainak kíván megfelelni?)

E három kérdés tárgyalására visszatérek. Azonban már e ponton érdemesnek tartom felhívni a figyelmet arra a meglehetősen magától értetődő megállapításra, hogy az e kérdésekre adható válaszok igen szorosan összetartoznak. Az egyikről (bármelyikről) alkotott nézet szükségképpen hatással lesz a két másikról alkotott nézetre. Bárki, aki feltételezi, hogy a nyugati világ politikaelméletének története (vagy akár a nyugati politikai meggyőződések jelenkori tartalma a létrejöttükhöz vezető történelmi folyamattól függetlenül) a szó bármely értelmében – és bármilyen megbízhatatlanul – de mégiscsak inkább kognitív ismeretek forrása, semmint a végzetes vakság példája vagy egy pusztá ható feltétel (affective condition), nos, e valakinek igen határozott érzelmi vannak (ha mégoly inkohérenszen támadnak is ezek) arra vonatkozólag, hogy e történet leginkább miként értendő. A nézeteltérések, legyen szó e három kérdés bármelyikéről, gyakran hevesek, és nem ritkán abból fakadnak, hogy a kölcsönös megértés rendkívül korlátozott. Am ha a körülöttük kibontakozó tudós torzsalkodások jó része nélkülözi is a kellemet, és nem ritkán láthatólag mégiscsak nem is megvilágosító, azt nem feltételezhetjük, hogy e viták szellemi mozgatórugója általában jelentéktelen, vagy hogy az irányukba ható érzelmi ösztönzések kivétel nélkül korlátozottságból fakadnának. Más egyebek mellett a politikaelmélet történetét tanulni vagy tanítani, írni róla vagy akár megértésére törekedni már önmagában is bizonyos fokig politikai tevékenység: mindenképpen a polgár erőfeszítésének kiterjesztése, olykor pedig még a katonáéknak is – igaz, nagyönis más (az utóbbi esetben határozottan tanulságosabb) eszközökkel.

A TÉMA

A politikaelmélet-történet tárgyának magva bizonyos értelemben aránylag kevésé vitatott. Nagyön is vitatottak ugyanakkor azok az okok (grounds), amelyek szavatolni hivatottak e mag nélkülözhetetlen voltát a nyugati politikaelmélet történetének bármely alapos megértéséhez; az erkölcsi és szellemi előnyöknek, illetve azon veszélyeknek az értékelése, melyek a nyugati politikaelmélet tanulmányozásának választásával együttjárnak; valamint azon járulékos ismeretanyag becslüt köre, amit szintén tanulmányoznunk kell, ha az alapszövegeket (core texts) legalább hozzáfvetőleg pontosan és megbízhatóan akarjuk megérteni. Ezen utolsó vitapont áttekintését el kell hallasszuk addig, amíg a megfelelő módszerek és közlésmódok kérdéséhez el nem jutunk. Hasonlóképpen, a másodikra csupán akkor keríthetünk sort, amikor a politikaelmélet történetének jelenkori (és jövőbeni) jelentőségének tárgyalásához érünk. Az első ugyanakkor azonnali figyelmet követel magának.

A nyugati politikaelmélet központi tárgyát egy viszonylag pontosan meghatározott kánon művei alkotják, melyek a klasszikus szövegek státusát vívták ki maguknak (Condren 1985.). Érdekes (és nagyon bonyolult) történelmi kérdés, hogy e kánon hogyan is alakult ki, és szórakoztató (miként az utóbbi időben népszerű) szellemi játék annak bemutatása, hogy milyen könnyen és lényegi módon dekonstruálható. Jelen cél-

jaink szempontjából ugyanakkor az fontos csupán, hogy e kánon az elmúlt mintegy száz esztendőben viszonylag állandó maradt, s az újkeletű tudós heccelődéssel szemben is ellenálló. Ezen kánont bármely értelmezője minden más elemzőtől kissé eltérően állítja össze. De, miként Ludwig Wittgenstein híres analógiája esetében a családi hasonlóságról (family resemblance), egyetlen értelmezője sem valószínű, hogy különösebben kételkedne ateikéntben, hogy amivel adott esetben dolga van, az valóban e kánon alkotórészének értelmezése-e. E kánon meghatározó alakjai nagyon változatos színterekről valók: az időszámítás előtti ötödik és negyedik századi Görögországból (Platón és Arisztotelész); a Krisztus előtti és utáni első századok Rómájából (Ciceró, esetleg Seneca); a keresztény egyház befolyásos szellemi vezetői a késő antikvitás időszakából és a középkor fénykorából (Ágoston és Aquinói Szent Tamás); az olasz városállamok (Páduai Marsiglio, Machiavelli); a francia vallásháborúk nyomasztó emlékei (Boden); az európai tizenhetedik és tizennyolcadik század jelentős elméletírói a természetjog (natural law or natural right) témájában (Grotius, Hobbes, Spinoza, Locke, Rousseau); a tizennyolcadik századi Amerika és Franciaország klasszikus alkotmányozó vitái (Montesquieu, Madison, Sieyes); a tizennyolcadik századi Skócia beható elemzése az új, kereskedő társadalom, illetve az élettereül kialakított világpiac erejéről és emberi jelentőségéről (Hume, Adam Smith); ezen elemzések recepciója a tizenkilencedik századi birodalmi Britanniában (Bentham, Ricardo, John Stuart Mill); a forradalmi válság égetően sürgős kihívása (Burke, Benjamin Constant, Hegel); illetve a tizenkilenc-huszedik századi szocializmus bonyolult története (Marx, Lenin).

Önmagában egyetlen kánon sem szigorúan történeti interpretáció. Amit zándéka szerint közvetít, az a történelem valamely (szakrális vagy profán) metszetének jelentősége, s nem is kimerítő számadás az oksági mechanizmusokról, melyek az adott történelem formálói voltak. (A szakrális esetében minden ilyen számvetés jelentős kockázata az illetlenség elkövetése lenne). A kérdés, amely egy kánon bármely adott összetétele kapcsán fontos lehet, nem az, hogy bevezethetők lennének-e további alakok, akik a már bentfoglaltak meglátásait átütő képzelőerő vagy fogalmi tisztázottság tekintetében kiegészíthetnék, még csak az sem, hogy e tagság egyes képviselői valóban nélkülözhetetlenek-e, illetve másokat nem helyettesíthetne e haszonnal a kutató saját kedvenceivel. A kérdés inkább az, hogy valami ténylegesen nélkülözhetetlen nem maradt-e ki belőle. Nyilvánvaló, hogy a kánon ideális (vagy akár legszűkebbre vont) összetételének problémáját itt már egyszerűen nem lehet elválasztani attól a kérdéstől, hogy az adott kánon milyen igazság feltárására hivatott. Arra a kérdésre tehát, hogy a kánon jelenlegi összetétele (mindenekelőtt szigorúan a nyugati világra korlátozott volta) mennyire szerencsés, a mai nyugati politikaelmélet tágabb humán és intellektuális jelentőségének tárgyalásakor még vissza kell térnünk. Egyelőre tekintsünk központi tárgyunkra (a kánonra) úgy, ahogy azt a történelem élénk tárja, és a következőkben vegyük sorra az utóbbi három évtized arra vonatkozó vitáit, hogy e tárgyat miként is lehet a legjobban megérteni.

MÓDSZER

Ellentétben a szakrális szövegekkel, amilyenek a Korán, Mózes öt könyve vagy az Újszövetség, aligha tagadná bárki, hogy a politikaelmélet jelentős művei – legyenek azok világiak vagy sem – lényegében emberi alkotások: emberi ágensek koncentrált szellemi munkájának és képzeltetbeli felfedezőútjainak termékei (Dunn 1980. 1. fejezet). A politikaelmélet története optimális megközelítésmódjának hogyanjáról folytatott fontosabb szellemi összecsapások ütközőpontja az, hogy e banális megállapításnak mekkora jelentőséget tulajdonítsunk. E vitákban mára számos nézőpont kristályosodott ki; miközben a nézetkülönbségek jelentős része, eléggé előrelátható módon, nem

bizonyult különösebben termékenynek. Mostanra ugyanakkor e viták tartalma és indulatos volta hangsúlyossá tette három, egymástól jelentős mértékben eltérő megközelítésmód tartós vonzerejét.

Ezek egyike, szorosan kötődik a politikaelmélet történetének egyik legkiválóbb kortárs művelőjéhez, Quentin Skinnerhez, a Cambridge-i Egyetem professzorához (Tully 1988; Viroli 1987.). Skinner a szövegek történeti jellegét tekinti alapvetőnek, s ezeket végsősoron rendkívül összetett emberi cselekedetekként érti, külön kiemelve a szándékok meghatározó szerepét az emberi tevékenységben (mindannyiszor határozottan elutasítva ugyanakkor azt, hogy bármely emberi cselekedet tartalmát kizárólagosan végrehajtójának öntudatos szándékaira korlátozzák). E megközelítés szerint lényegében minden egyes szöveg megértésének az a kulcsa, hogy emberi szerző (vagy szerzőgárda) terméke. Ennek megfelelően azon előfeltevésekre és célokra összpontosít, amelyek miatt a szerző egyáltalán létrehozta – illetve épp a választott formában hozta létre – művét. A második megközelítést leginkább azok a tudósok példázzák, akiket (miként a néhai C. B. Macphersont) a marxizmus valamely irányzata erőteljesen befolyásolt. Ez az irányzat éppoly komolyan veszi a szövegek történeti jellegét, mint az előbbi, ám attól eltérően a szerzői vonatkozásoknak csupán minimális (vagy tettetett) figyelmet szentel. Ehelyett a hangsúlyt azon történeti társadalomra helyezi, amelyben a mű fogant, amelyről a szerzőnek, meglehet, nem volt tiszta képe, s amely mindamellett arra sarkalta őt, hogy oly módon gondolkodjon és fejezze ki magát, ahogyan éppen tette. Az eddigiektől eltérően, a harmadik megközelítés mélyes közönyt tanúsít a szövegek történeti jellegével szemben, és több-kevesebb figyelemmel és türelemmel úgy tekint e szövegekre, mint a kortárs olvasóra váró potenciális szellemi izgalmak tárházára, s ennek megfelelően az irányzat képviselői képzelőerejüktől sodortatva bármely választ megengednek maguknak.

Nem követel különösebben nagy szellemi erőfeszítést annak belátása, hogy e három megközelítésmód nem szükségszerűen foglal magában intellektuális egyet nem értést, inkább többé-kevésbé éles ízlés- és érdeklődésbeli eltéréseket tükröznek. (E kérdést alaposan körüljárja Skinner nemrégiben írott dolgozata, amelyben mesterien védelmezi saját törekvéseit, intellektuális ízlésének és érdeklődésének következetességét: Skinner 1988.). Nyilvánvaló, hogy a három megközelítés más kérdéseket tűz maga elé, így az sem meglepő, hogy e kérdésekre jobbra más-más fajta válaszokat kínál. Egyiknek sem kell (mi több, nem is tanácsos) azonban tagadni a másik kettő potenciális értékeit. A három irányzat közül mindazonáltal az első (az öntudatos történetiséggel az alkotói tapasztalatra, szándéokra és kontextusra koncentráló) az, amelyet az elmúlt három évtizedben a legnagyobb szellemi energiák bevetésével és a legmagabiztosabban műveltek. Meghatározó felismerése e közelítésmódnak az, hogy mélyreható intellektuális (és politikai: Tully 1988, Bevezetés; Ashcraft 1986; Dunn 1979.) jelentőséggel bír az a tény, hogy magának a politikaelméletnek is létezik története. Eleinte ez a nézet viszonylag óvatosan kapott hangot, a történelmi távlat által az emberi szellem számára nyitott teret hangsúlyozva (Dunn 1969, Előszó), illetve következményeként egy többé-kevésbé ironikus távolságtartás lehetőségeit a politikaértés folyamatában (Skinner 1984; 1988.). Újabban azonban e nézet mind agresszívakban, illetve határozottan kevesebb elővigyázatossággal érvényesül (Hont & Ignatieff 1983; Dunn 1979; 1985; 1990a és b; Pocock 1989.). Hogy a politikaelmélet történetének historicista interpretációja ezen merészebb szakaszában mekkora potenciális erővel bír majd, az éppúgy múlik a kortárs politikaértés helytálló voltával szembeni szkepszisen (ami véletlenül most épp adott), mint az ezen interpretáció kiválasztotta múltbeli szövegek elemzésének tisztán történeti meggyőző erején. Nyilvánvaló vakmerőségét ezért engedékenyen kevésbé abszurdnak ítélni azon látványos gyakorlati és elméleti összeomlás fényében,

amely a kapitalista világtrend (vagy rendetlenség) gyakorlati alternatívájának marxista felfogásában következett be.

A történeti megközelítés maga mögött tudhatja a német történeti iskola mélyre nyúló szellemi gyökereit (Herder, Ranke, Dilthey: Reil 1975; Meinecke 1972.), miként a német idealista filozófiáét. A politikaelmélet történetére tett gyakorlati hatásának ugyanakkor alighanem több köze van a háború utáni brit történetírás szakmai alapelveihez (Wooton 1986, 11-12), illetve ahogy azokat mindenekelőtt Cambridgeben Peter Laslett, Duncan Forbes, John Pocock és Quentin Skinner értelmezték. Skinner saját filozófiai inspirációját mindenekelőtt az oxfordi idealista filozófustól (és történésztől), R. G. Collingwoodtól merítette. Ám az elmúlt negyed század során Collingwood látásmódjának (Collingwood 1939.), illetve a modern historiográfiai gyakorlatnak fontosságát és filozófiai meggyőző erejét egyre növekvő szigorral és határozottsággal az oxfordi nyelvfilozófia és az amerikai pragmatizmus fogalomrendszerével védte (Tully 1988.). Legalább ilyen fontos, hogy gyakorolta is azt, amit hirdetett, egy sor lélegzetelállítóan példaértékű tanulmányban, melyek a nyugati politikai gondolkodás történetét vizsgálták (Skinner 1966; 1978; 1981; 1984; 1989.).

E nagy hatású életmű nem tünteti fel magát úgy, és nem is tanácsos úgy fogadni, mint valami modellt, melyet a politikaelmélet történetét tanulmányozóknak mindannyiuknak követniük kellene tárgyuk megközelítésekor. Elsőpró erejével és eleven voltával ugyanakkor kiemelkedő érdeme, hogy élesen veti fel a kérdést: ők maguk milyen tevékenységet vélnek végezni, s ezáltal nem csupán gondatlan félreértelmességek kínál bőséges teret, de – noha ritkábban – a megnövekedett látókörrrel bíró és viszonylag buzgó reflexív gondolkodásnak is. Az utóbbi két évtizedben egy idősebb, Új-Zélandról származó tudós, J.G.A. Pocock (jelenleg a Johns Hopkins Egyetem professzora (Baltimore, USA)) reagált erre az életműre a legérzékenyebben, aki maga is eredendően a reflexív gondolkodás híve volt. Ízlése és érdeklődése sok tekintetben megegyezik Skinneréval – nevezetesen, mint minden vérbeli történész, a múltat ő is önmagáért szereti oly véghetetlenül. Némely vonatkozásban ugyanakkor meghatározó kérdésfeltevései mindig is meglehetősen eltérő végső irányultsággal bírtak. Miként sziporkázó első könyve, *The Ancient Constitution and the Feudal Law* (Az ősi alkotmány és a feudális jog 1957.), leghíresebb és legnagyobb hatású műve, *The Machiavellian Moment* (A machiavelliánus pillanat 1975.) is mindenekelőtt annak megértésére tesz kísérletet, hogy milyen jelentőséggel bír az idő az ember számára. Emellett mindkét könyv figyelmet szentel a politikai nézetek és percepció egy hosszabb időszak során tapasztalható állandóságának, illetve változásának, s e vizsgálódás során a tárgyalt művek alkotói közül semmiképp nem részesítik előnyben az elmélyültebben vagy hatékonyabban gondolkodókat. Ellentétben Skinner gyakorlatával (de módszertani elveiről részletesen lásd Tully 1988.), Pocock nagyon is a politikai gondolkodás, nézetek és nyelvek történetének kutatója, s nem a politikaelmélet történetéé: az igencsak öntudatos és analitikus érvelés történésze, melyet csupán az adott szöveg végletesen aprólékos elemzése tesz hozzáférhetővé. Számára a politikai gondolkodás mindenekelőtt egy időben létező társadalom tapasztalatának egy aspektusa; kutatójának feladata pedig az, hogy az adott tapasztalat ezen aspektusát a lehető legteljesebben és a legnagyobb történeti hűséggel feltárja. Magától értetődő, hogy Pocock ettől még nem tanúsít közönyt napjaink politikai kérdéseire. Mind Az ősi alkotmány, mind A machiavelliánus pillanat határozott szkepszisnek ad hangot a múlt társadalmainak szellemi tapasztalatát marxista módszerekkel megközelítők eredményeinek történeti megbízhatóságát illetően; későbbi írásai pedig növekvő kiábrándultságot mutatnak az otthonául választott amerikai társadalommal és politikával, illetve a társadalom gyengéinek és bűneinek megértését nézetei szerint olyannyira eltorzító liberális ideológiával szemben.

Önmagában Skinner munkásságának alighanem az lett volna a legfőbb hatása, hogy jelentősen bővítette volna azon múltbeli gondolkodók körét, akiket a politikaelmélet történészei behatóan tanulmányoznak, illetve, hogy kiemelte volna: ezek bármelyikének vizsgálata elválaszthatatlan az írásaikat ösztönző és mindannyiszor meglehetősen homályos kontextus lehető leggondosabb figyelembevételétől. Skinner még saját szűkebb érdeklődési területének, a szókincs történetének vizsgálatakor is főként az egyes szavak és kifejezések politikai vitákban való használatára összpontosított, illetve azokra a (politikai és ideológiai, valamint tisztán nyelvi) kényszerekre, melyekkel egy adott történeti helyzet résztvevői saját kiválasztott magatartásmódjuk védelmezése során szembesülnek (Tully 1988.). Ám jóval kevésbé feltűnő és meghatározó szerep jut a szerzői intencióknak Pocock elemzéseiben; s e két életmű együttes hatása mára messze túlmutat annak történetén, amit politikaelméletként határozhatunk meg, egészen a politikai tudat, kifejezésmód és tapasztalat általánosabb történetéig.

A látókör illetén kiszélesítésének historiográfiai értéke nem kérdéses. Kevésbé világos bizonyos részleteinek jelentősége magára a politikaelmélet történetére nézve. A nyelv meghatározó szerepe az emberi tevékenységben, valamint az a tény, hogy a politika maga is szigorú korlátok közé szorított emberi tevékenység, együttesen garantálják, hogy a politikai szóképzlet történetének mindig jelentős politikai hordereje van: világos, hogy még inkább igaz ez azon politikai eszmék fejlődés- és kutatástörténetére, amelyekre a szókincs vonatkozik (refer to), illetve amelyeket közvetít. A háború utáni évtizedekben sok értékes munkát szenteltek a társadalom és a politikaértés modern szóképzlete analitikusabb szempontból centrális fogalmainak történetére, nevezetesen Németországban a Bielefeldi Egyetemen Reinhart Koselleck szerkesztői irányításával, a *Geschichtliche Grundbegriffe* előkészítésekor (Koselleck, Brunner & Conze 1972-; Koselleck 1985.). Az etika területén a fogalmak történeti változásának folytonos jelentőségét jó ideje komoly hatással hirdeti a brit és észak-amerikai filozófusoknak Alisdair MacIntyre (MacIntyre 1967; 1981; 1987.), Charles Taylor (Taylor 1975; 1989.) és Bernard Williams (Williams 1985.). Ehhez képest újkeletű fejlemény, hogy e megközelítést kifejezetten politikai fogalmakra is alkalmazzák, mégpedig oly módon, hogy az nem csak a politikai gondolkodás történetét kutató új iskola történetírói elővigyázatosságát tükrözi, de annak világos érzékelését is, hogy a politikaértés valamennyi lényeges fogalma jelentős politikai karriert futott be. (Ball, Farr & Hanson 1989; Ball 1988.).

Az máris egyértelmű ugyanakkor, hogy a politikai fogalmak vagy a politikai szóképzlet olyan története, mely egyszerre képes megfelelni a történeti iskola ismeretelméleti normáinak, ugyanakkor tökéletesen tudatában van az általa tanulmányozott szavak által befutott kanyargós pálya politikai jelentőségének, rendkívüli követelményeket állító szellemi műfaj. Ezen új (és ezidáig még majdnem teljesen megíratlan) történetnek a politikaelmélet története legalább annyira lesz hálás hasznosítója, mint büszke alkotótársa. Az is biztos azonban, hogy akár gyors léptekkel halad előre az új műfaj, akár nem, semmilyen körülmények között nem lehet hatékony alternatívája vagy helyettesítője a megértés azon sajátos formáinak, melyeket a politikaelmélet története kínál.

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A politikaelmélet klasszikus szövegeiből összeállított kánon jelentésmélységének meghatározása józan ésszel nem gondolható véges vállalkozásnak – ahogy például a fizikusok talán még mindig bizakodhatnak abban, hogy az alapvető részecskék azonosítását célzó program végül is sikerrel zárul (vesd össze Gadamer 1975; Collingwood 1939.). Ám a biztató kognitív végcél e hiánya nem jelenti sem azt, hogy a politikaelmélet története ne remélhetné, hogy bizonyos mértékben szellemileg kumulatív ága a

megismerésnek, sem pedig azt, hogy ne lenne képes és nem szabadna törekednie világos és igényes kérdések megfogalmazására, illetve az ezekre adható pontos és kényszerítő erejű válaszok keresésére. Az időben zajló emberi célok heterogén voltának historista elismerése, illetve ezen célok nagy történeti és kulturális távolságból való akár csak hozzávetőleges meghatározásának nyilvánvaló gyakorlati nehézségei, semmi esetre sem szentesíthetik a szellemi szabadosságot: sokkalta inkább a szellemi munkával és képzelőerővel szembeni kihívást kell látni bennük, mint mentséget a hanyagságra, né tán az önelégültségre.

Haszonnal jár négy típusát megkülönböztetni azon kérdéseknek, melyek a politikaelmélet történetének megértését célzó nekirugaszkodások során helyénvalóak. Három ezek közül egyértelműen történeti kérdés (ami természetesen nem jelenti azt, hogy a jelen emberi problémáitól érintetlenek). Csupán a negyedik olyan, amelyik nem egyszerűen a jelenből, illetve a jelen számára, de kifejezetten a jelenről kérdez. Mind a négy elsődlegesen szövegekre koncentrálnak – ám meglehetősen eltérő célokat követve. Az első egyszerűen azt kérdezi, mit akar mondani a szerző – legyen bár férfi vagy nő – a szöveggel, a szövegben. (Eleddig mindössze egyetlen nőnek, a késő tizennyolcadik századi angol radikálisnak, Mary Wollstonecraftnak, az *A Vindication of the Rights of Women* (A nők jogainak igazolása 1792.) szerzőjének lehet egyáltalán bármi esélye, hogy bekerüljön a kánonba. Ha azonban a politikaelmélet története kellően tartósnak bizonyul ahhoz, hogy ez még egyáltalán fontos legyen, akkor szinte bizonyos, hogy száz esztendő múlva nem állja már meg a helyét ez a kijelentés.) Mint láttuk, a politikai gondolkodás új történeti iskolája számára ez az első kérdés volt a legfontosabb. Talán a legfőbb maradandó szellemi hozadék a ezen irányzatnak, hogy megmutatta, miért nem lehet e kérdést magát megbízhatóan megválaszolni azon kontextus lehető legelmélyültebb és legalaposabb feltárása nélkül, amiben a szóban forgó szerző élt, tapasztalatokra tett szert, illetve az önkifejezés egy adott formája mellett döntött.

A szerzői kontextus fogalma, mihelyst alaposabb megfontolás tárgyává lett, meglehetősen megfoghatatlannak bizonyult: nem annyira a biztos megértés olcsó receptjének tűnt, mint inkább azon remény kigúnyolásának, hogy egy legalább hozzávetőleg teljes megértésig valaha is eljuthatunk. Az a gondolat ugyanakkor, hogy szerzőnek lenni (authorship) önmagában is a cselekvés egy formája, Michael Foucault rivális elgondolása dacára viszonylag erőteljesnek bizonyult. Ha a szövegre mint a cselekvés különösen bonyolult formájára tekintünk, akkor a szerzői szándék kérdése elkerülhetetlenül előtérbe kerül, és a tevékenység teljes kontextusa szükségképpen legalábbis potenciális jelentőségre tesz szert. Azon történeti tanulmányok közül, melyek azt vizsgálják, hogy mit is akar mondani szövegével, illetve szövegében a szerző, nem mind tár fel valami fontosat, amit az átlagos – történetileg tájékozatlan, ám éber szellemű – olvasó nem venne észre. Ugyanakkor minden ilyen tanulmányban megvan a lehetősége ennek. Nehéz védelmére kelni annak az állításnak, hogy ha valóban meg akarjuk érteni azt, amit valaki messzi földön és az időben tőlünk távol mondott, akkor nincs sok értelme bajlódni annak tisztázásával, hogy ki volt az illető, illetve miről is beszélt. Akit a legcsekélyebb mértékben is érdekelnek azok az emberek, akiknek tevékeny élete e jelentős szövegeket lehetővé tette, vagy aki vizsgálódásai bármely pontján hajlandó e szövegeket aszerint mérlegelni, hogy mit jelentettek létrejöttük időszakában, annak fényében, amiért egyáltalán létrejöttek, nos, az ilyen valaki nem kifogásolhatja ezen első kérdés szigorúan történeti szemléletét. Egyaránt igaz ez azokra, akik, miként a néhai Leo Strauss és követői, a politika egyes nagy elméletíróinak kiismerhetetlen titkait hangsúlyozzák, illetve azon tudósokra, akik önmagukat egyszerűen hivatásos történésznek, szerény mesterségük eszközeit többé-kevésbé önkényesen megválasztott tárgyon alkalmazó mesterembereknek tekintik.

A második kérdés tárgyalását tömörebbre foghatjuk, lévén a figyelmet eltereli magukról a politikaelmélet történetének szövegeiről, éspedig azon történeti társadalmakra, melyekben e szövegeket létrehozták. Mit árul el nekünk egy adott történeti helyzetben alkotó szerző (vagy szerzők) műve kompozíciójával az adott helyzetről magáról, netán tágabb történelmi kontextusáról? E kérdés arra szólít fel, hogy a politikaelmélet történetét ne direkt módon, hanem valaminek a tüneteként tanulmányozzuk: ne önmagáért, hanem azért, amit elárulhat arról a történelmi miliőről, amelyben először megmutatkozott. A marxista tudósok szívósabban és több képzelőerővel művelték e műfajt, mint bármely más hasonlóképpen elhatározott szellemi csoportosulás (Goldmann 1970; Hill 1972; bizonyos mértékig Macpherson 1962.). E területen azonban, ellentétben azon erőfeszítéseikkel, melyek a szerzői szándék bizonyos vonásait a szerző előtt nem szükségszerűen (vagy szükségszerűen nem) nyilvánvaló történelmi kontextus jellemzőivel magyarázták (Macpherson 1962.), noha kutatásaik tárgya nyilvánvalóan a politikaelmélet története, azok hozadéka e történet megértését aligha viszi előbbre.

Az első kérdést úgy lehetne talán a legfrappánsabban megfogalmazni, hogy „Mit akart mondani szövegével a szerző?” A másodikat: „Mit árul el a szöveg a társadalomról, amelyben szerzője élt?” Mindkét kérdés cleve egyértelmű irányultsággal bír, bármennyire növelni kell is esetenként a látószöveget ahhoz, hogy megfelelő választ adhassunk rájuk. A harmadik kérdés ugyanakkor első pillantásra nyilvánvaló centrifugális erővel bír: „Mit jelentett a szöveg azoknak, akik keletkezésekor vagy azt követően olvasták, és miért épp azt jelentette, nem pedig valami más?” Minden jelentős szövegnek (miként valamennyi emberi cselekedetnek) van valami oka (occasion): valami, ami kiváltotta. Ám eltérően a legtöbb emberi cselekedettől, e jelentős szövegeknek hosszúranyúlt és rendkívül különböző sorsuk is van. E sors többnyire (valójában talán mindig) bizonyos fokig ironikus viszonyban áll a szerző eredeti szándékaival. Ugyanakkor e sors változatossága, illetve holdudvarának nagysága önmagában is tisztelgés a szöveg, meglehet, változó, ám mindenképpen jelentős hatalma előtt. A jelentős szövegek sorsának tanulmányozása rendkívül lebilincselő lehet, egyúttal kivételes magyarázóerővel bírhat. Ám csüggesztően embert próbálónak is bizonyulhat, és nem csupán az általa megkívánt szellemi azonosulás és gondolkodói fegyelem mértéke miatt, hanem pusztán a sziszifuszi, gyakorta hiábavaló levéltári munka mennyisége miatt is, mely e kutatás során elvégzésre vár (lásd még Dunn 1980. 3. fejezet; Kelly 1989.). Korántsem meglepő jele tehát az emberi gyarlóságnak, hogy oly kevés igazán ambiciózus tanulmány született a politikaelmélet történet jelentős szövegeinek történeti sorsáról, s hogy az e műfajban rejlő szellemi tartalékokat ezidáig alighanem egyik sem aknázza ki teljes egészében. A hivatásos historiográfia felől nézve meg kell állapítani, hogy alighanem ez utóbbi a leginkább riasztó, legkegyetlenebbül munkaigényes műfaj azon három közül, melyeket eddig áttekintettünk.

Kérdéseink közül csupán a legutolsó, a negyedik az, amely nem a múltra vonatkozik (noha kétség kívül a múltban létrehozott emberi alkotások egy körének jelenlegi és jövőbeni hatásaira kérdez). „Mit jelentenek a politikaelmélet történetének jelentős szövegei itt és most – nekünk?” („És mit jelentenek majd holnap avagy az eljövendő nemzedékek számára?”) Ez a kérdés várt ránk a folyosó végén egész idő alatt. Amennyiben erre nem vagyunk képesek válaszolni, a három másik kérdés esetében még csak az sem határozható körül pontosan, hogy mire vonatkoznak, nemhogy fontossá válhatnának. Lényegében e legutolsó kérdés alkotta a tizenhetedik, illetve tizennyolcadik századtól napjainkig a politikaelmélet történetét, mint tantárgyat Európa és Észak-Amerika egyetemlein, hogy azután ne csak az európai diaszpóra, illetve az európai hatalmak korábbi gyarmati területein terjessze el, de a világ azon kevés társadalmában is, melyek soha nem voltak alávetve a nyugatnak.

Azok, akik a második világháború óta a politikaelmélet történetének nagy tudósai voltak, többnyire elsősorban nem történészként tekintettek önmagukra, noha valamennyien szükségképp kiterjedt történelmi ismeretekkel rendelkeztek, sokukban pedig meglehetősen tiszteltet is élt a történelem, mint emberi tudásforma iránt: Észak-Amerikában Carl Friedrich és Judith Shklar a Harvard Egyetemen, Sheldon Wolin a Berkeleyn, illetve Princetonban, Leo Strauss Chicagóban, Charles Taylor a McGill Egyetemen; Britanniában John Plamenatz Oxfordban, sőt Michael Oakeshott is a London School of Economics-on; Olaszországban Norberto Bobbio Torinóban; Franciaországban Robert Derathé Nancyban és Raymond Polin Lille-ben. Igaz ugyan, Isaiah Berlin céltudatosan eltávolodott a filozófiától az eszmetörténet kedvéért, mire a társadalom- és politikaelmélet Chichele professzora lett Oxfordban; a Tokiói Egyetem rendkívüli presztízsnak örvendő jogi karán pedig Maruyama Masao és Fukuda Kan”ichi részben eszmetörténésznek vallották magukat. Mégis, a politikaelmélet történetének történelmi volta igazán döntő jelentőségre csupán Cambridge-ben tett szert. Szép lenne azt hinni, hogy Cambridge-nek egyszerűen igaza volt, máshol pedig mindenütt tévedtek. E vélekedés azonban kissé leegyszerűsítene a helyzetet.

Több esélye van az igazságra azon állításnak, hogy a történetiséget, nyelvet és szerzői szándékot középpontba állító camridge-i szemlélet egy vetülete akkor is nagy gyakorlati haszonnal kecsegtet, ha csupán a politikaelmélet nagy műveinek jelen-, illetve jövőidejű jelentőségére vagyunk kíváncsiak. Az, hogy egy hosszabb szöveget akkor értünk meg a legjobban, ha elejétől a végéig haladva olvassuk el, nem feltétlenül igaz, de a gyakorlat szempontjából mégiscsak rendkívül megbízható ítélet. Hasonlóképpen, bármilyen ironikusnak bizonyul is olykor a viszony a szöveg sorsa, illetve szerzője eredeti szándéka között, az mindazonáltal szerfőlött különös lenne, ha egy analitikus érvelésre épülő jelentős művet általánosságban nem az alapján lehetne legjobban megérteni, hogy először is mit akarhatott vele alkotója közölni. Annak felismerésekor, hogy gyakorta mennyire bonyolult és nehéz bármilyen megfelelő választ adni e kérdésre, a politikaelmélet új történelmi iskolája érthető szellemi izgalmasan olykor hagyta, hogy ezen egyszerű, figyelmeztető közhely természetes magyarázóerejéről kissé megfeledkezzen. Annak megértése, hogy mit akart mondani szövegével a szerző, soha nem lehet elegendő ahhoz, hogy egy jelentős mű gondolatmenetének mai jelentőségét megállapítsuk. Az azonban nem csak nem helyénvaló, de nevetséges feltételezés is, hogy általánosságban ne lenne bölcs vezérelv törekedni e megértésre. Miként arra az irodalomelmélet művelői az utóbbi évtizedekben bőséges példával szolgáltak, az égdta világon minden szöveg felfogható egyfajta ötletes Rorshach-teszt gyanánt, amelyre az értelmező képzelőereje rávetíthető. De mivel a politikaelmélet történetének jelentős szövegeire sok minden más mellett jellemző az is, hogy kényszerítő erejű analitikus gondolkodás művei, és mivel ezen sajátosság további tanulmányozásuk egyik alapvető indoka, a Rorshach-folt megközelítés e szövegek mai jelentőségének meghatározására – bármilyen kitartóan alkalmazzák is – nem túl ígéretes recept.

JELENTŐSÉGE

A politika, mint már megjegyeztük, nem a természet történetének valamely egyértelműen elkülönült, önmagát identifikáló tartománya, hanem az emberi cselekvés, tapasztalat és értelmezés nagy kiterjedésű, diffúz és elnagyoltan behatárolt területe. Ennek megfelelően, a politika megértésére tett emberi kísérlet nem csupán világos határokkal nem rendelkezik (ahogy ezt a politikaelmélet új történelmi iskolája oly erőteljesen bizonygatta), de vitathatatlan módon adott középpontja sincsen. Innen az akut posztmodern gyanakvás, hogy a jelentős művekből összeállított kánon, melyet gyakorlatilag a politikaelmélet történetének valamennyi művelője mindmáig a politikaértés al-

fájának és omegájának tekint, valójában sokkalta inkább a szüklátóköri önelégültség mosolyogtatóan jámbor (vagy botrányosan méltatlan) jele, semmint valós kognitív ismeretforrás.

E gyanút természetesen csak erősíti annak (persze nem mindig megfelelő hermeneutikai érzékenységről tanúbizonyságot tevő) megállapítása, hogy e kánon jó néhány eleme, illetve a nyugati világ imperialista hatalma vagy patriarkális kizsákmányolása között szoros történelmi kapcsolat van. Ám e legutóbbi esetben nagyon durva non-sequitur a gyanú alapja. Annak tudomásul vétele ugyanis, hogy az emberi megértés valamely esete kognitív korlátokkal bír (vagyis tökéletlen), illetve annak tudomásulvétele, hogy valószínűleg nem is teljességgel megbízható, még nem elégséges alap annak feltelezésére, hogy ne bírna kognitív érvénnyel. Annak belátása, hogy a megértés valamely esete egyszerűen emberi, önmagában nyilvánvalóvá teszi, hogy jó néhány lehetséges célra nem lehet tökéletesen megbízható (hogy, mint Ceasar felesége, nem lehet gyanú fölött álló: Rorty 1980.). Akkor pedig legjobban tesszük, ha a kánon tanulmányozását nem a Durkheim-féle világi ájtatosság szükségszerűen elbizakodott gyakorlatának tekintjük, hanem benne a modern politikai kategóriákra is vonatkoztatható analitikus vizsgálódás leginkább folyamatos és szisztematikus hagyományának kutatását látjuk. Platón vagy Arisztotelész, Hobbes vagy Rousseau tanulmányozása nem mohó mutogatás azon szellemi kincsesház ékszereire, mely a görög történész, Thuküdidész ragyogó kifejezésével „örökös birtoklást” ígér, hanem küzdelem, hogy a gyakorlat megközelíthetetlen és munkánknak ellenálló telérekből kinyerjük a még mindig fenyegető emberi világ lehetőségeinek és veszélyeinek megragadásához szükséges nyersanyagokat.

E tradíció a görög városállam, a polisz világába, illetve az annak történeti környezetében, mindenekelőtt az időszámítás előtti ötödik és negyedik évszázadban kifejlődött politikai és szellemi tevékenységekre nyúlik vissza: leginkább a demokrácia, a filozófia, a logika és a különféle természettudományok gyakorlatára. Magát a „politika” szót is lényegében a negyedik századi filozófus, Arisztotelész ma hasonló címen ismert nagyszerű előadásorozatának köszönhetjük. Arisztotelész Politikája azzal a megállapítással kezdődik, hogy „minden közösség nyilván valami közjó megvalósítására alakult... a legfőbb jó elérésére elsősorban mégis az a legfelsőbbrendű közösség törekszik, amely a többi magában foglalja. Ez pedig az, amit városállamnak nevezünk...” (Arisztotelész é.n. 1252a).

Ami a politikai társulást minden más emberi szerveződéstől megkülönbözteti, az egyfelől praktikus ereje, másfelől a benne megtestesült emberi ambíciók rendkívüli mértéke. Ilyen értelemben, alacsonyabb rendű és egyéni célok érdekében kifejtve (fosztogatás, pusztítás), az erő önmagában véve még nem jelent politikai társulást (királyságok, birodalmak vagy a rablóbandák legkegyetlenebbike, a latrocinia). A polisz ugyanakkor valóban a politikai társulás nagyon is megkülönböztetett formája volt (vagy legalábbis szerette így látni magát): emberek olyan csoportja alkotta, akik végsősoron jól felfogott egyéni érdekeik szerint döntéseiket és cselekedeteiket összehangolták. Magának a „politika” terminusnak a bevezetésével Arisztotelész továbblépett azon bizonytalan, ám roppant csábító elképzelésen, mely szerint a jó emberi közösségeknek a közjó érdekében együttgondolkodó és tevékenykedő egyedekből kell állniuk, s ily módon a politika (a közösségek eredetileg e tevékenységhez kötött kollektív élete) mélyen érdekelt az emberi jó kutatásában, illetve megvalósításának kísérletében.

Hangsúlyozni kell, hogy Arisztotelész nem vesztette el józan esztét. Figyelmét nem kerülte el, hogy a közösségi döntések a kicsit is figyelmes szemlélő számára nagyrészt mindig is türelmetlenek, ostobák és kölcsönösen süketek, továbbá hogy a politika kimenetelét befolyásolni szándékozó legtöbb cselekedet hajtóereje nem a közjóra tö-

rekvés, hanem annál szűkebb és sürgetőbb érdek. Sikerült ugyanakkor – lényegében máig érvényes módon – megoldania három elsőrendűen fontos tényező összekapcsolását. Az első ezek közül az emberek jólétéhez szükséges javak változékonysága és sürgető hiánya. A második az iménti javak közül azoknak a fontossága, melyeket csupán az egymással való hatékony és viszonylag széleskörű együttműködéstől remélhetnek. A harmadik az ilyen együttműködéssel járó jelentős gyakorlati nehézségek.

E három tényező egymásbafonódása az, ami a politikát mindmáig oly rendkívül fontossá, egyúttal különösen nehezen érthetővé teszi. Mindazon jelentős műveknek, melyek tartós helyet vívtak ki maguknak a kánonban, alapvető fontosságú mondandójuk van ezen tényezők legalább valamelyikéről. Az ugyanakkor nyitott kérdés, hogy e szövegek bármelyike (nemhogy a modern politikatudomány vagy napjaink közigazgatásának kollektív tudata) valaha is helytállóbb vagy tanulságosabb koncepciót dolgozott volna ki a három említett tényező kapcsolatairól, mint amilyennel Arisztotelész szolgált.

Kétségtelen persze, hogy a világ, amelyben élünk adatik, nagyon más, mint Arisztotelész világa. A polisszal összevetve (pontosabban Athénnal, melyről bármely más görög polisznál összehasonlíthatatlanul többet tudunk: Finley 1995.), világunkban a közélet megfontolásait elárasztották a morális szentenciák. Ám ugyanebben a világban a végrehajtó és a gazdasági hatalom összefonódásai hasonlíthatatlanul messzebbre nyúlnak, mint az időszámítás előtti negyedik század hellenikus ökömenéjében, és a hatalom és erőszak (power and force) viszonyai gyakran érzékelhetően kikerültek az emberi választás bármely földrajzilag köthető egységének irányítása alól, nem is beszélve a közösségi döntéshozatali eljárásokról (Dunn 1990.a). Jelentős és a gazdaság szférája felől különösen súlyos kétely a politikaelmélet nyugati hagyományával szemben, hogy nem privilegizálja-e abszurd módon a szuverén döntés és a morális szándék eszméjét – az okszerű megértés rovására. (Ez az egyik oka annak, hogy a hivatalos politikatudomány azon területein, amelyek leginkább eljegyezték magukat ezen okszerűség különböző vonatkozásainak vizsgálatával – miként a nemzetközi politikai gazdaságtan résztvevői – oly nagymértékben hajlamosak rá, hogy a politikaelmélet történetét szerencsésen elveszett álomvilágnak ítéljék – de vesd össze: Keohane in Dunn 1990.a).

Mindmáig a legszenvedélyesebb intellektuális érdekű kérdések közül való, hogy a görög társadalmi és politikai élet megkülönböztető jegyei (mindenekelőtt az, hogy önmagukat kormányzó kisközösségekre tagozódott, de például a rabszolgamunkától való jelentős függősége is) pontosan miként is alakították egyfelől különleges gondolati dinamizmusát, másfelől szellemi hagyatékának meglepő erejét. Ha Bernard Williams joggal ragaszkodik ahhoz, hogy az antik Görögország öröksége a nyugati filozófián belül maga a nyugati filozófia (Williams 1981, 202.), akkor rá kell kérdezzünk, hogy vajon a modern politikában öröksége mennyire maga a modern politika (vagy ahogy egymástól élesen eltérő módon bár, de mind a néhai Moses Finley, mind a német történész, Christian Meier ragaszkodott hozzá: a politikának épp a fogalma maga [Finley 1995; Meier 1990.]). E két kérdés összefüggésének egyikét meglehetősen behatóan vizsgálták az elmúlt évtizedekben, nevezetesen azt a lehetséges kapcsolatot, ami a görög társadalom politikai szervezetét (mindenekelőtt a közösségi döntés szerepét a háborúról és a békéről, a törvényekről és az igazságszolgáltatásról hozott döntések megformálásában) összekapcsolja az önkritikus gondolkodás olyan rendkívül szisztematikus területeivel, amilyen a logika, a filozófia, az orvostudomány, a geometria és a csillagászat (Lloyd 1979; 1990.).

A legképrázatosabb ókori filozófus-moralista, Platón felülmúlhatatlan hévvel bírálta a demokráciát; de Arisztotelész magát is a legjobb esetben eltökélten néma hí-

vei közé sorolhatjuk. A görög gondolkodás és politikai gyakorlat modern történései ugyanakkor egyértelműen bizonyították, hogy a görög közösségek nem csak magát a „demokrácia” fogalmát találták ki, hanem tudatosan létrehozták a kollektív önkormányzás (self-rule) egy hallatlanul összetett és gondosan kidolgozott rendszerét (Finley 1995.), melynek céljával és jelentőségével tökéletesen tisztában voltak (Farrar 1988; Meier 1990.). Alapjában véve, a modern demokratikus intézmények működésének kauzális megértése legalább olyan nehezen egyeztethető össze minduntalan erkölcsi önreklámozásukkal, mint bármivel, aminek Thuküdidész vagy Platón tanúja lehetett. Amennyiben az antik Görögország, ha kissé hevenyészve is, örökül hagyta a világra egyfelől a demokráciának mint a legitím politikai berendezkedés egyedülállóan meggyőző jelöltjének eszméjét, másfelől azon politikai rendszerek kauzális elemzésének és erkölcsi felértékelésének gondolkodói gyakorlatát, amelyek aligha kerülhetik el, hogy szabályos időközökben a legzavarbaejtőbb bepillantást engedjenek a demokratikus rendszerek gyakorlati eredményeibe, nos, akkor bizonyosan olyan örökséget hagyott ránk, amit tanácsos belső összefüggések egységes rendszereként megértenünk, nem pedig elkülönült elemek halmazaként, melyeket kedvünk szerint nyugodtan számításba vehetünk vagy elhagyhatunk.

A POLITIKA MEGÉRTÉSE: ÉRTÉKEK, GYAKORLAT, INTÉZMÉNYEK

Ha elfogadjuk Arisztotelész meghatározását, és úgy tekintünk a politikára, mint részben együttműködésen alapuló, részben ellentéteket magával hozó erőfeszítésre, mellyel egy adott közösség tagjai akarják azonosítani és megvalósítani közösségi életükben azt a jót, melyből azután valamennyien igazán részesülhetnek, akkor egyfelől a szó eredeti értelmében szimpátiával közelítünk a politikához, másfelől alapvetően a cselekvés, nem pedig a sorsszerűség fogalmaival ragadjuk meg. Kognitíve ezen két megközelítés egyike sem kötelező érvényű. Bármelyiktől könnyen eltérhetünk anélkül, hogy feltétlenül gondolkodói hibát vétenénk, vagy tisztességtelenül járnánk el. Szemléljük őket bár együtt vagy külön, az emberek cselekedeteikben ritkán egyértelműen megnyugtatók, és soha nem minden gyanú fölött állók. A mindenkori céljaikkal való azonosulás gyakorta nélkülözi a körültekintést, olykor pedig morálisan is elfogadhatatlan. (Nem szabad elfelejteni, hogy 1933-ban Adolf Hitler ténylegesen győzött a német választásokon.) Máskor – nem is ritkán – az azonosulás lélektanilag lehetetlen: a célok egy másik egyén vagy csoport érzelmi és szellemi hatókörén kívül esnek – nem is beszélve a gyakorlati vonzalmakról. A politikának elsődlegesen cselekvésként való felfogása azzal jár, hogy a figyelem mindenekelőtt a benne megtestesülő szándékokra irányul. Ám a bármilyen hatással is bíró politikai lépések legtöbbjének szándékolatlan következményei (unintended consequences) is vannak; sokuk pedig önnön bizonyítható hatásaival egyenesen kiábrándító kapcsolatban van. (Ferdinánd trónörökös nem azért utazott Szarajevóba 1914 nyarán, mert szándékában állt kirobbantani az I. világháborút.)

A politikaértés során a következmények mindig legalább annyit nyomnak a latban, mint a szándékok. Sőt, Max Weberrel együtt joggal ragaszkodhatunk hozzá (Weber 1943.), hogy kivétel nélkül nagyságrendekkel fontosabbak. A politikai következmények megértéséhez azonban szükség van a társadalom, a politika és a gazdaság ok-sági viszonyainak megragadására: a mechanizmusok és az intézmények működésének, valamint annak megértésére, hogy hogyan és miért idézik elő mindazt, amit előidéznek. A modern akadémián e feladat jelentős részét a társadalomtudományok (politikatudomány, szociológia, közgazdaságtan) vállalták magukra; míg az értékekkel, célokkal és szándékokkal mint olyanokkal való foglalatosság egyre inkább a politikaelmélet

történetének őreire, illetve a többé-kevésbé harcos kortárs moralistákra maradt. A politikatudósok azt vizsgálják, hogy politikai értelemben minek az esete áll fenn, illetve próbálják megérteni, hogy az miért úgy működik, ahogy működik; míg a politikaelmélet történészei, a politikafilozófusok, illetve a társadalomtudósok az így feltárt (vagy el-tusolt) lehangoló tényeket szánalomra méltónak minősítik, nyomatékosítva, hogy milyen távol állnak azon jobb világtól, amelyről mindannyian oly szívesen ábrándozunk. Nem lenne nehéz ezt a helyzetet több szimpátiával bemutatni. De mivel az, amit jelez, a szellemi szférában kialakult munkamegosztás oly siralmas hatással van a politikaértésre (Dunn 1990b.), a rokonszenv aligha helyénvaló esetünkben.

A politikaelmélet történetének legnagyobb érdeme napjainkban alighanem az, hogy oly állhatatosan szegül szembe egyfelől a modern akadémikus redukciónak, mely a politikaértést a politikai okságok pusztán pozitív (vagy normatívan felületes) elemzésére korlátozná, másfelől a dédelgetett politikai pietizmusok érzelmi kielégülést nyújtó kritikátlan ismételtetésének. A politikaelmélet története az e hivatást választónak egyszerre jelent ösztönzést és morális ítélőképességével szembeni kihívást. Magától értetődő ugyanakkor, hogy nem igazolja (mégcsak nem is menti) az oksági viszonyok figyelmen kívül hagyását vagy az ostobaságot. A mai tudományos világban egyedülálló módon, egy a politikaelmélet történetének szentelt tanulmány határozott ellenszennvel (és alig leplezett megvetéssel) kell elutasítsa azon vélekedést, hogy egy felnőtt és polgári felelősségtudattal bíró emberi lény a politika természetét kutató említett két megközelítés bármelyikét védhető módon alkalmazhatja a másiktól elszakítva. Ugyanakkor e történetiség egyetlen tanulmányozójának sincs nyomós oka arra, hogy megkísérelje el-tusolni azon gondolkodói és szellemi feszültséget, mely a kettő összekapcsolását célzó erőfeszítés szükséges velejárója, s amely a történeti tapasztalat tanúsága szerint magától a politikaértés kísérletétől is elválaszthatatlan.

A politikaelmélet jelentős történeti szövegei közül jónéhány beható figyelmet szentel a politikai okságnak; néhány pedig (Arisztotelész, Machiavelli, Grotius, Montesquieu, Burke, Kant és Marx) mind a mai napig rendkívül tanulságos abból a szempontból, hogy ezen oksági rendszer különböző vetületei miként érthetők meg a legjobban. Ugyanakkor e hagyomány leginkább mégiscsak azért érdemes a modernkor figyelmére, mert a leginkább mélyrehatóan és politikai szemlélettel kutatja az emberi értékek helyét a politika történeti realitásán belül. Aki a politika megértésére anélkül tesz kísérletet, hogy az emberi értékek természetére és erejére komolyan reflektálna, az hallatlanul felszínes és óvatlanul konvencionális megértésre kárhoztatja magát. (A jelentős politikai gondolkodók közül még a leginkább nihilisták is – Machiavelli, Maistre, feltehetőleg Nietzsche is – szellemi erejüket és eredetiségüket jórészt azon vágyuk hevességének köszönheték, hogy tagadják – elméletileg is cáfolják, és retorikusan és gyakorlatilag is eltörlik – az uralkodó erkölcsi előfeltevéseket.) Továbbra is rendkívüli nehézséget jelent szilárd és megalapozott álláspontot kialakítani az emberi értékeknek a politikában elfoglalt helyzetéről. Am amióta csak Platón megírta *Az államot*, megalapozott az a gyanú is, hogy az emberi értékek meghatározhatatlanságának és fontosságának (az emberi jószág sajnálatosan törékeny természetének: Nussbaum 1985.) szentelt különösen intenzív figyelem végül is mélységesen politikaellenesnek (anti-political) bizonyul majd: vagy határozottan lényegtelennek a politikai konfliktus gyakorlati dinamikája szempontjából, vagy olyan politikai cselekmények óvatlan támogatójának (netán tisztességtelen elkendőzőjének), melyek jellege élesen eltér azoktól az elvektől, amelyeket a kérdéses mű hirdet. A jelentős forradalmi mozgalmakban, melyek a modern világpolitika oly nagy részét teszik ki, ez a gyanú gyakorta visszataszítóan beigazolódott (Dunn 1989; 1990b, 6. fejezet). Am Platón óta ugyanilyen megalapozott az az iméntivel ellentétes gyanú is, hogy a létező politikai gyakorlatiasság, illetve az ural-

kode politikai eszme kényelmes elfogadása feltételezi a bűnrészességet azokban a fel nem ismert hatalmi és elnyomó struktúrákban, melyek áthatnak minden bármily kevésbé civilizált emberi társadalmat is, csúfot üzve szerencsétlen áldozataik kiszolgáltatottságából és nyomorából. Kevés fájdalmasabb hasadás létezik az emberi tudatban. Mindenesetre, az egészséges szellem, erkölcs és politika egyik feltétele, hogy e hasadás érzékelésére képesek maradjunk, hogy egyszerűbb megoldásként ne nyúljunk fájdalomcsillapítókhoz. A politikaelmélet történetének meg nem szűnő feladata, hogy emlékeztessen e fájdalomra: hogy őszintén felhívja rá figyelmünket, egyúttal megakadályozza, hogy érzéketlenné legyünk vele szemben. Mindez annál is inkább fontos, mivel a filozófia hivatásos tudománya úgy döntött, hogy lemond erről a felelősségről.

Bizonyos, hogy ez a hozzájárulás az erkölcsileg legszigorúbb és legpuritánabb ajánlata e történetnek; s a vastagabb szellemi alkatú (vagy kevésbé érzékeny) kutatók bizvást elutasíthatják, hogy éljenek e lehetőséggel. Ám, ezen felül a politikaelmélet története ajánl sok más, közvetlenebbül hasznosítható, illetve kevésbé felzaklató módot is annak tudtul adására, hogy a történeti értékek állandóan jelen vannak a modern politikai ideológiák és gyakorlatok szövetében. Nyilvánvalóvá teszi például a keresztény hitre térő Európától átvett kategóriák nem szűnő jelenlétét a modern politikai ideológiák olyan jellegadó vonásaiban, amelyek ma gyakorta tökéletesen nemzetek felettinek tűnnek: ilyen például az emberek, illetve polgárok jogainak szekularizált átvétele, melyeket először ama kötelesek alapján alkottak meg, amelyekkel minden egyes ember valamennyi embertársának az isteni alkotó céljainak való közös alávetettség okán tartozott (Dunn 1984a; 1990b, 2-4. fejezet; de vesd össze Tuck 1979.). Hasonlóképpen világossá teszi a drasztikus feszültséget a modern politikai legitimitáció irányadó kategóriája, a demokrácia, illetve annak máig meghatározó gyakorlati megvalósulása, a modern állam között. Míg a demokrácia premisszája az a tevékenység, amelyből egy adott népesség minden tagja kiveszi részét (Dunn 1979, 1. fejezet), addig az állam gondosan azon koncepció szerint van megalkotva, hogy kifejezett tagadása legyen bármely adott népesség azon igényének, hogy folyamatosan maga legyen a politikai hatalom letéteményese (Skinner 1989.). E találékony konstrukció természetes (noha talán nem szükségszerű) következménye volt, hogy az állampolgárok elsődleges kötelessége csak annyi cselekvési szabadságot hagy meg számukra, amennyit politikai vezetőik eltérnek, ami a gyakorlatban nem ritkán szinte kizárólag a pusztá magánéletre korlátozza tevékenységüket.

A politikaelmélet történetéből közvetlenül talán az hasznosítható a leginkább, hogy egyedülálló módon, igazi stratégiai rálátást kínál a modern politikai ideológiák kusza s gyakorta páratlanul homályos történetére. Magától értetődő, hogy nem képes megmagyarázni térben és időben zajló történeti változásaik nüanszeit, vagy annak részletes történetét, hogy különféle csoportosulások más-más körülmények között miként adaptálták ezen ideológiákat. De ellentétben a pozitivistá társadalomtudományok (e célra) legendásan alkalmatlan módszereivel, igenis megmutatja azon gyakorlati és szellemi kihívások fő jellemvonásait, melyeknek megválaszolására kigondolták őket; azt, hogy miként azonosíthatók azok a fogalmi elemek, melyekből ezek az ideológiák összeálltak; hogy melyek azon (megértésbeli, miként érzelmi és a taktikai) belső szellemi erővonalak, amelyek összetartják őket; illetve azt, hogy tartós intellektuális gyengékedésük és ingatagságuk milyen főbb okokra vezethető vissza. Mindezek bemutatásával és magyarázatával, ha derűlátóan akarunk fogalmazni, a politikaelmélet története érthetővé teszi a modern politikát (nyitottá az aktív és tájékozott megértés számára). Nem kínál ugyanakkor olcsó és kényelmes pótléket ezen aktív és tájékozott megértés helyett. Bizonyos fokig legfontosabb gyakorlati tanulsága éppen annak nyomatékossága, hogy milyen éles ellentét van az emberi létezés azon különböző miliói között, ahol

e történet kezdetei elnyerték formájukat, illetve annak a világnak nagyon másként szervezett valósága között, amelyben ma valamennyi emberi lény él: kiemelve mindeneke-lőtt azt a különbséget, mely az egyszerűség kedvéért potenciálisan önellátónak (s ebből következően valóban autonómnak) tekinthető emberi településeket elválasztja azoktól, melyeket mélyreható és helyileg ellenőrizhetetlen kölcsönös gazdasági, ökológiai, sőt tudati függés határoz meg.

Miként a fentiekből is kitetszik, a politikaelmélet története önmagában bizonyosan nem képes meghatározni, hogy pontosan milyen következtetésekre kell jussunk a modern politikáról, arról nem is beszélve, hogy ezen belül miként foglalkunk állást és mit támogassunk. Rámutathat ugyanakkor egy sor éles, mindazonáltal alig figyelembe vett ellentmondásra. Ezek egyike nyilvánvalóan a Benjamin Constant féle modern szabadság szférája (a személyes választás és a privát lét örömei: Constant 1988, 313-28.), illetve a modern alkotmányos köztársaságnak e szabadság garantálására megmaradt nyilvános szférája között feszül (Fontana 1985; 1991.). Egy másik ellentmondás a politikai felelősség és elszámoltathatóság (egyre gyengébb és esetlegesebb) nemzeti rendszere, melynek a tulajdonjogok saját törvényi szabályozása is része (Dunn 1990a, 5. fejezet), illetve a piaci árucseré és a termelés szervezésének nemzetközisége között tapasztalható (Dunn 1990a: Hont & Ignatieff 1983.). A harmadik ellentét egyik pólusa az egymást kölcsönösen elismerő nemzetállamok és a vélelmezett nemzetközi jótékonyosság általuk létrehozott, támogatott és védelmezett öntudatos szervezetei, a másik a brutálisan egyenlőtlenül megosztó szenvedés és öröm világa, ahol szegények óriási tömegeinek csekély vagy semmi reményük nincs arra, hogy akár gyermekeik gyermekeinek egy boldogabb élet juthat.

Az említett jelenségek egyike sem fog egyszerűen megszűnni. Az a jelentős történelmi mozgalom ugyanakkor, amely az elmúlt kétszáz év során a legemlékezetesebben vállalkozott felszámolásukra (az egyenlőségelvű társadalmi forradalom vagy a szocialista átalakítás terve) az utóbbi néhány esztendőben a történelemben példátlan gyorsasággal és mértékben bukott meg. Annak, hogy e mozgalom egyszerűen eltűnnek ismét csak kicsi az esélye. Abban viszont bizonyosak lehetünk, hogy javaslatai egy ideig határozottan visszafogottabbak és szerényebbek lesznek, maga a mozgalom pedig beható figyelmet szentel majd azon gyakorlati problémák makacs voltának, amelyek megrendüléséhez vezettek, illetve azoknak a szigorúan kognitív korlátoknak (Dunn 1984b; 1985, 6. fejezet), melyeket soha nem sikerült meghaladnia. A politikaelmélet története sokat tesz azért, hogy megmagyarázza e jelentős mozgalom sebezhetőségét és emberileg megbízhatatlan következményeit. Arra azonban alig képes lényegi magyarázatot adni, hogy miért kellett oly hirtelen és minden ízében összeroppannia. (Ennek megértéséhez mindenekelőtt a birodalmak sajátos sebezhetőségét kell figyelembe venni [Dunn 1980, 9. fejezet], illetve azon ellentmondásokat, melyek az ésszerűen szervezett modern gazdasági rend szocialista koncepciójának lényegéből fakadtak: Brus & Laski 1989.)

Bizonyosra vehetjük ugyanakkor, hogy a modern politikaértés centrumában húzóódó ellentmondások továbbra is kritikus kihívást támasztanak azon berendezkedéssel szemben, amit Teng Hsziao Ping tavaly „burzsoá liberális köztársaságnak” nevezett, s amit mi nagyvonalúbban a modern világtörténelem pillanatnyi politikai győztesének titulálhatunk. E politikai formáció – a modern alkotmányos képviselői demokrácia, illetve ingatag társadalmi-gazdasági kísérője, a jóléti állam – kétségkívül a modern politikai legitimitás egyedülállóan komoly gyakorlati aspiránsaként tudta magát bevetetni. Arra azonban továbbra sem támaszt semmilyen igényt, hogy hatékony intézményi megvalósítója legyen azon értékeknek, amelyek névleg inspirálják és legitimálják: a demokráciának, az emberek jogainak (a nőkéről ezen belül nem is beszélve), az igaz-

ságnak, a biztonságnak, és akárcsak egy minimális körütekintésnek a természeti erőforrások humán hasznosításában (Dunn 1991.).

Ahhoz, hogy megértsük azon világ politikai állapotát, amelyben élünk, mi több, megtudjuk, miként feleljünk meg az emberi kihívásoknak, melyekkel ezen állapotot szembeesít, őszintébb, egyértelműbb, kutatóbb szellemiséggel megáldott, humánusan pedig elkötelezettebb megértésre van szükségünk annál, amelyet a modern társadalomtudományok vagy a hivatásos politikusok és bürokraták jelenlegi gyakorlata kínál. E szükséglet fényében intellektuálisan éppoly alkalmatlan, mint amennyire humánus szempontból megbocsáthatatlanul erkölcstelen úgy tekinteni a politikaelmélet történetének kánonjára, mint valamely csupán lenyűgöző (vagy vészjósló) kulturális kövületre, netán a nárcisztikus elfogultság egy lehetséges terepére. Mert lehet ugyan, hogy e jelentős szövegek gyakorta felszínes és önelégült elragadtatást váltanak ki: amire azonban ösztönöznek, sőt, amit együttesen kifejezetten megkövetelnek tőlünk, az bátor és cselekvő válaszadás: a modern politikának a jelenleginél kevésbé felszínes megértése és hatékonyabb munkálkodás eredményeinek javítása érdekében.

Fordította: Gál Ferenc

Hivatkozások

- Arisztotelész é. n.: Politika, 2. kiadás, Budapest: Gondolat Kiadó.
- Ashcraft, Richard 1986: *Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government*, Princeton: Princeton University Press.
- Ball, Terence 1988: *Transforming Political Discourse*, Oxford: Basil Blackwell.
- Ball, Terence, James Farr & Russell Hanson 1989: *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berlin, Isaiah 1976: *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*, London: Chatto & Windus.
- Berlin, Isaiah 1978: *Russian Thinkers*, London: Hogarth Press.
- Berlin, Isaiah 1990: *The Crooked Timber of Humanity*, London: John Murray.
- Bobbio, Norberto 1965: *Da Hobbes a Marx*, Naples: Morano.
- Bobbio, Norberto 1971: *Una Filosofia militante: studi su Carlo Cattaneo*, Turin: Einaudi.
- Bobbio, Norberto & Michelangelo Bovero 1979: *Società e stato nella filosofia politica moderna*, Milan: Il Saggiatore.
- Brus, Włodzimierz & Kazimierz Laski 1989: *Erom Marx to the Market*, Oxford: Clarendon Press.
- Collingwood, R. G. 1939: *An Autobiography*, Oxford: Clarendon Press.
- Condren, Conal 1985: *The Status and Appraisal of Classic Texts*, Princeton: Princeton University Press.
- Constant, Benjamin 1988: *Political Writings*, ed. Biancamaria Fontana, Cambridge: Cambridge University Press.
- Derathe, Robert 1970: *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*, 2nd ed, Paris: J. Vrin.
- Dumont, Louis 1972: *Homo Hierarchicus*, London: Paladin Books.
- Dunn, John 1969: *The Political Thought of John Locke*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunn, John 1979: *Western Political Theory in the Face of the Future*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunn, John 1980: *Political Obligation in its Historical Context*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunn, John 1984a: *Locke*, Oxford: Oxford University Press.
- Dunn, John 1984b: *The Politics of Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunn, John 1985: *Rethinking Modern Political Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunn, John 1989: *Modern Revolutions*, 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunn, John (ed.) 1990a: *The Economic Limits to Modern Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunn, John 1990b: *Interpreting Political Responsibility*, Cambridge: Polity Press.
- Dunn, John 1991: *Political Obligation*, in David Held (ed.), *Political Theory Today*, Cambridge: Polity Press, pp 23–47.
- Dunn, John 1992: *Western Political Theory and the Understanding of Third World*

- Political Experience, in Thomas A. Metzger (ed.) *Culture and Polity in the Developing World*.
- Easton, David 1953: *The Political System*, New York: Alfred A. Knopf.
- Farrar, Cynthia 1988: *The Origins of Democratic Thinking*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Finley, M. I. 1995: *Politika az ókorban*, Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Fontana, Biancamaria 1985: *Rethinking the Politics of Commercial Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fontana, Biancamaria 1991: *Benjamin Constant and the Post Revolutionary Mind*, New Haven: Yale University Press.
- Forbes, Duncan 1975: *Hume's Philosophical Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedrich, Carl J. 1958: *The Philosophy of Law in Historical Perspective*, Chicago: University of Chicago Press.
- Gadamer, Hans-Georg 1975: *Truth and Method*, London: Sheed & Ward.
- Geertz, Clifford 1980: *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*, Princeton: Princeton University Press.
- Gibb, H. A. R. & Harold Bowen 1950–57: *Islamic Society and the West*, 2 vols, London: Oxford University Press.
- Goldmann, Lucien 1970: *The Hidden God*, tr P. Thoday, London: Routledge & Kegan Paul.
- Hill, Christopher 1972: *The World Turned Upside Down*, London: Temple Smith.
- Hont, Istvan & Michael Ignatieff (eds.) 1983: *Wealth and Virtue*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hsiao, Kung-Chuan 1979: *A History of Chinese Political Thought*, Vol 1, tr F. W. Mote, Princeton: Princeton University Press.
- Kelly, Patrick 1989: *Perceptions of Locke in Eighteenth Century Ireland*, *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 89, 2, 17–35.
- Koselleck, Reinhart 1985: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, tr Keith Tribe, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Koselleck, Reinhart, Otto Brunner & Werner Conze (eds.) 1972: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur Sprache in Deutschland*, 5 vols to date, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Laslett, Peter (ed.) 1956: *Philosophy, Politics and Society*, First Series, Oxford: Basil Blackwell.
- Laslett, Peter (ed.) 1960: *John Locke, Two Treatises of Government*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lear, Jonathan 1988: *Aristotle: The Desire to Understand*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Levenson, Joseph 1958–65: *Confucian China and its Modern Fate*, 3 vols, London: Routledge & Kegan Paul.
- Lloyd, G. E. R. 1979: *Magic, Reason and Experience*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lloyd, G. E. R. 1990: *Mentalities Demystified*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MacIntyre, Alasdair 1967: *A Short History of Ethics*, London: Routledge & Kegan Paul.

- MacIntyre, Alasdair 1981: *After Virtue: A Study in Moral Theory*, London: Duckworth.
- MacIntyre, Alasdair 1988: *Whose Justice? Which Rationality?* London: Duckworth.
- Macpherson, C. B. 1962: *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford: Clarendon Press.
- Marshall, Peter J. (ed.) 1970: *The British Discovery of Hinduism in the Eighteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Maruyama, Masao 1974: *Studies in the Intellectual History of Tokugawa Japan*, tr Miki-so Hane, Princeton: Princeton University Press.
- Meier, Christian 1990: *The Greek Discovery of Politics*, tr D. McKintock, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Meinecke, Friedrich 1972: *Historism: The Rise of a New Historical Outlook*, tr J. E. Anderson, London: Routledge & Kegan Paul.
- Metzger, Thomas A. 1977: *Escape from Predicament: Neoconfucianism and China's Evolving Culture*, New York: Columbia University Press.
- Mottahedeh, Roy 1987: *The Mantle of the Prophet*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Mukherjee, S. N. 1968: *Sir William Jones: A Study in Eighteenth Century British Attitudes Towards India*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Munro, Donald J. 1969: *The Concept of Man in Early China*, Stanford: Stanford University Press.
- Najita, Tetsuo 1974: *Japan: The Intellectual Foundations of Modern Japanese Politics*, Chicago: University of Chicago Press.
- Najita, Tetsuo 1987: *Visions of Virtue in Tokugawa Japan*, Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, Martha 1985: *The Fragility of Goodness*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Oakeshott, Michael (ed.) 1946: *Thomas Hobbes, Leviathan*, Oxford: Basil Blackwell.
- Oakeshott, Michael 1975: *On Human Conduct*, Oxford: Clarendon Press.
- Pagden, Anthony 1982: *The Fall of Natural Man*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pagden, Anthony 1990: *Spanish Imperialism and the Political Imagination*, New Haven: Yale University Press.
- Plamenatz, John 1963: *Man and Society*, 2 vols, London: Longmans.
- Pocock, J. G. A. 1957: *The Ancient Constitution and the Feudal Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pocock, J. G. A. 1975: *The Machiavellian Moment*, Princeton: Princeton University Press.
- Pocock, J. G. A. 1985: *Virtue, Commerce and History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pocock, J. G. A. 1989: Edmund Burke and the redefinition of Enthusiasm: the Context as Counter-Revolution, in Francois Furet & Mona Ozouf (eds.) *The French Revolution and the Transformation of Political Culture 1789–1848*: Oxford: Pergamon Press, pp 19–43.
- Polin, Raymond 1953: *Politique et philosophie chez Thomas Hobbes*, Paris: Presses Universitaires de France.

- Polin, Raymond 1960: *La Politique morale de John Locke*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Reill, Peter H. 1975: *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, Berkeley: University of California Press.
- Rorty, Richard 1980: *Philosophy and the Mirror of Nature*, Oxford: Basil Blackwell.
- Said, Edward W. 1985: *Orientalism*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Schwartz, Benjamin I. 1985: *The World of Thought in Ancient China*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Skinner, Quentin 1966: *The Ideological Context of Hobbes's Political Thought*, *Historical Journal*, 9, 3, 286–317.
- Skinner, Quentin 1978: *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 vols, Cambridge: Cambridge University Press.
- Skinner, Quentin 1981: *Machiavelli*, Oxford: Oxford University Press.
- Skinner, Quentin 1984: *The Idea of Negative Liberty*, in R. Rorty, J. Schneewind & Q. Skinner (eds.), *Philosophy in History*, Cambridge: Cambridge University Press, 193–221.
- Skinner, Quentin 1988: *A reply to my critics*, in James Tully (ed.) 1988, 231–88.
- Skinner, Quentin 1989: *The State*, in Ball, Farr & Hanson (eds.) 1989, 90–131.
- Strauss, Leo 1953: *Natural Right and History*, Chicago: University of Chicago Press.
- Tambiah, S. J. 1976: *World Conqueror and World Renouncer*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles 1975: *Hegel*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles 1989: *Sources of the Self*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Tuck, Richard 1979: *Natural Rights Theories*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuck, Richard 1987: *The 'Modern' Theory of Natural Law*, in Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 99–119.
- Tully, James (ed.) 1988: *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, Cambridge: Polity Press.
- Viroli, Maurizio 1987: *'Revisionisti' e 'ortodossi' nella storia delle idee politiche*, *Rivista di Filosofia*, 78, 121–36.
- Weber, Max 1948: *Politics as a Vocation*, in H. H. Gerth & C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber*, London, Routledge & Kegan Paul, 77–128.
- Weldon, T. D. 1953: *The Vocabulary of Politics*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Wilks, Ivor 1975: *Asante in the Nineteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams, Bernard 1981: *Philosophy*, in M. I. Finley (ed.) *The Legacy of Greece: A New Appraisal*, Oxford: Clarendon Press, 202–255.

A székely történet kutatása nem jelent elkülönülést

Beszélgetés Imreh Istvánnal

Tisztelt professzor úr, kedves barátom! Életrajzi adataiból kiderül, hogy Sep-szentkirályon születettél 75 évvel ezelőtt, 1919. szeptember 12-én, de iskoláidat már Kolo-zsvárt és Brassóban végezted. Életed fő témakörét eszerint székely eredeted határozza meg, mégis miért kellett két ilyen egymástól távol eső iskolában tanulnod, s milyen indítá-sokat kaptál ezekben?

Nálunk, székelyeknél az iskoláztatás, a taníttatás régi szép tradíció és kény-szerűség. Az volt a mi családunkban is. Bizonyítja ezt a 17–18. századbéli „ludi magis-ter”-ek, „schola mester”-ek, „deák”-ok hosszú sora. Imrech Sámuel dédnagyapámnak hét fia közül hat tanult, ha más egyebet nem, mesterséget. Már az őneki jutó örökség is kicsi volt. Mózesnek, testvérének, az anyakönyvben a határőrkatona státusát jelző „Huszár” szó után csúfondáros toldalékként odaírta valaki: „Hogy es ne volna, – lo-vatlan huszár”. Tanulni kellett tehát. Az is szokás volt – Ujfalvi Sándor is írt róla –, hogy a „római”, az „egy hitű” háromszéki maga felekezetének valamelyik hírneves kollégiumában tanult. Én a Szamos-parti „messzi város”-ba kíváncsoztam. Kolozsváron azután csodálatos iskolában deákoskodhattam. Az Unitárius Kollégiumban, a benn-lakás évszázados rendtartásának öngazgató fegyelmebe fogottan ismerkedhettem a szellem szabadságával, értékelő nagyrebecsülésével. Csak azt említeném meg, hogy tit-kon már mi, az „alsó négybeli” fiúkák is folyóiratot szerkesztettünk. Nem győztük ki-várni, hogy a felsősök jogaival élhessünk. A kiváló linóleummetsző, miniatűrista Tóth István, rajztanárom, engem művész-jelöltnek tekintett, és vittem is annyira, hogy új-ságban is felemlegettek: „a Székelyföld küldi az őstehetségeket”. Édesapám történe-tesen olvasta is, és hogy a bohémségtől, az elzülléstől megoltalmazzon, a közeli Brassó református Kereskedelmi Iskolájába íratott be. Kezdetben fájdalmas volt a csere, de társak, barátok és kiváló tanárok itt is akadtak. Rajz helyet „társadalomrajzot”, a „falu-kutatók” könyveit tanulhattam, Szécsi Sándor tanár úr jóvoltából; és készülhettem az ÁGISZ-mozgalom ösztönzése nyomán is az értelmiségi szolgálatra.

A bécsi döntést követő négy esztendő alatt végezted a kolozsvári Ferenc József Tu-dományegyetemen a közgazdasági szakot, gazdaságtörténetből doktoráltál. Milyen lehe-tősége volt akkoriban egy diáknak bekapcsolódni a tudományos kutatásba? Kik voltak ha-tással rád? Hogyan fordultál a gazdaságtörténet felé?

Meg kell vallanom, értetlenül, csodálkozva regisztrálok, s fájó döbbenettel ve-zsem tudomásul, hogy van „nemzedékek közötti harc” is. Van sajnos, bár ölthet prog-ressziót szolgáló formát is. Én mindenesetre annak a kapcsolatrendnek a híve és bi-zonyosságtevője vagyok, amelyben az utódok kiválasztják maguknak elődeiket, tanulók a tanítókat, és a jussolt szellemi javakért őszinte szeretet, igaz hála fűzi a fiatal az ifjú szívekben élő korosabbakhoz. A Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtu-dományi Karán sok volt az érdektelen diszciplína, a számomra közömbös tanár. Ugyanakkor azonban filozófiát, szociológiát, statisztikát, néprajzot, jogtörténetet, gaz-daságföldrajzot vagy nyelvhelyességet nem csak fakultatív szaktárgyként studi-

rozhattam, hanem önzetlen, lelkes baráti támogatást is élvezhettem előadóik részéről. Az egyetemi tanszéki intézetek munkaközösségei mellett ott volt aztán a Teleki Pál szorgalmazására életre kelt Erdélyi Tudományos Intézet, ahol famulusként, munkatársként szívesen fogadták a dolgozni akaró egyetemi hallgatót. Én rövidesen a szociológus és statisztikus Venczel József hívévé szegődtem. Dimitrie Gustinak, a román monografikus szociológia mesterének ő régi és legjobb magyar tanítványa volt, s én mindkettőjüknek buzgó olvasójává váltam. A magyar népi mozgalom szellemiségét Venczel sokra értékelte, én pedig közösségi felelősségtudatot tanultam java képviselőitől. Csoda-e, hogy elsodort, magával ragadott a bálványosváraljai falukutató mozgalom, a monografikus terepmunka évekig tartó szenvedélye. Jól meghatározott központi feladat megoldásán fáradozva azután keserves teherré, gyöttrővé vált a tudatlanság. A népi, paraszti múlt ismerete hiányzott nekem leginkább, s így kellett óhatatlanul Kelemen Lajos főigazgató úrhoz fordulnom. Az Erdélyi Múzeum Egyesület tudós levéltárosa élete hetedik évtizedében járt akkor, és tanított, dolgoztatott, bátorított. Így vált főtárgyammá az egyetemen a gazdaságtörténet, és ezért lett doktori dolgozatom címe: A székely közbirtokosságok története.

Tudományos pályádat az Erdélyi Tudományos Intézetnél kezdted. Mi is volt ennek az intézetnek a célja, szerepe? Rád milyen feladatok hárultak?

Az egyetem elvégzése után az ETI-hez neveztek ki ösztöndíjasnak. A második világháború pusztító viharától megtépetten bár, de az intézet újra munkálkodni kezdett. Célja a romániai magyarság szellemi erőinek összefogása, a tudományos kutatómunka központjának fenntartása, tervező, szervező, támogató keret biztosítása volt. Újjászületésekor a Bolyai Tudományegyetem tartozékává vált. Rektorunk, Csögör Lajos volt az elnöke, igazgatója pedig a prorektorunk, György Lajos. Rövid, másirányú, létfenntartó munka után tértem én is vissza: helyettes tanársegédként (munkatársam volt Faragó József és Markos András).

A hétköznapi sodrában élő ember nem mindig tudja sorsát, helyzetét helyesen megítélni. Én sem tudtam akkor eléggé örvendeni a nekem jutott „csodálatos élet”-szakasznak, de azt sem mértem fel, hogy mennyire vulkán tetején építkezünk. A Bolyai Egyetemhez társultan az utóéletét élő intézetben színvonalas tevékenység folyt. Igényes munkatervet készítettek, működött a hiánytalan folyóiratsorozatokkal, csodálatosan ránszabott kézikönyvtárral felszerelt dolgozóterem, s mellette a „nagykönyvtár”. Kiadványcserét szerveztünk Európa sok országával. S mindezt – azt hittük – jól végezzük, hiszen vezérelvünk a tudományos kutatómunkának a témaválasztásban, módszerben és feldolgozásban megnyilatkozó, testet öltő autonómiája volt.

1947 nyarán a György Lajos ellen indított hajszával valójában már kezdetét is vette „gleichschaltolásunk”, a föld rengeni kezdett alattunk. Az ETI élére Gaál Gábor került. Őrá hárult aztán az a feladat, hogy az intézetet a kolozsvári Akadémiai Fiókba olvassza be. Betiltását elrendelő törvényt nem hoztak, csak csendben átadták intézményünket az enyészetnek. Mi, „fiatalok” az egyetem és az akadémia munkatársai letünk. Én 1948 őszétől a gazdaságtörténet előadója.

Rövid ideig tartó szép és „sűrű” élet volt számomra ez a néhány évecske. Jóllehet a rám háruló feladatok sorában az adminisztratív munka mind jelentősebb szerephez jutott. 1946-tól, minisztériumi kinevezés nélkül ugyan, de igazgatóként „szerveztem”. Ugyanakkor azonban dolgoztam Venczel József interdiszciplináris kísérleti szemináriumában, felelőse, titkára voltam a magyar nyelvű szabadegyetemnek, választott tanárigazgatója a mi népi kollégiumunknak, a Móricz Zsigmond Kollégiumnak. És ami a legfontosabb: élhettem – ha nem is minden napomban, órámban – a tudományos kutató életét. Gyűjtöttem. Levéltárban és terepen is. Hátizsákkal felszerelten jár-

tam a Székelyföldet, nyomoztam, kerestem a népi emlékekben, falujegyzőkönyvekben, falutörvényekben rejtelkedő megíratlan paraszti, határőrkatonai székely múltat. Meg is jelent a „Székely falutörvények” című kis különkiadványom. A debreceni történész Szabó István izenete szerint: jó úton járok, de végig kell mennem rajta. Nos, hát „mendegélek” azóta is.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elvett, „elbirtokolt” nagybecsű levéltárát vezetted 1950–1953 között. Hogyan zajlott le ez az „államosítási” folyamat, okozott-e törést az anyag használhatóságában, a kutatásban? A múzeum és levéltár korábbi főigazgatója, Kelemen Lajos ekkor még rendszeresen bejárt kutatni, milyen kapcsolat fűzött hozzá?

Az 1950. évi február 12-i jegyzőkönyv regisztrálta az EME megszüntetését. A Jakó Zsigmond szakértelmét, ízlését, a historizálásnak centrumot, szép fészket teremtő mindenkori igyekezetét dicsérő munkahelyünket, a „Farkas utcai levéltár”-at – Venczel József elfogatása után – zár alá helyezték. Méltatlankodásunkra s egyes városi vezetők (pl. Veress Pál) szorgalmazására végül újra indulhatott itt a munka. A szellemi irányítás, sőt a gyakorlati tevékenységet előíró tanácsadás továbbra is Jakó Zsigmondra hárult. Kinevezés nélküli felelőssé, a levéltárát igazgatóvá engem tettek meg. (Az egyetemi munka mellett ugyanis az Akadémia Történetkutató Intézetének is alkalmazottja voltam.) Az, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára kinek a tulajdona, ki birtokolja, milyen jogcímen – számunkra bizonytalan volt. Kezdetben a „Kolozsvári ideiglenes városi bizottság vezetése alatti volt EME-levéltár” voltunk. Levéltárosunkat az Akadémia adta, a villanyszámlát, házbért és így tovább a státus javak kezeléségre fizette. Meglehet – gondolom – csendes felörlődésünkre vártak, és az volt a cél, hogy mi magunk kérjük birtokba vételünket. Amikor 1953-ban megkíséreltük a város gyámságába való végleges átlépést (ekkor már Ditrói Ervint ajánlottuk az igazgatói szerepkörre), az Akadémia gyorsan intézkedett. Átvett és hivatalt is költöztetett reánk. (A Belügyminisztérium azután 1974-ben kiterjesztette hatalmát az akadémiai levéltárra is. Rövidesen a volt EME levéltárát is elnyelte, majd – különböző ürügyeket találva – használatát meggátolta.) Itt tartósítódott, egybecementeződött azonban jó néhány évre egy kis historikusműhely. Számomra hivatalvesztésem után is tanítómestereket, baráti munkaközösséget, vitapartnerket biztosító, életszépítő menedékhely maradt.

Kelemen Lajos főigazgató úrnak, „Lajos bácsinak” – kis idő múltával – ismét otthonává lehetett a Farkas utcai Bethlen-ház. A levéltár utóéletében a korábbi munkahelyén maradt Dani János ernyedetlen szorgalmával, kutatókat kiszolgáló önzetlenségével szerzett felbecsülhetetlen érdemeket. Levéltárosnőnk – Bujor Surdu kollegánk felesége – tőle inspirálódva tett meg mindent, hogy Lajos bácsi visszatérjen (a megfelelő acéltollal és tintafajtával díszített) íróasztalához. A nehezen kiolvasható vagy értelmezhető kézírattal, oklevélbeli szóval, mondattal azután hozzá zarándokoltunk mi is. Engem – ismervén érdeklődési körömet – ezen az asztalon gyakran várt az ajándéka: egy-egy már ki is másolt szöveg, részlet, utaló cédula. Közel lakvám egymáshoz, sok esztén kísértem el, mentem vele hazáig. Őszintén meg kell vallanom, fő gondunk az ő kedvelt, ismerős macskáinak, pinceablakokból, más rejtekekből előbúvó cicáinak az esti megvendéglése volt.

Harmincöt éven át voltál a kolozsvári Bolyai, majd Babes-Bolyai Tudományegyetemen tanár. Egyetemes és legújabbkori történetet, gazdaságtörténetet adottál elő. Mivel magyarázható, hogy a kolozsvári egyetemen egy rendkívül rangos történész tanári kar alakult ki, minden korszaknak megvolt a maga tudós professzora, akikre mind a határon túli magyar, mind a román kollegák tisztelettel néztek fel?

Bizonyára szerepe volt az eredményeinkben az ősi magyar felekezeti iskolák, kollégiumok színvonalának, a tanári karok sajátos oktató, nevelő munkájának. Kollégáim, barátaim ugyanakkor egy hagyományos, mi-tudatos munka-étosz hívőiként nagyon szorgosan, igen keményen dolgoztak. Egyeseket a jó hatású erdélyi örökségünk, a sztoicizmus is erősített. És nem lebecsülendő hajtóerő volt a jó értelemben vett becsvágy. Nem idealizálni szeretném ezt a múltunkért itt felelősséget vállaló értelmiségi csoportot. Sajnos, nem mindenki, nem mindenkor tudott csak bocsánatos bűnök elkövetője lenni, s így „vétségtelen igaz” kevés volt miközöttünk is.

Az intézményteremtő ősök nyomdokait követve kerestük azonban a munkacsoportokat. Volt egyetemünk, különállóan, majd a Bolyaihoz csatoltan Erdélyi Tudományos Intézetünk, és párhuzamosan ezekkel működött az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Amikor az önálló magyar tudományos kutató-tömörülést nem tűrő hatalmi erőszak ezeket az alakulatokat elsorvasztotta, megszüntette, azonnal kerestük az amorf, statútum és stallum nélküli, de kohéziót éltető formákat. Végezetül többen már csak egyedül, egyszemélyes műhelyeikben, celláikban vállalták magukra egy-egy tudományos intézeti szakosztály tennivalóit. Nálunk, historikusoknál nagyobbak tűnő volt a felelősség, nagyon nehéz frontszakaszon küzdöttünk; mai kedvező megítélésünk – gondolom – egy magatartásforma dícsérete is lehet.

A tudományos kutatómunkában volt-e valamilyen rendszeres együttműködés e tanári karon belül, vagy ez teljesen esetlegesen alakult?

Az egyetemi tanszékeken (vagy az EME, ETI keretében) a történetkutatás rendszeres együttműködésre alapozódott, részletesen kidolgozott munkatervek útmutatása szerint folyt. A „N. Iorga” Történettudományi Intézet Nemzetiségtörténeli osztálya – Demény Lajos vezetésével – egy ideig még segíthetett abban, hogy ne „esetleges” vagy éppen „ki-ki kedve szerinti” legyen a munka. Természetesen nem ez az igazodás akadályozta azt, hogy a gályarabok padjából akárki is „kedve szerinti” munkapadot formáljon, de számomra és társaim számára parancs volt a „köz javára törekedés” elmúlt századokból való üzenete. Gyakorlatilag: ha például nagy ünnepé kívántuk tenni Bethlen Gábor születésének négyszázadik évfordulóját, s nekem jutott megmunkálásra a gazdaságtörténeli dűlő, a székely história mezejét parlagnak, ugarnak kellett egy időre hagynom. Szívesen tettem.

Mint kutató elsősorban a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés problematikájával foglalkoztál, s ezen belül is ennek székelyföldi vetületével. A származáson kívül mi vezetett rá erre a témára, s melyek fontosabb, újszerű megállapításaid, eredményeid?

A kapitalizmusba, a polgári társadalomba születtem bele. Ez volt a jelenem. Én ebben a sorsunkat meghatározó – akkor válságban lévőnek hitt, de mindenképpen reformálásra szoruló – jelenben szerettem volna tájékozódni. Ezért kellett a Marc Bloch-i szóra figyelmeznem: „A jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik”. Henri Pirennel együtt vallottam, hogy azért vagyok történész, mert az életet szeretem. Így osontam vissza (Hajnal Istvánt sajnos még nem ismerve) a szociológiából a históriába, ami valójában ugyanazt a tájegységet jelentette, csak éppen hosszabb utat kellett a kutatónak megtennie. Az otthonosabbá lett történelmi szakomban azután újabb megismerni valót találtam a felsejülő előzményekben. Így jutottam el a kiegészítés korától 1848-ig, a reformkorig, a felvilágosodás nagy századáig, majd a fejedelemségig. A paraszti múlt nagy jelentőségű szerkezetváltása, a nagyon lassú struktúramódosulás szükségessé tette a feudalizmus „alkatának”, majd „alkonyának” hosszabb elemzését, sokoldalúbb vizsgálatát.

Mit tudtam meg? Sokra értékelném végre önmagam, ha erre a kérdésre pár szóban felelni tudnék. Mindenképpen nagy-nagy öröme, ajándéka „csodálatos életem”-nek, hogy megjelenhetett az „Erdélyi hétköznapiok” című könyvem. Ezt a munkámat idézném meg tanúságtevőnek. Magyarozatként az 1979-es kiadásban már az a pontosító alcím szerepel, hogy „Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról”. Az előszó első bekezdésében siettem elmondani a következőket: „A szerző – falukutatóként való indulása és gazdaságtörténeti iskolázottsága következtében is – kezdetől fogva a társadalom- és gazdaságtörténet elemzését és e körön belül a parasztság történetjének művelését érzi legsajátosabb feladatának. Arra is régóta törekszik, hogy a hajdanvolt köznapi dolgok iránt érdeklődést keltsen, a hétköznapi események krónikája számára olvasókat toborozzon”.

Újfajta művelődéstörténetet szerettem volna írni. Olyat, amelyben – Georg Simmel szerint is – egy alakulat keretében szerves egységükben, összefüggéseikben vizsgálhatók a jelenségek, a történeti tények. Ezért kerestem meg a szabadparasztot a faluközösségekben, a jobbágyot, zsellért az uradalomban, a „birtokon” robotolva, céhben a kézművest, manufaktúrában a munkást, majorsági gazdaságában a földesurat. Talán sikerült is így életszerűbb rekonstrukciót formálni és a sok régió, provinciabeli „sajátost” az európai rokonsági körrel találkozóra invitálni, megismertetni. Ezzel párhuzamosan egy formációban, alakulatban, a faluközösségekben végigkísértem – a 16. századtól majdnem napjainkig – elfeledett, eltékozolt örökségünket, a kötöttségek világabeli szabadságot, a feudalizmuskori demokráciát, az öngazgató, rendtartásokra épülő autonómia tradícióit.

A székely történet kutatása, mondanom sem kell, nem jelent semminő elkülönülést. E tájegység, a Székelyföld szülte lévén, ezt a székely társadalmat jobban ismerem. Emellett itt találhattam meg a legnagyobb bőségben azokat az irományokat, feljegyzéseket, falutörvényeket, falujegyzőkönyveket, amelyekben székely lófők, gyalogosok, határőrök, jobbágyok saját kezűleg örökítették meg értelmes rendre törekvő életüket. Ezért kellett megírnom 1973-ban „A rendtartó székely falu”-t, majd 1983-ban „A törvényhozó székely falu” című könyvet. Parasztságtörténetet írhattam, paraszti források alapján. A „Kászonszéki krónikában”, amelyet Pataki Józseffel együtt írtam, és 1992-ben jelent meg, ezt az alapsejtet, a paraszti komunitást is igazgató széket (vármegyét), tehát a tágabb, szélesebbkörű autonóm székely intézményi formát próbáltuk meg hétköznapijainban megfigyelni.

Már 1941–1944-ben falukutató táborozásokon vettél részt, a helytörténetet összekötöted a szociográfiával. Tanítványa és munkatársa voltál Venczel Józsefnek (írásait is kötetbe rendezted). „Változó valóság” címmel szociográfiai tanulmánykötet szerkesztettél 1978-ban. Beszélhetünk-e egy erdélyi magyar szociológiai-szociográfiai iskoláról? Hogy látod a magad szerepét ebben, van-e folytatás?

A falu mezei gazdaságának a vizsgálata, a szociológiai felmérés, néprajz, jogszokáskutatás mind a monografikus szociológiai iskola kerettényezőinek a megismerését szolgálta. Recens jelenségekkel foglalatoskodó falukutató diákok voltunk tehát. Az is igaz, hogy valóban modell értékűnek szántuk a bálványosváraljai – sok ember többévi munkáját summázó – falumonográfiát. 1944-ben azoban már tájegységvizsgálattá szerettük volna felnövesztetni, kiterjesztetni (az egy falubeli mélyfúrás ismereteire támaszkodva) a váraljai módszert. (Alkalmam volt még Magyar Zoltánnal beszélni meg a módzatait.)

Hogyne kívántam volna újra felvirágzóknak látni a romániai magyar társadalomkutatást, és kötelességemnek éreztem, hogy az egy évtizedet is meghaladó bebörtönzést kitöltött, még szellemi erőinek teljében elhalálozó Venczel Józsefnek a nevét, sze-

mélyiségét a fiatalok között ismertté tegyem. Iskoláról szólni nagy túlzás volna. Mindenképpen jelentős azonban ez a kísérlet, hiszen tanúsága az önismeretre törekedő erdélyi értelmiségi felelősségtudatnak. A „Változó valóság”-ot (1978) kezdetnek, újrakezdésnek, kapunyitásnak szántuk csupán. „Az önismeret útján” (1980) pedig a nagy adósság törlesztésének kezdete volt. Hét évig járta a kézirat a cenzúra röögős útjait, amíg végül csonkulva bár, de jelezhetette: nem mondunk le az értékes magyar szociológiai előzmények számbevételéről, és arról sem, hogy Venczel Józsefről fiatal szociológusaink és történészeink is tudjanak.

Ide kapcsolhatók Csetri Elekkel és Pataki Józseffel végzett statisztikai vizsgálódásaid is...

A szociológia, a váraljai falukutatás valóban igényelte a statisztika elméletének és módszerének ismeretét. Venczel József e tudományának kiváló művelője volt. Sokat tanultam tőle, majd a Bolyai Egyetemen magam is tanítottam. Vallottam az Annales-iskola jelszavát: „most mérni és számolni kell”. Annál inkább, mert a mennyiségi számbavétel, a kvantifikált história megnehezítette a mítoszgyártást, ferdítést, hamisítást. Csetri Elekkel a feudalizmusból a kapitalizmusba átmenő erdélyi mezőgazdaság történetének megírásakor sok tendenciózus hipotézist cáfoltunk meg. Vele és Pataki József – nemrégien elhunyt – barátommal együtt munkálkodva a társadalom szerkezetének rendi összetételét, feudális struktúra-rétegzettségét vizsgáltuk. E tárgykörből való „Erdély változó társadalma (1767–1821)” című könyvünk, és az ezt kiegészítő, 1821–1848-as állapotokat felmérő tanulmányunk.

A székely társadalomtörténet nagy és régóta folyó vitát kiváltó kérdését, azt, hogy eljobbágyosodott-e vagy megmaradt egyenlően szabadok népének a székelység, szintén e módszer alkalmazásával lehetett végre pontosan és félremagyarázhatatlanul megválaszolni. Az 1614. évi székely lustra történeti statisztikai forrásértékét különben 1977 szeptemberében a nemzetközi történeti demográfiai kollokvium hallgatósága is megismerhette.

A Kriterion Könyvkiadó adta ki 1979-ben az „Erdélyi hétköznapok 1750–1850” című negyedfélszázalapos összegező társadalom- és gazdaságtörténeti köteted, majd ez „Viata cotidiana la secuî 1750–1850” címmel 1982-ben románul is megjelent. Milyen volt a visszhangja? A román tudományosság is elfogadta megállapításaidat?

Valóban, 1981. július 17-én az „Erdélyi hétköznapok” című könyvemért az RSZK Akadémiája nekem ítélte a Nicolae Bălcescu díjat. A könyvet a Kriterion román nyelven is megjelentette – a székelyeket helyezve előtérbe –, és a „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézet igazgatója, Stefan Stefanescu írt hozzá előszót. Eleinte – Domokos Gézától tudom – ódkodott ettől a munkától. Kérték, nézze meg a román nyelvű kézirat egy-két lapját. Megnézte és vállalta az előszó írását. Erdemen felül dicsért, de őszintén. Az intézetben mintaként javallotta a bukaresti kutatóknak. A Hétben megjelent általa írott szövegből idézném: „Imreh István munkája – a történelmi igazság alaposabb felméréseért, alkotóan tökéletesített módszertana miatt is – a nemzetközi történetírás legsikerültebb – s egyben legmodernebb – eredményei mellé helyezendő”. 1982 őszén megjelent még egy-két kisebb ismertetés. A könyv elég hamar elfogyott. Munkásságukban azonban azok a módszertani megoldásokat kereső kolozsvári fiatal román történészek használták fel elsősorban, akik közül többen tanítványaim is voltak. A „korszerűbb” székelységképhez senki sem szólt hozzá.

A Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli (1977) és a Magyar Tudományos Akadémia külső (1990) tagsága mellett munkásságod milyen elismerését idéznéd még fel?

Álszerénység volna e kérdésre a „szerénység leplébe” öltözötten válaszolni. Megilletődötten és hálás szívvel fogadtam például a magyarországi néprajzos barátaim biztatását: azt, hogy 1977-ben a Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja lehettem. (A kolozsvári román–magyar néprajzi körnek már a negyvenes években „szorgalmas” munkatársa voltam.) Mélyen meghatott, hogy idő múltával, 1990-ben a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság is tagjai sorába fogadott, majd a fiatalok tiszteletbeli elnökséggel kedveskedtek volna, de azt már nem fogadhattam el. Az 1983. év legjobb romániai magyar könyvének kijáró Korunk-díjat nekem ítelték. Ezt már negyvenéves falutörvény-gyűjtő konokságom elismeréseként valóban őszintén köszöntem meg. Azután jött a meglepetés, a nagy megtiszteltetés: 1990 májusában a Magyar Tudományos Akadémia 150. közgyűlésén gazdaság- és társadalomtörténeti munkásságom elismerésül külső taggá választottak.

Egykori tanítványaid szerint Pataki Józseffel együtt ti tudatok leginkább a történelem diákságához közeledni; irányító- és segítőkészséged közismert. Ma, amikor az erdélyi értelmiségi középnemzedék hiányára szoktunk panaszkodni, hogy látod az utánpótlás kérdését. A saját témakörödben lesz-e folytatás?

Valóban többen is vannak ma már jelentős súlyú, ismert nevű historikusok, akik hajdan az én előadásaimat is hallgatták, szemináriumaimra jártak. Miként volna lemérhető azonban az, hogy mennyi az én részem a szakember, az alkotó értelmiségi formálásában? Hogyha engem sohasem hallgat, nem olvas, vajon nem jutott volna-e el akkor is oda, ahová elérkezett? Azzal is számolnunk kell, hogy a könyvtárak, a korábbi elődök könyvei, írásai szintén döntő fontosságúak lehetnek. Tanulmányt írhatnak magam is arról, hogy „csak” olvasmány-élmények alapján kítől mit tanultam.

Az erdélyi értelmiségi középnemzedék hiányát joggal emlegetik; valóban, szólhatnak a történelemszerekről is, „tanítványaim”-ról, barátaimról. Sajnálom őket és hiányoznak. A „horror vacui” elmélete elavulhat, de nem maradhatnak üresen az órállomások, valaki a helyükbe lép. Azt kell nagyon segítenünk. Történelmet sokan tanulnak. A Babeş-Bolyai Egyetemre is kerültek új, fiatal, történelmet oktató tanárok. Ismét működik, dolgozik az Erdélyi Múzeum-Egyesület, s mind nagyobb súlya van új neveknek. Az én kutatási témakörömben pedig már van, és bízom benne, lesz is folytatás, hiszen rengeteg a tennivaló. Aranka György 1791-ben mondott szavait idézném: „munka elég vagyon, csak ember légyen reá”.

Megköszönve a beszélgetést, kívánom, hogy minél többet a feladatok közül saját magad tudjál elvégezni! Születésed e kerek évfordulójához kapcsolódva pedig fiatalos lendületed, szellemi frisseséged megőrzését kívánom.

A beszélgetést készítette:

Gaal György

Imreh István válogatott bibliográfiája

1944

Székely közbirtokosságok. Székelység, 1944. 1–2.; illetve Szülőföldünk, 1944. 48–66.

1946

Katonák, jobbágyok, jövevények. Társadalomtudomány és politika, 1946. 42–66. A vagyonszerzés megítélése Sepsibodokon. Társadalomtudomány, 1946. 157–166.

1947

Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947. 40 old.

1952

Bălcescu és Kossuth. Irodalmi Almanach, 1952. 673–688.

1954

Proveniența și numărul muncitorilor din întreprinderile manufacturiere din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea. In: Studii și referate privind istoria României. 1954. 1077–1093.

1955

Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea. București, 1955. 1–89.

1956

Majorsági gazdálkodás a székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Adatok a XVIII. sz. végi és a XIX. sz. eleji székelyföldi nagybirtok gazdálkodásáról és a paraszti földek kisajátításáról. Bukarest, 1956. 1–162.

Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól a XIX. század első felében. In: Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest, 1956. 45–96.

1957

Adatok Gábor Áron életrajzához. In: Kelemen Lajos Emlékkönyv. Bukarest, 1957. 349–360.

1958

Rajka Péter, az erdélyi mezőgazdasági gépgyártás úttörője. Korunk, 1958. 1487–95.

Újkori egyetemes történeti előadások (1870–1918). Kolozsvár, 1958. 253 l.

1959

Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztortlási határozatai 1717–1928. Agrártörténeti Szemle, 1959. 161–190.

A berekiek moldvai kapcsolatairól a XIX. század első felében. Studia Universitatum Victor Babeș et Bolyai. Tomus III. NR. 8 Series IV. Fasciculus 2. Historia. Kolozsvár, 1959. 83–93.

1961

Dezvoltarea elementelor capitaliste în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Din Istoria Transilvaniei. vol. I. București, 1961. 298–317. (Társszerző: Neamtu, Al)

1962

Unele aspecte ale procesului acumulării primitive a capitalului în comitatul Cluj (1796–1848). Studii, 1962. 143–153.

A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulása történetéhez 1796–1848. Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series IV. Fasciculus 1. Historia. 1961, Kolozsvár. 65–75.

Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia Fasciculus I. 1962. 41–56. (Társszerző: Csetri Elek)

Tizenöt év történetírása a Studii mérlegén (1947–1962). Korunk, 1963. 1011–1017.

Über die Fronarbeit leibeigener Bauern in Siebenbürgen am Ende des 18. Jahrhunderts. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 1962. 139–151.

1964

Adîncirea crizei feudalismului în Transilvania. In: Istoria Roâniei, vol. III. Bucuresti, 1965. 1005–1036.

Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán. Korunk, 1964. 1625–1632. (Társszerző: Csetri Elek)

1965

Développement des éléments capitalistes dans la première moitié du XIXe siècle. In: Brève histoire de la Transylvannie. Bucuresti, 1965. 172–178.

1966

Contributii la problema utilizării fortei de muncă a iobagilor. In: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Tom. VIII. 1965. 127–172.

Asupra relațiilor de proprietate feudală în Transilvania (1750–1848). In: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Tom. IX. 1966. 109–125. (Társszerző: Csetri Elek)

1967

A jobbágy munkaerő felhasználása a Toldalagi birtokon (1789–92). Acta Universitatis Debreceniensis, Debrecen, 1967. 71–100.

Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610) Acta Museii Napocensis. 1967. IV. 153–185. (Társszerző: Pataki József)

1968

„Szabad székelyek” Erdély hűbéri társadalmában. Korunk, 1968. 4. sz. 503–510.

1969

Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570–1610). I. Aluta, 1969, 1. sz. 131–141. (Társszerző: Pataki József)

Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610). II. Acta Musei Napocensis, 1969. VI. 187–209. (Társszerző: Pataki József)

1970

Probleme de istorie socială și agrară în protocoalele satului Romos, 1805–1847, Studia, 1970. 21–30. (Társszerző: Camil Muresan)

Adatok Udvarhelyszék állattartásához. Aluta, 1970. 169–184. (Társszerző: Pataki József)

1972

Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfîrșitul orînduirii feudale (1767–1821). Populație și societate. Studii de demografie istorică. I. Cluj, 1972. 139–238. (Társszerző: Csetri Elek)

1973

A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából. Bukarest, 1973. 344 l.

1849-es székely hadilapok. Korunk Évkönyv, Kolozsvár, 1974. 29–40.

Ősök és erkölcsök Keresztúr-füszékben. A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Csíkszereda, 1974. 191–205.

1976

A gépgyártó Rajka Péter. In: Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. Magyar nemzetiség. I. Bukarest, 1976. 163–189.

Structura economico-socială în secuime la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea. (és) A gazdasági-társadalmi struktúra a Székelyföldön a XVI. század végén, a XVII. század elején. Kétnyelvű kiadás. A kötet címe: Lupta secuilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea împotriva exploatarii feudale, participarea la lupta antiotomană – A székelyek harca a feudális kizsákmányolás ellen a XVI. század második felében és részvételük a törökellenes harcban. Csíkszereda, 1976. 47–59. (Társszerző: Pataki József)

1978

Erdélyi hétköznapiak (1750–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról. Bukarest, 1979. 345 l.

Erdély változó társadalma 1767–1821. Bukarest, 1980. 140 old. (Társszerző: Csetri Elek)

1982

Viața cotidiană la secui 1750–1850. Ford. Gelu Păteanu. Előszó Ștefan Ștefanescu. București, 1982. 471 old.

1983

A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983. 546 old.

1987

Székelyek a múlt időben. Budapest, 1987. 381 old.

1989

Răzmerițe secuiești (1762–1764). Anualul Institutului de Istorie și arheologie Cluj-Napoca. XXVIII. 1987–1988. 235–251.

1991

Erdély társadalmi rétegződéséről (1820–1848) (Társszerző: Csetri Elek) In: A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Szerkesztette: Szabad György. Budapest, 1990. 277–413.

1992

Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások (1580–1635). Erdélyi Múzeum, 1991. 1–4 füzet. 29–50.

Kászonszéki krónika (1650–1750). Budapest, 1992. 372 l. (Társszerző: Pataki József)

1993

A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban. In: *Európa híres kertje.* Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 1993. 122–140.

1994

Látom, az életem nem igen gyönyörű. A mádэфalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1764. Bukarest, 1994. 288 old.

IMREH ISTVÁN

Alsó-Fehér megyei falusbírák számadásai

1796–1806

A szabadparaszti, elsősorban a székely faluközösségekkel több ízben foglalkoztunk. Legutóbb a székely community alkonyának kezdeteit elemezve¹ a 18. század végén nyomon követtük gyengülésüket, megrokkadásuk jeleit. Módszereivel és vizsgálódásainak eredményeivel Hajnal István, Szabó István, Wellmann Imre volt igen-igen nagy segítségünkre. A 18. század második felére vonatkozólag iránymutatóként szolgált Hajnal megállapítása, az nevezetesen, hogy ekkor már minden eltűnik, amit a középkor szokásszerűsége a „kicsiny társadalom-alakulatok” védelmére alkotott². Az erdélyi (talán éppen Alsó-Fehér megyében fellelhető legtipikusabb) jobbágyi falu sokcélú, politikus alakulat, hagyományos, szerves képződmény. A szociológiára alapozó „történeti falukutatás” igényével, a teljesség megragadásának vágyával rekonstruálni az életvitelét s annak időbeli módosulásait nem könnyű feladat. Új forrásfajták felkutatását igényli, és megkívánja az eddig szóra még nem birt írásos hagyaték vallomástételre készítését. Jobbágyi falvak falujegyzőkönyveit kerestük ugyan, azonban eddig még sikertelenül. Ezért tekintjük igen jelentősnek a faluszámadásokat³, amelyek elsősorban a közigazgatás síkján megközelíthetővé teszik egy közösségi arculatú csoport, a community interakciói egy részének vizsgálatát, s különösképpen a falu és a vármegye viszonyrendszerének az alakulását.

A faluszámadások ugyanakkor azt is tanúsítják, hogy itt a német, román, magyar parasztság egységes falukeretükben, ugyanolyan állami terheket hordozva, a mindnyájukat hasonlóképpen reguláló megyei igazgatás szorításában miként érték „egysorosú” életüket⁴.

Ezek a bevételeket és kiadásokat felsorakoztató írások a felvilágosult abszolutizmus korában váltak általánossá. A községi vagyonkezelés nyilvántartását és ellenőrzését Mária Terézia császárnő már szorgalmazta, és a kormányzat továbbra is sokszor rendelkezett felőle⁵.

1.

Tanulmányunk forrásairól, az Alsó-Fehér megyei bírák bevételi és kiadási jegyzékeinek fennmaradásáról a következőket derítettük föl. Történt pedig 1803-ban, az említett vármegyében „nagy háborúság” Mohai Lőrinc főszolgabíró és az ő fősege alá tartozó szolgabírák között. A főispán – Túri László – előtt ez utóbbiak azzal vádolták Mohait, hogy üldözi, zaklatja a megyei tiszteket és újításokat vezet be. A vizsály rendjén gyűlt a bizonyító írás. Így került Túri László irattárába 76 községi költségvetés az 1796-1800 közötti időszakból⁶. 1803. szeptember 2-án Szentbenedeken keltezett levelében a főszolgabíró megírja, hogy a faluháztartási dokumentumok jórészt hivatalba lépése előttiek. Ezeket „csak pro curiositate” gyűjtöttem össze – mondja –, „hogy lássam az addig való manipulatiokat”, a sok „rendtelenséget”. Az 1800-béli számadásokat azután ismét beszédette és ellenőrizte. „Ezen ratiokat, midőn revidáltam – írja – minden processusnak bírái és őregei előtt személyesen az egész circulusban; amely falusbíró és szolgabíró mível és mennyivel liquidáltam, azt publicaltam is”. A vizsgálat és büntetés, helyesebben anyagi felelősségre vonás után csupán a pókafalvi járásbeli szolgabíró ismerte el hibáját és kérte, legyen „engedelmes hozzája”; „de a többi – há-

borog Mohai – egyenesen a főispány úrnak panaszkodtak ellenem, hogy én újításokat kezdettem és őket üldözöm”. Ő magát ártatlanul bevádoltnak tartja: „...midőn csak az lehet az én hibám, hogy amit egy falusbíró elvesztegetett, ivott volna, azt én miért fordítottam a szegénység könnyebbítésére.” Azért nem büntethetik, hiszen mások javára igyekezett cselekedni; végezetül pedig önérzetesen jelenti ki: „és mint privátus ember ezután is azt cselekedném”.

A vizsgálat során Mohai Lőrinc főszolgabíróhoz küldött jelentésükben a monoriak például megírják, hogy „vévén a tekintetes úr, főbíró úrnak parancsolatját” összegyűltek, és „értvén a dolgot” kiderítették, miszerint a falusbíró és a szolgabíró jelentős összegekkel károsította meg a falut. Így 1797-ben ők a farkastelkiek helyett négy öl fát adtak, 20 Rft-ot költöttek. A szolgabíró ígérte, hogy a pénzt visszaszolgáltatja, de nem tette meg. 1798-ban „oly parancsolatot vettünk a szolgabíró úrtól, hogy regruta kell. De mi fizessünk pénzzel, mert nekünk békességünk léssen, és úgy fizettünk 30 mft-ot. „Mint ahogyan hozzáfűzik: a faluban „mai napig vagyon lárma”, hova lett annyi pénz? Annál is inkább, mert 1799-ben az újoncállítás megváltása címen ismét fizettek a szolgabírónak 30 mft-ot. „Mely dologért – fejezik be a felülről jövő biztatásra született panaszíratot – nagyon alázatossággal instáljuk a tekintetes főbíró urat, méltóztassék rólunk is emlékezni és igazsággal segíteni, mind szegén emberek maradván...”.

A balázsfalvi járás falvaiban több helyütt „nincs nevezetes hiba”, de például Farkastelkén a szolgabíró jogtalanul fogyasztott vaját, húst, Csesztvén bort, Mihálcfalván az ajándékba vitt élelmiszereket nem lett volna joga elfogadni. Nem egy helységben több költés szerepel a listán a valóságosnál, és e falvakban is jó alkalom a vesztegetésre a katonaállítás. Az összegek, amelyeket szolgabírónak, falubírónak meg kell térítenie, alig haladják meg itt-ott a 10 ft-ot, de ezek az összegek együttesen terhelik a visszaéléssel gyanúsított megyei tisztet, és főleg korlátot állítanak a további „ingyen szolgáltatást” kisajtoló mohóság elé.

A már említett Mihálcfalván a szolgabíró ajándékot fogadott el, Enyedre magának pulykát vitetett, sajtot vétetett, a beiktatási költségekre sokat számított fel, s a falusbíró osztozott a felelősségben véle. A nótáriusnak fizetett 10 forintot is soknak találja Mohai, és csak akkor hajlandó elfogadni, ha valóban a falu tudtával, engedelméből folyósította a bíró ezt az összeget.

A kisenyedi járásbeli számadások ellenőrzéséről készült jegyzékek között a vingárdi a legérdekesebb. Ebből 17 „törvénytelenésre” derül fény. Mindenképpen jellemző az, hogy ilyen mondatokra is találunk a „revízió”-ban: „a főbírónak ajándékba vitt nyúl hazugság”. A főispánnak állítólag küldött ajándékot „sem acceptálták”. A falusbíró 28 Rft 45 krajcárral tartozik mindezért és más hasonlókért a falunak. Ebből a szolgabíró fizet 12 forintot és 12 krajcárt. Girbóban 7 Rft 42 krajcárt kell visszatérítenie, Springben 6 ft-ot, Gergelyfáján 14-et. A falusbírónak szintén gyakran okoz gondot a szigorú számonkérés. A legnagyobb összeget a gergelyfáji Georg Freitagnak kell falusfeleinek visszafizetnie, 49 Rft-ot és 11 krajcárt.

Az alvinci járás számadásait vizsgálva látjuk, hogy a sebeshelyi bíró közel 20 forintot köteles visszaadni, s majd annyival kell a következő évben a falunak kevesebbet összegyűjtenie. Kisebb vétségben marasztalták el Szarakszó, Karna, Akmár, Bormező, Sugág előljáróit. Csórán a bíró nem adott be számadást, a kápolnai a felelősségre vonáson nem jelent meg, az alvinci bíró meghalt a számadás összeállítására előtt. Tartaria s még több más falu ratiója pedig „acceptáltatott”.

Néha csak az ügyintézésbeli mulasztások okoztak zavarokat. A bírák nem mindig kaptak nyugtát a költségeikről, s így például 1801-ben a springi community a katonának számára adott 10 véka zab, 2 véka búza és 30 porció széna árával nem tudott el-

számolni. Mohai Lőrinc főszolgabíró ezért a visszasságok megszüntetésére törekedve készített „egy generális instructiót” a szolgabíráknak „A Falu Költségeiről” címmel. Ennek bevezető soraiban azután tanúságot tett népvédelmi, népboldogító jószándékáról, arról, hogy a felvilágosodás korának eszméit vallva ítéli meg a közigazgatásban munkálkodó férfiak kötelezettségét⁷. Őt idézzük: „Mind isten, mind természet, mind hazánk törvényei szerint egy legfőbb kötelessége a közszolgálatra választott személyeknek, hogy szegényebb sorsú és adófizető embert az szükségtelen és elkerülhető terheltektől, sartzoltatásoktól egész igyekezettel megoltalmazza”. Ő tehát erkölcsi kötelességének tartja, hogy védelmezze a szegény, adózó köznépet, miután tapasztalatból, „sok méltó panaszokból”, „a falusbírák számvételiéből” meggyőződött arról, hogy a falu költségei igazságtalan és „rendeletlen” terhekké váltak. Magában a tervezetben azután mindenekelőtt azzal igyekszik elejét venni a visszaéléseknek, hogy kiszélesíti az ellenőrzést. Az 1. és 2. paragrafusban megköveteli, hogy a számadáskor legyen jelen az egész falu népe, sőt még a földbirtokos képviselője is. Emellett vállalja, hogy főszolgabírói tennivalói sorába iktatja a „ratiók” felülvizsgálatát: „Mihelyt a számvétel megeshik és purizáltatik – írja –, a volt falusbíró utasításokhozám, hogy revideáljam én is a számadását”. Előírja a költségtételek pontos megnevezését (nem elégséges pl. az „ad eventuales Pagi necessitates” jelzés). Megköveteli a nyugta mellékelését, sőt kis „Quietantiális könyvecské” készítését is, amelybe a vármegye tisztjei szintén kötelesek bejegyezni: mivel terhelték a települést. Részletesen szól a falura nehezedeő leggyakoribb költségekről, valamint azoknak igazságos mértékre való leszállításáról. Végül arról intézkedik, hogy: „a falusbírák tétele alkalmatosságával a közönségnek is meg kell e változtatásokat mind rendre magyarázni”.

2.

A faluszámadások költségtételeit megkíséreltük csoportosítani. Elsőként az adózással járó különféle mellékes költségeket összesítettük. Másodikként vettük az adóhátralék behajtásával, az executióval járó kiadásokat. Harmadik a katonaállításra fordított összegek summája. Negyedik rovatunkba foglaltuk a szolgabírák tartására, az ő és a többi megyei tiszt megajándékozására igényelt forintokat. Az ötödikben a gornyikok díját tartottuk számon. A legváltozatosabb, a „falu szükségével” indokolt kiadásokat egyesítettük a hatodikban. Külön, az utolsó, hetedik rubrikában tüntettük fel a bíró adóját, valamint a gornyik fejadóját, amelyet szintén a faluközösségnek kellett megfizetnie. Néhány falunak több évről is fennmaradt a számadása. A jobb és teljesebb tájékozódás kedvéért ezt bemutatató táblázatokat is közlünk. (Mutatóban csak a marosújvári járás statisztikáját közöljük, de a többiből is említünk példákat.) A számadatok rénes forintot és krajcárt jelölnek. Egy rénes forint – ne feledjük – hatvan krajcárral egyenlő.

Határainkon túl

Év	Adó 1	Adóbehajtás 2	Katonaállítás 3	Tisztség 4	Gornyik 5	Más 6	Bíró 7	Összesen 8
Marosújvári járás								
1797	4-19	6-57	13-09	-	1-56	3-20	5-56	35-37
1798	4-17	5-46	-56	3-	-56	2-27	5-37	22-59
Maroskoppánd								
1796	3-19	8-14	8-03	2-	1-54	6-55	6-58	37-23
1797	3-43	3-44	4-15	2-	1-14	3-32	10-23	28-51
1798	3-43	4-44	4-15	2-	1-14	3-34	9-12	28-42
1799	3-37	4-47	1-42	2-	1-50	8-03	13-05	35-04
Oláh-Szilvás								
1796	3-08	6-30	5-46	2-	3-33	14-32	7-58	43-27
1797	3-38	7-54	3-39	3-	3-42	4-53	6-48	33-34
1798	2-20	8-36	-	3-	2-12	2-40	7-20	26-08
1799	3-17	6-04	5-	3-	2-46	8-26	12-02	40-35
Magyar Csesztve								
1796	3-15	7-31	7-	2-	-43	10-18	10-7	40-54
1797	4-59	6-24	5-30	2-	3-20	4-41	3-20	30-14
1798	3-37	4-50	-	2-	-20	3-03 1/2	13-16	27-06 1/2
1799	4-06	2-59	5-22 1/2	2-	1-48 1/2	4-04	13-14	33-34
Csongra								
1796	4-51	12-23	6-	3-	-40	9-18	10-22	46-34
1797	4-43	6-19	12-20	3-	3-35	5-20	6-52	42-09
1798	4-57	8-28	-	6-7	-37	4-14	14-37	39-
1799	4-26	4-53	13-51	-	-42	4-18	12-45	40-55
Miklóslaka								
1796	3-09	5-08	9-433	2-	1-01	8-	7-33	36-34
1797	3-24	4-51	4-24	3-	1-13	1-29	8-54	27-15
1798	4-27	4-56	-	3-	-20	2-01	11-01	25-45
1799	3-25	5-17	6-	3-	1-12	11-06	6-45	36-45
Oroszi								
1797	3-16	4-30	-	2-	-50	4-24	8-33	23-33
1798	3-52	6-09	2-15	-	2-30	7-03	8-04	29-53
1799	3-45	2-42	-	2-	2-10	3-05	8-03	21-45
Gabud								
1796	4-49	17-14	2-50	3-	4-40	17-02	10-39	60-14
1797	6-28	5-53	6-51	3-	1,33	17-17	15-17	56-19
1798	4-40	4-30	-	3-	3-52	16-18	7-32	39-52
1799	4-48	5-32	4-32	3-	3-50	7-06	11-06	39-54
Maros-Káptalan								
1796	3-18	6-32	3-30	2-	-45	8-36	6-09	30-50
1797	3-34	3-52	8-14	2-	-24	3-38	9-01	30-43
1798	3-40	3-45	-	2-	-30	4-54	9-46	24-35
1799	3-01	4-51	2-30	2-	1-42	6-47	10-47	31-38
Maros-Gese								
1796	9-52	14-55	7-48	3-	4-28	19-59	13-38	73-40
1797	8-35	11-54	7-	6-59	4-50	15-42	10-53	65-53
1798	7-43 1/2	2-42	1-	3-	2-04	7-50 1/2	14-54	39-14
1799	5-19	6-31	2-11	3-56	3-57	10-02	9-55	41-51

Czintos

1796	3-52	12-10	5-	3-	3-05	14-21	9-49	51-17
1797	3-16	5-	4-	3-	2-	5-51	9-33	32-40
1798	3-31	3-06	-	3-	-57	5-26	11-58	27-58
1799	3-45	4-22	6-04	3-	2-55	8-20	12-6	40-52

Kutyfalva

1796	3-36	12-37	9-	2-	2-57	5-38	7-28	43-16
1797	3-27	4-54	10-43	5-02	2-20	7-34	8-42	42-42
1798	4-41	4-58	-	2-	1-04	4-16	10-45	27-44
1799	3-29	6-29	4-06	2-	3-54	9-33	3-15	32-46

Csekelaka

1796	3-02	8-10 1/2	4-48	2-	2-18 1/2	9-05	4-27	33-51
1797	3-14	4-34	3-20	3-	2-59	4-42	8-06	29-55
1798	-51	3-15	-	3-	1-34	3-45	7-31	19-56
1799	3-43	4-35	5-	3-	1-50	4-	6-40	28-48

Maros-Csuts

1797	3-33	4-48	-	-	2-25	6-23	6-24	23-33
1798	3-28	2-54	-	2-	2-13	2-08	8-35	21-18
1799	3-01	5-36	2-10	2-	3-12	6-55	9-19	32-13

Maros-Szentjakab

1796	4-52	9-30	6-20	3-	2-50	13-42	7-23	47-37
1797	3-25	6-27	3-42	3-	3-28	8-24	8-28	36-54
1798	4-09	6-38	-	3-	2-12	6-52	8-37	31-28
1799	3-40	4-	6-07	4-12	3-50	7-03	7-11	36-03

A falvak kiadásai természetesen különbözök. Míg például Drassó lakóinak több mint 100 forintot kell fizetniük „a falu szükségére”, Istvánháza népének csak 10 forintot kell összegyűjtenie. A népesebb, módosabb falvak többet költenek, függetlenül attól, hogy román, szász vagy magyar többségű a lakosságuk. Mihálcfalva, Vingárd kiadásai meghaladják a 100 forintot, s Kutyfalva is majd 80 forintot ad ki. Eléggé nagy a változatosság egy-egy falu esetében is. Ott, ahol több év számadásai őrződtek meg, egyik évben 70 forintot meghaladó summát találunk, s más esztendőben a 40-et sem éri el a végösszeg. Az egyes rovatok között is igen nagyok évenként, járasonként, falvanként is a különbségek. Van olyan járás például, ahol a szolgabírák és tisztek költségei igen kicsinyek. Járandóságként átveszik a számadás ellenőrzésekor járó két forintot, és többet nem fizet sem értük, sem nekik a falu. Másutt – különösen a főútvonalak mentén fekvő helységekből – azonban aapidíjuk és ellátásuk igencsak megterheli a költségvetést. Itt-ott – majd látni fogjuk – az ajándékozás ugyancsak szokásosabb.

3.

Szólanunk kell a községek bevételeiről is. Vannak közerdőben inkább bővelkedő falvak, amelyek letarolásra kijelölnek egy darabocská erdőt, s annak árából fedeznek kiadásokat. Így például a mági falusbíró Petru Aleman számadásában olvasható: „Mikor bírónak tettek, kimentek a falusiak, hogy valami cseret szakasztottak a falu szükségére; adott 10 kupa bort...” A főbírónak szintén megírja, hogy „nálunk nincs az a rendtartás, mint más falukban, hogy egy rfrt után a falu költsége felvettessék, hanem nálunk falu költségeire egy darab csere szakasztatik...”. 1800-ban „ilyen költséges idő-

ben” azonban ez nem volt elégséges, még pénzt is kellett ráróniok a lakosokra. Ugyanabban az évben herepei előljáróként Deák Juon 1 frt 30 krajcárt, 1797-ben az oláhszilvási Balde Juon a falu közös kaszálójából 4 frt-ot vesz be.

Rendszeresebben tartják számon a bevételeket a bükkösiek. 1799-ben Zilahi András bíró a cselakeli legényeknek ad el fát, és fűpénzt, bírságpénzt szed, Kemény Lajos uram szőlőjébe pedig falubeli napszámot rendel ki, de mindez csupán 2 frt és 2 krajcárt jövedelmez. Egy adó forintra még $2\frac{3}{4}$ krajcárt kell tehát mindenkinek fizetnie. 1800-ban Parkoláb András faluvezetőként szintén főleg fát ad el és sikerül 7 frt 33 kr-t bevételeznie. Így – a különben is kis költség mellett – csak $1\frac{3}{4}$ kr-t kell minden adóban járó forint után fizetniök a lakosoknak.

A magyarózdiai bírása, Magyar István 1799-ben szintén ölfáért, csutakért, ágért, bokrokért, egy kis fűért gyűjt össze 14 Rfrt 3 kr-t. A következő évben pedig Magó Mihály, 16 frt és 35 kr-t szerez hasonló módon a falujának. Neki is fel kell azonban még vetnie az ózdiakra adóforintonként 2 krajcárt.

Alsó-Fehér vármegyében meglepően kevés az olyan helység, amely rendszeresen gondoskodik bevételről. Így válnak majd mind hiányossá, csonkává ezek a „büdzsék”, hiszen sokukban csak a kiadás rovat szerepel. Ezért is a leggyakoribb költség-repartizáció az egy-egy forintnyi adóösszeg után kivetett 3–4 krajcár. Ezt a 3 kr értékű garast különben sok helyütt a régi számadás revíziója után begyűjtik, hogy az új bíró ne az adópénzből vegyen el a falu költségére. Meg kell állapítanunk, hogy ez nem nagy összeg, önmagában nem jelent súlyos terhet. Igen sok tíz forintnál kevesebb évi adót fizető falubelinek még egy fél vagy egész forintot sem kell fizetnie. (Számításba vehetjük azonban, hogy egy rénes forintért nem egyszer vásárol szép bárányt a bíró.) Itt-ott magasabb is a rovatal. Tóháton 1800-ban 8 kr-ra nő az egy főre eső részesedés. Besenyőn pedig 1799-ben 10 kr-ra emelkedik. 1800-ban csökken a hozzájárulás. Már csak 4 kr-t ró ki a besenyőiekre a bíró.

4.

Foglalkoznunk kell a jegyző személyével is, hiszen a számontartást vagy az év végi számvetést rendszerint ő végzi el. Mindenesetre így történik ez Karna, Ohába, Buzás-Bocsárd, Mihálcfalva, Maros-Koppánd, Csongra, Maros-Csúcs, Oláh-Bogát községekben. Karnán „a költséget jegyző nótáriusnak” egy forintot adnak, Oláh-Bogáton öt forinttal jutalmazzzák, míg Mihálcfalván tízet ad neki a falubíró, feltehetőleg sok más szolgáltatását is díjazva. Az is előfordul, hogy 18–20 krajcáros költség sejteti a számadásírónak fizetett „áldomást”. Drassóban a „rátiót” a római katolikus eklézsia kántora, Máthéfi Mihály készítette el jegyzői minőségében. „Adom ezen bizonyító levelemet – írja – arról, hogy 1800-ban Drassón, a falusbírónak, Josif Urszának én voltam a nótáriussa és a falu költségeit én írtam be a listájába...” A falu-kölvetségvetések nyelve magyar, német, latin és román. A fizetszerűen egybekapcsolt vagy különálló lapokra írott számadások szerzői között a helybéli papok, a „papá”k is szerepelnek. Ők rendszerint a románul írott számadások megfogalmazói. Egycseket közülük latin, másokat cirillbetűs írással vetettek papírra. (A csórait kivételesen románból fordították magyarra.) Jellemző, hogy a főkormányzések a királyi perceptorokat, *rectificator commissariusokat*, viceszolgabírókat eltiltja a falusi jegyzői tisztség vállalásától.⁸ Alsó-Fehér megyében nincsenek ilyen funkciójú férfiak a nótáriusok között. Annál inkább szerephez jut a szolgabíró a számadás megvizsgálásában, ami az ő feladata. Ezért rendszerint két forintot vagy annál valamivel többet vesz fel a falvaktól. Mohai Lőrinc főszolgabíró említett tervezetében sokallja a számadás ellenőrzéskor folyósított hagyományos járandóságot. Ezért megszabja, hogy „ezen munkáért pedig, minthogy egy nap könnyen el lehet végezni, ezentúl többet egy Rfrt diurniumnál szolgabíró úr ne merészljen venni

a falutól”. Negyed század múltán, 1825-ben a bécsi udvar még szigorúbban intézkedik. Rendeletben közli, hogy: „a falusi ratiokat csak olyan alkalmatossággal vegyék elő, különben is kevés időt kívánó revisió végett, midőn a helységben más hivatalos foglaltságokért különben is mulatni kéntelenítetnek”.⁹

5.

A bírói számadások elkészítői nyelvi szempontból is érdekleltő iratokat hagyományoztak reánk, hiszen a népi beszélt nyelv szókincsét, régi intézmények, eljárások nevét rögzítették. Különösképpen a pénzügyi-igazgatási folyamatokban született és meggyökeresedett fogalmak, elnevezések tarthatnak számot megkülönböztetett figyelemre, miután több nyelven – román, magyar, német, latin szóval – neveznek meg jelenségeket, pénzszemeket és így tovább. Ez utóbbiak közül említendő meg példaként a következőket: huszas – husosi; dutka – dutce; poltura – poltra – potori; peták – petaci; márvás – márieși; garas – groși – groșițe – ihorgosi, stb.

Valójában a román nyelvi hagyaték a legjelentősebb. Az a nyelv, amelyen ezek a faluszámadások íródtak, nehézkes, változó szintű – azért is, mert a feljegyzéseket készítő k szűkszavúságra, szövegbeli rövidekre törekedtek. Az azonban tagadhatatlan, hogy egy sajátos, tökéletesen érthető „hivatali” nyelvezet ez, amely tükrözi, rögzíti az erdélyi román népi, paraszti nyelvet a 18. századi formáiban. A latin betűkkel írott szövegekben a hangtani spontaneitás elvét követik, tisztelve a nyelvjárási ejtőmódot (o mers – au mers; elea – acelea; tăta – toată; oamini – oameni; ficiori – feciori stb.). A nyelvteni, a helyesírási következetességet, egységességet e korban még nem lehet a szerzőktől számonkérni. Töreksenek arra, hogy kettős i-vel írják a többesszámú alany és tárgy esetet. Hasonlóképpen oldják meg néhányszor az egyes számú nőnemű birtokos esetet is. (Például: hírtiei – hírtii, vagy cătăniei – cătănii stb.). Más eltérések a mai nyelvtani szabályoktól természetesen még fellelhetők, ezek azonban a nyelvészek hozzáértő vizsgálódását igénylik. Itt még azt említenők meg, hogy a magyar nyelvi hatás szükség szerű ezekben a hivatalnak szánt szövegekben. Mindenekelőtt a szókincsben lelhetők fel módosult vagy magyar nyelvből átvett elnevezések. Így például a „patkópénz” neve sokszor „tălpășșg”, „telpeșșag”, gyakran szerepel azonban a főispán – fișșpan, a szolgabíró – szolgebireu, komiszăr – komiszaresș, bíró – bireu, bírăk – birăile és így tovább. Sajátosak egyes román nyelvi hangok latinbetűs átírásai is: turtsi – turcii; karnye – carne; sze duke – să ducă és így tovább.

6.

A számadások forrásértékét növeli az, hogy működő, cselekvő faluközösségről szóló sajátos, hiánypótló tudósítók. A jobbágyi falvak, amelyek önállóan jegyzőkönyvet nem vezettek, e költségösszeírások útján is izentek az utódoknak, küldték gyér jelzéseiket múltta enyészett életvitelükről. A kiadási tételek a komunitást elsősorban mint a legalsó szinten álló igazgatási egységet mutatják be; valójában mint adófelszedő, katonaaállító, állami vármegyei igazgatást kiszolgáló alakulatot, intézményt. A tisztességgel, a megyével való kapcsolatot tükrözik tehát elsősorban, s azt az alávettességet, amely egyformán sorsa akármilyen hitű, nemzetiségű Alsó-Fehér megyei „szolgáló” embernek.

Ahhoz azonban, hogy a jobbágy-paraszti faluközösség a fölöttes igazgatási testületek számára szervezeti keretként felhasználható legyen, kellettek a régi örendelkezési hagyományok, a hajdani meggyökeresedett öngazgatási szokásszerűségek. A felvilágosodott abszolutizmus korabeli államvezetés korszerűsödő igyekezete azután erre építkezve formálta használhatóbbá a faluszervezetet. A feudális vármegye pedig szolgáltatta azokat a tisztségviselőket, akik ezt az apparátust céljaik érdekében működtet-

ték, dolgoztatták, ellenőrizték, fegyelmezték. Ők voltak tehát mind a Habsburg birodalom, mind a nemesi vármegye uralmának letéteményesei és hatalmuknak közvetlen gyakorlói. Ebben a szerepkörükben ismerhetjük meg közelebbről őket.

A *főispán* neve fel sem tűnik a számadásokban. Tisztét megnevezve csak akkor említik Túri Lászlót, amikor beiktatása, installálása alkalmával néhány falu élelmiszert küld. Vingárd hozzájárulása 1800-ban 2 lúdfi, 1 kupa vaj, 20 csirke és 100 tojás, a mihálcfalviaké pedig: 6 lúd, 1 kupa vaj, 1 harcsa és más halfajta. A *viceispán*nak szintén kedveskednek hallal, vajjal s más hasonlókkal. Amikor úton jár és például Búzás-Bocsárdon meghál, Sigmond Mihály bíró és Triff Ion esküdt 36 kr-ért 4 kupa bort vásárol, majd megpótolják azt 52 kr értékű italneművel. Néha gornyikját (küldöncét) meneszti valamelyik faluba, és őnéki ajándékoz a bíró, nem egyszer azért, hogy megbízatását ne teljesítse. A bocsárdiak jegyezték fel: „Jövén az ispán gornyikja, hogy töstént adjak 4 lovat. Amiért el taszítottam, hogy másunét vettek, adtam 2 kupa bort.” A *főszolgabíró* alig szerepel a költségjegyzékekben. A vingárdiak adta nyúlról is kiderül, hogy azt a bíró család módon írta be a számadásba. A főbíró, Mohai Lőrinc kétségbevonhatatlan tisztessége, reformersége egyaránt közrejátszik abban, hogy neve hiányzik a mi iratainkból. Elődje, igazgatni járván, természetesen elfogadott ebédet vagy vacsorát.

A felsőbb igazgatási hivatalbeliek közül a *szolgabíró* érintkezik leggyakrabban a faluvezetőkkel. A körzetébe tartozó falvakat igen sokszor keresi fel. Már a bíró beiktatásán ott van például Kákován és láttuk, hogy ő végzi a számadások ellenőrzését. Kút-falván egy esztendőben hétszer fordul meg. Vendégüllátását, intertentióját az igazgatási rendszer szellemisége kötelezővé tette. Meg is vásároltak a bírák néhány font húst, ó- vagy új-bort, pálinkát, amikor adóügyben, katonaállítás miatt, az ölfabeszolgáltatás dolgában, út-, híd- csináltatás ügyében vagy éppen a madár-, verébfejek beszolgáltatását ellenőrizve megjelent. Némelykor cselédje, szolgája, kocsisa kíséri, s ilyenkor a költség is többre rúg. Jóindulatát azzal is igyekeznek megszerezni, hogy családtagjainak kedveskednek. A vingárdiak a Kolozsvárról hazautazó szolgabíró-fiút ebédeltetik meg. 1800-ban Gergelyfájára a szolgabíró egy nemes úrral, gornyikkal és szolgájával érkezik vendégségbe. Enyedre menvén két nemes úrral, három gornyikkal pihen meg a faluban, Kolozsvárra utaztában pedig este tér be ide, és társaival elfogyaszt három font húst, fél font szalonnát és négy kupa bort. Időnként törvénykezési ügyekben járnak a szolgabírák és jóllehet nemes urak vitáit igyekeznek megoldani, a falunak kell a „szíveslátásról” gondoskodnia. Van azonban olyan eljárás is, ahol a szolgabíró éveken át egy krajcár értékű étel-italt sem fogyaszt és ajándékot sem fogad el.

A tehetősebb, több igazgatási problémával küszködő falvak különösképpen igyekeznek a megyei tiszt jóindulatát megnyerni. Az ünnepnapokon gyakrabban tisztelik meg őket. Drassó küld egy kupa vajat, Alamor karácsonyra egy nyulat, pünkösdre egy bárányt. Az ohábai bíró azt írja, hogy vett egy malacot, „melyet karácsonyra vittem, ahuva be illett.” Halat, baromfit, mézet, sajtot mívesnapokon is visznek be a „tiszt uramnak” a székhelyére. A szolgabírói visszaélések ellen fellépő Mohai Lőrinc az 1796–1800 közötti időszakban adott önkéntes vagy kierőszakolt „ajándékok”, a költséges vagy túl gyakori vendégüllátások árát visszafizettette tisztjeivel a községeknek. Az újoncok, a kötéllel fogott vagy sorshúzással bevonulásra ítélték, az ún. „tyró”-k számát a főbíró alárendeltjei néha csökkentették, egy-egy falut megkíméltek a katona-adástól – természetesen pénzbeli ellenértéket igényelve. Mohai – mint láttuk – arra kötelezte őket, hogy „refundálják”, fizessék vissza ezeket az összegeket.

A helyi és a felső igazgatási szerveket összekapcsoló szolgálattevők sorában számottevő szerep hárult a *commisarius*okra. Régi funkcionáriusok ők, de Mária Terézia uralma óta egyre gyakrabban szóba kerülő emberek. Egy-egy eljárásban kettő-kettő volt

belőlük. Fizetésük ugyancsak 50 frt-ra rúgott. Feladatkörük szélesre méretezett. Mindenekelőtt a katonaság elszállásolásával, kvártélyozásával és ellátásával foglalkoztak. Közéjük tartozott a készletgyűjtő „magazionális commissarius” is. A tisztségnév a falusi szóhasználatban azután kiterjedt mindazokra, akik valaminő állami tennivaló végrehajtói voltak. Szerepeltek tehát a számadásokban „adóhajtó commissariusok”, „ölfa commissariusok” és így tovább. A „szolgabíró commissarius”-ként is emlegetik őket és találkozhatni velük mint az eklézsia járulékát (darea vlădicului) felszedő hivatalbélivel is. A springiek pedig külön tartják nyilván az „executor commissarius”-t, azt, akit mint adóvégrehajtót, „executor”-t a későbbiekben fogunk bemutatni. A „commissarius” a szolgabíró nevében nem egyszer azért ment ki a falukra, hogy megszervezze a katonafogást, a tyro állítást. A sebehelyieket pedig azért kereste fel, hogy a bírakat tömlöcbe vitesse, lévén, hogy az előírt számú újoncot nem küldték be az ezredhez.

Kancellistáknak (cântălisti) nevezett biztosok szintén megjelennek a falvakban az igazságügyi fórumok számára tanúvallatást tartani (or făcut vălăteș), természetesen valaminő pereskedés dolgában.

A vármegyei ranglétra alsó fokán a *gornyyik* áll. Neve különféle szerepkörökben működő szolgálattevőt takar. Általában ezen a néven talán leggyakrabban az erdőőrt, az erdőkerülőt említik. De a vigyázkodás mint feladatkör, itt-ott a román határpásztort, mezőt őrzőt is „gornyyikká” teszi. Az úri, vármegyei, falusi szolga is lehet gornyyik, éppen úgy, mint a hatósági alkalmazott. A számadások szerint azonban helyzete leginkább a vármegyei hajdúéhoz hasonlatos. Alsó-Fehér megyében sokan vannak. Számukat pontosan nem állapíthattuk meg, de egy-egy falu nevével társítottan is említik így őket: springi, vingárdi, kisenyedi, pókafalvi, girbai gornyyik. Érdekes módon 1816-ban már bécsi udvari rendelet korlátozza számukat, hiszen kényelmes többször küldözgetni belőlük, miután nem a vármegye, hanem a falu fizeti őket. Ezért „méltóztatott öfelsége a főtiszteknek a megyebeli s egyéb publica administrationának kötelességeiv tenni, hogy minden processusokban járásokban a gornyyikok száma a legszorosabb szükséghez alkalmaztassék, hogy azoknak számát a szolgabírák magok tetszéseik szerént az előjárók engedelmével nevelhessék...”¹⁰ Mint a császári rendeletből is kitűnik, elsősorban a szolgabírók, viceispánok munkáját segítették, az ő rendelkezésükre állottak. A faluszámadásokból megtudhatjuk, hogy miként a falusi „polgárok”,¹¹ ők is a határozatok, parancsolatok, munka- és pénzszolgáltatások hírré tevői, az „ordonanciák”, „cursusok”, „publicatiok”, „circularisok” közvetítői. Valójában tehát ők a küldöncök, hírvivők, futárként igénybevevett „megyei funkcionáriusok”.

Tendőiket végezve igen sokszor váltak a fehérmegyeiek vendégeivé. Kutfalván 14, Veresházán 19, Oláh-Bogáton 20, Szászpatakon 21, Vézán 24, Springben 29 ízben jártak egy esztendőben a gornyyikok. Girbát legtöbbször körlevelekkel keresik fel. Parancsolatot hoznak, hogy tyrót kell fogni, itt járnak elszökött katonák miatt, négyen végrehajtani jönnek, mert nem telt ki a követelt katonaszám, két gornyyik a bírót kíséri, hogy regrutát fogjanak. Majd a bírót viszik be a szolgabíróhoz, kéri a falu számadását, ezt követően a falusbírót a számadásokkal együtt idézik meg, sőt megbotoztatásra is elhurcolják. Az adót nyugtázó ún. Veres könyvért is kiszállnak, járnak „madárfejekért”, fuvarba lovat, szekeret hajtanak, utakat, hidakat vizitálnak, tolvajok elfogására szükséges „embert hajtani” mennek, egy lopott juh dolgában fáradoznak, kísérik a szolgabírót, de az is megtörténik, hogy csak átutaznak a falun. Valójában tehát minden falusi szolgáltatás (köztük a katonai élelem, „élés”, ölfa) megkövetelése, kikényszerítése gornyyikjárást eredményez. Időnként emelett ellenőrzik például az utak, de főleg a hidak állapotát, a katonaaállításban segédkeznek, és jelentős szerepük van a tolvajok üldözésében, elfogásában, bekísérésében. Az ispánlakaiak például akkor látják vendégül

őket, amikor éppen gyilkost fognak el, Buzás-Bocsárd lakóinak pedig négy gornyikot kell kiszolgáltatniok, amikor azok rabokat kísérnek.

A napjainkbeli vizsgálódónak úgy tűnhet, hogy a falusi emberek szívesen vállalják ezt a sok szolgálatot. Govrila Gábor, Zaharie Bokarnyet, Juon Penna, „Zaharie”, „Kosztandin”, de főleg „Josziv” gyakori vendége például a vingárdi „falunagynak”, Andreas Bogeschnek. Szesztsorból pedig egy ízben három gornyik idéz be egyetlen embert, Achim Morart.

A marosújvári járásbeli költségfeleléseknek az előző lapokon közölt összesítő adatai tükrözik azt, hogy anyagilag milyen terhet jelentett az ő jövés-menésük a faluközösségeknek. Mindenesetre megillette őket a kiszállási díj, az „úton járónak” hagyományosan kifizetendő patkópénz (tálpásag), ami általában hét krajcár volt. Az is előfordult azonban, hogy kedvüket keresve két sustákat, tizenkét krajcárt fizettek. A fertály pálinkát vagy a kupa bort szintén kimérték nekik mindaddig, míg Mohai ezt a díjazási formát meg nem szüntette. Toma Flora springi falusbíró 1800-ban azonban megvallotta, hogy át kellett hágnia a rendelkezést: „Miolta megtiltották, hogy a gornyikoknak ne adjak bort – írja –, ki nem állhatván elüllek, attam 7 cupát, ami 1 frt 10 kr-ba került”. Van olyan falu is, ahol egy font húst vagy éppen hármat „főznek” meg nekik, s a lovas embernek széna porciót is kiutalnak. Az is megtörtént, hogy a gornyikok kedveztek a közmunkára kirendelt falunak, vagy elnézőek voltak a hibát elkövető bírakkal szemben, ezért azonban szintén bor vagy pálinka járt. A buzásbocsárdi példát már idéztük. Amikor pedig néhány szekér homokot kellett Alvincre szállítani, a kákovaiakra két szekérnyit vetettek ki, de a gornyikot jobban megfizette a falu, s így csak egyet rótt ki rájuk. A girbai gornyik a vingárdiakat vámolta meg: „a hídon egy lyukat kapván ivott a falura két kupa bort”, 12 krajcár érőt. Mindamellet a falu fizette a gornyik fejadóját, a capitis taxa díját, rendszerint két forintot. Ugyanakkor mentes volt minden közmunka, „közteher” alól is. Érthető, hogy Mohai rendteremtőnek szánt tervezetében egy pont az ő javadalmazásukkal foglalkozik: „A gornyikok is – írja – a közigazság ellenében sok költséget tésznek, holott azért fizeti az ők capitis taxájokat a közönség, hogy ők ezért szolgáljanak. Azért ezentúl egy gornyiknak is diurnuma nem léssen, mert a nem illik, hogy a szolgabíró egy publicációval a gornyikot elküldgye és ezért ő diurnumot végyen. Mikor malitiosus rossz embert fog el a gornyik – felsőbb tisztye rendeléséből –, azért az eddig való szokás szerént az maga három márvását az elfogottól végye meg. Különben más esetben senkitől egy krajcár diurnomot sem lesz szabad ezentúl venni.” Az említett 1816-béli bécsi udvari rendelkezés azonban a szolgálattétel idejére Erdély egészére kiterjedően engedélyezi az „ingyen intertenciót”, tehát az ellátást. Feltehetőleg Alsó-Fehér vármegyében sem sikerült a faluközösség érdekeit védve minden fölsorolt többlet-járandóságuktól megfosztani őket.

7.

A faluszámadásokban szűkszavú megjegyzéseket találunk az egyik leggyakoribb paraszti gondról: az *adófizetés*ről. Részletezni, magyarázni annakidején nem kellett, hiszen mindaz, ami a „contributió”-val függött össze, túlon túl ismert alkotóeleme volt az ő életüknek.

Legterhesebb az állami, országos adó volt, s ehhez társult a megyei háztartás költsége, valamint más fizetnivalók is. A sebesclyiek bírása az országos, a nemesi, valamint a „szász” adót viszi el a perceptorhoz. Valójában a háziadó 1762 óta kivétetett a megyék rendelkezése alól, és azt az országoshoz csatolták. Szó esik a szesztsori számadásban a magistratus adójáról (darea magistratului), amit egy katona és egy biztos kíván behajtani. Említik az ortodox papok püspökségfenntartó hozzájárulását is (darea vlădicului), amely a sidoxiával lehet azonos. Ezt a lázbeli pap adja kézbe az adószedő biztosnak.

Az országos adó összegét csökkentette a „naturálé”-adás. Úgy is mondhatnók, hogy törleszteni lehetett a pénzadót búzával, kenyérral, hússal, zabbal, széna porcióval. A bekvártélyozott vagy átvonuló katonák számára adott élelem és lovaiknak szállított abrak árát pedig levonták az adó összegéből. „Amikor katonák jöttek – jegyzi fel a szarakszói bíró, Cristea Oprea, – élést fizettünk, szénát, zabot” nyolc forint értékben.¹² „Ide jöven a kompánia – írják az Oláh-Csesztveiek – tehénnyúzásért adtam a strázsamesternek és quartély mesternek három kupa bort.” Majd a strázsamester ismét borozott, két kupányit fogyasztva ez alkalommal. A borsómezőiek inkább a szolgabíróknak adnak hat zlotot és két húszast élés fejében. Mások is választják ezt a megoldást. Azért vannak kiadásai, amelyeket csak úgy jelölnek (pl. az Oláh-Bogátiak): „jött egy német”, vagy másutt „jöttek a katonák”. S jár pénz a mézárósnak is, aki a katonaság számára tartja a tőkét. A karnaiak is „vágóbeli kárt” fizetnek, olyan állatokért, amelyek „katonák számára vágattak.” A naturálék beszolgáltatása azonban komoly anyagi áldozatot jelentett a parasztság számára, miután azt nekik nem a napi, piaci áron számolták el, hanem régen megállapított, kisebb összegért. Ezt nevezték deperditának, ami „... abban áll, hogy a mi adózó népünk – írja a statisztikus Fényes Elek – köteles a katonaság számára zabot, szénát, kenyeret szolgáltatni, azon az áron, amely még M. Teresia alatt szabott meg... s e katonaság tartásából származott veszteség nevezetik deperditának.”¹³

Ölfa adással is tartozik a megye népe. Alsó-Fehér tisztsége panasolja, hogy a „károlyfehérvári erősséghez esztendőnként 3000 öl fát kell szállítani”. A forspont is súlyosan terheli az adózókat.¹⁴ Szent-Jakab bírása 1799-ben egy és fél öl fa „bonificatiója” címén csak két forintot vételezhet be a falu számára. Érdekes az a Láz falubeli eset, amelyet 1800-ban a helybeli pap, Irimie Breazu örökít meg, nevezetesen, hogy az ölfa-adásra költött összeget a falu népe szemeláttára a bíró az ajtókeretre (uscior) jegyezte fel.

A faluszámadások a francia háborúk időszakából valók. Érthető, hogy az adóprés ekkor erősebben sajtolta ki az Alsó-Fehér megyeieket is. „Hadi segedelem titulusa alatt”. 1797-ben több mint 46 000 forintot kellett fizetniök, a Ferenc császárnak járó „korona ajándéka” 5442 forintot, a néhai Lipóte pedig 3927 forintot tett ki.¹⁵ Az adóhátrálékuk állandósult és a megye 1797-ben az 1768 óta felszaporodott tartozások felszedésére ad utasítást, és parancsolja „... ezen majd egy közönséges emberi élet idején felyül haladó régi perceptoralis restanciáknak tisztába való hozását...”¹⁶

Az adóügyekért a legfőbb felelősséget viselő, rangban a főbíró után, de az alispán előtt álló tisztségviselő a *regius perceptor*, a királyi adópénztáros volt. Ezt az állást Vitéz László töltötte be. Nem sokat emlegetik őt a számadásokban, hiszen néha kap csupán ajándékot. Egy ízben Buzás-Bocsárd előljárósága sajttal kedveskedik neki, máskor Szebenből jövet e faluban szállást kap, 1 forint 25 krajczert költ megvendéglésére a helység. A vitás kérdésekben övé a döntés joga. Így kell Mihálcfalva adóbehajtási ügyében határozatot hoznia, s az ő parancsolatjából viszik a vingárdi folnagyt köve Magyarigenbe, adóhátrálék miatt.

Annál többször emlegetik az „adóíró” és az „igazító” biztosokat, a *rectifactor commissarius*okat. Valójában hosszas munka és többeké az adólajstromok, a tabellák összeállítása. Az „adóírásnál” jelen vannak a falu esküdtjei, az „öregei”. Sorra veszik a helység minden egyes lakóját. Megállapítják, mekkora az adóalapja, milyen összegű fejadót kell fizetnie és így tovább. Adataik hitelességét esküvel kell megerősíteniük. A vingárdiak írják: „azoknak az öregeknek, akik velünk ültek az adóirogatáskor” négy kupa bort vettek. Az adó megírásáért – jegyezték fel – a buzás-bocsárdiak – a „scribák-nak” öt forintot fizettek. Ellátásukra – hús, bor, pálinka árába – pedig két és fél forintot költöttek. Gergelyfáján két napig folyik a tabellakiigazító, véglegesítő munka. El is

fogy 1 fertály pálinka, 11 kupa bor, 10 font hús. A rectificatorok mellett azután működésbe lépnek az „individuális impurator commissariusok”, akik 4 kupa bort és 4 font húst fogyasztanak, két alkalommal is. Végül diurnum ugyancsak jár „az uraknak”. Megjárja a falut az „arrenda perceptor” is, aki a dézsmálást intézi. Két szolgáját szintén itatni, etetni kell s útravalóval is el kell látniuk őket.

Az adótartozás nem csak a megyei kimutatásokba kerül be, hanem rovás-pálcákra is rávésik, minden adófizető számára ellenőrizhetően. 1799-évbeli főkérmény-széki rendelet előírja, „hogy ennekutána az eddig szokásban volt, és a falusbírónál tartani szokott egy részű hosszú rovások helyett, minden contribuensre nézve külön-külön különböző két felé hajtott rovások vulgo czinkos nevezetűek, melyeknek egyik része a bírónál, más része pedig magánál a contribuensnél légyen...”¹⁷ A számadásokban nyoma maradt az adórovás-pálcák rendszerének. Gergelyfján írták be a kiadások közé, hogy „mikor az adót rovásokra vették, attak az öregeknek 6 kupa bort.” Az alamori esküdtek az adót szintén „rovásra rótták”, a kisludasiak „rovásokra vágták” és a kiskerekbéliek is rovásra „tették fel” az adót, természetesen mindenütt borral vendégelve meg a közösségnek munkálkodókat.

A falu-költségvetésekben szokatlanul nagy összegeket nyugtáznak a rectificator commissariusok. Munkájuk ellenértéke két és hat forint között váltakozik. Szokatlan, hogy nem napidíjat kapnak, hanem meghatározott összeget, s emellett még tartásukra is költenek.¹⁸ Mihálcfalván hat frt-ot fizetnek tevékenységükért. Emellett elfogyasztanak 16 font húst (disznó, tehén és juhhúst), 3 halat, 11 kupa bort, 2 fertály pálinkát (és fél font hájat is kapnak, bizonyára kocsikerék-tengely kenőnek). Mindenesetre vigasztaló volt az adózók számára, hogy évente csak egyszer számolhattak a rectificatorok látogatásával. Ezeknek a helyi munkálkodásoknak időtartamát a főkérmény-szék is sokallta. 1799 nyarán rendeletben állapította meg: a rectificatorok restül végezték feladatukat, azért „hogy a falukon tovább élődgyenek”. Az adótabellákat pedig későn vagy hibásan adták át a revíziót végző perceptoroknak (akiktől különben függeni nem akartak).¹⁹

Ezek a királyi perceptorok (impreptor, pretitoriu) vezették a „Quietantionális könyvet”, a már említett „Veres könyv”-et. A falusbírák öhozzájuk vitték be az esedékes contributio-részletet. A hátralékok miatt pedig személyesen mentek ki a községekbe. Ha viszont hivatalbéli dolguk gátolta ebben őket, mozgósították a szolgabírákat, de főleg azokat a commissariusokat, akik azután katonákkal, lovas legényekkel szálltak rá a restanciás falusbíróra. Náluk kellett a nyomtatványokért fizetni, ők vették át a pénzszacskókhoz szükséges vásznat, cérnát, a lekötésükhöz szükséges spárgát. A rakatóiak két sing vásznat 20 krajccárral váltottak meg, s a Veres könyvért 20 krajcárt adtak, a drassaiak pedig 30-at.

Az „adógarasokat”, az illetékes perceptor székelyre szállító bírák, esküdtek költségeit a falu fizette. A bíró magára és lovára költött, a hidakon, réveken, „a hajónál” vámot, díjat fizetett. A vingárdi bíró Gyulafehérvárra ment az adóval, de három napot töltött falujától távol, miután sok bíró gyülekezett össze, s lassan folyt az ügyintézés. A sugági bíró 14 ízben vitt pénzt a perceptorhoz, s magára, valamint lovára 13 frt-ot költött. Szokásban volt az, hogy ajándékként egy nyulat, kevés vajat, faggyút, sajtot adjanak. Toma Flora springi falusbíró számadásában az áll, hogy „kilenc versen vittem ajándékot (a perceptorok), minthogy üres kézzel nem mehettem”. A perceptorok szintén gyakran látogatják meg lakhelyükön az adófizetőket. Költségeiket természetesen a bíró fizeti. Az executor commissariusok, az „adóhajtó biztosok” ugyancsak nagyon sokszor „élődnek” a falvakon. Láttuk, jelentősek az adóhátralékok, s a vármegeyi hivatalnokokat felsőbb hatóságaik szorítják, hogy ők azután a maguk rendjén az adófizetőket kényszerítsék fizetésre. Azzal is megfenyegetik őket: szűkreszabott fizetésüket kobozzák el a hátralék fejében.

A falun „vendégeskedő” tisztségviselők sorában jogosult népszerűtlenségtől övezettek az executorok. Azzá teszi őket munkájuk, az, hogy hosszabb időre is megszállnak egy-egy helységben, s nem egyedül, hanem fegyverekkel, katonákkal egyetemben. Tegyük még hozzá, módszereik sem mindig szelídek és kíméletesek. Egyiküket, Moldován Simion Bergyánt még teljes nevén említik, van, akit Dési úrnak neveznek, de másokat csak úgy emlegetnek, hogy „Zsiván”, „Czintzok”, „Zinovicu”, „Gyirku”.

Hadd idézzük kissé részletesebben a girbai számadást tevő falusi bíró tanúságtételét: „Az adóhajtó commissarius reám jövéen az adóhajtására, két katonával, hat nap mulattak rajtam. Mindennapra vett a commissarius patkópénzt, két-két sustákat, (12 krajcárt; ennyi különben a patkolatás díja is), a két katona pedig egy-egy sustákat. Ekkor nem publicáltván még, hogy az executoroknak italt ne adjunk, és vettek rajtam a hat nap alatt hárman hat kupa bort, kupája krajcár 10. Azonkívül minden napra egy-egy fertély pálinkát, krajcár 9 fertály”. Néhány sorral alább így folytatja: „Megint megérkezvén az adóhajtó commissarius úr őkegyelme két mérges katonákkal rajtam lakott hét napokig...”. Majd azt írja: „Megint reám jött az executor commissarius három katonával és rútúl bánvám velem, hogy a pénzt mért tartottam magamnál...”. A bírónak Abrudbányára kellett volna az adópénzt bevennie, és hogy ne fáradjon, valóban késedelmeskedett. Ülték is a nyakán ismét hat napig, amiközben „a commussarius úrnak gustusa érkezvén tojást venni”. Azt is megírja: „Egész esztendőn által az adóhajtó executorok számára és a gornyikok számára a nálam levő rovásom mellett vettem százöt font húst, fontját öt-öt pénzivel (4 frt 47 kr).” Végül még felesége bántalmazásával is megzsarolják, amit ugyancsak felpanaszol a számadást ellenőrző főbírónak: „Az én jelen nem létemben – írja – az adóhajtó commissarius egy szekeres huszárral házamra jöttek, feleségemet megkötötték és kötve a határra kivitték, s nem akarták elbocsátani, amíg nem fizettem hat sustákat s egy garast készpénzt és egy fertály pálinkát 8 krajcáron.” Vézán a Zsivánnak (Zsiványnak) titulált executor a hátralékos embereket „berekesztette a pajtába”. A magyar-süllyei falusbíróért, akit tömlőcbe zárnak a restanciáért, a lakosok „lánc váltság”-ot fizetnek. Az oláh-bogátiak szívesen adnak az executornak két kupa bort, csak hogy ne menjen ki újra „portiot hajtani a szegénységre”. A sebeshelyiek pedig egy és fél kupa vajjal ajándékozták meg, bízván abban, hogy egy időre megszabadulnak tőle.

Az adóvégrehajtásban jeleskedő férfiak jelenléte a faluban minden szempontból igen-igen terhes. Az ohábaiaknál 15 ízben 51 napot töltenek, Bogáthon, Kisludason 49, Veresegyházán 37 napot időznek. Mohai Lőrinc főszolgabíró ezért is veti fel tervezetében azt a változtatást, hogy ne a falu, hanem az adóval tartozó ember fizesse az executorokat. „Az adóhajtó executorokra – írja – esik több költség. Kik közül némelyik írástudatlan, és így nem alkalmas a quietálásra, de különben is a királyi rendelések az executorokra nézve azt tartják, hogy az adóhajtó commissarius és executor diurnumát ne a közönség, hanem a privatus fizesse. Mert az nem is edgyezik a köz igazsággal, hogy aki befizette az adóját az szintén úgy fizesse az executorokra való költséget is, mint a fizetni nem akaró engedetlen vagy tehetetlen”. A bírónak parancsolja meg a szolgabíró az adószedést – mondja –, és ő büntesse a késlekedőket.

A következő évben, 1801-ben március 5-én a regius perceptor, Vitéz László viszont éppen a főbírónak való engedelmeskedés miatt inti meg a mihálfalvi falusbíró, Nicolae Aldeát. Az ő döntése az: „... tartozik a falusbíró maga házában tartani az executorokat és az renitens contribuenseket maga házához vitetni s ottan mindaddig tartani, amíg az proportionált repartitio szerint megadják a contributiojokat...” Vitéz László azt is tudni véli, hogy a bíró nem „capax” egyedül a pénz felszedésére, ezért küld executorot és „reguláris katonát”, akik addig nem mennek el a bíró házából, míg fel nem hajtának 300 frt-ot, s azt „bé nem adminisztráltják a királyi cassába”.

A királyi adópénztáros végül az executor munkadíját is meghatározza: „Az commissariusnak leszen patkópénzre egy peták (7 kr) minden napra és regulamentális intertentiója; a katonának pedig egy garas (3 kr)”. Az intertentiót, az ellátást nem határozza meg pontosan. Hadd idézzük tehát forrásként a népmesét: „... mivel a leginség ki van fáradva, pihennyenek” – mondja a mesebeli mészáros legény s elrendeli –, „hogy kapjan mindegyik egy fél fant húst s egy fél kupa bart”.²⁰

8.

Az „úrdolgások” lakta komunitásoknak egyik meghatározó vonása az, hogy jelentős mértékben használja fel őket mind a megyei, mind az állami igazgatás. A számadások sűrű adóügyi bejegyzéseit látva a történetkutatók hajlamosakká válhatnak arra, hogy egyszerűen felülről működtetett adóbehajtó intézményeknek tekintsék a jobbágyparaszi faluközösségeket. Hasonló képzeteket kelthet bárkiben az, ha a község katonaaállító, tyro beszolgáltató funkcióval kapcsolatos feljegyzéseit veszi számba.

A Habsburg-birodalomnak gyötrő pénzszomja és katonaeésége ismeretes. Ferenc császár a koronával egyetemben a francia háborúkat is örökölte és félmillió arany hadiadóval másfélezer, majd több mint kétezer erdélyi regrutával kívánta megerősíteni hadi erejét.²¹ 1771-ben még csak „800 tyro repartíaltatot, s már ekkor kezdték rendelésből egy napon kötéllel fogdosni a tyrokat, a repartitum fundamentumául tétetvén az adó”.²² 1792-ben Alsó-Fehér vármegyének (az alvinci bolgárokkal egyetemben) 90 újoncot kellett összeszednie, 1796–1800 között a faluszámadások mind több fiatal férfi elfogását és katonává tételét tükrözik. Egy-egy faluban oly sok tyrot fogtak el, hogy együttesen többszáz főre rúgott a számuk. Mihálcfalva, Elekes tíz, Péterlaka, Ispánlaka kilenc, Tordos nyolc, Magyarózd öt fiatal kísértetett be „a kapitány úrhoz” Gyulafehérvárra vagy Nagyenyedre.

Az újoncok valóban inkább fiatalok voltak, holott az előírások szerint minden 18–45 év közötti férfit be lehet venni a hadba, „ha különben izmos és erő”. A falusbírókat arrai is intik, hogy az adófizető gazdáik, szántóvetők egyetlen gyermekét, az uraság cselédjét ne fogják el, hanem inkább a vagabundusokat, „gazdátlan keringőket”, a garázdákat állítsák elő. Ábrázatuk rútabb formája, vagy barnább színe sem akadály a fegyverfelvételnek. Ezt az utasítást megyénk bírái közül sokan úgy értelmezik, hogy cigányokat soroztassanak be. Magyar-Süllye három falusi legény mellett két cigányt és egy kóborlót fogat el. A kiskerekiek is cigánylegényt kísértetnek be Gyulafehérvárra, itallal enyhítve búját, s ajándék nyúllal kedveskedve a tiszteknek, hogy ők se legyenek „kedvetlenek”. Verese gyháza négy tyroja közül is kettő cigány. Másutt előszeretettel fognak el (idegenből jött) szolgálégyenyeket vagy tanyás településekről valókat. A magyar-bükkösi népdal²³, amely Erdélyben a legáltalánosabbak közül való, tükrözi azokat a visszaéléseket, amelyek óhatatlanul felburjánzanak ennek a katonaaállító rendszernek a keretében:

*„Hogy ne vónék, édes fiam szamarú?
Mikor Fehérvárt út ki asz háború.
A gazdagnak ha oet van is, meghaggyák
S a szegínnek, ha egy van is, elfaggyák.
S hátra koetik a két kezét koetéllel
S úgy kísérik be csendörrel, fegyverrel.”*

Különben a Gyuri, Stefán, Martin tyro keresztnevek jelzik, hogy a nemzetiség ezen a téren nem sormeghatározó, s természetes, hogy a girbai és gergelyfaji bíró magyart, románt, szászt egyfórmán besoroztat, csak teljen ki valahogy a megkövetelt nagy létszám.

A számadásokat vizsgáló Mohai rábukkant azonban azokra a visszaélésekre, amelyek a katonaaállítás elhárításának vágyából születtek. Nemegyszer a szolgabíró fogadott el – mint láttuk – pénzt azért, hogy a falvaknak „békességük legyen”, rekrutáért ne zaklassák őket. (A monoriaktól például két ízben fogadott el 30 Mfrt-ot.) Gyakran a bírák nem tudtak elszámolni azokról az összegekről, amelyeket a katonaaállítás címén vettek be költségjegyzékeikbe. A mihálcfalvi bíró: „tíz tyro-t fogott. A szolgabírónak adott érettek 12 Rfrt-ot. Kettő nem acceptáltatott – jegyzi meg Mohai –, fizesse, aki elvette”. Általában a szolgabírónak folyósított járulék magasabb a szokásosnál, de a bírák is felhasználják néha a helyzet kínálta lehetőséget, és több ajándékot, költséget, több kísérő napidíjat, több regruta-vigasztaló kupa bort számolnak fel. A sebeshelyi előljáró több mint hét forintot, a szarakszói négyet, a bormezői tizenkettőt kívánt a tyrok révén megkeresni.

Az sem tagadható, hogy a népdalokban a katonafogásért oly sokszor elátkozott falusbíró helyzete sem könnyű. A girbai bíró írja számadásában: „Egy nyulat vittem s két font fadgyat ajándékba, hogy a tyro nem foghatásáért meg ne verjenek”. A későbbiekben azonban a bebörtönzést mégsem kerülheti el: „A tyrokat Enyedre kelletvén vinnem, ott a tyrok nem voltak jók. Engemet tömlöcbe tettek, és fizettem ekkor az porkolábnak s a tyrokért költséget 11 ffrt 38 kr-t”. Az obrázsai bíró ugyancsak azért fogják el, mert nem tudja vagy nem akarja kiállítani a megkövetelt regrutaszámot: „Nem foghatván a szolgabíró parancsolta tyrokat – írja –, megkötöztetvén a vármegye tömlöcébe küldtettem. A kötöző gorniknak 51 kr és egy kupa bor, 10 kr; Nagyenyeden az vasért vagyis békőért egy ffrt 6 kr, a tömlöci hajdúnak 40 kr.; ott létemben költöttem 20 kr.”

Az újoncokat biztonság okáért sokan kísérik el. A springiek hat strázsát állítanak melléjük. Az elfogás és Gyulafehérvárra, Nagyenyedre juttatás munkát ad tehát az esküdteknek, gornyikoknak, a kiválasztott katonafogó legényeknek, a „macskásoknak” (botosoknak). Természetesen honorálják ténykedésüket, és a néhány kupa bor is hagyományos jussuk.

Nem mindig sikerült azonban a kiszemeltek rabulejtése: „az örökös szolgálattól irtózó legénység az erdőben keresett menedéket”, s a besenyőiek jegyezték fel a megyei parancsot: „a katonafogástól elszökött legények szálljanak be a falukba, mert nem lesz bántások.” A sebeshelyiek, valamint a hozzájuk hasonló helyzetbeliek törvényes úton szeretnének mentességhez jutni. Instanciát („iştanţa”) küldenek tehát nagyenyedi előljáróikhoz, hogy ne terheljék őket a katonaadással, hiszen ők bányászok („de am trimis la Aiud, că sintem băieşi”).

Az 1809. évi országgyűlésen a követek kemény szavakkal mondanak ítéletet a tyro állítás rendszere fölött. Szólnak a mezőgazdaságnak okozott kárról, a tisztviselők részrehajlásáról, s arról a bizonytalanságérzetről, amely minden esztendőben felzaklatja a falvak lakóit: „Hogy a paraszt legény nem tudván, mikor vitetik erőszakosan a hadiszolgálatra, sohasem lehet, mezeji munkájának legjobb folytatása közben is, annak a nyugalomnak érzésében, mely az egyenként-való ember boldogságának legfontosabb része a polgári társaságban”.

9.

Kapcsolatokról csak mindkét fél bemutatásával lehet szólni. Az eddigiekben akkor is beszéltünk tehát a falusbíróról és faluközösségről, amikor elsősorban a megyei tiszteket vagy a vármegyét elemeztük. Az előző oldalakon kirajzolódó képet egészítőnek ki a továbbiakban egy-két adalékkal. A főszereplő majd minden fejezetünkben a *falusbíró* volt. Illő, hogy a román, német és magyar előljáró, a falusbíró, a bíráu, a folnagy státusáról még elmondunk néhány helyi jellegzetességet.

Mindenekelőtt azt, hogy feltételezhető, miszerint (a kijelölt személyek közül) a community választotta őket. Sajnos azonban ennek a szokásnak a számadásokban nem maradt nyoma. Tordos 1798–1799-beli számadásának hátlapján viszont ott található az 1794–1799 közötti falusbírák felsorolása, s nevük után egy-egy birtokos család neve szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy a jobbágyok földesuraikat, egy-egy falu részbirtokosait képviselve váltották egymást a bíróságban. Néha azonban, mint Kiskeréken is, világosan ott áll a költségjegyzékben, hogy két kupa bor bíróválasztáskor fogyott el. Miután a bíró volt a falusi közösségnek a legexponáltabb, állandóan igénybevetett képviselője, a tennivalóknak oly tömege, a felelősségnek oly súlya nehezedett rá, hogy nem egyszer csak a külső erőnek, állami, földesúri nyomásnak engedelmeskedve vállalta ezt a tisztséget. A számadásokban található is olyan román nyelvű utalások, amelyek ezt tanúsítják (cînd m-o pus birău). Magyarul is nevezik úgy a vezetőváltást, hogy „bírótetel”.

A bíró egy éven át szolgált és vezérelte közösségét. Ezalatt fenyegette a megcsapatás, a béklyóbaerés, a tömlöcöztetés. Láttuk, hogy kényszerű házigazdaként kellett a megye hivatalnokait, az állami igazgatás képviselőit kiszolgálni. Hogy mennyire állandóan készenlétben kellett állania, jelzi az, hogy előre gondoskodott szalonjáról, hagymáról, borsról, ecetről vagy sóról (a mihálcfalvi nem kevesebb, mint fél mázsáról). Sorsuk mostohaágát többen úgy akarták enyhíteni, hogy mellékjövedelmet biztosítottak maguknak. A falu kárára, terhére jegyeztek be soha senkinek ki nem fizetett forintokat, krajcárokat. Továbbá: jöllehet adójukat a falu fizette (tisztségük díjaként), ők ettek, ittak, áldomásoztak a közpénzből. Már egyes szolgabírák is kételkedtek néhány kiadási tétel valós voltában. Mohai Lőrinc főszolgabíró szigorú vizsgálata azután még több visszaélést derített fel, és megjegyzéseiből joggal arra lehet következtetni, hogy itt-ott a szolgabíró és a falusbíró cinkosságát sem tartja lehetetlennek. A visszafizetésre kényszerítettek között van azután mindenféle nemzetiségű ember. Mint ahogyan a tisztának megmaradó, a magukat, falujuk népét megbecsülő bírák között is. Az ő képviselőtükből Matei Nicat szólaltatnók meg, aki hosszútelki előjáróként jegyeztette rá a számadásra: „mindezen kevés summából álló költségemet, mely úgy remélem, hogy nem sok; ... minthogy nem kívántam a falut sokkal aggravalni, mint mások...”.

A számadásokban kevesebb szó esik a faluigazgatás többi szerepvivőjéről. A bíró mellett az *esküdtek* állanak. Ők szintén többször keresik fel a megye, járás székhelyét, a tisztségbeli férfiak lakóhelyét. Panasztevőként jutnak el Gyulafehérvárra, Alvincre, s tiltakoznak az adóprést működtető, katonaaállítást erőtető hivatalnokok eljárásai ellen. Segítik a bírót a „naturálé” összeszedésben, „magazinumba” szállításában, s bizonyára sok más tevékenységi formában, amelyeket azonban nem vezettek rá a falu költségjegyzékére. Az viszont megörökítőddött, hogy Sorostély esküdtszéke egy ízben a falu róvására négy kupa bort fogyasztottak el, „Kiscsergeden pedig pünkösdkor egy bárányt”.

Az *„öregék”* intézménye több figyelmet érdemel, hiszen ez hajdanvolt, tágabb önkormányzat idejére utal, régenvolt „demokráciát” idéz fel. A hagyományos falusi vezetőréteget, az öregeket említik Drassón a szénarétek megosztása alkalmával. Vingárdon működik az esküdtszéke intézmény. Emellett azonban igénybe veszik az öregeket is. („Azoknak az öregeknek, akik velünk voltak az adóirogatáskor, bor négy kupa.”) Amikor pedig a „káplán úr” megvendégeli az öregeket, a falu terhére fogy el ismét négy kupányi bor. Gergelyfáján szintén az adóróvás készítésekor áldomásoznak az öregek. A bíráskodó munkálatokban szintén tradicionális feladatukat teljesítik. Ezt azonban nem jelzik a számadások. Tud viszont róla a népi emlékezet. A századfordulón még ismeretes volt, hogy régen a hegyi falvak széleskörű helyi autonómiának örvendtek. A „közösség házához” bármikor eljöhetnek a lakosok tanácskozni, határozatot hozni. Heten-

te volt egy nap, amikor a hibát elkövetők, viszálykodók megjelentek az öregek előtt (akiket nagy esküdteknek is neveztek) és ők osztottak igazságot.²⁵

A kisebb falusi szolgáltatók közül a *polgárt* (pírgar) is meg kell említenünk. A számadásokban olyankor tűnnek fel, amikor bocskort vagy bocskorpénzt kapnak. Küldöncként is több ízben hasznosíthatták tehát a polgárokat.²⁶ Azt már láttuk, hogy a botosoknak (mäciucași) nevezett legények karhatalmi szolgálatokat tesznek. Kisludason a „tizedesek megszegődését” is említik. Feltehetőleg azonban másutt is választottak ilyen mozgósító, szervező, bírót, esküdtet segítő embert.

A *pásztorok* nem voltak a falu szolgálatában álló hivatalviselők. Miután azonban a lakosság nagy többsége állattartó volt, a ménes-, ökör-, tehén-, juh-, sertéspásztor fogadásakor a faluvezetők fizették az áldomást. Ugyanúgy a mezőőrök, határ- és erdőpásztorok – akiket e tájon leggyakrabban „sitár”-nak (jitar) neveznek – számíthattak hivatalba iktatásukkor egy korty italra. Még indokoltabb volt ez a vincellér-fogadásakor. Nevezetesen Erdély-szerte híres bortermelő falvakban a szőlőtermesztők hegyközsége és a faluközösség egybeötvöződött, így például Drassón a falusiak szőlőiben vincellért, szőlőpásztort a community tett. Puskaporral is bíró uram gondoskodott. Sorostélyon tíz font húst fogyasztottak a szerződő felek, s ugyancsak megvendégelték a szőlőközösre meghívott bogáti román embert. Kisludason a szőlőpásztorok fogadásakor borozgattak, majd – feltehetőleg szüret után – a „nagy áldomáson” kínálta meg őket a falu egy veder borral.

Részletezőbben nem tárgyalhatjuk a „falu dolgait” intézőket, hiszen célunk nem a community belső adminisztrációjának az elemzése. A teljesség kedvéért utalunk csak arra, hogy a bíró áldomást iszik a határt „megcsodáló” polgárokkal, a fogadott vagy több faluval együtt fizetett mészárossal, a molnárral, a kováccsal, „a falu némely dolga megnyeréséért” prokátorkodó kisenemessel, a szerződést író mester urammal, a falunak „felfogadott” cigánnyal, a bikatartóval, az Enyedről hozott „borbély”-jal, aki járványmegelőzés dolgában fárad, az „orgonahúzó”-val, a kukorica, búza, kender, fuszulyka, bor dézsmálására hivatottakkal, a farkast vadászó falusiakkal, a közerdő, kaszázó megosztásakor ténykedőkkel, s még sok más feladat intézése alkalmával. Megemlítenék azt is, hogy „pap és deák szegődésekor” Tohán bírása egy forintot folyósít mulatságra. Jóllehet az egyházak külön szerveződnek, a faluközösség időnként gondjai sorába iktatja a lelkeszt is. Rakató bírása például „a falu parancsolatjából Susa luonnak, hogy a falu papja legyen” hat forintot ad „útiköltségre”. Érdekes szokásról tudósít a kisludasiak „folnagya”, Michaäle Platzner: „Egy veder bort adtam szokás szerint az iskola vendégségbe”. A gergelyfői Georg Freitag hasonló hagyományos ünnepegről szól, mondván: „Mikor a schullereknek vacsorát adtak a szokás szerént, egy veder bort adtak...”

Egy-egy faluban sokszor fellelhető a régmúltból való sajátos szász, román vagy magyar szokás. Ezek azonban békésen megférnek egymás mellett, vagy közöseké válnak, hiszen „a régi jobbágy viszonyának közös sorsa egy-egy nagyobb család tagjaivá tette a községek lakosait...”²⁷

10.

Az az időszak, amelyben a nótáriusok, papok, bírák nehézkesen róvott betűi számadásokká állottak össze, megörökítve, mire mennyit költött a falu, a Habsburg államháztartás számára sem volt problémamentes. A századvég háborús küzdelmei fokozott katonai s következőleg anyagi erőfeszítésekre készítette a bécsi udvart. Ilyen feltételek közepette nem csupán az alattvaló kizsákmányolása vált súlyosabbá, hanem egyre sürgetőbben vetődött fel az *igazgatási reformok* kérdése. A terézianus korszakban már megsűrűsödtek az újító kezdeményezések. A felvilágosult abszolútizmus rendeleti

úton mind több élettevékenységet vont ki a hagyományok szférájából és épített be az egységesített, központosított állami normarendszerbe.

A térhódító racionalizmus, a központosító homogenizálás egyre erőteljesebb kívánalma azonban meggyökeresedett, régi, mondhatnók immár romlottabb feudális formákba ütközött. A jozefinista korszakbeli reformer már hevesen támatta a konzervatív rendi világ avuló, megmerevedett kereteit. A századforduló táján azonban már fékeződött a Habsburg államhatalom újító láza, korszerűsítő buzgalma és a vármegye a faluközösségi formációkban is elszenvedte, tartósította a sokszor még fejedelemségkori szokásrendet. Így azután a feudális rendi tradicionalizmus és a felvilágosult abszolutizmus bürokratikus központosításának szimbiózisa tovább tartott. Ennek keretében a bécsi udvar befolyása növekedett, anélkül azonban, hogy a mélyen gyökerező helyi igazgatási módszereket, hagyományokat kiirtani és másokkal helyettesíteni tudta volna.

Az Alsó-Fehér megyei falvakban az adózó népesség túlnyomó része feudális függőségben élt. 1791-ben 68,37% a jobbágyság és 20,56% a zsellérek arányszáma. A szabadparasztek erdélyi viszonylatban igen kevesen, három százaléknyan vannak. Értelhető, hogy ebben a tipikusan jobbágyparaszti szerkezetben a faluközösség függősége a feudális úrtól, úri vármegyétől, valamint az azokat fenntartó Habsburg hatalomtól igen nagy volt.

A falvak a számukra engedélyezett, vagy inkább a nekik szolgálattételre kijelölt, meghatározott területen nagyjából hasonlóképpen jártak el. Még megyei viszonylatban is akadt azonban több kisebb-nagyobb eltérés. A patkópénz például lehetett 7, 10, 12 krajcár, s megvolt a helyi rendje az etetés-itatásnak is. Volt olyan járás, ahol alig juttattak „ajándékot” a tisztviselőknak, míg másutt napirenden volt a „kedveskedés”. Hadd idézzük az eltartási és ajándékozási csúcst, a vingárdiakét az 1800-as esztendőből:

	pálinka (fertyály)	bor (kupa)	széna (porció)	zab (porció)	nyúl (db)	faggyú (font)	bárány (db)	csirke (db)	vaj (kupa)	tojás (db)	lúdfű (db)
Gornyyk	-	18	15	15	-	-	-	-	-	-	-
Executor	5,5	46,5	95	89	-	-	-	-	-	-	-
Szolgabíró	-	46	97	101	6	10	3	20	2	100	2
Perceptor	-	-	-	-	1	40	-	-	0,5	-	-
Más	1	29,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	6,5	140	207	205	7	50	3	20	2,5	100	2

A kegykereső, jóindulatszerző ajándékozás, a mentesség érdekében szokásossá vált vesztegetés mértéke tehát függött attól, hogy a hagyományok mit írtak elő, mit szentesítettek, valamint attól, hogy milyen erkölcsi értékrendet vallott magáénak a vármegyei hivatalnok. Mindenképpen megkönnyítette a kevésbé szigorú morál vállalását az a körülmény, hogy az igazgatási rendszer ősi alaptétele volt az, miszerint a munkát végző tisztségbelit a szolgáltatás címzettjének kellett megfizetnie valamilyen módon. A számadásokban elő-előforduló bírói költségmagyarázat, hogy adtam „miként illik”, „szokás szerint” vagy az; „üres kézzel nem mehettek”, jelzi, miként vált rendszerré ez a javadalmazási forma. Ezzel a szemléletmóddal összhangban volt az, hogy a vármegyei tisztikart rosszul fizették. Néhány évtized múltán, a reformkorban az erdélyi közélet hangossá vált azoktól a vitéztől, amelyek a hivatalnokok korrupttá válásának okairól kibontakoztak. A legtöbben a kicsinyre szabott bért okolták.²⁸

A Habsburg államigazgatási rendszer, az államhatalom a faluközösséget mindinkább a maga céljainak rendelte alá. Miközben főleg adófelhajtó, katonaaállító szervezett igyekezett lefokozni, a tisztviselők eltartásával is megterhelte.

Jegyzetek

1. A székely faluközösség alkonya. Magyar Tudomány, 1993. 3. sz. 256–266
2. Hajnal István: Az újkor története. Egyetemes történet. III. Bp., 1936.36
3. Imreh István: A faluszámadás. Falvak Dolgozó Népe. 1968. 38. (1111.) sz. 7.; Imreh, Stefan – Mureșan, Camil: Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Acta Musei Napocensis. 1968. V. 215–226. (Camil Mureșanakk ebben a közös tanulmányunkban a román nyelvű faluszámadásokhoz fűzött magyarázatai e munkámban is igen nagy segítségemre voltak. Imreh István: Alsó-Fehér megyei faluszámadások. Művelődés XLI. évf. 1992. 12. sz. 37–40.; Vö. Imreh István: A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973. 294–303. (a továbbiakban: Imreh 1973)
4. Magyarózdrol írja Horváth István, hogy ezen a román és magyar falvakkal benépesült tájon: „annyira természetes volt ősidők óta, hogy mindenki az anyanyelvét beszéli, a maga szokásait éli, mint a lélegzetvétel... A harmincas évekig, egysorsú igazi testvérként élték emberemlékezet óta földműveséletüket az emberek”. Magyarózdi toronyalja. Kolozsvár, 1971. 19.; Az ózdi völgy a huszas évekig tartozott Alsó-Fehér megyéhez.
5. Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp., 1982. 57–59.
6. Túri László iratai a Toldalagi család levéltárába jutottak, ott maradtak fenn. Mind a számadások, mind Mohai Lőrinc levele és tervezte tehát a Toldalagi cs. lvt.-ban található („Rendezetlen anyag”), a Kolozsvári Állami Levéltárban, az ENME lvt. állagában.
7. Nem véletlen, hogy Mohai a Nyelvmívelő Társaság kilenc Alsó-Fehér megyei tagjainak egyike, s hogy neki a kiadványokból egy „fáin” példányt szánnak. Azt is meg kell említenünk, hogy fölöttese, Túri László neve szintén olvasható a Társaság, valójában a haladó személyiségek névsorában. (Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 220., 222., 353–354.)
8. Országgyűlés, a felséges udvar és királyi fő kormány által kiadott szabályok, vagy is útmutató felsőbb rendeletek. Marosvásárhely, 1838. 95–96. (a továbbiakban: Szabályok)
9. Szabályok, 80–81.
10. Szabályok, 87–88.
11. Prodan, David: Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII și XVIII. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. IV (1961), 218. Ő, az erdőéri szerepkörben, mint a falusbíró alárendeltjét említi.
12. Vö. Barițiu, Gh.: Părți alese din istoria Transilvaniei. I. Sibiu, 1889. 365, 366–367.; Prodan, David: Despre „iliș” în Transilvania. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. VIII (1939–1942) 361–373.; Hann, Friedrich: Über die Siebenbürgische Staats-Steuer (contributio regia) mit Beziehung zur Volksökonomie. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. 1850. IV. 1.f. 1–17.
13. Fényes Elek: Magyarország hátramaradása ügyében. Felelet dr. Wildner Ignác úrnak. Lipcse, 1844. 31.; Friedenfels, Eugen von: Joseph Bedeus von Scharberg (Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens in 19. Jahrhundert. Wien. I. 1876. 240–243.
14. Protocollum Dietale de Anno 1792. Kvár, 1792. 405.
15. Kemény cs. lvt. XXXV. fasc. 1240. sz. ENME lvt. Kolozsvár. Állami Levéltár. (a továbbiakban: Kemény cs.)
16. Kemény cs. 1285. sz. a főkormánysház az országban 1798-ban, mint restáns contributiót 896 065 Rfrt-ot és 55% krt-t mutat ki (1354. sz.)

17. Nyomtatott Oklevelek Gyűjteménye. ENME lvt. Kolozsvári Állami Lvt. 654. doboz.; (a továbbiakban: Nyomtatott Oklevelek). A rovás – írjak 1899-ben – még mindig használatos volt. „A román ember, ha írást nem tud, rovással (rebus, crestătură) tartja rendben a dolgait”. A két fadarabot egymás mellé téve rótták rájuk a jeleket. Az egyiket „matcă”, a másikat „țincușa” néven emlegették: Alsófehér vármegye monographiája. I.k. 2. rész. Nagy-Enyed 1899., 1014. (a továbbiakban: Alsófehér vármegye)
18. Szolnok-Doboka megyében minden szolgabírói járásban volt egy *rectificator commissarius*, „de akik rendes fizetéssel nem bírtak”. Ez így lehetett Alsó-Fehérben is: Szolnok-Doboka vármegye monographiája I. Dés, 1901. 498.
19. Nyomtatott Oklevelek 6066. sz. gub. rendelet.
20. Alsófehér vármegye. 636. (Lázár István: Alsófehér vármegye magyar népe.)
21. Schuller, Fr.: Die Reaktion gegen die Josefinischen Reformen und die Regulation 1790–1805. Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Hermannstadt, 1896. 15.
22. G(ál) L(ászló): Az erdélyi diaeták és országos végzések foglalata 1691–1791. III. Kvár, 1837. 140.
23. Alsófehér vármegye 663.
24. Stanca, S.: Primarii satelor românești din Ardeal înainte de 1848. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, VII. 1936–1938. 703–705. Stoide, C. A.: Dregătorii satelor românești din Țara Bîrsei. Studii și articole de istorie. II. 1957. 293–316.; Szendrey István: A XVIII. századi erdélyi falusbírósról. Acta Universitatis Debreceniensis. II. 1963, 113–125.; Răduțiu, A.: Institutele sătești din țările române în secolul al XVIII-lea. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. 1981. 1.sz. 35–40.; Imreh: 1973. 44–54.
25. Alsófehér vármegye 834.; lásd még: Vulcănescu, Romulus: Etnologie juridică. București, 1970. 188–207.
26. Vö.: Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kvár, 1944. 129.
27. Alsófehér vármegye 515.
28. Kemény Zsigmond 1842-ben írta (Erdélyi Híradó, 45.sz.270): „A biztos (*commissarius*) legtöbbször nem gazdag, fizetése nevétségig kevés, a véletlen jövedelmekre elődje is számított, és senki kevés ajándékért ejtett hibákon rajta nem éretett. Erről a rendszer eléggé gondoskodott. Im a corruptio... bűnnek nem tekintve, büntetés alá nem esve!”

A Korai magyar történeti lexikonról I.

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)

Főszerkesztő *Kristó Gyula*.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

753 old., 19 térkép.

„Mecénás nélkül nincs középkori műalkotás” – állapította meg Joachim Bumke a középkori mecénatúráról írt monográfiájában. Ez persze a megbízói szándék érvényesülését is jelentette, legyen szó épületről, festményről vagy krónikáról. Mutatis mutandis áll ez a modernebb korokra is. A Magyar Tudományos Akadémia dunaparti székházának dísztermét kifestő Lotz Károly a freskóciklus megtervezésében a Tudós Társaság akkori vezetőinek intenciói szerint járt el. A terem nyugati főhomlokzatát díszítő középkori témájú képek centrális helyén áll a programszerű felirat: „Emlékezünk régiekről”.

A nemzeti múlttal való foglalkozás mint tudományos feladat kétségkívül a későromantika tradícióját is jelentette, ami a 48-as függetlenség kultuszával párosulva torkollott szerencsés módon a hazai pozitivistá médieviztikai kutatásokba.

Bizonyos, hogy a második világháború utáni évtizedek nálunk nem kedveztek a „feudális reakció” egyik névadó korszaka tanulmányozásának. Főleg az irodalomtörténetírás területén volt ez kitapintható. A régebbi irodalomnak két olyan korszaka volt, amelyeket antifeudális és antiklerikális minősítéssel ellátva „haladó hagyományként” lehetett kezelni: a reneszánsz-humanizmus és a felvilágosodás. Mindkettő kutatásában – hála Klaniczay Tibornak és Köpeczi Bélának – korán csatlakozott a hazai irodalomtörténetírás az európai szinthez, míg a médieviztika terén évtizedeken át jelentősen elmaradt. Talán ezzel is magyarázható, hogy a jelen lexikonnak nem akadt profi magyar irodalomtörténész munkatársa.

A nyolcvanas évektől kezdve azután egyre intenzívebb lett Magyarországon is

a középkor utáni érdeklődés. Aki valamilyen médieviztikai diszciplínát tanított az egyetemen, az ezt a fiatalok körében is lemérhette. Ennek a jelenségnek intellektuális és emocionális okairól itt nem lenne helyénvaló értekezni. A Korai magyar történeti lexikon (a továbbiakban: Lexikon) előszava ugyan nem részletezi ezt a kitapintható társadalmi érdeklődést, sem a bizonyítékokból is indítást nyerő írói-szerkesztői szándékot, de mindenképpen örvendetes, hogy a régiekről való (új) emlékezés egy, a korszakra vonatkozó régi és új ismereteket röviden, tényszerűen összefoglaló műfajban kristályosodott ki.

Persze csak az foglaltathatik össze, ami már megíratott. Kristó Gyula főszerkesztői előszava hangsúlyozza is e „gyér forrásadottságú” korszakra vonatkozó, objektív igazság kategóriába sorolható véleményalkotás nehézségét (6. o.). Ezt bizonyára mindenki a maga szakterületén érzi nyomasztónak, vagy akár kihívásnak. A középkori irodalomkutatás nehézségeiről a svájci Max Wehrli nyilatkozott nemrégiben (*Literatur im deutschen Mittelalter. Eine poetologische Einführung*. Stuttgart, 1984. 11–28.). Véleménye szerint a „külső veszteségek”, a kikövetkeztethető, de elveszett, vagy a hírből sem ismert kéziratok hiánya, talán a kisebb veszteséget jelentik. Nagyobbak a tudományt ért „belső veszteségek”, azaz annak az összefüggérendszernek ma már tudományos bizonyossággal rekonstruálhatatlan volta, amelyben a középkori művek létrejöttek és hatottak. Azaz a felvilágosodás óta a modern természettudományoktól, filozófiai, lélektani, szociológiai kategóriáktól és rendszerektől befolyásolt tudomány óhatatlanul olyan mértékeket alkalmaz, ami nem adekvát ahhoz a rezonáló térhez, azban ezek a művek, műalkotások éltek. Pedig Wehrli a sokkal bőségesebben adatolt nyugat-európai irodalmakból indult ki.

Ennek tudatában is csak helyeselnünk azt a szerkesztői principiumot, hogy a cikkszerzők „a tények felsorakoztatása mellett az egymásnak ellentmondó vagy

egymást nem fedő értékeléseket, megállapításokat” is bemutassák (uo.), vagy tegyék hozzá: legalábbis jelezzék. Valóban ez a lexikon feladata, ami sok helyen, pl. az Altaichi Évkönyv címszó esetében mintaszzerűen valósul meg. Másutt azonban úgy tűnik, hogy a szerkesztők (lektorok) nolens volens beletörődtek abba, hogy egy-egy szócikkben a témáról vagy egy vele összefüggő részkérdésről csak egy vélemény (és nem is hipotetikus) hangozzék el. Ha ilyenkor egy „erről másképpen X. Y” vagy: „ennek ellene mond Z tény” áll, meg van mentve a pluralitás követelménye. Ez éppen nem az egységesítés nevében történő szerkesztői belenyúlást jelentette volna, amivel a szerkesztők nem óhajtottak élni (uo.). Erre itt csak egy példát hoznék. A beginizmus kérdése – megléte, terjedése – azért nem egyértelmű Magyarországon, mert a források a beginákat keverik a harmadrendiekkel (voltaképpen ezek a 'szesztrák'). A 'begina' szócikk házaik között említi a veszprémit és a nyúlak-szigetet is (ez utóbbi helynévről kellene utaló szó!) ami később a korai magyar írásbeliség egyik műhelye lett. (Ilyen előretételek talán megengedhetők lettek volna, ha már őstörténeti visszatekintéseket tolerált a kötet. A klarisszák irodalmi tevékenységére sincs utalás.) E házak begina-ház voltát az idézett irodalomból csak Mezey László állította. Domonkos apácakolostorként szerepel viszont a két ház az összes többi szócikkben (Buda, domonkosok, Margit, Margit-sziget, Veszprém). Nem mindegy ez, hiszen összefügg Margit egyházjogi státusával, ami viszont összefügg (összefügghet) a házastási kísérletekkel szemben való ellenállásával. Bizonyos azonban, hogy Budán volt begina-ház, amiről viszonylag sokat tudunk (ld. Mályusz); ez sem a 'begina', sem a Buda cikkben nem szerepel. Az egész kérdésről kicsit árnyaltabban lehetett volna írni egy 'devotio moderna' szócikkben, hiszen az a korszak végén már jelentkezett, természetesen megemlítve Tarnainak a Magyarországon érvényesülő hatásra vonatkozó, mérsékeltre intő megjegyzéseit. Ilyen címszó azonban nincsen, van azonban a 'zoroasztria-

nizmus'-ról, aminek magyar hatásáról sem én, sem a cikk nem tud.

Ezzel el is értünk a lexikon-recenzensek örökzöld témájához: miről van szócikk és miről nincs. Mégis, az interdiszciplinaritás jegyében csokorba kötött szakszemponitú hozzászólások esetében ez is hasznos lehet. Bevezetóként mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a középkori 'irodalom'-fogalom minden modern nyelvű filológia értelmezésében felöleli a latin és népnelvű írásbeliséget, és nemcsak a szorosan vett belletrisztikát. Egy jogkönyv tehát ugyanúgy ebbe a kategóriába (is) tartozik, mint egy lovagregény. Nagyon tanulságos ilyen szempontból belelapozni a jelenleg T-betűnél tartó német középkori irodalmi lexikonba (Die deutsche Literatur des Mittelalters – Verfasserlexikon. Berlin – New York, 1978 óta); a német vonatkozású címszavak esetében pedig bele kellett volna lapozni (pl. Heinrich von Mügeln esetében, aki egyébként Mügeln Henrik formában szerepel, ami ugyanolyan magyaros ügyfogyottság, mintha 'Aquino Tamás'-ról írnanék cikket). Visszatérve tehát az írásbeliség-fogalomhoz, örvendetes, hogy az Albeus-féle összeírás címszót kapott, de szomorú, hogy a Budai jog és a Szepesi jog nem kapott, de még a Buda és Szepesség cikkben sem nyernek említést. A Budai zsinatról (helyesen) van címszó. Úgy tűnik, mintha az részesült volna előnyben, ami történelmi eseménynek vagy személynek fogható fel. Talán ilyen megfontolás alapján van a műfaji címszavak között 'legenda' (hiszen az történeti személyhez kapcsolódik), de nincsen 'himnusz', sem 'verses officium' vagy 'verses zsolozsma', amelyek pedig szintén összefüggnek Árpád-házi szentjeink kultuszával. Jellemző, hogy az 'officium' tárgyszóról csak a 'céh'-ben történik utalás ('zsolozsma' címszó sincs). A törésvonal néha elválasztja még az auktort is a művétől. Gellért természetesen önálló címszavat kapott (ugyanitt a Gellért-legenda csak egy említés erejéig szerepel, külön címszó sem tárgyalja), de külön cikk foglalkozik Gellért művével, a Deliberatioval, mintha anoním mű volna, amit a címe alatt kell felvenni.

A kéziratosság emlékei, elsősorban a kódexek címszavakba sorolása is némileg egyenetlen. Árpád-kori emlékeink, a Gyulaféhérvári Sorok, a Halotti Beszéd, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-siralom jelentőségüknek megfelelően külön-külön szerepelnek a Lexikonban. Mindjárt az első címszó azonban nem sikeredett igazán jól. A Gyulaféhérvári Sorok alatt összefoglalható három szövegemlék – a cikk szerint – egy latin sermókat tartalmazó kódex három „szentbeszéd-összefoglalásának” magyar fordítása. Valójában az első egy latin akrosztichonos versnek, ami a kódexben is megvan, de más latin forrásból is ismert, a rimes magyar fordítása. Ez nem a sermo része. A másik kettő ugyan csak rimes, magyar nyelvű divíziója egy-egy latin beszédnek, ami funkcióját tekintve nem összefoglalás, hanem éppen fordítva, egy ennek alapján szerkesztendő beszéd váza. Éppen ezért van különös irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége, mert az Árpád-kori anyanyelvi prédikációspraxis talán első emléke, amire legutóbb Tarnai mutatott rá. Hogy azután mindez vers-e vagy csak rimes próza, az már szinte csak guszthus dolga.

A Halotti Beszéd és a Könyörgés tényszerű, rövid, korrekciós cikk, talán csak Tarnai retorikatörténeti megfigyeléseit lehetett volna megemlíteni. – A Königsbergi emlék-együttesről írt címszóból viszont kimaradt, hogy a Töredék előkerült a toruni (Lengyelo.) egyetemi könyvtárban, a Szalagok lelőhelyéről azonban továbbra sem tudunk, feltehetőleg a többszöri szállítás során végleg elvesztek. Tartalmilag mariológiai szövegek (a 'Mariale' a cikkben valamilyen konkrét művet sejtet).

Az Ómagyar Mária-siralom is kitűnő összefoglalás, legfeljebb csak azon akadáhatunk fel, hogy a mű „szabad vállalkozásként” jöhetett létre. Nem tudom, mit kellene ez alatt érteni. Furcsább azonban, hogy a Halotti Beszédet megőrző Praykódex kapott külön szócikket, a Leuveni Kódex viszont nem, amelynek pedig latin része is rendkívül fontos a magyar művelődéstörténet számára. Általában úgy tűnik, hogy latin kódexeink inkább művé-

sztettörténeti, semmint irodalomtörténeti szempontok alapján kerültek vagy nem kerültek be a Lexikonba. Ahhoz például nem fér kétség, hogy az Admonti Biblia az európai kódexfestészet egyik jelentős műve, de éppen a cikkíró bizonyította be, hogy nem hazai produktum, jóllehet itt volt egy ideig. Művészetileg hathatott, de ennek bizonyítéka nincs. Hogy a Biblia szövege ismert, használt volt a középkori Magyarországon, az evidens. Az viszont már korántsem természetes, hogy a 13. század második felében, 2–3 évtizeddel a tatárjárás után, a legkiválóbb domonkos filozófusok és teológusok sermói, azaz a szakmán belül az európai standard-irodalom, már szerzőik életében eljutott ide. Ezt a fontos művelődéstörténeti adatot a Leuveni Kódex szolgáltatja. Félreértés ne essék, semmi kifogásom az Admonti Biblia felvétele ellen.

Amíg azonban egyes írásbeliség-történeti címszavakban hiányolhatjuk olyan tények pontos megjelölését, amelyek újródeszkálul szolgálhatnak a szakma által levonható következtetéseknek, addig más hasonló témájú címszavakban szerepelnek olyan mondatok, utalások, amelyek spekulatív jellegűek. A kérdést már érintettük. Mór pécsi püspöknél (az első névről ismert magyar auktor!) említett nyerműve is, Zoerard, András és Benedek remeték legendája azzal a megjegyzéssel, hogy az „kamalduli felfogást propagál”. Hogy ez az állítás mire támaszkodik, azt nem tudjuk meg. A kamalduli rendről nincs is címszó a kötetben. A rendet 1072-ben erősítették meg, jólehet 1012 körül váltak ki az Arezzo melletti bencés monostorból. Az 1070 körül meghalt Mórnak a rendről bizonyosan nem lehetett tudomása, a mozgalomról is aligha. Való igaz, hogy a kamalduliak a remete életforma ápolására vállalkoztak, ami életformát a három magyarországi szerzetes is élt, de ezt tette Gellért is bakonyi magányában. Mindezt aligha lehet egy új rend propagálásának tulajdonítani.

Több helyen, az enciklopédikus jellegű 'irodalom' cikkben is találunk ilyen állításokat, amelyek valójában csak feltételezések, vagy akár eszme-, sőt ideológiatörténeti utalások. Hogy a honfoglaló

magyarság 'irodalmát' „egyéni érzelme-
ket kifejező dalok” is alkották volna, arról
semmit sem tudunk. A Pilgrim által a
Kárpát-medencében feljegyzett mondák
léte, „amelyek a Nibelung-ének alapját
(sic!) képezték”, szintén bizonyíthatatlan.
Bonyolult és igazolhatatlan olvasó-
szociológiai és interpretációs vélekedések
állhatnak csak az olyan 'megállapítás'
mögött, ami megkülönbözteti „a királyi
udvarba” és a „nép körébe” utalt mon-
dák hangvételét. Vagy milyen szöveg-
alapja van annak az állításnak, hogy „a
bogumil eretnokség a maga biblikus
mondáival és apokrifáival (!) az 1010-es
évektől jelentős teret nyert” volna Ma-
gyarországon? Ismerünk ilyen hazai eredetű
vagy használatú szöveget? A Ro-

land-ének hazai ismerete is merő feltételezés.
A nevek ismeretéhez (amiből ez a feltételezés
kiindul), elegendő lehetett egy Nagy Károly-
legenda ismerete, pl. abban a formában,
ahogyan azt a Legenda Aurea rögzítette.
Nem hiszem, hogy ilyen jellegű, többnyire
állítás formájában megfogalmazott feltételezések
lexikonba valók lennének. Ezek kifejtése
árnyaltabb fogalmazást, nagyobb terjedelmet,
azaz más műfajt igényelne. Mintha például
a régészeti tematikájú címszavak sokkal
tényszerűbb, illetve a tényeket és a belőlük
levonható következtetéseket megkülönböztető
fogalmazásban készültek volna. Legalábbis az
irodalomtörténészek ez a benyomása.

Vizkelety András

A Korai magyar történeti lexikonról II.

Korai magyar történeti lexikon

(9–14. század)

Főszerkesztő *Kristó Gyula*.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

753 old., 19 térkép.

Nem könnyű feladat erről a lexikonról írni. Általában, az ilyesfajta kézikönyvek recenziálása mindig problematikus, mert nincs olyan olvasó, akinek ne lenne gondja azzal, hogy mi maradt ki, mit tárgyal hosszan, mit röviden, mit csinált volna ő másképp. Viszont az olyan olvasónak, mint én, aki maga is megkísérel valami hasonló lexikont barkácsolni (a Garland kiadó sorozatában – *Deo propitiente!* – megjelenendő „Medieval Eastern Europe: An Encyclopedia”-t) sőt, aki valamennyire ismeri a jelen munka elmúlt sokévi hányattatásait is, annak még nehezebb a dolga. Mert hogy nagyon jól tudja, mennyi gond és nehézség rejlik a végül asztalra került könyv „háttérében”. Kezdjük tehát a könnyebb végén: pompás és dicséretre méltó a vállalkozás, nemkevésbé a szerkesztők bátorsága, amivel végülis elvágva a gordiuszi csomót – mit csomót? legalábbis hálót! – kihozták a lexikont úgy, ahogy lehetséges volt, s nem vártak arra, hogy minden a legtükéletesebb formában elkészüljön. (Hogy illetéknéppen a lexikon arányai kissé eltolódtak, a régészek kevésbé jól, mások – például a turkológusok – igen erősen szerepelnek, az, gondolhatni, elkerülhetetlen volt.) A tökéletességre várni alighanem utópikus: az némigen szokott amúgy sem sikerülni, s ha mégis, akkorra a „rendes és szorgalmas” munkatársak írásai rég elavulnak, újra kell kezdeni a szerkesztést, s így tovább da capo ad infinitum.

Az utóbbi évtizedekben láthatólag sokhelyütt érezték úgy a középkorászok, hogy itt az ideje valamiféle összefoglaló referencia-munka kiadásának. Nem tudom, ki volt az első, de teljességében tudtommal csak kettő jelent meg, a tizenkét kötetes amerikai *Dictionary of the Middle Ages* és a hatkötetes lengyel

Słownik starożytności i średniowieczności. Ezekhez hozzátehetjük a három kötetes *Oxford Dictionary for Byzantium*-ot is. Már a vége felé közeledik (kb. az S betűnél tart) a végül szintén tizenkét apróbetűs kötetre tervezett *Lexikon des Mittelalters*.

Hogy illeszkedik a Korai magyar történeti lexikon ezekhez a vállalkozásokhoz? A *Dictionary* szerkesztői annak idején azt a kívánságot fejezték ki a szerzőknek, hogy a lexikon a végzős középiskolások és kezdő egyetemisták számára (is) hasznos legyen. Ennek szellemében például ránk szóltak, ha „nehéz szavakat” használtunk (ha jól emlékszem, az utraquizmus kiesett a szitán...). Helyel-közzel tehát inkább a magasabb szintű ismeretterjesztés dominált, ugyanakkor a *Dictionary* szerkesztői – noha azok élén az igencsak hagyományos politikatörténész, Joseph R. Strayer állt – egy sor olyan szócikket készítettek, amit eddig hasonló formában nemigen lehetett olvasni, elsősorban kultúrtörténeti témákban és a középkor ún. anyagi műveltségéről, pl. Strayer maga egy pompás kis cikket a tégláról („Brick”, 2:375). Egy másik példa a család („Family”, 4:593-612) tizenkilenc oldalas címszava, amely egyaránt tárgyalja a jogi és a demográfiai aspektusokat, a családról vallott nézeteket és (amennyire ismert) a középkori valóságot. A Korai magyar történeti lexikon egyértelműen magasabb olvasói szintet céloz meg és – többnyire – ki is elégti az elvárást. S hogy kevesebb „újdívatú” témát tárgyal, annak alighanem az is az oka, hogy idehaza (még?) nem sok kutató foglalkozik ezekkel. Ambár a múlt századbeli „kultúrtörténészek” egyetmást kiderítettek, amiből lehetett volna meríteni, s nem hiszem, hogy ne lenne olyan fiatal történész, aki szívesen kibogarástna volna azokból s a forrásokból, hogy mit is tudunk a középkori magyar családkról – a jogi szempontokon kívül.

A bizantinisztikai enciklopédia kitűnő különlegessége, hogy korunk egyik vezető tudósa, Alekszander Kazsdan gya-

korlatilag sajátkezűleg szerkesztette mind a három kötetet, szinte hihetetlen gyorsasággal és alapossággal. A dumbarton-oaksi kutatóintézetnél a háttérben a legjobb fiatal kollégákat nyerte meg munkatársnak, de elsősorban maga ragaszkodott a pontossághoz és színvonalhoz. (Így például Imre herceg állítólagos bizánci „hercegnő” felesége elvérzett a szerkesztői asztalon, mert Kazsdan szerint nincs „elszámolatlan” hercegnő a 11. század elején.) Mégis, a szerkesztők szembenéztek azzal, hogy Bizánc ismerete az angolul olvasó világban olyan csekély, hogy sok esetben meg kell elégedniük alapvető és nagyvonalú bemutatással s nem számíthatnak arra, hogy apróbb részletkérdések érdekelnék olvasóikat. Például az eretnekségekről írt címszó („Heresies”, 2:00) igencsak általános és nem utal sem a pauliciánusokra, sem a bogumilokra, stb.

A Söwnnik, mint ismeretes, eredetileg ugyanannak a „népi demokratikus kooperációnak” lett volna része, amivel a magyar vállalkozás is indult. Ennek folytán közös bennük az a döntés is, hogy a korszakhatárt a 14. század végére jelölte ki, amiről persze lehetne vitatkozni, de az valóban messze vezetne. És hát mindenfajta periodizáció szükségképpen vitatható (s elég sok felesleges tinta ment is rá főleg az elmúlt marxista-leninista meddő évtizedekben...) A részleteket nem ismerem, de láthatólag a lengyelek elég hamar úgy döntöttek, hogy „magad uram...” és kiadták a „szláv népek” korai történetére vonatkozó gyűjtésüket. A válogatás természetesen védhető – főleg, ha az ember hisz a 19. századi álmokban egy nagy közös szláv múltról –, de mégis kissé egyenetlen, hiszen a térség történetét a magyarok, románok, a balti népek és albánok nélkül nemigen lehet kielégítően bemutatni, míg az „oroszkok” felvétele a lexikon keretébe bizonyos mértékig parttalaná teszi a vállalkozást. Viszont egyes szócikkeivel a Söwnnik igencsak hasonlít a Korai magyar történeti lexikonhoz, persze azzal a különbséggel, hogy majdnem minden témát öt-hat alfejezetben tárgyal, minden egyes szláv néppel, illetve állammal kapcsolatban (amit a mi tervezett

amerikai enciklopédiánkban szeretnénk elkerülni!), s nem vállalja (a foghíjasság miatt nem is igen vállalhatná!) valamiféle összefoglaló-összehasonlító áttekintés megfogalmazását. S még egy hasonlóság: mind a Söwnnik (amely még a „rendszer-változások” előtt jelent meg), mind a Korai magyar történeti lexikon (ami viszont azután) kritikátlanul használja a marxista-leninista szótár néhány, alighanem idejétmúlt darabját, pl. olyanokat, mint a „feudalizmus” – gyakorlatilag a „középkor” szinonímájaként. Pedig e tekintetben egy gyors, utolsó pillanatbeli szerkesztői gyógypillantás talán lehetséges lett volna. Persze lehet, hogy a szerkesztőség változatlanul érvényesnek tekintti ezeket a szóhasználatokat, ami természetesen szíve joga.

A Lexikon des Mittelalters, mondhatni, „kézből nyerő” mindenki mással szemben, mert az egész európai középkorral foglalkozik, s nem úgy, mint az amerikai, egyértelműen a tudományos (felsőéves egyetemista, sőt medievista) közönségnek szól. Szerkesztésében keveredik az „enciklopédikus” és a „lexikális” közelítés: van számos hosszú, átfogó szócikk, de igen sok rövid, egy-egy személyt vagy helyet bemutató lemma is. Kelet-Közép-Európa – elsősorban František Graus alapítói részvételének köszönhetően – igen jól van képviselve: Kézai Simonra például harminc sort szántak, fele annyit, mint a Korai magyar történeti lexikon, ami összeurópai „statisztikában” igencsak becsülendő, s egyik-másik kevésbé jelentős István nevű királyunkra még többet is, mint amennyit megérdemelnek (s amennyit tudunk róluk). Az, hogy az Artemis-Verlag az első helyezett, érthető is: nemcsak a rendelkezésükre álló terjedelem miatt, hanem mert akkora s oly kvalifikált stábbal dolgoznak, aminek egyetlen másik vállalkozás sem jön közelébe. (Igaz, meg kell hagyni, hogy nemcsak Kazsdan, de Strayer is maga olvasta legalábbis az utolsó fordulóban az összes szócikket, s szerkesztőségi munkatársai éles szemét mindenki, aki dolgozott velük, csak dicsérni – illetve vérmérséklete s kritika-tűrési határa szerint, szidni – tudja. A Lexikonnak nincs ilyen egy személy-

ben tekintélyes igazi főszerkesztője.) Az összehasonlító tárgyalást a Lexikon sem oldotta meg teljesen, bár a tematikus szócikkek mindig egy általános bekezdéssel kezdődnek, ami a tárgy „összközépkori” jelentőségét, illetve értelmét sumházza, s ezután következnek (nem mindig eléggé összehangoltan) az egyes országok, ill. régiók. (A Gesandtschaft címszónál pl. nem vették észre, hogy a néhai Jozef Macek és én ugyanarról a II. Ulászló alatti követjárásról írtunk, de egyikünknek sem ajánlották, hogy ne ismétlje a másikat, s nem iktattak be keresztutalást sem. Apróság.) Ezt is inkább magamnak („lányomnak, menyemnek címezve”) mondom, remélve, hogy a Medieval Eastern Europe-ban sikerül majd „organikusabban” egybeilleszteni a nemzeti anyagokat... És, bár nem ebben a formában merül fel, a Korai magyar történeti lexikon szerkesztői, úgy látom, élesszeműek voltak, s nagyjából elkerülték (a sokszor szinte elkerülhetetlen) ismétlődéseket.

Úrrá léve sorstársi szolidaritásomon, mégiscsak szóvá tennék két dolgot, lehet, hogy nem éppen kardinálisak. Az egyik, hogy a szerzőknek vagy nem mondták vagy azok nem hallgattak oda (ami tapasztalataim szerint nem ritka!), hogy egy ilyen szakosított lexikonban nem kell elmondani egy-egy középkori fogalom általános „alap”-jelentését, legfeljebb néhány szóban, s rögtön rá kell térni a Magyar Királyságra vonatkozó „speciális” in-

formációra. Ezt sokan nem tartják be (pl. az „istenítélet” címszó kétharmada magát a fogalmat tárgyalja – világosan és hasznosan –, s csak az utolsó húsz sor szól a magyarországi gyakorlatról; az „investitúra” harmincnegyzet sorából csak nyolc igazán helyi jelentőségű; a „legátus” címszónál fele-fele az arány). S mint már fentebb írtam, úgy tűnik, hogy a sztyepei népekről szóló, főleg turkológiai szócikkek felvétele nem mindig meggyőző. Bármi érdekes is egy-egy törökös népről vagy népcsoportról olvashatni (pl. „kipcsakok”), ha annak minimális (vagy éppen a szövegből egyáltalán elő nem tűnő) kapcsolata volt a magyarokkal vagy a később magyarok lakta földdel. Végül egy mondat a nyelvezetről: nagyrészt jó magyarsággal íródott a lexikon, a szakmai zsargont igyekszik elkerülni. Hogy manapság az a divat, hogy pl. egy térkép helyét úgy jelöljük, hogy az a 272–273. oldalak között van, noha a magyar nyelvtan szerint két sorszám egyesszámot vonz, az ellen már csak a magamfajta régidivatú pedáns berzenkedik.

Hadd zárjam ezeket a gondolatokat az elsőben mondottakkal: mindösszesen igen hasznos, értékes vállalkozás a Korai magyar történeti lexikon, és szerkesztői és munkatársai, minden apró megjegyzésem ellenére, csak dicséretet és köszönetet érdemelnek.

Bak János

A pusztítás művészei?

**Ivanics Mária: A Krími Kánság
a tizenöt éves háborúban.**

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 235 old.

Rendkívül érdekes könyv látott napvilágot 1994 végén Ivanics Mária tollából. A szerző olyan témát dolgozott fel munkájában, mely kevéssé ismert nemcsak a történelem iránt érdeklődő olvasók között, hanem még a korszakban tájékozott kutatók előtt is. A Krími Kánság történetével csak kevesen foglalkoztak (pl. Szmirnov múlt század végi vagy Kortepe-ter 1972-es könyve). Az olvasó számára a tatár fogalom egyértelműen az 1241-es „tatárjáráshoz” kapcsolódik, s jóval kevésbé a 16–17. század török háborúhoz, amikor tatár segédcapatok harcoltak a török seregek mellett. Elterjedt közhely a történeti irodalomban is, hogy a tatárok az oklatan pusztítás művészei voltak, s jelentős részük volt Magyarország török kori pusztulásában. Ha mindehhez még hozzátesszük, hogy a 15 éves háború hazánk 16–17. századi történetének kevéssé ismert és kutatott eseményei közé tartozik, egyértelművé válik, hogy Ivanics Mária nehéz feladatára vállalkozott. Monografikus igényű munka eddig alig jelent meg e háborúról, jobbára csak kisebb-nagyobb tanulmányok születtek, ezek sem nagy számban. Loeb század eleji, a háború előzményeit tárgyaló műve után 1988-ban Caroline Finkel írt kitűnő összefoglaló munkát a háború „logisztikai” kérdéseiről, valamint Jan Niederkorn jelentetett meg szintén kiváló szintézist 1994-ben.

A szerző könyve lényegében kandidátusi értekezésére épül, annak valamelyest átdolgozott változata. A munka bevezetésből, s négy nagyobb, alfejezetekre tagolódó részből áll. A bevezetésben Ivanics Mária áttekinti a krími tatárookra vonatkozó szakirodalmat és a témával kapcsolatos fontosabb forrásokat. Témaválasztását azzal indokolja, hogy a 15 éves háború idején vált tömegessé és rendszeressé a tatárok alkalmazása a magyaror-

szági hadműveletekben. Három fő problémára koncentrál a szerző munkájában: a tatárok törökök oldalán való hadakozásának okai, a tatárok katonai feladata és harci értéke, s a háború során a tatároknak és más oszmán vazallusoknak egymáshoz és a Portához való viszonya.

Az első fejezetben a szerző a Krími Kánság történetét vázolja a források és a szakirodalom alapján. E rész a tágabb olvasókörökre is gondolva készült, hiszen vajmi keveset olvashatunk magyar nyelven e témáról. A szerző történeti áttekintését az Aranyhorda bukásától indítja, amelyből a kazáni, az asztrakháni és a krími kánságok váltak ki, illetőleg az ún. Nagy Horda. A Krím-félsziget önálló-sodási kísérletei az 1440-es években jártak eredménnyel, amikor Hádzsi Giráj kán, Dzsingisz kán egyik távoli leszármazottja megvetette egy három évszázadig fennálló állam, s az ugyanannyi ideig uralkodó Giráj-dinasztia alapjait. A Krím-félszigeten a formálódó tatár állam mellett jelen voltak gazdag itáliai alapítású kereskedő városok is. Az olasz városok már 1475-ben a terjeszkedő oszmán birodalom kezére kerültek. Nem járt sokkal jobban a Krími Kánság sem, mert trónöröklési zűrzavarok után Mengli Giráj 1478 táján oszmán segítséggel szerezte vissza trónját. Ez azt jelentette, hogy ettől fogva, változó tartalommal megtöltve ugyan, de oszmán fennhatóság érvényesült a krími tatárok felett. A szerző árnyaltan igyekszik ábrázolni az oszmán–tatár viszonyt, szerinte kezdetben inkább szövetségi kapcsolatról beszélhetünk, amelyet kölcsönös egymásrautaltság jellemezett. A tatárok védtek északról az Oszmán Birodalmat, kereskedelmi útvonalakat ellenőriztek, stb.

A szerző áttekintést ad a Krími Kánság 15–16. századi külpolitikájáról is. Kiemeli azt, hogy a 15. század vége felé szembekerültek korábbi pártfogójukkal, a lengyelekkel és az oroszok felé közeledtek. E szövetségnek kettős következménye lett; egyfelől a Krími Kánság 1502-ben győzelmet aratott a Nagy Horda felett és kezdte átvenni annak szerepét

(adót követelt, s a másik két kánság felett befolyást akart gyakorolni), másfelől pedig az orosz állam önállóvá vált, s megindult a nagyhatalommá válás hosszú útján. Az orosz előrenyomulás áldozatául esett a kazányi és az asztrakháni kánság is, s hiába fogott össze az oszmánokkal a Krími Kánság (1569–70-es sikertelen asztrakháni expedíció). A század utolsó harmadában erősödött a török fennhatóság a krími tatárok felett. Az elhúzódó perzsa háború (1578–1590) miatt a Porta egyre nagyobb számú segédcsoportokat igényelt a Kánságtól, ellenséges földön teleltette őket. 1583-ban a kán megtagadta a parancsot és visszavonult. Válaszul III. Murád szultán leváltotta és fivérét nevezte ki, a kitört felkelést pedig leverette. Az erősödő oszmán befolyást jelezte, hogy 1584-től a káni székhelyen tartott pénteki imában előbb említették a szultán nevét, mint a kánét. Ivanics Mária hangsúlyozza, hogy egy-egy kivételes személyiség, mint például a nagy műveltségű Gázi Giráj kán (1588–1608) lazítani tudott a szorosabbá vált vazallusi kapcsolaton, s viszonylagos függetlenségre tehetett szert.

A szerző foglalkozik munkájában a Kánság államszervezetével, társadalmával, jövedelmeivel és hadseregével is. Az állam élén a nemzetségfők gyűlésén a Giráj nemzetségből megválasztott és a szultán által megerősített kán állott. A kán után következő két méltóság a kalga és a nureddin volt. A kán hatalma nem válhatott oszmán módon despotikussá, mert az alapvetően nomád jellegű tatár társadalomban rendkívüli befolyással bírtak a nemzetségek. A négy legfontosabb nemzetségfő (bég) a külpolitika megformálásába is beleszólt. A Kánság jövedelmeinek egy részét a szomszédos országok által természetben és áruban adott „ajándékok” vagy adók tették ki. Ezeknél jóval jelentősebb összegek származtak a rab- és szolgakereskedelemből, vámjövedelmekből, a sóból stb. A Porta is támogatta anyagilag vazallusát: évről-évre fizetett a kánnak, a mellé adott testőrség zsoldját is fizette (ló- vagy tegezpénz), oszmán hadjáratokban való részvétel esetén pedig 5–30 ezer aranyat kitevő útiköltséget is adott. A 16. században három részre tagolódott a tatár haderő: a kán és az ural-

kodócsalád csapatai (lovas szekbánok, s a néhányezer főt kitevő gyalogos muskétások), a tízezer főre rúgó nemzetségi lovascsapatok, s a 20–30 ezer főre becsülhető, alacsony harcértékű, alávetett nógajok. A szerző álláspontja szerint a rettegő krími tatár haderő nem 80–100 ezer fő volt, ahogy azt a kutatók zömmel vélték, hanem mindössze 30–35 ezer fő lehetett a 16. század végén.

A könyv következő két fejezetében a szerző munkája fő témájával, a tatárok 15 éves háborúban való részvételével foglalkozik. Az elsőben „a tatárok az oszmán terjeszkedés szolgálatában” címmel a 15 éves háború első két évét, 1593–1594-et és a tatárok közreműködését tárgyalja. A szerző röviden bemutatja a háború kitörésének körülményeit és első évének eseményeit. A hadjárat késői megindítása miatt a tatárok nem vehettek részt ebben, de Gázi Giráj kán meghívást kapott a következő évi hadjáratra. A szerző részletesen vázolja a tatárok útját a Krímből Lengyelországon és az erdélyi határokon át a Szinán által ostrom alá vett Gyórhöz. Következtetése szerint legalább 2–2 1/2 hónapba telt, míg a Krímből a hadszíntérre jutott a tatár had, ami alig volt kevesebb, mint az oszmán had Isztambultól Gyórig tartó vonulási ideje. Az 1594-es hadjárat kapcsán utal arra is, hogy Szinán nagyvezír és Gázi Giráj kán között az előbbi hibájából kezdettől feszült volt a viszony. Hangsúlyozza a tatárok érdemeit az ostrom során, s azt, hogy Pápát is ők foglalták el.

A háború „hátralévő” (1595–1606) részével a könyv leghosszabb fejezetében foglalkozik a szerző. E rész „a kísérlet a vazallusi függés lazítására” címet viseli. Először kitér az oszmán vazallus országok (Erdély, Havasalföld és Moldva) elszakadására és a Habsburg birodalommal kötött szövetségére. Ezért a Porta 1595-ös hadjáratával a „lázadozó” vazallusokat akarta visszatéríteni, illetve megbüntetni. A Moldva térségében tevékenykedő kán célja az volt, hogy a lázadozó román vajdák helyett saját testvéreit helyezze be Moldva, illetve Havasalföld trónjára. A moldvai eseményekbe azonban beavatkoztak a szintén érdekelt lengyelek is, akikkel a kán kompromisszumos békét kötött. Gá-

zi Giráj kán a következő évben sem jött ugyan Magyarországra, de testvérét, Feth Giráj kalgát elküldte ide egy kb. 10 ezer fős haddal. A kalga előbb a Temesvárt ostromló Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem ellen harcolt, majd csatlakozott az Eger ellen vonuló és a várat bevevő szultáni sereghez. A tatárok érdemeket is szereztek az oszmán diadallal végződő mezőkeresztesi csatában. A „pirruszi győzelem” után az új nagyvezír a távolmaradó Gázi Girájt leváltotta, s Feth Girájt nevezte ki kánnak. A portai beavatkozás belviszályt váltott ki a Krími Kánságban, ezúttal azonban a régi kán maradt felül, aki kihasználta a hamarosan bekövetkező portai változásokat. Gázi Giráj ugyan nem mert szakítani nyíltan a Portával, de ezután fokozottan kereste az önálló politizálás lehetőségeit.

1597–1598 folyamán a kán próbálta kiterjeszteni befolyását az elpártolt vazallus országokra. Ennek kiemelkedő fontosságú része volt az erdélyi–tatár kapcsolatfelvétel, ami tatár kezdeményezésre indult meg 1597 novemberében. Az erdélyi követek azt kérték, hogy a kán járjon közben a szultánnál a béke érdekében, s Erdély kapja vissza Gyulát és Temesvárt, cserébe pedig azt ígérték, hogy Báthori Zsigmond is békét fog közvetíteni Rudolf császár és a szultán között. Gázi Giráj kán szerződéslevelet (ahdnáme) adott Báthori Zsigmondnak, amelyben szövetséget ígért, s pénzt kért, hogy a Portán túszul tartott testvérét kiválthassa. A tárgyalások közben a helyzet változott; Báthori Zsigmond lemondott országáról és átadta azt Rudolf császárnak. A Habsburg fél már keményebb feltételeket támasztott az 1598-as tárgyalások során a kánnal szemben, mint az erdélyi fejedelem. A tárgyalások miatt a személyesen hadjáratra jövő kán meglehetősen későn csatlakozott az Erdély ellen vonuló oszmán hadhoz. Gázi Giráj kán ugyanakkor folytatta „különutas”, a Habsburg-féllal is tárgyaló politikáját. A két fél meglehetősen ellentétes célokat tűzött ki; a kán különbékét akart kötni a császárral és pénzt kívánt kicsikarni tőle, míg a Habsburg-fél török közvetítőnek tekintette, s Erdély és Havasalföld megszerzését akarta elérni.

1599 nyarán és őszén béketárgyalások folytak, amelyeknek egyik főszereplője Gázi Giráj kán volt. A tatár uralkodó békejavaslata az volt, hogy a császár adja vissza az 1599-ig elfoglalt várakat, cserébe pedig visszakapja Egert és még néhány kisebb várat. E békeajánlat a töröknek lett volna előnyös, hiszen visszakapták volna Esztergomot és Gyórt, s csak Egerről kellett volna lemondaniuk. A Porta így is elutasította Esztergom és Eger elcserlését, s Erdélyről és az évi adóról sem volt hajlandó lemondani. Császári részről ragaszkodtak Erdély és Havasalföld birtoklásához vagy legalább semlegességéhez, Eger birtoklásához, az évi adó megszüntetéséhez. Ilyen előzmények után került sor az 1599. évi október–novemberi tárgyalásokra Esztergom közelében, amelyek az eltérő álláspontok miatt nem vezethettek eredményre. A szerző értékelése szerint a Habsburg diplomácia volt lépéselőnyben az egységes koncepcióval nem rendelkező törökökkel szemben. A Habsburg-fél elsősorban Erdély megszerzése, valamint a külföldi segélypénzek megtartása miatt nem volt hajlandó ekkor békét kötni. Ivanics Mária kiemeli, hogy a kán kulcsszerepet játszott az 1599. évi eseményekben, a béke megkötésére is felhatalmazást kapott.

1599 után a tatárok kisebb seregekkel vettek részt a magyarországi hadműveletekben, annál aktívabban vállalt részt a Krími Kánság a diplomáciában. A kán figyelme, akárcsak 1595-ben, elsősorban Erdélyre, Havasalföldre és Moldvára irányult. Mivel nemcsak a Porta és a Habsburg udvar, de Lengyelország is beavatkozott e három ország belügyeibe, 1598 és 1603 között állandó politikai változások, uralkodócserék történtek. Gázi Giráj kán nem maradt passzív szemlélője az eseményeknek, 1603-ban megújította kapcsolatát az Erdélyt és Havasalföldet újfent befolyása alá vonó Habsburgokkal. A szerző összegzése szerint ugyan mellékhadszíntérnek számítottak a vazallus országok, mégis jelentőségük nagy volt. A kán fokozatosan elismertette a vazallus országok feletti fennhatóságát az egymással küzdő vetélytársakkal. A kán beleszólt a román fejedelmek választásába, adót fizettek neki a vajdaságok, sőt az erdélyi

fejedelmek is küldtek ajándékot. Így az oszmán hatalom gyengülésével párhuzamosan erősödött a tatár befolyás ezekben az országokban.

A könyv utolsó nagy fejezetében Ivanics Mária a tatárok helyét és feladatát vizsgálja a török hadseregben. A szerző hangsúlyozza, hogy a háború vége felé, 1602 után a tatárokat segédcsapatként alkalmazták, amikor fő feladatuk az ellenség országának pusztítása volt. Nemcsak az ellenség megfélemlítése, hanem élelmiszerellátásának megnehezítése is célja volt a török hadvezetés által elrendelt portyáknak. A tatároknak szerepe volt az oszmán sereg élelmezésében is. A szerző elemzi a tatárok magyarországi teelésével kapcsolatos kérdéseket is. Megállapítja, hogy nagyobb tatár had négy alkalommal teelt rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon (1594-ben, 1598–1599-ben, 1602–1603 fordulóján és 1604–1605 fordulóján). A tatárok városokhoz közeli táborokban voltak, illetve végvárakban teljesítettek szolgálatot. A szerző kísérletet tett a magyarországi hadjáratokban résztvevő tatár csapatok létszámának megállapítására is. A források alapján arra a következtetésre jutott, hogy kán vezette sereg esetén 20–25 ezres, kalga vagy mirza vezette had esetén pedig 10–15 ezres tatár haddal számolhatunk. A szerző elemzi a török és tatár katonaság viszonyát is, amely nem nélkülözte a konfliktusokat. A tatár pusztítások elkerülése érdekében felmerült, hogy a tatárokat fizessék. Erre azonban nem került sor, csak a kán és udvari népe kapta meg a szokásos fizetséget. A szerző rámutat arra, hogy a tatár pusztítások oka a tatár társadalom fejletlenségében rejlett, a portyák jelentették a fizetetlen, s csak ellátásban részesülő tatároknak a megélhetés egyetlen forrását. Arra is utal, hogy bár a tatár pusztítások, kegyetlenkedések tagadhatatlanok, korántsem biztos, hogy a pusztulás olyan mérvű volt, mint amelyet a szakirodalom eddig feltételezett. Véleménye szerint a tatár teelési körzetek demográfiai adatainak körülményeként elemzése alapján állapíthatjuk majd meg a pusztulás reális mértékét. A könyv végén a szerző röviden összefoglalja a tatárok 15

éves háborúban való részvételének főbb tanulságait.

Ivanics Mária könyve magas szakmai színvonalat egyesít olvasmányos, világos stílussal, s ezáltal válik a korszakot nem ismerő olvasó számára is élvezhető munkává. A szerző érdeme, hogy számos újdonságot tartalmaz munkája, meg tudta haladni a korábbi szakirodalom megállapításait. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy sok török, német és latinnyelvű levéltári forrást, krónikát használt, amelyeket rendkívüli alaposággal elemez. A szerző tatár specialista, s mivel munkája túlnyomórészt a tatárokról szól, tévedéssel csak akkor találkozunk, amikor a szerző a szakirodalom által csak kevésse feltárt háború általános területére merészkedik. A háborús események vázlatos ismertetésénél a szerző elkerülhetetlenül átveszi a szakirodalom tévedéseit, kronológiai hibáit (ezek pl. az ó- és újnaptár keveréséből származnak). A szerző vizsgatásául szolgálhat, hogy ilyen hibákat a háború szinte valamennyi kutatója (e sorok szerzője is) követett el. Például a perzsákkal kötött 1590-es békét nem Amaziában, hanem Konstantinápolyban kötötték, Szinánt 1590-ben nem a janicsárok, hanem a portai szpáhik felkelése juttatta hatalomra, s nem Ferhádót, hanem Szijávust váltotta fel a nagyvezíri tisztségben (60. o.) 1594-ben Tatát nem július 13-án (65. o.) vették be az oszmánok, hanem tíz nappal később. A Győr közelében levő császári tábor ellen indított török támadás nem szeptember 13-án (78. o.), hanem újnaptár szerint szeptember 8-án volt. 1597-ben (103. o. 46. jegyzet) Tatát nem márciusban, hanem májusban foglalták vissza, s a vár nem szeptemberben, hanem októberben került ismét török kézre. Vác-Verőcénél nem egész őszszel nézett farkasszemet a két sereg, hanem csak november 2 és 10 között, s a szerző állításával ellentétben sor került nagyobb összecsapásokra is. A felsorolt, jobbára kronológiai tévedések száma rendkívül csekély. Ezekkel együtt, ahogy azt már több helyen hangsúlyoztuk, a 15 éves háború történeti kutatása szempontjából előrelépésnek, értékes és jeles alkotásnak tartjuk Ivanics Mária munkáját.

Toth Sándor László

Pennsylvaniából Márianosztrára

Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei.

Jogtörténet. Sorozatszerkesztő
Zlinszky János. Jogtörténeti értekezések.
Sorozatszerkesztő Mezey Barna.

Osiris–Századvég, Budapest, 1995.
230 old.

Ha egy történész, aki a 19. század történetével foglalkozik, a „magyar polgári börtönügy kezdetei” jelzős szerkezetet olvassa, akkor számos dolog jut az eszébe. Mindenekelőtt Beccaria, Bentham, Howard, Mittermaier és a többi büntetőjogi klasszikus Magyarországon is olvasott művei, továbbá Kölcsey Vádászlakja, Eötvös József a Falu jegyzője című regényének börtön-epizódja, Deák Ferenc Zala megyei ügyészként Babics Jóska ügyében tartott védőbeszéde, Szemere Bertalan, Sárvány Jakab, Eötvös József és Lukács Móric összegző munkái (valamint Széchenyi „misericiórdianus fráter”), a folyóiratok buzgó és lelkiismeretes cikkírói (és Kemény Zsigmond kétkedő ironiája), s végül a nagy mű, az 1843. évi büntető törvénykönyv-javaslat. Egy szóval mindaz eszébe jut, amivel a börtönügy nagy irodalma, elsősorban mint allegória avagy jelkép, a reformkor polgári mozgalmainak kibontakozásához hozzájárult.

Mezey Barna könyve azonban egészen másról szól: a központositott állami büntetésvégrehajtás kezdeteiről. Korszakbeosztásban a kezdeteket az 1850-es évek közepe jelenti, amikor „1854 és 1858 között Magyarországon hat ország fegyház nyitotta meg kapuit: Illaván, Lipótváron, Vácott, Munkácson, Márianosztrán és Nagyenyeden. A már korábban is börtönként működő szamosújvári várat is az állami fegyházak sorába emelték.” (78. o.) A fegyházjavító irodalom helyett e börtönök építészete s adminisztrációjának archívuma szolgáltatja Mezey számára a feldolgozandó forrásanyagot. Az okiratokból közölt szemelvények, a statisztikai összeg-

zések, a levont következtetések meglepik a történészt, aki a reformkor filantróp emelkedettségének s a felvilágosodáskori panoptikonok tervrajzainak alapján alkotott képet magának a múlt századi börtönügyről.

Amint kiderül, a fegyházak kialakításakor a korszerű elveknél sokkal súlyosabban adottságok s főként a pénz szűkössége. A kiegyezés utáni időkben is gyakran 60–80 clítelt szorongott olyan cellákban, melyekben nemhogy az árnyékszék elhelyezését, de még a szellőzést sem tudták megoldani. A rabok nem tisztálkodtak, nem levegőztek: „Vácott elszaporodtak a férgek, fűrésztés itt még érkezéskor se nagyon van, melleleg 13 főre jut egyetlen törülközőkendő, 30 fegyencre 1 fésű. Éjjel olyan hűvös van a szobákban (ti. a folyosókat fűtik csak), hogy ruhástul alusznak az elítéltek. Illaván 'bár merre tekintünk, tisztátalanságot látunk mindenütt', a télen befogdottak fűtetését 'elhalasztják nyárra'” – írja a 97. oldalon, korabeli jelentéseket idézve, a szerző.

Majd joggal vonja le a következtetést: „A létszámadatok és az elhelyezési körülmények ismeretében immár megfogalmazható, hogy Magyarország egyetlen fegyházjavító mozgalom, a meghirdetett börtönügyi reformok elveinek. Hazánk büntetés-végrehajtása közelebb állott a feudális tömlöcztetéshez, mint bármilyen modern börtönügyi elgondoláshoz.” (97. o.)

Rendkívül tanulságos, ahogy Mezey ezen adatok tükrében felülvizsgálja a fegyházjavítási mozgalom normatív elgondolásait, nem mint a polgárosodási törekvések képes beszédeit, hanem mint börtönügyi szakszövegeket, a maguk első jelentésében. Kiderül, hogy a felvilágosodás filantróp eszményeit közvetítő irodalom hatását jóval felülmúlta a hagyományos elvek tekintélye, nemcsak Magyarországon, de Európában is: „A modern börtönügy története nem a polgári átalakulással veszi tehát kezdetét. A 19. század

szakemberei által kidolgozott modell elméleti gyökerei (negatív vagy pozitív értelemben) a középkori tömlőcben is fölfedezhetők, a megvalósított modell pedig, amely már számos módosítást szenvedett az elméleti elgondolások megfogalmazása óta, egy sor feudális elemet hordozott magában.”(9. o.) „Az új börtönök alaptípusai évszázados ötleteket felelevenítő modellek voltak, amelyeket azután óriási elméleti viták nyomán börtönrendszerekké formáltak a szakemberek. Ezek az 'új' típusú intézetek elméletileg – talán eretnek gondolat – legalább annyira voltak folytatói a feudalizmusnak, mint annak tagadásából eredő nóvumok. Az alapötletek ugyanis a feudális társadalomban születtek, inspirálói egyházi tapasztalatok voltak.”(21. o.)

E szemléletnek megfelelően Mezey megkeresi azokat a szálakat is, melyek a magyar büntetőügyet az összbíróadalmi büntetésvégrehajítás fejlődéséhez kötötték. Ausztria börtönei nemcsak Kufsteint jelentik, hanem azt is, hogy „a modern börtön eszméje egy torzító szűrőn keresztül érkezett el első ízben hazánkba: az osztrák börtönügyi intézkedések útján.”(9. o.) Ezen intézkedések legfőbbike a szerző által részletesen ismertetett 1852-es Strafesetz, amely a magyar börtönviszonyok felemás modernizálásához elvezetett.

A gazdagabb, kísérletezőbb kedvű országokban is együtt él az újítással a hagyomány: „Azokban a börtönökben tehát – írja a szerző –, melyek mint mintabörtönök szerepeltek a világ előtt”, különböző enyhítéseket, kompromisszumokat vezettek be, melyek épp az elvet tették semmivé.(29. o.) „A túlzottan eszmei indíttatású rendszerek hamar megfeneklettek.”(61. o.)

Mezey, nem nehéz észrevenni, elemzése során voltaképpen elméleti, interpretációs alternatívát vázol fel. Megmutatja, hogy a 19. századi börtönügy megközelítésekor – az általa is hivatkozott Foucault terminológiájával kifejezve – a Felügyelet és büntetés antropológiai cezurája mellett A tudás archeológiája történeti hosszú periódusának is létjogosultsága van. Hiszen amíg Foucault előbbi

munkájában azt bizonyítja, hogy „az egész 18. század folyamán, a törvényszéki apparátuson belül és kívül, a mindennapi büntetőügyi gyakorlatban s az intézmények kritikájában is azt látjuk, hogy új stratégia alakul ki a büntetőhatalom gyakorlatában [...] nem kevesebb, hanem jobb büntetés; talán csökkenő szigorúság a büntetésben, de több egyetemesség és szakszerűség, a büntetés hatalmának mélyebb beágyazása a társadalom testébe”, addig az utóbbiban éppen e felszíni változások mögött meghúzódó „mozdulatlan és hallgatag talapatok” kifürkészésének történetét kíséri figyelemmel.

Mezey könyve tehát az utóbbira helyezi a hangsúlyt. Ezért nem szól a kivételekről: „auburni vagy pennsylvaniai szellemben épült börtöneink sem voltak (leszámítva mutatóban egy-két reformkori kis megyei fogházat)”.(42. o.) Ilyen jelentős kivételnek számító mintabörtön volt például az 1842 és 1845 között felépült, Novák Dániel tervezte balassagyarmati vármegyei fogház, amely körfolyósos alaprajzával, munkatermeivel, imaházával az új szemléletet és építészeti elveket alkalmazta a hazai gyakorlatban.

Eme adatgazdag, szépen illusztrált és jegyzetelt – sőt, stílusosan a K. u. k. közeépületek jellegzetes sárgájába csomagolt – monográfiának azonban nem e kis részrehajlás a legnagyobb fogyatéka, hanem az anyagrendezés. Mezey, mivel nem bocsátja előre végkövetkeztetéseit, néhány fejezeten keresztül hagyja az olvasót azon a vágányon továbbhaladni, amelyikre a megtévesztő cím ráállította. Csak a 78. oldalon kerül sor a tárgykitűzésre és a cím értelmezésére. E definiálatlanság miatt – amit az elnagyolt fogalmazás is tovább terhel – némiképp meghökentető a reformkori eredmények terjedelmét tekintve látszólag túlságosan szűkre szabott, ugyanakkor a tárgy allegorikus reformpolitikai jelentését kizárólagosan előtérbe állító értékelése a szöveg elején, a 13. oldalon: „A modernizálás nagy kísérlete – írja Mezey erről a korszakról – Magyarországon nem a hatalom felől érkezett. A fogházjavító mozgalom szorosan a politikai polémia részeként tárgyalta a börtönügyet. A tömlőcöztetési gyakor-

lat kritikája a feudalizmus elleni propaganda-hadjárat gerincét képezte: a liberalizmus magyarországi képviselői a jogegyenlőség és szabadságeszmény oldaláról közelítették meg a kérdést: a romantikus korszemlélet a sötét, bűzös, egészségtelen vermek és pincék szenvedőit támogatta részvétellel az államhatalom ellenében. A fogházjavító mozgalom csak kisebb részben volt szakmai szervezkedés, képviselői döntő többségben politikusok voltak [...].”

A szerzői szándék helyes értelmezéséhez már a könyv kézbevételekor szerencsés tisztában lennünk a következőkkel. Ha talán túlzás is a fogházjavítást a „propaganda-hadjárat gerincé”-nek nevezni, s ha hiányzik is a vármegyei igazságszolgál-

tatás sajátosságainak figyelembe vétele (nem azonosítható az államhatalommal), Mezey nem a Habsburgok elnyomó kezét könnyelli a nemzeti ébredés évtizedeiben, és nem vonja kétségbe a reformkor közéleti embereinek, akik végzettség szerint egyedül a joghoz értettek, „szakmai” hozzáértését. Egyszerűen leválasztja a börtönügyről nevelő, felvilágosító – polgárosító – háttérjelentéseit, és annak látatja, ami. Éppen e szemlélet teszi a magyar polgári börtönügy kezdeteit tanulságossá megrögzött, smasszert-nem-látott emberbarátok számára is. Bízunk a könyvben, emelkedjünk felül a megformálás egyenetlenségein, s a végén összeáll a kép.

Gángó Gábor

Elmulasztott lehetőségek

Tóth Ágnes: Telepítések
Magyarországon 1945–1948 között.

A németek kitelepítése, a belső
népmozgások és a szlovák–magyar
lakosságcsere összefüggései.

Kecskemét, 1993.
204 old.

Történeti távlat hiányában nehezen rajzolható meg egy-egy korszak arculata. Többnyire a fiúk és unokák nemzedéke mond ítéletet az apák és nagyapák nemzedéke felett. A reformkor és szabadságharc újraértelmezését a kiegyezés nemzedéke, az osztrák–magyar kiegyezését a századfordulón felnövekvő nemzedék végezte el. A Tanácsköztársaságról és a Horthy-korszakról bennünk élő egyoldalú történeti képet a politika szolgáló nyávvá alakonyított szocialista történetírás alakította ki.

Nem lehet kétséges, hogy egész huszadik századi történelmünket újra kell írni. A hiteles eseménytörténet feltárása, a történelmi folyamatok ideológiai előítéletektől és apologetikus szándékoktól mentes rekonstrukciója lehet az alapja a korszerű önismeretnek, nemzeti identitásnak. A közelmúlt nagy kérdéseivel őszintén szembe kell néznünk. Ezek egyike a magyar kormányzat 1945 utáni nemzetiség- és kisebbségpolitikája, melynek kutatását évtizedeken át a kommunista párt ideológiai monopóliuma tette lehetetlenné. Az 1989 utáni rendszerváltással új helyzet állt elő: megszűntek a kutatási korlátozások és eltűnt a történeti tények értelmezését bénító ideológiai kényszer. Történetírásunk, amely az 1970-es évek óta foglalkozik intenzíven a második világháborút követő ki- és betelepítésekkel, migrációs folyamatokkal, az 1980-as évek végére elérte azt a szintet, hogy elkészülhettek az első összefoglalások is.

A nemzetiségtörténet fokozatosan megszabadult a politikátörténeti béklyóktól, s mára interdiszciplináris kutatási területté vált. A politikátörténet, az agrártörténet eredményeit kitűnően hasznosít-

hatják a demográfusok és a társadalomtörténészek. A különféle szakterületek művelői évtizedeken át sok adalékot „szállítottak” az utóbbi fél évtizedben megjelent monográfiákhoz, többek közt Fehér István, Füzes Miklós, Tilkovszky Lóránt, Zielbauer György nemzetiségtörténeti munkáihoz.

A feldolgozások többsége a magyarországi németek – a legnagyobb létszámú hazai nemzetiség – jogfosztásával, kitelepítésével és 1948 utáni történetével foglalkozott. E téren nagy a lemaradás a németországi kutatásokhoz viszonyítva, ami jelzi, hogy bőven akad még tennivaló. Több területen (például a német nemzetiségűek 1944–45. évi szovjet munkatáborokba vitele, a társadalom és nemzetiségpolitika kapcsolata stb.) még csak a forrásfeltárásnál és a feldolgozások kezdetén tartunk. Az alap kutatások eddig sem hálózták be az egész országot, így egyes régiók (Nyugat- és Dél-Dunántúl, Dél-Magyarország) nemzetiségtörténete viszonylag jól feltárt, más megyékben azonban csak részkutatások folytak.

Tóth Ágnes már közel egy évtizede foglalkozik az 1945 utáni évek telepítésével és azok társadalmi hatásaival. Több kisebb közlemény után, 1989-ben jelent meg első önálló kötete (Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948). Már ebben is komplex szemlélet érvényesült: a németek kitelepítését – a korabeli jog nyelvén áttelepítését – a magyarországi telepítések és népeségmozgások összefüggéseibe ágyazva vizsgálta.

Jelen összefoglalása korábbi kutatásainak tematikai és területi kiszélesítése. A munka középpontjában a második világháborút követő magyarországi telepítések, népmozgások állnak. Az 1945 utáni különféle magyarországi telepítések egyenetlen feldolgozottsági szintjére gondolva, fölmerülhet a kérdés: fejszójét nem vágta-e túlságosan nagy fába a szerző? A kételyek nagy része azonban szertefoszlik a könyv olvastán. A helyi és országos levéltárak, pártarchívumok anyagára, a megjelent hazai és külföldi szakirodalom-

ra, a korabeli sajtóközleményekre építve ugyanis lehetővé vált a vállalt feladat sikeres teljesítése. A legfőbb államhatalmi szervek (miniszterelnökség, szakminisztériumok) és pártok levéltári anyagának feltárása lehetővé tette számára a telepítések nemzetközi összefüggésekbe ágyazott országos szintű bemutatását. Hiányérzetünk támadhat viszont amiatt, hogy a hazai és külföldi helytörténetkutatás eredményeit nem hasznosította kellőképpen.

A szerző a következő kérdésekre keresett választ: milyen szerepet játszott a belső hatalmi elit és a külpolitika a kormányzat és a pártok nemzetiségpolitikájában? Hogyan készítette elő a törvényhozás és a kormányzat a német nemzetiségek kitelepítését? A kitelepítést, a szlovák–magyar lakosságcsere egyezményt milyen intézményes formák között hajtották végre? Hogyan kapcsolódtak egymáshoz a különböző irányú és jellegű telepítések? Hogyan reagált ezekre a nagypolitika és a civil szféra? S összgezésként: milyen hatása volt a telepítéseknek és a népmozgásoknak a magyar gazdaságra és társadalomra?

A szerző a vázlatos historiográfiai bevezető után hat, logikailag egymásra épülő fejezetben válaszol a feltett kérdésekre. Az első fejezetben a nemzetiségpolitika világháború utáni alakulását, a földreformmal és a belső telepítésekkel való összefüggéseit mutatja be. Ezután a telepítési szervek hatáskörét és kifogástalannak éppen nem nevezhető működését elemzi. A harmadik fejezetben az 1945–46. évi kitelepítések és a belső telepítések folyamatát, a következőkben a szlovák–magyar lakosságcserét és a németek szervezett kitelepítésének újabb szakaszát (1947), majd befejezését (1948) tárgyalja. Végezetül megvonia a telepítések és a migrációs folyamat mérlegét.

A feldolgozás a komplex megközelítés igényével, a feltárt tények kritikai értékelésével szakít a hagyományos, a politikátörténet fonálára felfűzött nemzetiségűtörténettel. A történeti eseményeket az összeurópai folyamatokba helyezve ítéli meg, s bemutatja azokat a gazdasági, társadalmi tényezőket, amelyek a politikai döntésmechanizmus működését meghatározták. Alapállásából következik, hogy

a korábbi szakirodalom e témakörben tett számos megállapításának helyességét megkérdőjelezi, s maga kísérli meg a válaszadást. Meggyőzően bizonyítja például, hogy 1945-ben a vezető pártoknak nem volt – az általános szabadságjogokon túlmenő – nemzetiségi programja. S amikor cselekvésre került sor, a politikai elit és a kormányzat még a sokszor hangoztatott egyenjogúságot sem tartotta be. A sokak által háborús bűnösnek tekintett németiséggel szemben a hivatalos körök a gyakorlatban ellenséges, míg a délszlávokkal – kisebbségvédelmi céllal – toleráns magatartást tanúsítottak.

Korábban a politikátörténet – a magyar kormányzat felelősségének csökkentésére – rendszerint azzal érvelt, hogy a belpolitika kényszerpályán mozgott, a németek kitelepítését a háborúban győztes felek érdekeit szolgáló Szövetséges Ellenőrző Bizottság írta elő. A jelen monográfiából is kitűnik, hogy a szövetségesek csak lehetővé tették, de nem kényszerítették rá a kormányzatra a kollektív bűnösség elvének alkalmazását. A pártok többsége – élükön a kommunista párttal – már a földreform körüli vitákban a német nemzetiség többségének kitelepítése mellett foglalt állást. A nincstelenség, szegényparasztok, háborús menekültek és más igényjogosultak (köztük a földműveléshez mit sem értők tömegének) földhöz juttatása érdekében a háborús bűnösséggel egyáltalán nem vádolható, sőt „hazafias érzésű” svábok ingatlanait is fel kívánták használni. A földreformot (telepítéseket) eszköznek tekintették a politikai hataloméért folyó harcban. A kollektív büntetés ellen határozottan csak a Kiszgazdapárt, s méginkább a Szociáldemokrata Párt emelte fel szavát. A többi párt egy-egy vezető személyiségének (például Bibó István), az egyházi vezetőknek (Mindszenty bíboros, Kapi Béla püspök stb.), a társadalmi szervezeteknek és magánszemélyeknek tiltakozása azonban jelzi, hogy a társadalom nem egyöntetűen ítélte meg a helyzetet.

A telepítések végrehajtásának életközeli bemutatása során olyan példákkal is találkozunk, amikor a betelepített szlovákiai magyarok kéri a helybéli svábok kitelepítés alóli felmentését. A jogfosztott,

önkormányzati szervek, önvédelmi szervezetek nélküli németiség teljesen kiszolgáltatottá vált. Mentességet csak egyéni elbírálásként kapott.

Értékes és tanulságos fejezete a monográfiának a telepítést végző szervek – a kommunista vezetésű Belügyminisztérium felügyelete alatt működő Népgondozó Hivatal, a földművelésügyi tárcahoz tartozó Országos Földbirtokrendező Tanács és szervei, valamint a földhivatalok – működésének elemzése. A hivatalok kettős alárendeltsége, a jogkörök tisztázatlansága, a szakszerűtlen végrehajtás, a burjánzó korrupció szinte áttekinthetlenné tette a helyzetet, s lehetetlenné a törvények és rendeletek jogszerű végrehajtását.

A telepítések megítélését illetően nemcsak a szövetségeseket képviselő megbízottak, hanem a magyar kormány álláspontja is változott. A szovjet vezetés alatt álló SZEB 1945 nyarán 400–450 ezer német nemzetiségű kitelepítését irányozta elő – nem is élt ekkor ennyi az országban. A gyors „németlenítés” azonban technikailag kivihetetlennek bizonyult. 1946-tól kezdve az amerikai katonai parancsnokság egyre jobban fékezte a nyugati megszállási övezetbe történő kitelepítést. Mivel a földreform során hasznosítható sváb ingatlanok nagy részének elkobzása a telepítések első szakaszában megtörtént, a magyar kormánynak nem állt rendelkezésére elegendő terület a szlovákiai magyar áttelepültek földhöz juttatására. Így ők jóval kedvezőtlenebb feltételek közé kerültek az áttelepítés után. A megváltozott körülmények, az agrárágazat katasztrofális helyzete is közrejátszott abban, hogy 1947–48-ban a kormányzat több lehetőséget adott a mentesítésre.

Ma már – részben néhány szépirodalmi műnek és dokumentumfilmnek köszönhetően – ismert a magyar közvélemény előtt, hogy a kitelepítésre szánt, mindenüktől megfosztott németek és a honi vagy szlovákiai magyarok milyen embertelen körülmények között éltek együtt ezekben a nehéz években. Tóth Ágnes munkája nemcsak közelebb hozza hozzánk ezt az időszakot, hanem az események hátterét is feltárja.

Mérleget vonva megállapítja, hogy Magyarországon 1945–1948 között közel félmillió embert érintettek a telepítések és népmozgások. A magyarság 60–80 ezer háborús menekülttel, 90 000 szlovákiai áttelepítettel gyarapodott. A lakosságcsere-egyezmény alapján 60 ezer ember települt át Szlovákiába. A népességmozgás igazi vesztese azonban a hazai németiség volt, amelynek lélekszáma – 200–220 ezer önkéntes és kényszerű kitelepülővel számolva – a felére csökkent. A számszerű csökkenéssel együtt az adott területen megváltozott a lakosság etnikai összetétele, az évszázados német nemzetiségi túlsúly átbillent a magyarság javára. A leltár még súlyosabbnak ítéli a németiség gazdasági térszűrését: elkobzás alá került házaiknak és ingatlanaiknak közel háromnegyede.

Számokban ki sem fejezhető az az erkölcsi kár, pszichikai károsodás, amely ezt a nemzeti kisebbséget érte a jogfosztások, meghurcoltatások során. Igaz, hogy 1949–1950-ben a hátrányos jogi megkülönböztetést megszüntették, de a törvénytelenégeket nem tették jóvá, sőt olyan légkört teremtettek, amely hozzájárult az identitászavar állandósulásához.

A hazai németiség történetének tragikus fejezete kezdődött 1945 után. Ezt a szerzőnek összefoglalásában még jobban hangsúlyoznia kellett volna, hiszen a kitelepítés – éppen a fejlett politikai öntudatot hordozók eltávolításával – az ország több száz német községének „lefejezésével” volt egyenértékű. 1948 után az általános megfélemlítettség légkörében a nemzetiségek körében felgyorsult az asszimilálódás mára szinte visszafordíthatatlanná vált folyamata.

Tóth Ágnes széles forrásbázisra épülő, gondolatgazdag és számos új összefüggésre rávilágító könyve kiemelkedik az utóbbi évek nemzetiséggtörténeti irodalmából. Hasznos hozzájárulás a közép-európai régió országai egy olyan korszakának jobb megismeréséhez, amelyben a felelős politikusok kiaknázatlanul hagyták a kínáló lehetőségeket, s ezzel a hosszú távú békétlen egymás mellett élés feltételeit teremtették meg.

Hudi József

Abszurdítások kora

Erdmann Gyula:

Begyűjtés, beszolgáltatás

Magyarország 1945–1956.

Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1992. 324 old.

Az elmúlt félévszázad történelmével foglalkozó könyvek – a ritka kivételektől eltekintve – ma már nem tartoznak a bestsellerek közé, nem váltanak ki különösebb érdeklődést és izgalmat a szélesebb olvasóközönség köreiből, és sajnálatos módon még a szűkebb értelemben vett társadalomtudományi szakma sem mindig szentel kellő figyelmet ezeknek a munkáknak. A jelenség okát nyilvánvalóan a megváltozott körülményekben kell keresni, hiszen az 1989 óta eltelt esztendőknél során a történettudomány és ezen belül az 1945-öt követő korszak kutatása is jelentős mértékben depolitizálódott. Ez önmagában természetesen öröndetes tény, de egyben azt is jelenti, hogy a korszakot feldolgozó könyvek, a témát körül lengő politikum elillanásával egyidejűleg elveszítették az olvasóközönség nagy részét is. Sajnálatos módon így van ez még egy olyan alapos kutatásokra támaszkodó és jól megírt munka esetében is, mint amilyen Erdmann Gyula monográfiája.

A logikus szerkezetű és igen gazdag adat- és forrásbázisra támaszkodó könyv a begyűjtés és a beszolgáltatás 1945–1956 közötti történetét feldolgozva egyben a háború befejeződését követő bő évtized agrár- és élelmezési politikájának a keresztmetszetét és kritikai elemzését is nyújtja. A 3 fő és 27 alfejezetre tagolt kötet bevezető részében a szerző lényegre törően összefoglalja a vizsgált korszak agrárpolitikai és agrártörténeti előzményeit, a világgazdasági válságot követő évek, majd pedig a háborús évek állami beavatkozását, a kötött agrárgazdálkodási rendszer kialakulását és működését, illetve részletesen elemzi a Juresek-féle beszolgáltatási rendszert (7–14. o.).

A harmincas években az állami szerepvállalás elsősorban az értékesítés rendszerének működtetésében és az exporttámogatásban nyilvánult meg. A háború

alatt bevezették, illetve erősítették a termelési kényszert, kiterjesztették a hatósági árakat, a munkaerőhiány következtében széleskörűvé tették a munkakényszert.

A második világháború befejeződését követően a magyar mezőgazdaság igen súlyos helyzetben volt: a termelés szervezete széthullott, az ígásállatok többsége elveszett a háborúban (1945-ben az 1942. évi loállományhoz mindössze 41 százaléka volt meg), komoly veszteség érte a gazdák eszközállományát (a gazdaságok felének nem volt ekéje, boronája, hengere), s a háborús igénybevétel tovább csökkentette a magyar mezőgazdaság amúgy sem túlságosan magas gépesítettségének színvonalát. A háborús károk és veszteségek értéke 1938-as árakon és értéken számítva 3,8 milliárd pengőre rúgott. Ilyen körülmények között – tekintettel a közellátás területén mutatkozó nehézségekre – érthető, ha előtérbe került a normális piaci mechanizmusok menetébe történő állami beavatkozás, a termelési és munkakötelezettség bevezetése. Erdmann részletesen megrajzolja a közellátásügyi válság hátterét (22–30, 38–44. o.), elemzi a különböző pártok gazdaságpolitikájának lényegi vonásait, és nagy figyelmet szentel a közellátás és a beszolgáltatás ügyeit intéző szakigazgatási szervezet bemutatásának (21–22., 57–67. o.).

A gazdasági nehézségek és a bajok akkor kezdődtek – ahogyan erre Erdmann Gyula is rámutat könyvének első és második fejezetében –, amikor a szükség-helyzet állandósult, s az egyébként is tökéletesen magyar gazdaságban a különböző szektorok fejlesztése és finanszírozása egymás rovására történt. Kimutatja, hogy már 1945 és 1947 között, a koalíciós kormányzás időszakában is aránytalanul kicsi volt a költségvetés agrártámogatásra és beruházásra fordítható része, de ekkor az ipar – részben a mezőgazdaság rovására történő – helyreállítása még nem vezetett a későbbiekben jóvátehetetlen aránytalanságok kialakulásához.

Kétségtelen tény, hogy a hitelek hiánya, az alacsony felvásárlási árak, a magas adóterhek és a közellátás biztosítását és a jóvátételi kötelezettségek teljesítését célzó beszolgáltatás igen nagy nehézségeket okozott a gazdálkodók számára. A Jurscek-rendszer rendelkezéseit ugyan hatályon kívül helyezték, de rövidesen új beszolgáltatási rendeletek láttak napvilágot, amelyek minimális teret hagytak a mezőgazdasági termékek szabad piacának és természetesen elősegítették a fekete-piac kialakulását. Természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy az 1945-ös földreform jelentős módon megváltoztatta a birtokszerkezetet. Ennek következtében közel 400 000 fő újonnan jutott egyéni tulajdonhoz, először kezdett hozzá az önálló gazdálkodáshoz, többnyire eszköz nélkül, szerény gazdasági háttér és csekély gazdálkodási tapasztalat birtokában. A másik jelentős strukturális következmény az volt, hogy a földreformot követően igen jelentősen megnőtt a kisbirtokok száma. Az átlagos juttatás mennyisége ugyanis mindössze 5,1 kh volt. A földreform tehát elsősorban nem gazdasági, hanem szociális szempontokat figyelembe vevő politikai döntés volt, amely nem járt együtt a termelés biztonságát hosszú távra megteremtő széles körű agrárreformmal. A kis- és az új birtokos parasztság a szükséges és elvárható állami támogatás hiányában, a piaci korlátozások és a szigorú elvonások miatt nehezen élt s nem találta meg számítását. Jellemző adat, hogy az 1946-os stabilizációt követően megállapított mezőgazdasági árak a háború előttiéknél csak mintegy 45–50 százalékát érték el. Ez egyben arra is utal, hogy az agrárpolitika és az annak szerves elemét képező beszolgáltatási rendszer minden tekintetben alárendelődött a stabilizációs érdekeknek.

A földreformnak volt még egy társadalomlélektani szempontból fontos következménye: nevezetesen az, hogy megerősítette a gazdák magántulajdonosi tudatát és az önálló egzisztencia megteremtésének a hitét, hiszen a földtulajdon társadalmi rangot jelentett és magában hordozta az önállóság megőrzésé-

nek, illetve a társadalmi felemelkedésnek a lehetőségét is. Így tehát minden olyan agrárpolitikai intézkedés, amely ezekkel a törekvésekkel szemben állt, törvényszerűen kiváltotta a paraszti társadalom ellen-szenvét, esetenként ellenállását.

1947-et követően, amikor a kommunista párt külső támogatással és az erőszakos szervezetek bevonására épített, rendkívül céltudatos politikájával megteremtette egyeduralmát, a kötelezettségek megállapítása során egyre kisebb szerep jutott a gazdasági racionalitásnak, a sárokszámokat egyre inkább politikai szempontok szerint határozták meg, előkészítve ezzel a negyvenes-ötvenes évek fordulóján kibontakozó hisztérikus külakelletes kampányokat és az erőszakos kollektivizálást (77–93. o.).

Erdmann Gyula aprólékosan elemzi ezeknek a folyamatoknak a hátterét, kiemelve a beszolgáltatás és a begyűjtés szerepét az agrárpolitika formálásában. Utal arra is, hogy 1945 és 1949 között az egész gazdaság – benne a magántulajdon szerepének és jelentőségének tudatában megerősödött mezőgazdaság – működési rendjét az alapvetően utasításos központi irányítás szabta meg. Az utókor szemével nézve sem minősíthető másnak, mint tragikusnak, hogy az 1947 és 1963 közötti „hosszú ötvenes évek” folyamán egy olyan országban, ahol az agrárszektor állította elő a nemzeti jövedelem meghatározó hányadát, a szükséges fejlesztés, támogatás és beruházás helyett képtelen mértékű elvonásokkal sújtották a mezőgazdaság egészét éppen úgy, mint az egyes termelőket, ebből finanszírozva előbb az ipar – kétségkívül szükséges – helyreállítását, majd a tervutasításos gazdálkodás bevezetését követően az elhibázott tempójú és mértékű iparosítást, a „vas és acél országának” megteremtését. Az 1948–49-től kibontakozó kollektivizálás és a ma már köztudottan a háborús készülődést szolgáló nehéziparfejlesztés értelmetlen áldozatok követelt és súlyos veszteségeket okozott az ország számára.

A magyar mezőgazdaság termelési szintje 1949-ben még csak a 84 százalékát érte el az 1938. évinek, ami egyben

azt is jelenti, hogy a mezőgazdaság különböző szektorainak többségében a termelőkenység színvonala jelentősen elmaradt az 1938-as szinttől. A szektor teherbíró képessége tehát erősen korlátozott volt, a tervutasításos gazdálkodás azonban erre éppúgy nem volt tekintettel, mint a természeti körülményekre. Eleendő az 1952-es aszályra vagy a hazai termelési kultúrától messze álló gyapot termesztésének erőltetésére utalni. A normális piaci mechanizmusok teljes körű felszámolását az ötvenes években a tervutasításos gazdálkodás jól szervezett anarchiája követte, ami az adott gazdaságirányítás lényegéből következett. Hiszen a termelés normális menetét nem lehet fenntartani az egyéni érdekeltségek kiiktatásával, a tervutasítások bürokratikus rendszere nem képes helyettesíteni a piac értékmérő szerepét. Erdmann Gyula tárgyyszerűen bemutatja a „hadikomunizmus” agrárpolitikájának, beszolgáltatási és begyűjtési rendszerének működését, rámutatva annak olykor tragikumumba hajló irracionálisára és abszurdítására. Hiszen nem lehet racionálisnak és normálisnak tekinteni azt az agrárgazdasági rendszert, amely az újratermelés lehetőségének megszüntetésén túlmenően létezésének alapjait is felszámolja. A kizárólag politikai szempontok szerint meghatározott gazdaságirányítás és a tervutasításos gazdálkodás „hatékonyaságát” mi sem mutatja jobban, mint az, hogy 1952-re a magyar gazdaság – benne az agrárszektor – az összeomlás határára érkezett, súlyos közellátási gondok keletkeztek, amelyek immár a magyar társadalom egészét érintették. Hiszen a terhek nem csökkentek, 1951–52-ben – főként a tervemelés következtében – a beszolgáltatási felelősök és a végrehajtók már a birtoknagságra való tekintet nélkül a gazdák fejadagjait és a vetőmagot is elkobozták (98–137. o.). 1952-ben közel 800 000 gazdaság ellátása volt hiányos és állandósult a takarmányhiány is. Erdmann Gyula monográfiája – a mellékletben közzétett dokumentumokkal (303–372. o.) együtt – ezeknek a keserű emlékeket ébresztő, testet-lelket, országot megnyomorító időknek a precíz, szí-

gorúan tényszerű krónikája. A száraz tények és gazdasági adatok halmazán keresztül is kitűnően képes érzékeltetni, miként vált egyre lehetetlenebbé az önálló paraszti egzisztencia fenntartása és megőrzése; mekkora politikai és gazdasági nyomás nehezedett az ötvenes évek agrártársadalmára.

Természetesnek kell tekinteni azt, hogy 1949-et követően gyorsan nőtt azoknak a száma, akik a „lábukkal szavaztak”, vagyis átmenetileg vagy végleg feladták a gazdálkodást. 1949 és 1953 között az egyéni gazdaságok száma 1 633 000-ról 1 270 000-re esett vissza, az aktív keresők száma pedig mintegy 300 000 fővel csökkent. (1949 és 1956 között 264 000 egyéni gazda adta fel végleg mezőgazdasági foglalkozását.) Mindennek következtében igen gyorsan nőtt az ún. állami tartalékföldek területe (1953-ban már több mint 1 millió kh), amelyek gyakorlatilag megműveletlen, parlagon hagyott földek voltak (236–248. o.).

A parasztellenes politika nem válogatott az eszközökben, a beszolgáltatási és az adóterhek mértéktelen növelése és könyörtelen behajtása mellett ennek a politikának szerves részét képezte a falusi társadalmak hangadó rétegét képező gazdareteg felszámolását célzó kulákellenes kampány, a rendszeres karhatalmi akciók, illetve az agrárpolitika kriminalizálását jelentő, többnyire konstruált vádakra alapozott perek. Az 1949-et követő fél évtized során háromszorosára növekedtek az adóterhek. Azt, hogy valójában mekkora terhet is jelentettek ezek, jól jelzi, hogy a gazdaságok egynegyede már 1948–49-ben sem volt képes beszolgáltatni a kivetett mennyiséget és nem tudta kifizetni adóját. 1948 és 1955 között több mint 400 000 gazdálkodó került bíróság elé a közellátás veszélyeztetésének vádjával, ami a legtöbb esetben azt jelentette, hogy az illető nem volt képes eleget tenni a rá kirótt beszolgáltatási és adókötelezettségnek.

A kommunista rendszer lényegénél fogva arra törekedett, hogy az ipar és a kereskedelem államosítását követően az agrárszektorban is kizárólagossá tegye az

állami tulajdont. Ezt a célt szolgálta az erőszakos kollektivizálás, hiszen a termelősövetkezetek lényegében az állami irányítás alatt álló nagybirtok egyik vállfaját jelentették. S ennek a célnak rendelődött alá – ahogyan ezt Erdmann Gyula is kimutatja – az ötvenes évek agrárpolitikája, középpontjában a beszolgáltatással. Történt ez annak ellenére, hogy a termelősövetkezetek és az állami gazdaságok nagy többségének terméseredményei rendre elmaradtak az egyéni gazdálkodóképtől.

Ugyancsak a diktatorikus rendszer lényegéből következett az, hogy a tervgazdaság mindössze a tervszámok állandó emelése tekintetében bizonyult működőképesnek (140–143. o.). Az agrárpolitika végrehajtására és ezen belül a begyűjtésre olyan több tízezer fős apparátus jött létre, amely már képzetlensége és saját tehetetlensége folytán is gyakorlatilag működésképtelen volt (152–163., 279–283. o.). Az abszurdításba hajló tervezés és a túlszabályozottság csak fokozta az így kialakult anarchiát, amely tág teret engedett az önkényességnek, a termelőket megalázó atrocitásoknak. Az 1952 folyamán elmélyült válsághelyzetet 1953 nyaráról valamelyest enyhítette a Nagy Imre nevéhez kötődő új szakasz politikája (163–182. o.). Ennek jegyében – mint utóbb kiderült, átmenetileg – csökkentették az adókat, leszállították a beszolgáltatandó termények mennyiségét és szűkítették ezek körét. A tervezett lényeges változtatások kidolgozását, illetve végrehajtását azonban – mint arra a szerző is rámutat – az apparátus egész egyszerűen elszabotálta. A nomenklatúra ellenállásának köszönhetően, illetve a nagypolitikában időközben végbement fordulatok következtében a reformkezdeményezés rövid egy esztendő alatt elvérzett, s a bekövetkezett politikai fordulat – Rákosi Mátyás politikai hatalmának megerősödése – ismét érezhetővé vált a paraszti élet hétköznapjaiban is 1955 elején. Újra teljes erővel folyt a begyűjtés, ismét elkezdődtek a kollektivizálási kampányok, folytak tovább a tagosítások, lehetetlenné vált a termelősövetkezetekből történő kilépés. A régi balos kurzus ott folytatódott,

ahol 1953 nyarán félbeszakadt. Ez természetesen a politikai feszültségek növekedéséhez vezetett. A változások és változtatások elkerülhetetlenségére a Petőfi Kör agrárvitáján is felhívták a figyelmet. Az itt felszólaló Vass Zoltán irreálisnak tartotta azt a tervet, amely 1960-ra a magyar mezőgazdaság teljes kollektivizálásával számolt. (A történelem keserű finitora, hogy a Kádár-kormány a normalizációt lezáró és a hatvanas évek konszolidációját előkészítő politikája keretében 1959 és 1961 között kíméletlenül végrehajtotta a Rákosi-féle vezetés által megfogalmazott elképzeléseket.)

A sztálinista agrár- és parasztpolitikában csak az 1956-os forradalom hozott – átmeneti – enyhülést. Az októberi napokban a falusi társadalmak által megfogalmazott követelések élén a beszolgáltatás eltörlése, az adóterhek csökkentése, a tagosítás leple alatt véghezvitt jogtalanságok jóvátétele, a szabad földforgalom helyreállítása, a termelősövetkezetekből történő kilépés, illetve a szövetkezetek feloszlásának engedélyezése állt. Ebből maradéktalanul csak a beszolgáltatás eltörlése valósult meg. Ez viszont néhány héten belül kétszer is, hiszen a Nagy Imre kormány október végi rendeletét a forradalom eltűrését követően a Kádár-féle rezsim megismételte. Éppen úgy, mint ahogy a hatvanas évek elejéig némiképp más formában ugyan, de lényegét tekintve változatlan tartalommal megismételt szinte minden olyan politikai akciót és kampányt, amivel elődei az ötvenes évek elején próbálkoztak.

A parasztság is csak lélegzetvételnél szünethez jutott a forradalmat követő pacifikáció első szakaszában, amikor már nem volt beszolgáltatás és még nem indult meg az újabb kollektivizálási kampány. Bár az is igaz, hogy a gazdasági nyomás enyhülése együtt járt a forradalmat követő megtorlás könyörtelenségével és brutalitásával.

Erdmann Gyula ezt az időszakot már nem elemzi könyvében, ám vállalt feladatának hiánytalanul és magas színvonalon eleget tett. Az általa szigorú következetességgel végigvitt elemzések, a mellékletben közölt, a korszak agrárfejlődésé-

nek fontosabb adatait rendszerező statisztikai táblák (283–303. o.), és a jó érzékkel válogatott dokumentumok alapján az olvasó a begyűjtés és a beszolgáltatás keresztmetszetében átfogó képet kap mindarról, ami 1945 és 1956 között a magyar mezőgazdaságban történt. Ter-

mészetesnek kell tehát tekintenünk azt, ha ez a munka az 1945-öt követő évtized történetének oktatásában és a korszakkal kapcsolatos történeti kutatások során megkerülhetetlen alpművé válik.

Valuch Tibor

Szentek és bűnösök

Filippo Tamburini:

Santi e Peccatori.

Confessioni e suppliche dai Registri della Penitenzieria dell'Archivio Segreto Vaticano 1451–1586.

Istituto di Propaganda Libraria.
Milano, 1995. 377+1 old.

Ezzel a címmel adta közre don Filippo Tamburini, a neves egyháztörténész legújabb dokumentumkötetét, amely Olaszországban igen nagy port kavart és többek számára sokkoló olvasmány lett.

A Vatikán Titkos Archívumában őrzött, a Poenitentiaria Sacra Romana nagyszámú regestrumából választott ki a szerző száz olyan, eleddig kiadatlan kérvényt, vallomást, melyet ismert és ismeretlen, kiemelkedő egyházi emberek, a Curiához és a római klerushoz tartozók, különféle egyházi és világi intézmények hivatalnokai, női és férfi kolostorok lakói, minden rendű és rangú laikusok, szentéletű avagy – épp ellenkezőleg – botrányos életvitelű személyek intéztek a pápához. Céljuk az volt, hogy bűneikből egyház és világ, isten és ember előtt feloldozást nyerjenek, elkobzott javaikat visszakaphassák, vagy a folyamodvány által juthassanak az áhított parókiához, javadalomhoz. Más esetekben a kérvények magasabb céllal íródtak: nemesurak és hölgyek kívánták földi javaikat égire cserélni, s kolostor alapításához kértek engedélyt, melyet, ha elnyernek, „minden szükségessel ellátnak”, s melynek aztán maguk is lakói lesznek.

Az itt közzétett dokumentumok a 15. század közepétől a 16. század végéig terjedő időszakból valók (tehát körülbelül V. Sándor pápától V. Sixtusig), s bennük nemcsak Európában élő személyek fordulnak elő; a Szent Székhez az egész katolikus világból érkeztek kérelmek, így pl. a távoli Goa szigetéről vagy Peruból is. Mindenünnen, ahol Isten megtévedt hívei úgy ítélték meg, hogy a megbocsátás, s vele a felmentést tartalmazó hivata-

los okmány is biztosabban megérkezik a penitenciárius bíborostól, mintha az egyház másik intézménye, a Szent Hivatal, az Inkvizíció vette volna kézbe ügyeiket...

A Penitenziaria eme kétségkívül különleges értékű dokumentumai mindig is a kevésbé ismert történelmi források közé tartoztak. A regestrumok létezéséről századokig alig tudtak, s nemcsak a történészeknek, hanem a Curiánál tevékenykedő egyházi méltóságoknak sem volt betekintésük a többszáz kötetet felölelő anyagba. A kérelmekben ugyanis gyakorlati olyan személyek és olyan bűnök feloldozásáért folyamodtak a pápához (s nem valamely helybéli gyóntató atyához), melyek ha kiszivárognak, nagy botrány okozói lehetnek volna (6. dok.). A főlíók többnyire nem könnyű mulasztások, bocsánatos bűnök leírásával vannak tele. A dantei pokol bugyrait idéző vétkekről olvashat az, aki valamely véletlen folytán a lapokba pillanthat. Hangsúlyozzuk itt a „valamely véletlen”-t, mert például amikor 1927–28-ban a Titkos Archívum alkalmazottja, don Giuseppe Gullotta, azt a feladatot kapta, hogy helyezze át és rendezze újra az Archívumot, „de secreto servando” kellett megesküdnie arra az esetre, ha aztán az újrendezés során véletlenül bele kellene olvasnia a dokumentumokba...

E folyamodványok értékét nem feltétlenül tartalmuk adja, jóval gazdagabbak történelmi adatokban (ami eseten ként valóban botrányos) hiszen, mint más egyházi dokumentumok (pl. a pápai bullák vagy a Curia levelei). Míg a pápai regestrumok többnyire csak különféle kiváltságok, egyházi javadalmak odaítéléséről adnak hírt, a „littera Poenitentiariae” egyházi és civil bíróság előtt is érvényes, bemutatható, felmentést biztosító levél.

Tamburini a kiválasztott dokumentumokat – amint erre a cím is utal – először két kategóriára osztja, szentekére és bűnösökére. (E két nagy csoport mintegy a reneszánsz társadalom keresztmetszete is egyúttal, bár ennek bemutatása itt nem elsődleges cél.)

Nem könnyű definiálni – jegyzi meg a szerző –, kik is tartoznak a szentek csoportjába; a glóriás, kanonizált, az egyház által is elismert szentek, mint például Loyola Ignác, Avilai Teréz stb. mindenképpen, de ide sorolja a csak szűkebb körben, például falujukban ismert szent életű nőket, illetve olyan közösségeket, amelyek a pápához fordulva lehetőséget kérnek arra, hogy egy házban élve „vitam pudicam et religiosam” folytassanak anélkül, hogy valamely rendbe belépniük vagy szabályainak engedelmeskedniük kellene.

Kutatómunkája során Tamburini sokszor olyan momentumokra bukkant, amelyek módosítják egy Szent biográfiájának eddig ismert adatait is (89. dok.). A sötétnek mondott középkorban az egyénnek olyan szabad akaratnyilvánításra is lehetősége volt, mint amelyről a 79. dokumentum tesz tanúbizonyságot: a római Szent Márta Confraternitas szeretett egy olyan házat alapítani, ahol a volt prostituáltak (férjezetek vagy hajadonok) lelki segítséget kapnak, ily módon, ha kívánják, visszatérhetnek férjükhöz, férjhez mehetnek, vagy apácává lehetnek. (Mi ez, ha nem egyfajta szociális gondoskodás? – a kor színvonalán persze.)

A szentek csoportjába sorolja a szerző az olyan eseteket is, amikor némely klerikus, hogy a testi gyönyöröknek még a kísértését is elkerülje, „membrum genitale sibi amputavit”. (Dívtak persze a bosszúból történt kasztrációk is, lásd a 15., 44. dok.)

Akikről a bűnösök között olvassunk (s akikre sokszor a bűnöző kifejezés illelne), sokféle szociális réteghez tartoznak, nők, férfiak, laikusok- klerikusok vegyesen. Folyamodványaik tulajdonképpen spontán vallomások, gyónások, ahol a bűnös Isten földi helytartója, a pápa (illetve az általa megbízott penitenciárius bíboros) elé tárja vétkeit, nem burkolja eufemizmusokba még a legszegényleesebb bűnöket sem, hisz vissza akar térni az Anyaszentegyház kebelébe, meg akar tisztulni, bűnbocsánatot akar nyerni. A folyamodó kezét gyakran praktikus célok is vezérlik, új egyházi javadalmat is kér egyúttal, vagy azt, hogy a régít

megtarthassa és ne kényszerüljön koldulni az „egyház szegényére” (42., 60. dok.).

A bűnöket, melyekből feloldozást nyertek a vétkezők, Tamburini 11 csoportra osztja.

1. *A Borgia családban elkövetett bűnök.* Borgia Szent Ferenc és a Jezsuiták. (Itt a szerző együtt tárgyalja a familia vétkes és jámbor tagjainak történetét.)

2. *Gyermekgyilkosság és abortusz.* Az abortusz a középkorban ritkább volt, részben „technikai” okok miatt, részben pedig mert a megfogant élet értékét jobban becsülték. Már a 8. századból azt olvashatjuk a Penitenciális Könyvekben: „Az anya, aki szíve alatt hordott magzatát annak fogantatásától számított 40. nap előtt öli meg, egy évig, ha pedig a fogantatástól számított 40. nap után, akkor 3 évig bójtöljön”. Gyakoribbak viszont a gyermekgyilkosságok, bár a középkor másként ítélte meg az anyát, ha azért ölte meg gyermekét, mert szegénysége miatt nem tudta táplálni és másként, ha a gyilkossággal vétkét próbálta leplezni. Az idetartozó egyik legérdekesebb folyamodvány (6. dok.) tartalma már mintegy „átvezetés” a 3. csoportba (*kicsapongás, bujálkodás*); egy bizonyos apáca ugyanis azért kérte a feloldozást, mert megölte a kolostorban szült két gyermeket, ám amit nagyobb bűnnek tartott, úgy, hogy meg sem kerestelte őket. Az e csoportban lévő sok-sok kérelem mind arra utal, hogy a 15. század végétől a kolostorok egy részében rendkívül szabados élet folyt, olyan esetek is előfordultak, hogy egy fráternek nemcsak egy apácával volt testi kapcsolata („rapporto carnale”), s tőle gyermeke („avendo anche prole”), hanem többel is, és fordítva (21., 22., 23., 32. dok.).

4. *Szodomia, homoszexualitás, zoofília, hermafroditizmus.* A természet ellen elkövetett vétkeket mindig szigorúan ítélte meg az egyház, a Biblia szerint ezek akár halállal is büntethetők (Lev. 20. 13.). A középkorban az Inkvizíció az ilyen bűnökért (is) máglyára küldhette az illetőt, csakúgy, mint vérfertőzésért, bálványimádásért vagy az eretnység gyanújáért. A folyamodványokban a

sodomía és az *omossexualitá* kifejezéseket többnyire egymás szinonimájaként használják, s ha nem lenne a távolságtartó, hideg curiai nyelvezet, akkor a tények részletező leírása a pornográfia határát súrolná (39., 40. dok.). A *bestialitá* kifejezést tulajdonképpen '*zoofília*' értelemben fordíthatjuk (30., 40., dok.). A bűnbocsánatért esedezők most is megkapják a *Fiat*-ot, ezeken az oldalakon ugyanis a megbocsátó, *pietas*-t gyakorló egyházzal találkozunk, nem a *Szent Hivatal* képviselte büntető egyházzal.

5. *Vadházasság, házasságtörés, bosszúból történő kasztrálás.* 1522. március 20-án Pucci kardinális négy kanonokot, négy káplánt és egy papot oldozott fel a papgyilkosság bűne alól. Az eset akkor történt, amikor az egyik kanonok ágyasától született gyermekét ünnepelték, amely ünnep végén egyikük, megkéselve, holtan maradt a helyszínen (58. dok.). Egy másik kanonok azért zárándokolt Rómába, hogy istenkáromlása alól feloldozást kapjon, s egyúttal az alól is, hogy testi kapcsolatban állt egy asszonnyal és két férjezett lányával, egyikőtől gyermeke is született (50. dok.).

6. *Szegyenletes és gyógyíthatatlan betegségek.* Az erkölcsi élet fellazulását az ide tartozó levelek is bizonyítják, a *malattie incurabili* alatt ugyanis a legkülönbözőbb súlyos nemibetegségeket kell érteni, amelyeket a középkori orvoslás többnyire nem tudott gyógyítani. Még hússal, tojással, tejes ételekkel sem, amint azt egy valladolídi szerzetes kérte a Nagyböjt idejére, lévén *gravi morbo bubarum seu gallico nuncupato*, vagyis a szifilisz okozta szenvedéseket próbálta volna hússal enyhíteni. . . (59. dok. 2. jegyz.)

7. Ha középkor, akkor *boszorkánykodás, jövendömondás, eretnokség, mágia*... (36., 37. dok.) A kérelmezők már megjárták az Inkvizíció kínzókamráit, és szó szerint költséget, fáradságot nem kímélve Rómába jöttek, hogy megkapják a feloldozást és a *littera Poenitentiae*-t (nem mindig valós, ám a tortúra hatására bevallott) bűneik alól, hogy azt bemutatva a Szent Inkvizíció ne tudja őket tovább „*molestare*”.

8. *Gyilkosság, erőszak, szervezett*

bűnözés és kalózkodás. Tarka csokorba köthetők az itt leírt esetek is. Egy ciszterci barát (társai segítségével) megölte kolostora apátját (9. dok.); öt bencés apáca többször is megkísérelte apátnőjük megmérgezését, s mivel ez nem sikerült, egy, a kolostorba behívott férfival végül is megfojtatták (17. dok.). Ó idők, ó erkölcsök – mondhatnánk Ciceróval – ám a folyamodványok egy dologról hallgatnak: milyen okok, milyen elkeseredés vezethetett ilyen végkifejletig, ilyen drámai megoldásig? (A bűnösök mindkét esetben súlyos penitenciát és bűnbocsánatot kaptak...)

9. *Hitehagyás, szentségtörés, gyónási titok megsértése.* A püspöki börtönben végezte az a pap, aki egy borbély műhelyében meséli el társainak (igaz, neveket nem említve) híveinek viselt dolgoit, hogy s mint vétkeztek azok állataikkal (30. dok.).

10. *Szerzetbe és házasságra kényszerítés, megegyezéses válás, a törvénytelen születettek jogállása.* Törvénytelen gyermek Paolo is, Vigerio (Tamburini szerint esetleg Vergerio) püspök és egy apáca fia, s mint ilyennek külön pápai engedélyre volt szüksége ahhoz, hogy a kisebb rendeket felvegye, annak kora is akadály volt még ebben, lévén *scolare romano* (54. dok.).

11. *Pérez és pápai okmányhamisítók, istenkáromlók, tolvajok.* A középkor különösen szigorú a pápai okmányok meghamisítóival szemben, még akkor is, ha csak a dátumot illetően. Rendkívül fontos volt ugyanis valamely dokumentum kelte akár az egyházi, akár a világi bíróságokon, különösen a javak adományozását illetően (62. dok.). Számos kérelemben folyamodtak feloldozásért pénzhamisítók, köztük papok is (61. dok.).

Az időrendben közölt levelek forrásértéke, kritikai súlya és történelmi hozama szinte felbecsülhetetlen. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a *Curia*hoz (s rajta keresztül a *Penitenciarial*hoz) intézett vallomások más megvilágításba helyezik eme intézmény és a Szent Hivatal viszonyát is. A kérelemben előbukkanó nevek és helységek túlnyomó többségét azonosítani tudta a kutató, a lábjegyzetekben kielégítő magyarázatot fűz hozzájuk, s az

esetleges további kutatásokhoz szakirodalomra is utal. Nemcsak a folyamodványokat közli két nyelven (latinul és olasz fordításban, ez utóbbit néha rövidítve), hanem az ítéletet is, amelyet a penitenciárius bíboros nevének kezdőbetűjével jegyez, például *Fiat Jo(hannes)*, vagy *Fiat R(odericus)*, a későbbi VI. Sándor). A tájékozódást (a bőséges irodalomjegyzéken túl) a kérelmeket jóváhagyó egyházi személyiségek nevének feloldása, életrajzi adataik, a rövidítések jegyzéke, s a kötet végén lévő névmutató is segítik.

A kötetet összeállító történész (maga is egyházi személy) közel sem a megbotráncoltatás szándékával tárja elénk e do-

kumentumokat, melyekből a (mainál kevésbé prűd és kevésbé szemforgató) reneszánsz kor- és jellemrajza is kibontakozik. Azzal, hogy a folyamodványok a kutatók rendelkezésére bocsáttassanak mag, a II. János Pál is egyetértett.

A páratlanul értékes és érdekes könyvhöz előszót író Attilio Agnoletto (a Milánói Tudományegyetem professzora) azzal az evangéliumi idézettel zárja sorait, melyben Jézus így fordul a júdeiakhoz: „... megismeritek az igazságot, és az igazság szabaddá tesz benneteket” (Jn 8, 32.).

Sulyok Hedvig

Az ambíció módszere?

Jeremy Black: A System of Ambition? British Foreign Policy 1660–1793.

Longman, London, 1991. 279 old.

Nehéz dolog jó külpolitika-történetet írni. Az ember, ha csak egy kicsit is alapos természetű, óhatatlanul belevész a részletekbe, melyek a végtelenségig finomíthatók. Ha pedig nem akarja napra lebontva tárgyalni az eseményeket, hanem úgymond „áttekintést” kíván adni, szinte kivédhetetlenül a saját fejére zúdítja a feületesség vádját. Az is probléma, ha tematikusan tárgyal bizonyos tényezőket és eseményeket, de az is, ha pontos időrendben veszi sorra a történeteket: az előbbi könnyen zavaros és áttekinthetetlen, az utóbbi pedig unalmas, fantáziátlan munkát eredményezhet. Nem csoda, ha manapság nem túl gyakoriak a külpolitika-történeti monográfiák.

Jeremy Black tökéletesen tisztában volt a nehézségekkel, és becsületére legyen mondva, ügyesen lavírozott a zátonyok között. Kisebb egyenetlenségekkel ugyan, de olvasható, áttekinthető, sőt jól használható művet alkotott.

Művének legfőbb erénye nem annyira módszere vagy új megállapításai, hanem elsősorban témaválasztása. A kiválasztott időszak, az 1660 és 1793 közé eső évek relatíve elhanyagolt fejezetet jelentenek az egész angol történetírásán belül, különösen ha például a Tudor- vagy a viktoriánus-korral vetjük össze. Ezt a korszakot nehéz pontosan és frappánsan jellemezni, ezzel maguk az angolok is így vannak: mindenestre, ha a brit történelem fénykorára gondolnak, biztos, hogy nem ez az időszak jut az eszükbe. A restaurációtól a francia forradalmi háborúk kitöréséig terjedő korszak felmutathatta ugyan az úgynevezett „Dicsőséges Forradalmat”, az Anna-korabeli irodalmi ezüstkort, a hétéves háború birodalmi diadalát, végül a kezdődő ipari forradalmat, ám ugyanakkor egy sor véres, kimerítő és lényegében sikertelen háborút is, köztük a brit történelem egyik legnagyobb kudarcaként az amerikai füg-

getlenségi háborút, az első brit birodalom összeomlását.

Egy nagyhatalom majd másfél évszázadnyi történelméről nem könnyű valamilyen egyöntetű, átfogó rajzot készíteni. Ha a brit külpolitikát próbáljuk elemezni, még áttekinthetlenebb képet kapunk. Nem lehet határozott tendenciákat, biztos vezérelveket megállapítani. Ha a 19. századra gondolunk, azonnal eszünkbe jut például a „splendid isolation” fogalma. A 18. századra vonakozóan azonban nem tudunk semmit megjelölni, ami Angliát számottevően megkülönböztetné az európai kontinens dinasztikus-hatalmi acsarkodásaiba feledkező hatalmaitól. Talán az egyensúly-politika alkalmazásának elve bukkan fel időnként – s ezt Black is megemlíti, ahol lehet –, de a könyv az eseményeket elemezve éppen azt bizonyítja, hogy a brit diplomácia ekkoriban képlékeny és szilárd elveket nélkülöző jellegű volt, a brit kormányok könnyedén váltogatták szövetségeseiket, s a politikai döntéseket sokszor egyéni szimpátiák vagy a pusztá véletlen hozták. A szerző megállapítja, hogy Anglia ebben a másfél évszázadban nem törekedett, nem is törekedhetett valamiféle „fényes elszigeteltségre”. Ennek az az oka, hogy szinte végig szoros kapcsolatban, sőt perzonálunióban állt egyes európai országokkal. II. Károly alatt Franciaország, Orániai Vilmos alatt Hollandia, 1714 után pedig Hannover jelentett a britek számára kényszerű és nyűgként viselt prioritást. 1678 és 1746 között még egy tényező köti meg a brit politikát, s ez a trónöröklés kérdése. 1688 után a száműzött Stuartok állandó visszatérési kísérletei adnak alkalmat az európai hatalmak beavatkozására.

A szerző műve céljaul két kérdés megválaszolását tűzte ki. Az első (erre utal a mű címe) az, hogy vajon a 18. századi brit külpolitika egy ambíciózus, erőszakosan fellépő, támadó hatalom politikája, vagy csupán a váratlan kihívásokra riadtan, kapkodva reagáló aktuálpolitika volt-e? A másik kérdés: pontosan me-

lyek voltak a brit külpolitika hatótényezői, mi volt a háttér, működési mechanizmusa?

A szerző megvizsgálja a korabeli brit külpolitika feltételrendszerét: végighalad a fontos intézményeken és különös figyelmet szentel a belpolitikai motívumoknak. Ennek kapcsán meg kell említenünk, hogy a műben felhasznált források köre is jóval bővebb, mint a külpolitikátörténeti művek részénél. Nemcsak hivatalos diplomáciai iratokra, hanem parlamenti jegyzőkönyvekre, nem diplomáciai jellegű hivatalos- és magániratokra is bőven történik hivatkozás. Az idézetek találóak, egyetlen hátrányuk, hogy válogatásuk preconcepciós jellegét sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. Az ellenőrzés még pontos hivatkozások esetén is szinte lehetetlen lenne, ráadásul a hivatkozások a lapszámot sem tartalmazzák.

A mű két, jól elkülöníthető részre oszlik. Az elsőben tematikusan végighalad a brit külpolitikát befolyásoló tényezőkhöz, ezzel mintegy válaszolva második kérdésére. A második rész a tulajdonképeni narratív-kronologikus eseménytörténet, ez hivatott válaszolni az első kérdésre, a brit külpolitikai törekvéseket illetően.

A tematikus rész – látszólag egyszerű protokolláris sorrendben – elsőként a Korona szerepét tárgyalja. A Korona fogalma alatt a korszakkal foglalkozó brit történeti irodalom általában a teljes végrehajtó hatalmat érti, Black azonban kizárólag az uralkodó személyes hatalmával azonosítja. Ha elolvassuk ezt a fejezetet, az is világossá válik, hogy a Korona előre sorolása nem pusztán protokolláris gesztus: a korszak egyik legfontosabb problémája az uralkodó személyes hatalmának mértéke. Az alkotmány akkori állapotában mindenesetre a brit uralkodó volt a külpolitikai döntések egyik – s talán legfőbb – forrása. A diplomáciai iratok az uralkodóhoz futottak be, aki csupán kegyből mutatta meg azokat a minisztereknek. Az uralkodó magánkihallgatáson tárgyalt a külföldi követekkel, ahová vagy meghívta a minisztereket vagy nem. Az angol külkapcsolatok irányát sokszor az uralkodó kontinentális birtokainak hely-

zete, illetve családi kapcsolatai szabták meg. Ez a vonás lényegében a 18. század végéig továbbélt. Nagyon érdekes Black utalása arra az újabbkletű elméletre, mely szerint Nagy-Britannia ekkoriban tulajdonképpen ancien regime volt, s az európai közvélemény úgy tartotta, hogy a szigetország a 17. század kisebb forradalmi kilengései után az abszolút monarchiák útjára tér. A szerző megállapítja, hogy az európai udvarok ennek megfelelően diplomatáikat az angol királyhoz küldték, övele tárgyaltak, lényegében tudomást sem véve a parlamentről vagy a kormányról. Külpolitika, tekintetében a legjelentősebb politikusok sem tudtak sokat tenni az uralkodói befolyás ellen, egyetlen tényleges lehetőségük az együttműködés volt.

A szerző a következő fejezetet a brit parlamentnek szentelte. Megállapításai itt is figyelemre méltóak: a 17–18. században a parlamentet nem annyira a nemzeti érdekek nagy fórumának, hanem kicsinyes klikkharok gyűjtőmedencéjének tartották, ráadásul a király által bármikor megvásárolható, korrupt tagokkal. A diplomáciai kérdések nem itt dőltek el, hanem titkos tárgyalásokon, ha valami mégis a parlament elé került (például egy békeszerződés), az is rendre belefűlt a hónapokig tartó, kisikló, meddő vitákba. A parlamenti pártok a külpolitika számára teljesen jelentéktelen, még kiforratlan tényezők voltak. Ezzel a megállapítással némileg ellentétben áll a következő – a diplomatákkal és az államtitkárokkal foglalkozó – fejezet egyik megállapítása, miszerint a külügy azért szerette a diplomáciai tárgyalásokat külföldön bonyolítani, mert el akarta kerülni, hogy a külföldi diplomaták Londonban az ellenzékkel konspiráljanak.

A következő fejezet a cseppet sem militáns Nagy-Britannia hadseregének helyzetét elemzi. Eléggé közismert tény, hogy az angol szárazföldi hadsereg eltörpült a konkurens nagyhatalmak erői mellett. Black azonban pontos adatokat közöl, s így az arányok még megdöbbentőbbek. Ez a demográfiai hátrányokkal is küszködő ország (5,5 millió angol a 20 millió franciával szemben) rossz erődít-

ményekkel és másodosztályú fegyverzettel rendelkezett. Hadserege növelésére egyetlen eszköz kínálkozott: külföldi hadseregek megvásárlása. Ezt a furcsa intézményt nagyon jól bemutatja a könyv. A brit flotta természetesen sokkal jobb állapotban volt, bár a szerző itt is jelentős hiányosságokat vet fel, elsősorban a személyi állomány utánpótlása körül. Ebben a fejezetben részben választ kapunk a szerző által felvetett első kérdésre is: Black hangsúlyozza, hogy ilyen helyzetben az ambíciózus angol külpolitika mégis mert és tudott nagyhatalomként viselkedni. (Igaz, ellenpéldával is találkozunk: az 1740-es években Ausztria egyáltalán nem vette komolyan az angolok kifogásait az itáliai rendezéssel kapcsolatban, mondván: az angolok úgysem lesznek képesek a régióban fellépni.)

A fejezet végén a szerző Anglia hadi stratégiájának lehetőségeit elemzi. Ebben a korszakban két út állt a britek előtt: egyik a tengeri fölény alkalmazása, a másik a beavatkozáspolitika, elsősorban a hatalmi egyensúllyal történő manipulációk révén. Kétségtelenül az előbbi volt a népszerűbb: az utóbbit csak oly hosszú szünetekkel alkalmazták, hogy pl. 1793-ban, a francia forradalmi háborúk kezdetekor az angol vezetésben már egyetlen személynek sem volt személyes tapasztalata a beavatkozási politikáról.

A 6. fejezetben a kereskedelmi és a gyarmati szempontok befolyását értékeli. Megállapítja, hogy ezek a kereskedőkörök parlamenti képviselők révén jelentős tényezőnek tekinthetők. Ez azonban el- lentében áll korábbi kijelentésével, miszerint a parlamentnek nincs külpolitikai befolyása. Ezt a kérdést a későbbiek során sem sikerült – valószínűleg nem is lehet – egyértelműen tisztázni. A fejezet legjobb része az angol–portugál kereskedelmi kapcsolatok és szerződések alakulásának elemzése.

Az első rész utolsó fejezetét a közvélemény és a sajtó szerepének szenteli, ezeket azonban ebben a korszakban még nem tartja igazán fontos tényezőnek rossz tájékozottságuk és nagymértékű manipulálhatóságuk miatt.

A mű második része a tulajdonképe-

ni eseménytörténet, mely nem tartalmaz meglepő elemeket, mindössze annyi az újdonság, hogy a szerző nem a legközismertebb eseményekre helyezi a hangsúlyt. Az első (és leghosszabb) részben az 1660–1714 közötti eseményeket tekinti át. Nem egészen logikus ez a felosztás, mivel ez az időszak legalább három jól elkülönülő korszakra tagolható, ugyanakkor később külön fejezetet szentel az 1783–1793 közé eső tíz éveknek.

Az 1660-at követő időszakokkal kapcsolatban az az említésre méltó, hogy nem elsősorban II. Károly franciabarát-ságára helyezi a hangsúlyt, hanem az angol–holland háborúkra. Amennyire lehetséges, jól áttekintve tárgyalja az 1660–1680 közötti két évtized zavaros és kétszínű angol külpolitikáját, ahol Clarendon és a kormány holland- és protestáns-párti vonala egyszerre próbált érvényesülni a király általában titokban működő franciabarát–katolikus irányzatával, s ez a kettő jobbra kijátszotta, hatástalanította vagy legalábbis hiteltelennitette egymást. II. Jakabbal kapcsolatban Black hangsúlyozza azonban, hogy ez az uralkodó nyíltan vállalt katolicizmusa ellenére sem volt a franciáknak olyan hű csatlósa, mint elődje.

A következő fejezet az 1714 és 1763 közé eső időszakot tárgyalja. Ez a korszak sokkal egységesebb és nyugodtabb, mint az előző: a whig kormányzat és a whigek által trónra juttatott Hannoveri dinasztia között szinte tökéletes az összhang. A nyugalmat tulajdonképpen csak az időről időre felerősödő Stuart-veszély zavarja meg. A külpolitikában központi kérdés Hannover, a kontinens egyik kicsi, jelentéktelen és szegény országa, amely szárazföldi katonai segítséget nem jelentett, annál inkább problémák tömegét. I. és II. György még elsősorban hannoveri választófejedelemnek érezte magát, és kevésbé angol királynak. Angliát Hannover támogatására kívánták felhasználni, hátérbe szorítva az angol érdekeket, sőt Anglia pénzügyi forrásait és hatalmi tekintélyét is e cél szolgálatába állították. I. György alatt ez a politika olyan erőteljes volt, hogy a brit hagyományokkal és hatalmi érdekekkel ellentétben 1716-ban

Anglia kénytelen volt szövetségre lépni Franciaországgal. Walpole békepolitikájának érdeme, hogy Anglia kimaradt a lengyel örökösödési háborúból. A hosszú béke azonban nem tette boldoggá az angolokat: a tétlenség alásta stratégiai pozíciójukat, s így a békét 1739-ben könnyű szívvel rúgták föl. A fejezet legjobb részei azok, amelyekben a szerző Anglia „köpönyegforgatásait” veszi számba. Nyomon követhető, hogyan „ejtették” az osztrákokat a poroszok kedvéért, illetve Észak-Amerika előtérbe kerülésével hogyan szorult háttérbe az Antillák térségének jelentősége, s ezzel párhuzamosan hogyan javult meg hirtelen az angol-spanyol viszony.

A fejezet hátralévő része megvilágítja a hétéves háború háttérét és jelentőségét. Ez a háború kiemelkedő jelentőségű esemény volt Anglia egész 18. századi történelmében. Stratégiai fordulatot is jelentett, mivel Nagy-Britannia Európát ekkor tekintette első ízben csupán mellékhadszíntérnek. A hangsúly a gyarmatokra helyeződött. Ez a háború teremtette meg az „első brit birodalmat” s ezzel együtt a birodalmi öntudat kiteljesedését. Az előző háborúkban – állapítja meg a szerző –, Nagy-Britannia mindig egy nagyobb katonai szövetség tagjaként vett részt, most azonban egyedül a kicsi Poroszország állott mellé. (A következő nagy háborúban, az amerikai függetlenségi háborúban a szigetország teljesen magára maradt.) A szerző részletesen elemzi a III. György trónralépésekor bekövetkező fordulatot is, s ezt arra vezeti vissza, hogy ezt az uralkodót már nem érdekelte Hannover, hanem sokkal inkább Anglia belügyei s a már meglévő birodalom „rendszabályozása”.

A továbbiakban Black az 1763 és 1783 közötti időszakot és elsősorban ezt a „rendszabályozást” tekinti át. Ebben az időben a külpolitika szinte teljesen elfordult Európától, és lényegében az Amerikával kapcsolatos ügyekre koncentrált. Anglia nagyhatalmi mámorában teljesen elfeledkezett arról, hogy szövetségesekre is szüksége lehet egyszer. A mű nagyon

szemléletesen mutatja be, miként ébred rá Anglia a szövetségesek szükségességére, s aztán az 1770-1780-as évek fordulóján milyen bősésszkebe illő húzásokkal próbál magának szövetségest keríteni. Az események háttéréként megismerkedhetünk olyan alig ismert konfliktusokkal, mint az 1768-as korzikai vagy az 1770-71-es Falkland-szigeteki. Black érzékletesen festi le a yorktown-i csatavesztés utáni reménytelen közhangulatot. A háborús vereség az egész angol politikai életet destabilizálta, kormányválságok és lázadások követték egymást. A szerző érdekes megállapítása, hogy az 1780-as évek elején egész Európa arra számított, hogy Angliában hamarosan forradalom tör ki.

A forradalom azonban Franciaországban tört ki. A könyv utolsó fejezete ezzel a korszakkal foglalkozik. Érzékletesen festi a brit – és az egész európai – diplomácia bizonytalankodásait, kapkodásait, ostobaságait. Képet kapunk azokról a nemzetközi válságokról, amelyek ebben a korszakban foglalkoztatták az angol diplomáciát, elsősorban a Nootka-öböllel és Ocsakov kikötőjével kapcsolatban, de újra felbukkan Osztrák-Németalföld problémája is. Az európai diplomácia lényegi átrendeződése azonban csak 1793-ban, az első franciaellenes koalíció kialakulásakor következett be. Az ezt követő időszakot azonban már nem tekinti át ez a mű.

Jeremy Black könyve érzékletes, eleven képet fest az 1660-1793 közötti időszak brit külpolitikájáról, új kutatási eredményekkel nem tűnik ki, de a könyv terjedelme, témaválasztása és célkitűzése ezt nem is teszi lehetővé. A szerző a saját maga számára feltett kérdésekre válaszol, könyve a korszak megismeréséhez nélkülözhetetlen, praktikus olvasmány. Terjedelme, szemléletmódja és gördülékeny stílusa révén a téma iránt érdeklődő „beavatatlanok” is élvezettel és haszonnal forgathatják. Egyetemi hallgatók számára diplomáciatörténeti tankönyvként is jól használható.

Tandori Mária

Francia uralomtörténet

Christophe Charle: Histoire sociale de la France au XIXe siècle.

Seuil, Collection points Série histoire
Paris, 1992. p. 401

Ha egy könyv jelentőségét annak a hagyománynak vagy irányzatnak a súlya szabja meg, amellyel szemben a szerző fel kíván lépni munkájával, akkor Ch. Charle könyve igen jelentős mű. A bevezetésben ugyanis világossá téve teoretikus elkötelezettségének irányát – legalábbis negatív értelemben – leszögezi, hogy az 1970 körül, Labrousse és tanítványai munkáiban kikristályosult modellhez mérten kívánja a 19. századi francia társadalom történetének egy alternatív szintézisét nyújtani (Charle: 10–11. o.). Márpedig a Labrousse és tanítványai által művelt történetírás volt mintegy két évtizedig a társadalomtörténet Franciaországban.

Ernest Labrousse 1955-ben a Római Nemzetközi Történészkonferencián fejtegette ki programszerűen azt a marxi ihletésű kutatási tervet,¹ amelyet azután meg is valósított. E program a történettudomány módszereihez igyekezett adaptálni a marxizmust, így Marx történetfilozófiája eleve kívül esett e kísérlet lehetőségeinek határain. A marxizmust a 19. század adekvát szociológiájának tekintették, elfogadva, hogy a profitból való részesedés jelöli ki a burzsoázia határait, és a bér munka a vele szemben álló másik nagy osztályéit. A program megvalósítása hatalmas mennyiségű korabeli statisztikai anyag és levéltári forrás – mindenek előtt adózási kimutatások – kvantitatív feldolgozást jelentette. Régióról régióra születtek a jövedelmek, vagyonok foglalkozásonkénti felméréseit és az ebből képzett csoportok életmódjának elemzését tartalmazó publikációk.² Mérhető anyagi mutatókkal definiálták, majd hierarchiába rendezve jellemezték a társadalmi csoportokat. A labrousse-i társadalomtörténet szintézise az *Histoire économique et sociale de la France* harmadik kötete.³

Ez utóbbi monográfia megjelenésének évében zajlott a társadalomtörténet

labrousse-i modelljét megingató első esemény. A *Pour une histoire de la statistique* című konferencia volt ez 1976-ban, ahol a statisztikával szembeni forráskritika szükségességét és lehetőségeit, a statisztikai kategóriák társadalmi termék mivoltát „felfedezték”.⁴ E konferencia nyomán elindultak a társadalomstatisztikai rendszer eredetére vonatkozó és általában a társadalmi osztályozással foglalkozó, a kategóriákat – mint fogalmakat és mint társadalmi realitásokat – a történeti folyamatban való alakulásuk szempontjából vizsgáló kutatások.⁵ Ezekben a vizsgálatokban nem pusztán a labrousse-i társadalomtörténetírás egyik forrásával szembeni szkepszis fejeződött ki. E kutatások megközelítésében ugyanis a labrousse-i paradigma csoportjai mesterségesnek, a historikusnak vagy eredeti fogalmi-társadalmi kontextusukból kiszakítottak tűntek. A vagyonnagyság segítségével a történész által definiált csoportokról vagy a korabeli statisztika csoportjairól beszélni ezen irányzat szerint nem lehet, vagy nem érdemes; anélkül legalábbis nem érdemes, hogy rákérdoznénk e kategóriák határainak alakulására, a kategóriák lefedte csoportoknak a reálisan lezajlott folyamatokban változó, egymáshoz mért viszonyaira.

Jelentős részben e kutatások áttekintéséből állt az az 1989-ben megrendezett konferencia, amelyet az első francia társadalomtörténeti konferencia 25. évfordulóján rendeztek.⁶ Azt a konferenciát⁷ Labrousse és paradigmája uralta, e második konferencia a labrousse-i paradigma temetése és az azt kikezdő kutatások se regszemléje volt. Francois Caron bevezető előadása⁸ a labrousse-i program belső ellentmondásait, elsősorban a csoportok definiálásának mikéntje és mikorja körüli problémákat (a kutatómunka kezdetén lehetetlen az ismeretek hiányában a definiálás, a végén pedig már túl késő) és a labrousse-i paradigma elleni első látványos lázadást tárgyalja. Ez a már említett statisztikatörténeti konferencia volt, amelynek témájával itt is foglalkozik egy előadás.⁹ Egy másik előadás a labrousse-i

témákon, forrásbázison és módszereken túllépő munkákat veszi számba és a Labrousse-i program forrásokhoz, kvantitatív módszerekhez fűződő illúzióit boncolgatja.¹⁰ Maga Charle pedig, a konferencia szervezője, összefoglaló zárszavában a társadalomtörténet így keletkezett identitászavarát elemzi, hiszen „eredeti” saját területét, forrásait és módszereit elvesztette, s az eredetin túlmutató sokféle, sokirányú próbálkozásokról egyelőre nem látszik, hova tartanak.¹¹

A részterületekre vonatkozó sokféle kutatást összefogva adja Charle a 19. századi francia társadalom történetének egy új interpretációját könyvében. Ennek helyét a francia társadalomtörténetírásban így nem csak az jelöli ki, hogy egy máig is élő hagyomány uralmát akarja végképp megtörni, hanem az is – e munkával egy időben jelent meg Labrousse tanítványa, A. Daumard monográfiája a francia polgárságról,¹² a két könyv egybevetése összehasonlíthatatlanságuk révén is sokat elárul –, hogy a francia társadalomtörténet újabb eredményeinek szintézisét kísérve meg létrehozni, egyben magát a társadalomtörténetet is – témáiban, módszereiben – újradefiniálja.¹³

E könyvében azonban nem foglalkozik a meghaladni kívánt paradigma részletes cáfolásával; ezt – többek között – megtette például Jacques Dupâquier kutatásairól szóló recenziójában.¹⁴ Itt Dupâquier vállalkozását a hatvanas évek szellemének utolsó megnyilvánulásaként értékelte és alapvetően elégtelennek találta már célkitűzését is, azt, hogy a nagy kvantitatív változókra korlátozva megpróbáljai feltérképezni a felső három-ezer család 19. századi történetét.

A bevezetésben elutasított Labrousse-i hagyománnyal szemben komplex, nem két nagy osztály összeütközésére egyszerűsített történetet szeretne felvázolni Charle, ugyanakkor elutasítja a kényelmes empirizmust is, amellyel a francia társadalom történetével foglalkozó angolszász történészeket vádolja. A komplexitás igénye – írja – nem vezet faktológiára, nem zárja ki a megfigyelt jelenségek, konfliktusok hierarchiába rendezését, egyáltalán rendszerezését, csu-

pán a kizárólagosan politikai-ideológiai konfliktusokra vagy gazdasági alapú osztályharcokra redukált társadalomképek elutasítását jelenti. A szerző mindkét konfliktus-típust – amelyek törésvonalai egyébként szerinte átmetszik egymást – a maga autonómiájában kívánja elemezni (11. o.).

A bevezetésnek a francia társadalomtörténetírás labrousse-i hagyományával szembeni határozott állásfoglalása azonban még nyitva hagyja a szerző marxizmushoz való viszonyának kérdését. Éppen egy angolszász történész, Ralph Gibson ismertetésében – legalábbis részben – marxistának ítélte Charle munkáját.¹⁵ Vélekedésének annyi alapja van, hogy Charle kétségkívül konfliktuselméleti megközelítésben elemzi a francia társadalom múlt századi történetét. A legfőbb tét (enjeu) – fontos szó a könyvben –, amelyért a konfliktusokban küzdenek, az uralom (domination). A csoportok, amelyek tehetik, ezért küzdenek, amelyek pedig nem tehetik, az uralom rendszerében való elhelyezkedésük, az uralkodó pozíciókban lévőkhöz való viszonyuk szerint rendeződnek el Charle leírásában. Időben is az uralom változó formáinak megfelelően tagolja anyagát, és a könyv szerkezete is ehhez igazodik. Nagyjából az 1870-es évekig tart a notable-ok tekintélyelvű, a központ és a vidék-periféria közti térbeli távolságon, a vidék infrastukturális, adminisztratív és gazdasági integrálatlanságán – ez tette lehetővé, hogy a notable-ok a központ képviselőiként jelenjenek meg – alapuló uralmának korszaka. A notable kifejezés jelentését nehéz magyarul visszaadni, értelme franciául is elmosódott, Charle nem foglalkozik kifejtésével külön. Eredetileg a Napóleon által felállított választási és igazgatási szisztémában megyéenként, illetve kerületenként kiemelt szerepet játszó 600 legnagyobb adófizetőt nevezték így. Ezek többségükben a régi nemességből és a még a forradalom előtt vagyont és földbirtokot szerzett polgári családokból rekrutálódtak, mivel elsősorban a földbirtokok adóját vették figyelembe. A kifejezéshez azonban hamarosan a társadalmi presztizshez, megbecsüléshez, tekintély-

hez kapcsolódó jelentéstartalmak társultak. E szempontokat idővel a 600 személy kiválógatásában is érvényesítették, amikor tekintettel voltak a kiválasztandók családjának régiségére, tekintélyére, az adott területen való beágyazottságára, az az rokoni és más összeköttetéseiinek kiterjedtségére, illetve egyszerűen ismertségére, valamint a jelölt közéleti és magán érényre.¹⁶

A notable-ok uralma után következik egy, a 3. Köztársaság első évtizedeiben kibontakozó másik uralmi rendszer, amely nem a kizárásra, hanem épp ellenkezőleg, minél több társadalmi csoport integrálására alapozódott, a konfliktusokat közvetítők, ütközők – sokféle lobby, testület, a klientélizmus kiterjedt rendszere – által kanalizálta, az egyház és a régi notable-ok képében számos társadalmi csoport számára alkalmas ellenséget nyújtott, s ezáltal ideológiailag jól integrált volt. Mint látható, ez az uralom távolról sem emlékeztet az osztályuralomra, s az uralom alapjai is mások mindkét uralmi rendszerben, mint a marxi-labrousse-i tradícióban. De mások a csoportok is, amelyek az uralomért küzdenek: Charle is használja a munkásosztály, burzsoázia kifejezéseket, de ezek üres gyűjtőkategóriák számára. Azok a csoportok, amelyek a konfliktusokban küzdenek, amelyekre nézve egyáltalán állításai vannak a szerzőnek, általában kisebbek ezeknél.

A burzsoázia fogalmát azonban a labrousse-i hagyományhoz mérten leszűkített értelemben használja: kizárólag a tulajdonosokat érti alatta. Ebben Marxhoz közelít – talán ez volt Gibson állításának másik indoka –, de egyúttal távolodik a labrousse-i társadalomtörténet által is követett francia hagyománytól, amely a szabadfoglalkozásúak, az állami adminisztráció magasabb posztjait betöltők, értelmiségiek egy részét is a burzsoáziába számítja a mentalitás, életmód, kultúra és életszínvonal megkülönböztető jegyei alapján.¹⁷ Az erre a leszűkítésre adott indoklása azonban nem teoretikus: a múlt század utolsó negyedében terjedt el, éppen a szocialista ideológia hatására, a burzsoázia fogalmának ilyen értelmű használata (az első három negyedében vi-

szont egyértelműen a szélesebb értelemben használták), s ez elegendő Charle számára ehhez a leszűkített fogalomhasználatához (239. o.). A burzsoázia egészének elhelyezésében pedig a marxi és Labrousse-i hagyománytól egyaránt távolodva – hivatkozva a paretoi, weberi hagyományra (228. o.) – jár el, mivel a burzsoázia a Régi és új elitek – Labrousse-nál ez volna a burzsoázia – című fejezet alfejezeteként jelenik meg, s mint már mondtuk, további kisebb csoportokra – újabb alfejezetekre – bomlik (vidéki burzsoázia, pénzügyi arisztokrácia, burzsoa dinasztikák, mérnökök, self made men-ek). A tulajdon csupán egy, noha igen fontos tét a többi között.

Charle könyvének egyik legfőbb jellegzetessége, szemben a francia társadalomtörténetírás hagyományával és Daurmard könyvével éppen az, hogy felfedezi a legkülönbözőbb kategóriákat, szakmákat, csoportokat, ezek imázsa, kollektív presztízse is érdekli őt, helyük a francia társadalom szimbolikus rendjében. Daurmard főszereplői egyének, grafikonjai, táblázatai, kvantitatív mutatói mind egyének átlagai, rájuk vonatkozó adatok, éppen ezek alapján képez az egyénekből csoportokat. Charle mindig egy-egy csoportot jellemez adataival, s inkább egyszerűen ábrázolja, példákkal illusztrálja helyzetüket, főként az uralom rendszerében való elhelyezkedésük, az uralkodókhoz való viszonyuk szempontjából. Így rajzolódik ki például a munkásság rendszerbe való integrációjának folyamata, a rendszerrel való szembeszegülés, az abból való kívülmaradás (dissidence) irányába tartó stratégiák kudarca, az ezt képviselő elitek marginalizálódása. Ezt a folyamatot is azonban a munkásság egyes alcsoportjaira lebontva jeleníti meg.

A tényanyag, amelyre támaszkodva ábrázolja a társadalmi csoportokat, helyzetük változásait, rendkívül heterogén. Mivel Charle könyve alapvetően interpretáció – és nem egyetlen nagy kutatás –, amely a saját kutatási témái (orvosok, intellektüelek) mellett, nagyon kiterjedt szakirodalomra épül, természetesen rendkívül sokféle forrást használ a feldolgozott résztanulmányok közvetítésével. A

felvonultatott tényanyagban egyéni életutak – történetesen Labrousse apjái is – épp úgy szerepelnek, mint például a parasztságra vonatkozó, az erdőtvénnyel kapcsolatos bűnözési statisztikák. Nagy jelentőségük van az egyes társadalmi csoportokat képviselő elitektől származó szöveges forrásoknak, valamint az egyes csoportok helyzetét befolyásoló, meghatározó törvényeknek, rendeleteknek.

A társadalmi csoportokra mint főszereplőkre koncentrált társadalom-történetírás egyik problémája a csoportok megfoghatatlansága. Határait, akár a korabeli nézeteket és vitákat vesszük kiindulópontnak, akár bátran definiál a történész visszavetített szempontokkal, egyaránt nehéz pontosan, vitákat kizárva megállapítani. Charle nem is vállalkozik arra, hogy definíciót adjon, a csoportok inkább fokozatosan válnak világossá az ábrázolás során. Nem ad meg a csoportokat általánosan definiáló elveket, azok a történeti fejlődés bemutatása közben bontakoznak ki, s nagyon különféle szerveződések vagy éppen nem is szerveződések, csak a korban is közismert absztrakciók körvonalait rajzolják ki. Vannak közöttük szakmák, weberi értelemben vett rendek – a notable-ok tekinthetők így leginkább, de Charle nem foglalkozik explikáltan elméleti definícióval itt sem –, a tulajdonuk által definiált csoportok (a burzsoázián belül) vagy egyéni mobilitási pályáik hasonlósága által elkülönítettek (self made men-ek).

Ennél is súlyosabb probléma azonban a csoportok megszemélyesítése: hogyan lehet elképzelni egy-egy csoport stratégiáját, törekvését: mint az egyes emberek véletlen, a feltételekből következő azonos cselekvését, vagy mint tudatos tevékenységet? A Charle által tárgyalt csoportok szinte mindegyike bírt valamilyen szintű öntudattal, az adott csoportot a gyakorlatban és ideológiai szinten egyaránt reprezentálni óhajtó szervezettel, egyesüléssel, amelynek működése, működésének sikere befolyással volt az adott csoport helyzetére és öntudatára is. De ezek tevékenységeit, törekvéseit nem lehet azonosítani a képviselt csoportéival, hiszen ezeknek az eliteknek saját csoportjukkal

szemben is rendelkezniük kellett valamilyen stratégiával, hogy magukat elfogadtassák, táborukat vezessék, és ez látható tevékenységüket minden bizonnyal befolyásolta. Ezeknek a folyamatoknak, bizonyult helyzeteknek az elemzése természetesen nem fér el egy egész ország évszázadnyi társadalomtörténetét tárgyaló monográfia keretei között, de a kérdések megoldásának irányát jó lett volna jelezni, mert néhány ponton nagyon is kézenfekvő kérdésként merülnek fel, például a parasztságnak a Második Császársággal, illetve a Harmadik Köztársasággal szembeni magatartásának bemutatásakor (141–179. o.).

A korábbi francia társadalom-történetírásnak nem kellett hasonló problémákkal szembenéznie, hiszen Daumard például, bár felhasználja könyvében a kortársak megnyilatkozásait a különböző társadalmi csoportokról, alapvetően mégis kvantitatív megközelítésben a vagyoni és jövedelmek struktúráját bontja ki inkább, és ehhez járul az életmód, mentalitás, lakásviszonyok és hasonló témák tárgyalása. A kortársaktól származó szöveges források elemzése a könyv elején a további részekhez nem egészen szorosan illeszkedve egy külön fejezetben kap helyet. Az így vázolt statikus képben nincs cselekvés. Charle csoportjai viszont cselekszenek a – természetesen szintén ábrázolt – körülmények vagy éppen változások között, s ezek elemzésekor azonnal kiütözközik a feljebb vázolt problémák.

Mivel csoportok a szereplők, és az uralom témája köré szerveződik a könyv, a mű csak esetlegesen érinti mindazt, ami az egyéni viselkedés körébe tartozik: mentalitások, családi élet, a nők helyzete, gyerekek, házasság, szülés, halálozás stb. Ezek Daumard-nál több fejezetet alkotó témák. Az uralomból mint a történet vezérfonalából következik az is, hogy a gazdasági és politikai-ideológiai-kulturális konfliktusok egyaránt nem önállóan kerülnek tárgyalásra – noha a bevezető ígertének megfelelően egyik sincs a másiknak alárendelve –, hanem mindkettő az uralom körül folyó konfliktusok függvényeként jelenik meg. Ez utóbbi az a konfliktustípus, amelyet a saját autonó-

miájában elemez Charle. Ebből következik az is, hogy az Egyház mint téma kimaradt a könyvből. Noha nagyon heves kulturális, ideológiai konfliktusok zajlottak körülötte, ezek – saját jogon – mégsem kerülnek be az elemzésbe, mert nem ezek alkották az uralom körüli konfliktusok szervező elvét, s még kevesebb közülük van az uralom formájának változásához. Legföljebb csak pártpolitikai szinten lényeges kérdés az Egyház szerepe, hozzá való viszony, a könyvben szereplő társadalmi csoportok viszont nem azonosak a közvetlen politikai csoportosulásokkal, valahol ezek és egy marxizmus elemzés osztályai között helyezkednek el.

A társadalmi csoportokat a történet szubjektumaként kezelő történetírás másik korlátja az, hogy mindazok a strukturális (természeti, földrajzi, gazdasági, infrastruktúrális, de sok esetben társadalmi) tényezők, amelyek a csoportoknak mint tevékenykedő szereplőknek keretfeltételül szolgálnak, csak leírást nyerne, elemzést nem. Változásaikra oksági magyarázatot nem kapunk. Csak ha a csoportok maguk tudják sikeresen változtatni a strukturális tényezőket, akkor esik szó erről a könyvben, mint pl. az orvosok esetében. Az ő érdekképviseleti testületeik nem csak azt tudták elérni, hogy foglalkozásukat csak megfelelő képesítéssel lehetett gyakorolni, hanem a képesítés kritériumainak meghatározásánál is keresztül tudták vinni elképzelésüket, ami nagy jelentőségű volt az orvosi munkaerőpiac, egyáltalán az orvosi presztizs szempontjából (220. o.). A mérnököknek viszont minden hasonló törekvésük dacára egyiket sem sikerült elérniük, noha az egyéni karrier lehetőségei nyitva álltak előttük (251–253. o.).

Mindaz, ami a strukturális adottságok, változások témájához tartozik, kívül esik a történet szervező logikáján. Az első fejezetben az 1815-ös Franciaország képét adja a szerző demográfiai, kulturális, gazdasági szempontból és a tulajdonviszonyok megoszlását is ismerteti. Ez a későbbi fejezetek egységes logikájához nem illeszkedő, elkülönült rész.¹⁸ Nem is ismétlődik meg a könyv végén a száz évvel későbbi állapotok áttekintéseként, pe-

dig ez is logikus lenne, csak éppen a közben megfestett évszázadnyi történelemhez nem illeszkedne, mert abban csoportok küzdöttek, célok után törekedtek meghatározott stratégiák szerint, helyzetük romlott vagy javult, kilátások nyíltak előttük vagy zárultak be. Így ezekre a kezdetben vázolt témákra nézve később csak elszórt utalásokat találhatunk a könyvben. Különösen hiányzik, hogy miután az első fejezetben ketté választja a modern és archaikus Franciaországot a Genf–Saint-Malo vonal mentén, ismertetve nagyjából a két országrész társadalmi különbségeit, erre később nem tér vissza bemutatandó, mi lett a különbségek sorsa az 1900-as évekre. Ezen az elnagyolt területi tagoláson kívül további regionális különbségek ábrázolása már kezdettől hiányzik Charle munkájából. A legkülönfélébb témákban felhozott számos példa a regionalitás szempontjából esetleges. A regionális tagolás helyett gyakran inkább a falu/város/Párizs szintekre tagolja tárgyalja az egyes jelenségeket. Emögött a francia történetírásnak a Labrousse-inál is régebbi, régiókban gondolkodó hagyományával való tudatos szakítás áll.

Charle könyvének utolsó fejezetében végül választ ad arra a kérdésre, miért tudta a köztársaság pacifikálni a francia társadalmat – szemben a notable-ok uralmával –, azaz békés mederbe terelni a társadalmi konfliktusokat, miközben azok semmivel sem váltak kevésbé élessé, mint korábban. E kérdés épp a fordítottja annak, ami a korábbi munkák kiindulópontja volt, ahol a magyarázandó a francia társadalom Angliához mért 19. századi tartós békétlensége volt, s természetesen az Angliát – ahol a notable-ok angliai megfelelői egy kompromisszumos folyamatban integrálni tudták a feltörekvő középosztályokat és az „alsóbb néposztályok” (classes populaires) elitjét (41. o.) –, illetve a 3. Köztársaságot jellemző viszonylagos békességet tekintették.¹⁹ Charle számára viszont Anglia nem „klasszikus útja” a polgári átalakulásnak, s így a kérdésfelvetés is megfordulhat.

A könyv szerkezete valóban erre a kérdésre fut ki. Az első, rövidebb felében

inkább a krízisek, konfliktusok és a század első felének, illetve a notable-ok tekintélyelvű uralmának ezeket megoldani, kezelni próbáló kísérletei kerülnek bemutatásra, a második felében pedig, ahol a század második felének egy demokratikus társadalom irányába haladó folyamatait ábrázolja, sorra végigveszi a főbb társadalmi csoportokat (parasztság, középrétegek, munkásosztály, régi és új elitek; pontosabban inkább az ezekhez tartozó kisebb csoportokat), helyzetüket, helyzetükből fakadó törekvéseiket, továbbá törekvéseik eredményeit, illetve eredménytelenségét. A záró fejezet – Egy demokratikus társadalom ideálja? (331–344. o.) – az ezen törekvések ütközéseiből következő feszültségek feloldásának, a csoportoknak egy politikai-társadalmi rendszeren belüli békés integrációjának alapvonalait rögzíti.

Koncepciója e tekintetben teljesen meggyőző. A fin de siècle egész francia társadalmát tudja a maga összefüggérendszerében és dinamizmusában ábrázolni. Az egyetlen kérdés, amely fölmerülhet az olvasóban, az, hogy ki is uralkodik ebben a rendszerben, amelyet Charle uralmi rendszerként nevez meg. A notable-ok idején a válasz egyértelmű a notable-ok kezében van a politika, közgazdaság, kultúra összes irányító pozíciója, valamint a tulajdon, a gazdaság parancsnoki állásai is (41. o.) Az 1870-es évektől kialakult bonyolult rendszerben viszont, noha ez is az egyenlőtlenségek rendszere, nem nevezi meg Charle az uralkodókat. A tulajdonosi burzsoázia ugyan kétségtelenül nagy befolyással bír sok területen – ugyanakkor a munkásosztályhoz gyakran notable-ként, patriarchális viszonyul –, de nem tekinthető kizárólagos uralkodó csoportnak. Charle elemzéséből inkább egy olyan rendszer bontakozik ki, amelyben a különböző csoportok különböző mértékben ugyan, de képesek meghatározni saját helyzetüket és mások lehetőségeit a tétékért folyó küzdelemben. Terminológiai kérdésként viszont felmerül, hogy akkor mennyiben jogos az uralom fogalom használata a 3. Köztársaság korára, hiszen az uralkodókat és ualáltakat feltételez.

Christophe Charle könyve igen olvasmányos, stílusa szinte ismeretterjesztő; konzisztens szerkezete, ugyanakkor ötletgazdagsága és nagyon gazdag bibliográfiája a francia társadalomtörténeti irodalmat ismerő és az abban járattan, de a téma iránt érdeklődő olvasók számára egyaránt nagy haszonnal forgatható könyvvé teszi. Francia historiográfiai kontextusából kiragadva is inspiráló munka.

Bódy Zsombor

Jegyzetek

1. Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles. In: Atti del X Congresso internazionale dei Scienze storiche. Roma, 1955.
2. A legszéleskörűbb elismertséget kapott ilyen munka: Adeline Daumard: Les bourgeois de Paris au XIXe siècle. Paris, 1970.
3. Fernand Braudel, Ernest Labrousse: Histoire économique et sociale de la France. III. 1789 années 1880. L'avenement de l'ère industrielle. Paris, 1976.
4. Pour une histoire de la statistique. Paris, 1977.
5. A kérdéssel elméleti szempontból is foglalkoznak: L. Thévenot et A. Desrosières: Les catégories socioprofessionnelles. Paris, 1983. és Maurizio Grubaudi et Alain Blum: Des catégories aux liens individuels: L'analyse statistique de l'espace social. In: Annales. Économies Sociétés Civilisation. 1990. 4. sz. Magyarországon a 19–20. századi statisztikák forráskritikájával Tóth Zoltán foglalkozott: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. Statisztikai Szemle 1987. 1. sz.
6. Histoire Sociale – Histoire globale? Actes du colloque des 27–28 janvier 1989. Sous la dir. de Ch. Charle. Paris, 1993.
7. L'histoire sociale, sources et méthodes. Colloque de l'École normale supérieure de Saint-Cloud (15–16 mai 1965). Paris, 1967.
8. Francois Caron: Introduction générale. De Saint-Cloud a Ulm. In: Histoire Sociale – Histoire globale? 13–21.
9. Alain Desrosières: Comment faire des choses qui se tiennent. Histoire sociale et statistique. 23–41.
10. Jean-Pierre Chalin: Entre l'histoire sociale et la sociologie. L'étude de la Bourgeoisie. In: Histoire sociale – histoire globale? 149–159.
11. Ch. Charle: Essai de bilan. In: Histoire sociale – histoire globale? 207–211.
12. Adeline Daumard: Les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815. Paris, 1991.

13. Két másik könyv jelent még meg ebben a témában az újabb időkben, de nem francia szerzők tollából: Heinz-Gerhard Haupt: *Sozialgeschichte Frankreichs seit 1789*. Frankfurt, 1989. és Peter McPhee: *A Social History of France, 1780–1880*. London-New York, 1993. Az előbbi a hagyományos irányzathoz tartozik, az utóbbi a város és vidék társadalomtörténetét kettéválasztva, a kvalitatív módszerek előnyben részesítésével, a mentalitás, hétköznapi élet, illetve a nemek kérdésének is nagy teret szentelve a modernizáció fogalmával próbálja megragadni témáját.
14. Ch. Charle: Jacques Dupâquier et Denis Kessler: *La société française au XIXe siècle*. Paris, 1982. *Annales* 1994. No. 6. 1443.
15. Ralph Gibson. *The English Historical Review*. 1994. 6. 1305–1306.
16. *Histoire de la France. Dynasties et révolutions de 1348 à 1852*. Sous la dir. de Georges Duby. Paris, 1987. 369–370.
17. Így tesz Daumard is, i. m.: 123–182.
18. Mint Daumard-nál a szöveges forrásokra épített fejezet a könyv elején.
19. Ez jellemzi az *Histoire économique et sociale de la France* III. kötetét is.

Mi a történelemelmélet?

E. H. Carr: Mi a történelem?
Századvég, Budapest, 1993.

A Századvég-Osiris kiadó eddig a *Metamorphosis Historiae* című sorozatban megjelentetett történelmi tárgyú kiadványai után Századvég Könyvtár – Történelem címmel új sorozatot indított 1993-ban. Beköszöntőként Edward Hallett Carr, a neves brit történész történetelméleti munkáját jelentették meg.

Örvendetes, hogy egy tudatos szerkesztési elveket követő kiadó megtisztelő figyelmet szentel a történelemszemlélet alakítását megcélzó irodalomnak. Igen lényeges lehet a szerepe ennek a sorozatnak, hiszen egyfelől az átfogó elméleti szintű önreflexiót gyakorta nélkülöző honi történettudomány az ilyen tárgyú könyvektől olyan eszközt várhat, amely segítheti elvi problémáinak megoldását. Másfelől pedig a történelmi kiadványok iránt érdeklődő laikus olvasó is vélhetően igényt tart olyan olvasmányra, amely képes eligazítani a történészek látásmódjának nehézségei között. Ez utóbbi szempont súlyát csak növeli, hogy az utóbbi évek ideológiai változásai és a történelem nehézfegyverként való bevetése aktuálpolitikai csatározásokban alighanem csökkentette a közvélemény bizalmát a történettudomány iránt. Mindenekelőtt azt kell megvizsgálunk, miként, milyen indokok alapján esett a szerkesztők választása éppen Carr művére, és hogy mennyiben felel meg a kötet a fentebb vázolt elvárásoknak.

Kezdjük a könyv kiválasztásának motívumával! Indoklásra szorul a döntés, ugyanis a nyugati történettudomány nagy tömegben és széles műfaji skálán termelte és termeli az elméleti kérdéseket tárgyaló publikációkat. Erről könnyen meggyőződhet, aki átnézi a jelentősebb angol, amerikai vagy német szemlélő történész folyóiratokat. Egy efféle tallózás során arról is meggyőződhetünk, hogy a teoretikus érdeklődés hullámzásán belül ráadásul hullámhegyet hozott az 1960-as évek eleje. Ekkor alapították meg a His-

tory and Theoryt (1960–1961), az első olyan nemzetközi szakfolyóiratot, amely a történetfilozófia tárgyával határozta meg magát. Ekkoriban fordították le angolra a francia szakirodalom olyan jelentős munkáit is, mint A történész mesteriségét Marc Blochtól vagy Raymond Aron történet-filozófiai könyvét. Az utóbbi az első olyan angol nyelvű kiadvány, amely a historicista felfogást „belülről” ismerteti meg a közismerten empirista és pozitivistá hagyományú nyelvtérrel.¹

A széles választékból miért épp Carr könyvére esett a választás? – A magyar kiadás kevés fogódzót nyújt e kérdés eldöntéséhez. Hiába fordulunk a kötet rövid életrajz-ismertetéséhez, abból a szerző életművének méltatásán túl csak annyit deríthet ki az olvasó, hogy Carr legfontosabb kutatási szakterülete a Szovjetunió története volt.²

Nem találunk viszont elméleti munkát a felsorolt „jelentősebb könyvei” között – még a most ismertetett sem, sőt még az első kiadás évét sem közlik a szerkesztők (a fordítás megjelölésénél a borító belső oldalán), ami pedig a mű historiográfiai elhelyezéséhez nyújtana szükséges támpontot! Márpedig abból, hogy szaktörténészként kimagasló a Carr életművének fontossága, még egyáltalán nem következik az, hogy történetelméleti munkássága is jelentős.

A probléma, bár másodlagosnak tűnhet, mégsem az. Lényeges kérdés ugyanis, hogy a magyar olvasó milyen minőségű könyvet kap a kezébe egy olyan műfajban, melynek kínálata korábban nemcsak mennyiségét tekintve volt szűkös, de a kevés megjelent kötet is csak ritkán és részterületeken hatolt mélyre. Régit-e vagy frisset, idejétmúltat vagy el nem avulót, partikulárisat vagy átfogót, dögöset vagy felüdítőt, teoretizálót vagy inkább a történetírás gyakorlata felől közelítőt, a „futottak még” listára szorultat vagy a szakma által „jegyzettet” stb.?

Ha a recepció fokmérőjének a megjelenést (1961-et) követő azonnali reakciót tekintjük, akkor a kép igencsak vegyes.

Végigtekintve a fontosabb külföldi szakfolyóiratokon azt látjuk, hogy a legtekintélyesebb lapok közül nem mind vesz róla tudomást, csupán kettő közül ismertette a kötetéről, néhány esetben pedig az „egyéb beérkezett könyvek” között említik meg.³ Különös, hogy a *History and Theory* sem reagál, noha e lap szerkesztői között mások (így pl. Raymond Aron) mellett megtaláljuk azt az Isaiah Berlint is, aki Carr könyvének (egyúttal iróniájának) visszatérő céltáblája, és így jó oka lehetett volna „válaszolni” a könyvre.

Vagy tekintsünk el a kötet egykorú fogadtatásától és forduljunk ehelyett a könyv utóéletéhez! Ebben az esetben is elgondolkodtató az eredmény – nem sok nyomát látni a *Mi a történelem?*-nek az utókor historiográfiai utalásai között. Így például Peter Burke mintegy háromszáz tételt felölélő, a történelemelmélet szempontjából releváns tanulmányokat felsoroló szakbibliográfiájába sem fért bele – úgy látszik – Carr könyve.⁴

Ugyanakkor a legismertebb angol nyelvű társadalomtudományi enciklopédia⁵ történelemtudományi szócikkében Carr művét példaként említi Gardiner a történelmi objektivitás kilátástalanságát vitató irányzat tárgyalásakor. Az is igaz, hogy a kortárs recenzensek egyes konkrét fenntartásaik ellenére is koruk talán legjobb kis könyvének tartják a szóban forgó munkát. Az is tény továbbá, hogy a *Mi a történelem?* Csipkerózsika-álmából felébredve előbb (néhány éve) Párizst pillantotta meg, csak utána Budapestet. A jelek szerint a francia történészek is csupán évtizedek múltán fedezték fel maguknak e különös sorsú, „későn érő” könyv érényeit.

Mert a könyv valóban bővelkedik érényekben – és ez a magyar nyelvű megjelentetés kapcsán külön is hangsúlyozandó. Olyan széles ívű áttekintést nyújt a történészek munkáját szorosan érintő, zömmel filozófiai szempontú kérdésekről, amelyhez 1945 óta egyetlen magyar történész hasonló ötekrévei sem hasonlíthatók.

A kiadás jelentőségét felmérendő érdemes röviden áttekintenünk, hogy a magyar nyelvű olvasó milyen korábbi

művekhez viszonyíthatja a könyv kérdésfeltevéseit és megoldási kísérleteit. A téma iránt mutatott történelmi közöny különösen fájdalmas, ha figyelembe vesszük, hogy az 1920-as évek Történettudományi Kézikönyvében Kornis Gyula alapos és átfogó történelemtudományi áttekintést adott közre, amely ha elvontan és a történelmi anyagtól távolságot tartva is, de a Carr által felvetett szempontok jelentős részét tárgyalja. Ezzel nem állítjuk, hogy a két világháború közötti magyar történettudomány különösebben fogékony lett volna az elméleti kérdések iránt – Kornis is filozófus-szemzőgből írta meg könyvét, tehát a történészekhez képest „kívülről” –, ettől azonban Kornis munkája még referenciaként szolgálhatott volna az utókor számára.⁶

Ehhez képest a későbbi korokkal kapcsolatban leginkább az elméleti problémák iránti hihetetlen érzéketlenség és a szűklátókörű sablonosság tűnik elő, amely csak igen lassan oldódott. Az új időszak Andics Erzsébet 1949-es székfoglalójával kezdődött, amit a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választásakor tartott. E kor szakirodalma egyrészt képtelen nélkül hitte, hogy a marxista filozófiai rendszer minden szemléleti kérdést eleve megold, másrészt a „polgári történészek” ilyen irányú fejtegetéseire lekiacsinylően vagy éppen ellenségesen tekintett (a konkrét „elemzésekben” pedig főként a marxi megközelítés hiányát kérték számon). Így alakulhatott ki az a nézet, hogy a történész elméleti vonatkozásban hovatovább csak a „haladás” problémája érdekli, amellyel kapcsolatban feladata az osztály-antagonizmusokban és osztályharcokban megtestesülő minőségi fejlődés dokumentálása és bizonyítása. Ismeretelméleti kérdések láthatóan nem foglalkoztatták a kutatókat, vagy ha mégis, akkor csupán a forráskezelés módszertani problémakörén belül. Tükrözi ezt az érzéketlenséget az is, hogy a korabeli magyar szakbibliográfiák nem is hagytak önálló fejezetet az „általános vagy elméleti történelmi szakirodalomnak”, amely a „polgári” könyvészetben bőséges és további alfejezetekre felosztott témakör.

Szép számmal hivatkozhatnánk konk-

rét cikkekre és könyvekre a kor önhittségét bizonyítandó, de a példálózást jobb tapintatosan mellőznünk. Fontosabb talán, hogy ez a szemlélet a felsőoktatásban is gyökeret vert és még a nyolcvanas években is változatlan keretek között érvényesült, legalábbis ami a kiadott „egyetemi jegyzetet” illeti. Lederer Emma az egyetemi történész szak számára írt „bevezető” jegyzete ugyanis még ekkor is a történettudomány „pártosságát”, a szerzők osztályhelyzetének jelentőségét, a „törtmatos” szemlélet útmutató jellegét sulykolta a hallgatókba, sőt – ami a jelen esetben számunkra fontosabb – a legdogmatikusabb álláspontot tartotta életben a fejlődés „törvényszerűségének”, az igazságkeresés, az objektivitás, a történelmi rekonstrukció stb. problémáival kapcsolatban is.⁷

Ekkoriban már azonban egyes szerzőknél az érdemi szakmai önreflexió szükségességének igénye is felbukkant. Erre leginkább a historiográfia művelése nyújthatott lehetőséget, ahol az egyes történelmi iskolák szemléletét konkrétságukban lehetett vizsgálni. Itt kell említeni R. Várkonyi Ágnes kutatásait a múlt századi pozitívista történetírásról, Glatz Ferenc ilyen tárgyú tanulmányait stb. Több vonatkozásban újszerű megközelítést hoztak a História „vezércikkei” is, amelyekben Glatz Ferenc az adott szám tematikáját érintő elvi kérdéseken kívül egyes számokban általános szemléleti kérdéseket is vizsgált. Különösen jelentős a mi szempontunkból a szerző azon bevezető tanulmánya, amelyet a kor egyetlen Magyarországon megjelent történetelméleti kötetéhez írt, és amelyben az ismeretelméleti problematika mint a történész munkájának elkerülhetetlen kísérője „újjászületik”. Ebbe a sorba tartozik Kosáry Domokosnak a modellalkotásról írt tanulmánya, ami a történész munkájának döntő értelmező fázisát és szemléltető eszközt elemzi. Ebben a körben említendő végül Perényi József népszerűsítő könyvecskéje is, amely szintén felvet és – a maga céljának megfelelő szinten – tárgyal is bizonyos elvi szempontokat.⁸

Más szempontból hozott pozitív ösztönzést az az újkeletű fejlemény, hogy je-

lentős külföldi „polgári” szerzők, köztük neves történészek munkáit fordították magyarra (főleg a Gondolat Kiadó Társadalomtudományi Könyvtár sorozatában) és az ezekhez írott kísérő tanulmányok is alkalmat kínáltak történetelméleti kérdések vizsgálatára. A fordítások között utalhatunk a már említett „Történelemelméleti és módszertani tanulmányok” című kötetre is, amely a világnézeti behatároltság (zömmel szovjet és NDK-beli történészek munkáit tartalmazza) és az igen egyetlen színvonal dacára egyes tanulmányaival fontos hozzájárulás a hazai történetelmélet alakítására alkalmas kiadványok történetében. Később Collingwood klasszikusnak számító munkája, A történelem eszméje is megjelent magyarul, amelyben a szerző historiográfiái áttekintést nyújt a történetírás korábbi filozófiai kísérleteiről – Carral ellentétben nem tematikusan, hanem kronologikusan tagolva anyagát.

Az igazi megélnékelést persze csak a nyolcvanas évek vége hozta el, amikor egyrészt gyűjteményes kötetekben adtak ki egyes korábban született fontos műveket, másrészt a szabadabb közeg folytán egyes módszertani kérdések (pl. kvantifikáció) és az „új történetírás” meghonosuló irányzatai szemléleti vitákat gerjesztettek.

A részkérdéseket érdemben tárgyaló tanulmányok ellenére is fenntartható azonban az az állítás, hogy Carr könyvének megjelenéséig nem látott még napvilágot olyan magyar nyelvű kiadvány, amely a történész szemszögéből módszeresen tekinti át a történelem vizsgálatának elméleti kérdéseit.

A fent vázolt helyzetből az is következik, hogy a magyar olvasó számára az sem nyilvánvaló, hogy mivel foglalkozik a történetelmélet; hol húzódik a módszertan és az elmélet határa és melyek azok az elvi kérdések, amelyeken a történész tanulmányának a helyiértékét segíthetnek kijelölni. Carr könyvének címét a témában járatlan magyar olvasó számára és a kérdéseket más szintre helyezve, akár így is alakíthatnánk: „Mi a történetelmélet?”

Carr az ismeretelméleti kérdések felől indít, és ezt a döntést akkor értékelhetjük

igazán, ha pl. Marc Bloch A történész mestersége c. könyvének felépítésével vetjük össze művét. Míg Bloch „prakticista” oldalról közelít, azt vizsgálva, hogy mi a történelem ismeretének jelentősége a mindenkori jelen szempontjából, és ezután építi fel érvelését a megfigyeléstől a történeti kritikán és elemzésen át az oksági magyarázatig, addig Carr kezdettől célratörőbb teoretikus hajlamról és szigorúbb logikájú érvelésről tesz tanúságot. A történeti tény mint a történész munkájának legkisebb egysége sajátos (összetett) természettel bír, és eredetének komplexitása kihat a kutatás minden általa említett lehetséges fázisára: az elemzésre, az oksági összefüggések megállapítására és a haladás kontextusában értelmezett magyarázatra is.

Elméleti igényű megfontoltságot ígér az a logikai eljárás, hogy a történelmet, illetve a történettudományt elemi „tényein” keresztül közelíti meg a szerző. (Hasonló módon járt el Durkheim is, amikor saját diszciplináját definiálta A szociológia módszereiben.) Nemcsak szerkezeti szempontból rokonszenves megoldás azonban Carré, de tartalmilag is ügyes. Azt feszegetve, hogy a múlt eseményei közül melyek „válnak történelemmé”, elutasítja a történeti tény abszolút voltának eszméjét. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az „újabb tények” általában úgy „születnek”, hogy egyes eseményeket a történészek történeti tényként elfogadnak, az ilyen felértékelődés ütemét pedig a jelen változásai diktálják és nem az egyszer már lezárt múlté. Az tehát, hogy az emberi múlt mely jelenségei méltók a „történelmi” címre, eleve a történész döntésének nyomát viseli magán, aki így még az elemzés és értékelés előtt, pusztán témaválasztásával saját szubjektív ítéletét viszi bele anyagába.

Nem létezik tehát objektív történelem? Carr ezt a „teljes szkepticizmust” sugalló álláspontot is elutasítja. A relativista nézetekkel (pl. Collingwooddal) vitatkozva arra hivatkozik, hogy „abból, hogy egy hegyet különböző szemszögből különböző formájúnak látunk, még nem következik, hogy a hegynek ne lenne objektíven létező formája, vagy hogy formá-

inak száma végtelen volna.” (25. o.) Úgy tűnik, hogy Carr itt nem veszi figyelembe, hogy a történeti tények között nemcsak olyanok találhatóak, mint a konkrét cselekedetek (csaták vagy éppen SZKP határozatok), hanem eszme- vagy mentalitástörténetiek is, mint pl. „egy család stratégiai döntése fiuk pályaválasztásáról”, melynek objektivitása és „körüljárhatósága” közel sem annyira egyértelmű, mint egy természeti idomé. Megjegyzendő, hogy nála szerencsésebben érvel Gurevics a relativista irányzat egy csoportja, az amerikai „prezentisták” megközelítésével szemben, amikor arra hivatkozik, hogy a történész hiába rendelkezik döntő befolyással és több lépcsőben is anyaga strukturálására, ennek ellenére sem mondhat, ill. olvashat ki abból „bármit”, ugyanis a jelenben sem „magányosan”, hanem a kontrollt jelentő szakmai közösség megmérettetése közepette dolgozik. A jelen nemcsak felszabadítja tehát a történetészt, de egyúttal gátat is szab értelmezéseinek, következtetéseinek.⁹

Nehezebb viszont Carr nézetei alapján indokolni a történelmi tény „objektív oldalát”, ha pl. a nevezetes forráskritikai leleplezéseket tekintjük. Thaly Kálmán „kuruc költeményeit” bizton „történelmi tényeknek” nevezte volna több nemzedéknyi történész, és erre csak az lehet a magyarázat, hogy a történész szakma ítélete a döntő abban az esetben is, amikor a „tény” objektív szempontból nem az (még ha erről csak utólag értesülünk is – de hát az objektivitás per definitionem nem korhoz kötött).¹⁰

A módszertanba átvezető forráskritikai szemponttól eltekintve azonban Carr érvelése meggyőző. A történeti tény ketős gyökerét szemléletes példákkal illusztrálja, ami üdvös megoldás, hiszen álláspontját a történetelméletet tárgyaló munkák két hagyománya között középre helyezi. Egyfelől különbözik Bloch szigorú logikai-elméleti rendet és kifejtést nélkülöző, noha igen tanulságos példatárától, másrészt viszont eltér a gyakran nem történészek által írt, pusztán teorizáló tanulmányoktól is. Ha például Michael Stanford a történeti ismeret természetéről írott könyvével vetjük össze Carrét,

szembetűnő, hogy az előbbi látványos elméleti vonulata mögül hiányzik a meggyőző erejű példaanyag. Hiába tudjuk elképzelni, hogy a történelmi ismeret az eseménytől az eseményre való visszahatásig három hullámban cikázik „látható” és „láthatatlan” stádiumok között, elmarad a Carrnál oly bőséges történelmi szemléltetés. (Ráadásul a történelmi tény jelenhez kapcsolódó oldalánál nem kapja meg a kellő hangsúlyt, hogy a kortárs konszenzus az, amely a „ténnyé válás” befogadó aktusát lehetővé teszi.)¹¹

Más szempontból is a középutat választja Carr. Az első fejezetek során az adott kérdést historiográfiai céllal megközelítve a korábbi nézeteket két egymással szemben álló csoportra redukálja. E módszer során eleinte a „ténykultusz” pozitivistái és a „a beatnemzedék zavarodottsága és kába szkepticizmusa”(8. o.) tüneteit mutató relativisták között félúton helyezkedik el. Ilyen szellemben, ill. logikai eljárással vizsgálja a történelem jósolhatóságát éppúgy, mint az egyedi és az általános viszonyát a történelemben. Ha a társadalmi meghatározottságoktól nem korlátozott egyén a Szkuilla, akkor a teljes determináltságtól szenvedő tömegember az a Kharübdisz, amelyektől a józan történésznek minél távolabb érdemes hajóznia. Ilyen formán valóban sikeresen és közérthető racionalitással ismertet és „old meg” olyan áldilemmákat, amelyek még néhány generációval korábban is nehezen csillapuló vitatémát jelentettek egész tudományágak számára.

A könyv vége felé azonban Carr érvelésének ereje mintha gyengülne. Ez leginkább a haladással kapcsolatos nézeteket fejtegető szövegrészekben, mindenekezlött műve ötödik fejezetében érzékelhető. Az egyik döntő változás az a „pozícióváltás”, melynek nyomán immáron egyértelműen a relativista álláspont bírálói mellett sorakozik fel, másrészt érvein is egyre inkább elhatalmasodik a szenvedélyes, néhol indulatos ellenszenv.

Carr a haladásra vonatkozó nézetek szerint két csoportra osztja a történészeket (ugyanis „egyetlen épelméjű ember sem hihet olyan töretlenül egyenes vonalú fejlődésben, mely mentes a visszaesé-

sektől”) (111. o.): a haladásban hívókré és azokra „akik a történelemben képtelenek jelentést felfedezni”(120. o.). Az utóbbiak esetében néha nem látni, hogy mennyiben tesz egyenlőséglelet a „bélyeggyűjtő” pozitivisták, a történelem ciklikusságát valló történetfilozófiai (pl. Toynbee elmélete) követői között, akik szerint a történelemben a haladás és a hanyatlás váltogatja egymást, illetve azok között, akik a történettudományból az értékítéletet kihagyni törekszenek, de az elemzés és az értelmezés igényéről nem kívánnak lemondani.

Saját felfogásában a történelmi értékítélet lehetséges, bizonyítható, szükséges, sőt nélkülözhetetlen, noha „eláruja” hivatását (78. o.), aki olyan mércében hisz, ami a történelem „felett” vagy azon „kívül” létezik. „A határozott és világosan meghatározható cél felé tartó történelmi haladás eszméje, melyet a 19. sz. gondolkodók előszeretettel emlegettek, hasznavehetetlennek és meddőnek bizonyult” – írja.(114.o.) A haladás céljai ugyanis „csak akkor határozhatók meg, amikor közelítünk feléjük, és amely célok érvényessége csak a megvalósulás során igazolódik”. Hogyan vizsgálhatók akkor ezek a célok?

Carr szerint a haladás olyan folyamat, melyet „az egymást követő korszakok szükségletei és viszonyai mindig valamilyen sajátos, rájuk jellemző tartalommal gazdagítanak.”(110. o.) A szempontok tehát a korból kiolvashatók – bár az nem világos, hogy ebben a viszonyban hogy kapcsolódik egymáshoz a vizsgált időszak és a történész saját kora. Példaként idézi, hogy az „alkotmányos politikai és szabadságjogok” megszerzése érdekében és „a gazdasági és szociális célok” eléréséért folytatott küzdelmek nemcsak úgy fűgnek össze, hogy egymásra következtésük egyben a történetírás érdeklődésében is ilyen irányú váltást eredményezett, hanem úgy is, hogy az utóbbiak „az emberiség fejlődésében átfogóbb és magasabb szintű stádiumot” jelentenek, mint az előbbieket, ezért az utóbbiakra vonatkozó történetírás is „magasabb szintű stádiumot” képvisel.(119. o.)

A politikai és társadalomtörténet-írás

értékelését itt nem érintve arra figyelhetünk fel érvelésében, hogy Carr axiómaként kezel bizonyos értékprioritásokat, amelyek „bizonyítására” ki nem mondva a post hoc ergo propter hoc érvelési technikát alkalmazza. Ez persze nem meglepő, hiszen értékeket lehetséges egy adott kor társadalmi viszonyaival magyarázni, de egymás után következésük folyamatának megítéléséhez objektív mércét találni aligha. Igen szemléletes példát hoz erre a problémára Collingwood. Egy halászközösség életében lejátszódó „technológiai fejlődés” haladásként való felfogásának lehetőségeit elemezve arra a következtetésre jut, hogy „csak tévedhet, [aki] abba a ténybe kapaszkodik, hogy tűz halat fogtak ott, ahol korábban ötöt [...], és ezt veszi a haladás kritériumának. Figyelembe kell vennie e változás körülményeit és következményeit. Meg kell tudnia, mi történt a haltöbblettel vagy a megnövekedett szabad idővel. Meg kell tudnia, milyen érték tapadt azokhoz a társadalmi és vallási intézményekhez, amelyeket ezekért feláldoztak. Röviden, két egészében tekintett életmód viszonylagos értékét kell megítélnie.”¹² [Kiemelés tőlem: T.Á.] Valóban, az összehasonlító értékelés csak az adott korok megítélésén, pontosabban önértelmezésével nyerhet igazolást, ez az út viszont a „neohistoricista” szemléletű társadalomtörténeti, ill. történeti antropológiai tanok felé vezet.¹³

Carr makacsnak tűnő ragaszkodása a haladáshoz alighanem a szélsőséges relativizmussal szembeni ellenérzésével magyarázható. Mégis hiba lenne szemléletét tisztán antirelativistának látni, hiszen azt a nézetet elfogadva, hogy a történész jelen is átszűrődik tudományába, maga is ettől az irányzattól származó érvet vesz át. Köztes álláspontot próbál elfoglalni a történelmi ítéltetés kérdésében is: szemében „az erkölcsi szabályok [...] olyanok, mint a váltók: van egy nyomtatott és egy kézzel kitöltendő részük, [az pedig] a történelem függvénye, hogy a váltót mikor hogyan töltjük ki. Az elvont erkölcsi fogalmak történelmi folyamat révén nyernek konkrét tartalmat; erkölcsi ítéleteinket olyan fogalmi kereteken belül alkotjuk meg, mely maga is a történelem

terméke.”(77. o.) Ilyen módon az erkölcsi ítéletet is „felerész” relativista alapra helyezte, ugyanakkor a haladással kapcsolatban éppen a korszakközi összehasonlítás miatt ezt a módszert nem alkalmazhatta.

Azt is belátja, hogy ugyanazon folyamatot egyesek haladásként, mások viszont hanyatlásként élik meg: az angol történetfilozófia hanyatlás-elméleteinek „magyarázására” – nyilván ironikus leegyszerűsítéssel, más szerző nyomán – azt a változást veszi észre, hogy régen „az egyetemi tanároknak házi szolga járt, míg manapság maguk mosogatnak el”.(107., 12. o.) Az egyidejű, de más eredményre vezető értékelések megítélésére nem ad fogódzót, így csak bizonytalanul citálhatjuk ide egy másik fejezetből azt a gondolatát, hogy a jelenkori történelem haladó voltának egyik bizonyítéka a korábban „történelem alatti” osztályok politikai tudatosodása – ami alapján a tömegesség és a demokrácia (hozzátehetjük: szintén korhoz kötött) érve szólhat az „oxfordi professzorokkal szemben”.

A relativista történelemszemlélettel szembeni ellenszenvé részben érthető. Ez az irányzat két súlyos „bűnt” valóban elkövetett: lerombolta a történész szakma korábban tisztas tekintélyét és az elvetett helyébe nem javasolt pozitív cselekvési stratégiát (módszert).¹⁴ Ne felejtjük el azonban, hogy a más társadalomtudományokban is terjedő szubjektivisták tanok egy része már korán eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy a szubjektumok objektivációkat teremtenek (pl. az egyének intézményeket hoznak létre)¹⁵. A történettudomány anélkül is képes alkotni, hogy elfogadná az öt megbéklyózó abszolút fogalmak „zsarnokságát”.¹⁶ Történelmi tanulmányt akkor is érdemes írni, ha Carral ellentétben nem hisszük azt, hogy egyszer majd megírható lesz a „végleges történelem”. és hogy a kérdés úgy vetődne fel, hogy az ehhez szükséges ismeretanyag „még nem” áll rendelkezésünkre vagy „már igen”.¹⁷ Másrészt még Collingwood is hagy némi helyet a haladásnak a történelem értelmezésében.¹⁸

Visszatérve a haladáshoz, Carr érvei ott erőtlenednek el végleg, amikor azt ál-

lítja, hogy a „haladáseszmé nélkül a társadalom nem maradhat fenn” – itt már teljesen összekuszálódik a haladás történeti folyamata és a belé vetett hit, egyúttal bizonyos „voluntarizmus” lesz úrrá Carron. Abba a hibába esik, amelyről korábban az amerikai pragmatista irányzattal kapcsolatban éppen óvott, vagyis hogy „azt tartja [...] helyes értelmezésnek, mely aktuális célokat szolgál.” (24. o.) (Esetünkben Carr saját haladáshitét húzná rá eszerint a történelemre.)

Megítélésünk szerint Carr koncepciója azon a ponton tér el egyébként figyelemre méltóan átgondolt elméletétől, ahol a korábbi kiegyensúlyozottságát elhagyva a „whig-oldalra” áll.¹⁹ (Ezt követően a korábban ironikusan idézett Acton is pozitív referencia lesz számára.) Amint elfogadja az erkölcsi ítélkezés jogosságát – „az [erkölcsi] ítéletek teszik a történeeszt azzá, ami”²⁰ – és a haladást próbálja kimutatni, összemosni látszik két fázist: az értelmezést és az értékítéletet. Számára „a történelmi értelmezés [...] eleve erkölcsi ítélkezéssel jár”. (74. o.)

Szerintünk az értelmezés – korlátok között – lehetséges értékítélet nélkül is, sőt a történésznek érdemes is erre törekednie. Szükséges, hiszen a társadalomtudományok – különösen Max Weber óta – belső parancsa az értékmentességre törekvés, noha ez nem járhat teljes sikerrel.²¹ Ha teljes objektivitásra a fentebb vázoltak értelmében nincs mód, akkor viszont az értékítélet is helyhez kötött (ráadásul a történész „helyéhez”), ily módon pedig hiányzik mögüle a szakmai tekintély. A történész ugyanis az általa vizsgált kérdésnek nyilván szakértője, az „etikának” viszont általában nem specialistája. Másrészről az értékítélet nélkülözhetőnek is látszik.

Vegyünk néhány példát. Ma aktuális kérdés a borsodi kohászati jövője. Ha azt mérlegeljük, hogy helyes volt-e az ötvenes években extenzív nagyipart telepíteni a térségbe, akkor valószínűleg más eredményre jutunk, mint elődeink harminc évvel ezelőtt. És ebben nem egyszerűen az a fontos, hogy mára változott a kérdés konszenzusos megítélése, hanem hogy (elvben) a jövőben is újra változhat. A

történész mint történész viszont megteheti azt, hogy a gyáripar születéséről, illetve a nem piacokonform termelési struktúrák összeomlásáról beszéljen, amivel elkerülheti az értékítéletet.

De mehetünk távolabb is. A Karoling korszakot megelőző évszázadokat sokáig „sötét középkornak” nevezték, leginkább a tartós és rendezett államiság szempontját mérlegelve. Egy újabb történész tradíció azonban e korszak pozitív jelentőségét emeli ki, amennyiben „az alapjaiban dezintegrált Nyugat stabilitását hosszú távon az biztosította, hogy nem lehetett »felülről« integrálni.”²² Nyilvánvaló, hogy a korai középkor széttagoltsága és a borsodi kohászati azonos jellegű történeti tény abból a szempontból, hogy mindkettő „megítélhető”. A különbséget az időbeli közelség, ill. távolság okozza, Míg azonban az előbbivel kapcsolatban aligha érzünk késztetést az ítélkezésre – az utóbbi kohászati az efféle állásfoglalást.

A különbséget elsősorban az okozza, hogy minél közelebb kerülünk a jelenhez, annál jelentősebb a politika és a közélet nyomása a történészre. Jól ismert példa erre az, ami a polgárosodás fogalmával az utóbbi néhány évben történt, és ennél csak fokozatokkal „érintetlenebb” a racionalizálódás, a szakszerűsödés folyamatának értékelése.

Megítélésünk szerint ebben a helyzetben a történész annyit tehet, hogy igyekszik pontosan definiálni azt a jelentéstartományt, amelyben vizsgált tárgyat elhelyezi. Vegyük például az igazgatás szakszerűsödését! Megoldhatóan látszik ezt a történeti jelenséget folyamatszerűségében leírni úgy, hogy összefüggéseket mutatunk ki más történeti folyamatokkal (urbanizáció stb.), megállapítjuk az új hivatali rendszer hatékonyságát az általa betöltött hivatott funkciók ellátása szempontjából (hozzátéve adott esetben, hogy az aktatermelés és a hivatali posztok sokasodása nehezítette-e az ügyintéztést vagy sem), az egészet ütköztetve az egykorú megítéléssel – mindezt anélkül, hogy ujjonganánk a „haladás” láttán, vagy éppen fejünket csóválnánk a nem tetsző fejleményeket konstatacióval. Ez a típusú kutatás nem nevezhető pozitivistá-

nak abban az értelemben, hogy a tények megállapításánál ne merészkedne tovább, épp ellenkezőleg, nagyléptékű történelmi folyamatokat vizsgálja a korba ágyazva, ugyanakkor azonban mellőzné az értékítéletet.

Carr könyvének erényei közé soroltuk korábban azt a törekvését, hogy lehetőség szerint átfogó képet próbál nyújtani a történezt foglalkoztató elméleti problémákról. Ezt a célját a problémák felvetését illetően nagy sikerrel meg is oldja, s ezen mit sem változtat az a tény, hogy válasza bizonyos esetekben ellentmondásosak.

Ugyanakkor nem vizsgál vagy csak érintőleg említ egyes kérdéseket, amelyek nézetünk szerint idesorolhatók lennének, ráadásul már 1961 előtt is ismertek voltak.

Ilyen elsősorban az interdiszciplináris eszméje. Noha Carr láthatóan figyelemmel kíséri a szociológia egyes fontosabb eredményeit és a történelmi tény általa adott meghatározása is szociológikus szemléletet tükröz, amikor egyfajta „szakmai kollektív tudatra” építi a definíciót, másrészt viszont közel sem szán akora szerepet érvelésében, mint azt az *Annales* hagyományát követő történet-szeknél látni lehet. Ennek okát valószínűleg abban kereshetjük, hogy Carr politikatörténettel foglalkozott, így az ő szakterületén az interdiszciplináris szemlélet térhódításának viszonylag kevés jelentősége lehetett. Másrészt az interdiszciplináritás erősen kapcsolódik a relativizmus-hoz, hiszen egyidejűleg ismer el többféle módszert és fogalomrendszert, felborítva a „történettudomány” korábbi akadémikus határait.²³

Hiányérzetünk támad akkor is, amikor a „táguló horizontok” között csak az egyetlen történet földrajzi értelemben vett globalizációjáról olvasunk, de a társadalmi vertikum, valamint a város-vidék dimenzió mentén szintén lezajlott történelmi és historiográfiai változás elemzés nélkül marad. Jól látszik ez a tendencia, amikor a történelmi tény természetét elemmezve egy 1850-es vásárt hoz fel példaként, ugyanis elmulasztja értelmezni azt, hogy az ilyen események, helyzetek

ténnyé válása a gazdaság-, ill. társadalomtörténet térhódításának tulajdonítható.

A könyv egyik kiemelkedő erénye a szellemes, magával ragadó stílus, a sodró lendület. Ennek persze egyik oka abban keresendő, hogy a kötet egy előadás-sorozat kiadása – ezt sem ártott volna a magyar változatban is az olvasó számára egyértelművé tenni. A szerző mesterien elegyíti a historiográfiai levezetések racionális érveit a szemléletes, sőt gyakran szarkasztikus képekkel (pl. „az ókortörténeteszek [...] azzal, hogy furcsa és homályos értelmű szavakat használnak, legfeljebb annyira hazudhatják magukat a múltba, mintha előadásaitak chlamysban vagy tógában tartanak.”) Állításai, értékelési provokatívák, olykor bántóak²⁴ is, és ez gyakran vitára ingerli az olvasót – de hát alighanem ez volt a szerző célja is!

Közérthetősége folytán a könyv népszerűsítésre is kiválóan alkalmas. Műfaja alapján középuton áll az esszéisztikus könnyedség és az akadémikus szigorúságú tudományosság között. Ez a tulajdonsága, továbbá az, hogy a könyv újra és újra a társadalomtudományokat általában foglalkoztató problémákra tér vissza – igen széles olvasói kör reményével kecsegtet.

Szükséges még szót ejteni a magyar kiadásról is. A fordító kitűnő munkát végzett – az előadásszöveg színeit, sodrását hűen adta vissza. Erényeit nem vonjuk kétségbe, ha néhány másodrendű észrevételt azért teszünk. Egyrészt jó lenne megóvni a szaknyelvet az erőltetett „megcáfolódik”-típusú személytelenítő kifejezésektől, másrészt egyes terminus technicusok, illetőleg címek fordítása is pontatlanul sikerült vagy éppen elmaradt (pl. „A historicizmus szegénysége” – *nyomorúsága* helyett [87. o.]; a közeli múltból kiindulva korai feledékenységre vall Marx és Engels esetében „*Gesamtausgabét*” hagyni a szövegben [46. o.]; az *anomie* és az *eschatológia* is más helyesírással írandó magyarul, stb.) Illik, de legalábbis ésszerű továbbá a hivatkozott szerzők magyarra fordított munkáinál az ott alkalmazott fordítást idézni (amennyiben nincs ok azok nyelvi felülvizsgálására). Különösen akkor bántó ennek elmulaszt-

tása, amikor az új változat értelemzavaró (a 101. oldal klasszikus Hegel-idézeténél így lesz a „valóságosból” „valódi” és az „ésszerűből” „racionális”, ami – filozófiai szövegnél – lényeges különbség.)

Ez utóbbiak persze már kevésbé a fordítónak, mint inkább a kiadónak róhatók fel. Mint ahogy az az arisztokratizmust sugalló szokás is, hogy lefordíthatatlan francia és latin mondatok maradtak a szövegben – ezeket (különösen a könyv könnyed, népszerűsítő stílusa védelmében) jobb lett volna lefordítani. A – különben nagyon hasznos – Mutató hibás adatairól már ne is beszéljünk. A magyar kiadás legsúlyosabb hibájának mégis azt tarthatjuk, hogy magára hagyja az olvasót. Nem azt várjuk, hogy valamilyen kísérőtanulmány keretében töviről hegyre kommentálják a kötetet, de a Gondolat Kiadó fentebb már említett sorozatának megoldását érdemes volna átvenni. Ezek az elő- és utószavak ugyan fel-felbukkanó ideologikus utalásaikkal mára olykor (noha a megjelenés évének a jelenhez közeledtével egyre ritkábban) ódon levegőt árasztanak, mégis maig tanulságos olvasmányokkal ajándékozták meg a magyar társadalomtudományt.

E bíráló megjegyzések azonban mit sem rontanak azon az összképen, hogy Carr könyve égető hiányt pótol. Paradox helyzet, hogy a könyv történeti értéket leginkább a szerző haladáshite adja, amely kiemeli őt a korában túlsúlyban lévő szkeptikus nézeteket valló történészek közül – ezt hűen tükrözi a kortárs magyar recenzens látható rokonszenve Carr optimizmusa iránt; a ma olvasóját viszont a szerző széleskörű problémaérzékenysége és az ezzel együtt járó megoldáskereső készség nyűgözi le inkább, amely általában elkerüli a leegyszerűsítő magyarázatokat. A könyv méltán sikeres a kilencvenes évek Magyarországon – mint hírlik, a kiadó a második kiadásra készül. A kötetet jó szívvel ajánlhatjuk szakembernek és laikusnak egyaránt.

Tóth Árpád

1. Aron, Raymond: Introduction to the Philosophy of History: an Essay on the Limits of Historical Objectivity. Boston, 1961 [eredetileg: 1938]. Ld.: Sorenson, L.R. ismertetését az American Historical Review vol. 67, no. 2. (1962. Jan.) 371-372.
2. Carr életéhez és életművéhez ld.: Who's Who. 1965. London-New York, 1965; The International Authors and Writers Who's Who. 1977. Cambridge, 1977; Haslam, Jonathan.; E. H. Carr and the History of Soviet Russia. The Historical Journal. 1983. vol. 26. 1021-1027.
3. A két recenzió a History és az American Historical Review lapjain jelent meg ([BCS] ismertetése a „What is history? The George Macaulay Trevelyan Lectures delivered in the University of Cambridge, January-March 1961” c. könyvről. American Historical Review, 1962. vol. 67. no. 3. 676-677.; és Editorial Notes. History. The Journal of the Historical Association. 1962. vol. 47. no. 159. 48-49.). A könyvajánlások pedig a The Historical Journalban és a Historische Zeitschriftben. E lapok szemléző rovatában egyébként nem ritka sem az elméleti tárgyú, sem az idegen nyelven megjelent könyvek ismertetése. – A fentiekhez képest feltűnő, hogy a magyar történész szakma mennyire „gyorsan” reagált (ld. R. Várkonyi Ágnes ismertetése a műről. Világtörténet 1964/2-3. sz. 113-116.).
4. Burke, Peter: History and social theory. Cambridge-Oxford, 1992.
5. Gardiner, Patrick: The Philosophy of History (a History címszó alatt). In: International Encyclopedia for the Social Sciences. Ed. David L. Shills. The Macmillan Company & The Free Press, 1968. 433.
6. Kornis Gyula: Történetfilozófia. A magyar történettudomány kézikönyve. Szerkesztette Hóman Bálint. Bp., 1924. 1. kötet 1. füzet.
7. Lederer Emma: A történelem tárgya, módszere, a segéd- és rokontudományok elemei. (Kézirat) Bp., 1984. (egyetemi jegyzet az ELTE BTK számára) 3-4., 12., 22. Ld. még a tanárképző főiskolák számára írt jegyzetet: Kávássy Sándor: Bevezetés a történettudományba. (Kézirat) Bp., 1972.
8. Glatz Ferenc: Kérdések a történelemelmélet problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. In: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Szerkesztette Glatz Ferenc. Bp., 1977. 8-52. (a továbbiakban: Glatz); Kosáry Domokos: Modellalkotás és történettudomány. In: Uő: A történelem veszedelmei. Bp., 1987. 377-450., 484-512.; Perényi József: A történetész műhelytitkaiból. Bp., 1965.
9. Gurevics, A.J.: Mi a történeti tény? (1969) In: Glatz 204. (a továbbiakban: Gurevics)
10. R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.
11. Stanford, Michael: The Nature of Historical Knowledge, Oxford-New York, 1986. 6., 71.

12. Collingwood, Robin G.: A történelem eszméje. Bp., 1987. [első megjelenés: 1946] 394.
13. Gyáni Gábor: A makro- és mikrotörténet vitája. BUKSZ, 1992. tél, 492-495.
14. Gurevics 199-201.
15. Berger, Peter-Luckmann, Thomas: A valóság társadalmi felépítése. (részletek) In: Hernádi Miklós (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Bp., 1984. 321-349.
16. Zeldin, Theodor: Társadalomtörténet és totális történet. [első megj.: 1976] Világtörténet, 1986. 3-4. sz. 48-49. (a továbbiakban: Zeldin)
17. Carr 111., 124. Máshol maga is kételkedve viszonyul a „végleges történelemhez” – ld. az actoni állásponthez írt megjegyzését 7-8. o.
18. Kelemen János előszava az idézett Collingwood kötethez. 26. o.
19. A whig történetírói hagyományról, különösen annak viszonyáról az értékelülethez ld.: Horkay Hörcher Ferenc: Történetírás és erkölcsi ítélkezés. Az Acton-Creighton levélváltás. BUKSZ 1992. ősz, 370-376.
20. Carr 70. Vö. Bloch aforizmáival: „Amikor a tudós végzett a megfigyeléssel és a magyarázattal, feladta véget is ért.” Bloch, Marc: The Historian's Craft. Manchester, 1954. 139.; ill. „Történész vagyok, nem értékeléletekkel foglalkozom.” Bloch, Marc: A szakma védelmében avagy a történész mestersége (részletek). In: Uő: A történelem védelmében. Válogatta Kosáry Domokos Bp., 1974. [első megjelenés: 1949] 37.
21. Alapos áttekintést nyújt a problémáról Némédi Dénes: Az értékmentesség elve a szociológiában. Valóság 1984. 1. sz. 30-43.
22. Szücs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983. 28.
23. Interdiszciplinaritás és relativizmus kapcsolatára ld. Zeldin
24. Néhány esetben pedig finoman szólva is elfogultak, pl. „szeretném egyértelművé tenni, hogy a történelem sokkal nehezebb tárgy, mint az irodalom, és van olyan komoly, mint a természettudomány bármelyik ága” (80.o.) – de ebből a szempontból Bloch sem volt külön, aki szerint „nem tévedett hát sokat Fustel de Coulanges és már előtte Bayle, midőn azt állította, hogy a történelem »a legnehezebb minden tudomány közül«”. (Bloch 1974, 53.)

Számunk szerzői

Bak János történész	CEU, Budapest
Bódi Zsombor tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest
Csapodi Zoltán közéiskolai tanár	Budapest
John Dunn történész	King's College, Cambridge
Erdősi Péter tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest
G. Etényi Nóra tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest
Gángó Gábor irodalomtörténész	MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
Horkay Hörcher Ferenc eszméletörténész	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
Hudi József főlevéltáros	Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém
Imreh István történész	Kolozsvár
Kádár Judit irodalomtörténész	MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
Lukács Zs. Tibor tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest
Sulyok Hedvig nyelvész	JGYTF, Szeged
B. Szabó János történész-muzeológus	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Szende Katalin muzeológus	Sopron
Tandori Mária könyvtáros	JATE, Szeged
Tóth Árpád tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest
Tóth Sándor László történész	JATE, Szeged
Valuch Tibor történész	KLTE, Debrecen

A fordításokat **Gál Ferenc** és **Kádár Judit** készítették.

1994/4. számunk 157. oldalán Szász Géza neve tévesen jelent meg. Szerzőnktől és olvasóinktól elnézést kérünk.

INHALT

Studien

- JÁNOS B. SZABÓ**
Ein Entwurf der Geschichte eines Feindbildes.
Das Tatarenbild in Siebenbürgen 1241–1621 5
- PÉTER ERDŐSI**
Das festliche Gesicht von Zsigmond Báthory 24
- TIBOR LUKÁCS Zs.**
Die zeitgenössische Beurteilung der Regierung von György Rákóczi II. 68
- NÓRA G. ETÉNYI**
Die Gestaltung der öffentlichen Meinung und die Propaganda
des 17. Jahrhundert im Spiegel der Belagerung von Érsekújvár
im Jahre 1663 95
- ZOLTÁN CSAPODI**
Das Echo des Thököly-Aufstandes im Deutsch-Römischen Reich 140

Workshop

- TIBOR LUKÁCS Zs.**
Forschungen über Propaganda und öffentliche Meinung
in der Geschichtsschreibung 171
- KATALIN SZENDE**
Frauenarbeit in der mittelalterlichen Wirtschaft 179

Quellen

- JUDIT KÁDÁR**
Michael Joseph Quin: Dampfschiffahrt auf der Donau.
(Begegnung mit István Széchenyi) 194

Theorie und Methode

- JOHN DUNN**
Geschichte der Politiktheorie 209

Jenseits unserer Grenzen

- Die Forschung der Geschichte der Szekler bedeutet keine Separation
Ein Gespräch mit István Imreh 233
- Auswahlbibliographie der Werke von István Imreh 240
- ISTVÁN IMREH**
Die Abrechnungen der Dorfrichter im Komitat Alsó-Fehér (1796–1806) 243

Revue

Ein Lexikon über die Ungarische Geschichte in Mittelalter I. (<i>Korai magyar történeti lexikon [9–14. század]</i> Főszerk.: Kristó Gyula. <i>Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>)	
András Vizkelety	263
Ein Lexikon über die Ungarische Geschichte in Mittelalter II. (<i>Korai magyar történeti lexikon [9–14. század]</i> Főszerk.: Kristó Gyula. <i>Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>)	
János Bak	267
Künstler der Zerstörung (<i>Mária Ivanics: A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban.</i> <i>Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>)	
Sándor László Tóth	270
Aus Pennsylvania nach Márianosztra (<i>Barna Mezey: A magyar polgári börtönügy kezdetei.</i> <i>Osiris – Századvég, Budapest, 1995.</i>)	
Gábor Gángó	274
Versäumte Möglichkeiten (<i>Ágnes Tóth: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között.</i> <i>Kecskemét, 1993.</i>)	
József Hudi	277
Das Zeitalter der Absurditäten (<i>Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.</i> <i>Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1992.</i>)	
Tibor Valuch	280
Heilige und Sünder (<i>Filippo Tamburini: Santi e Peccatori.</i> <i>Istituto di Propaganda Libreria, Milano, 1995.</i>)	
Hedvig Sulyok	285
Die Methode der Ambition? (<i>Jeremy Black: A System of Ambition? British Foreign Policy 1660–1793.</i> <i>* Longman, London, 1991</i>)	
Mária Tandori	289
Französische Herrschaftsgeschichte (<i>Christophe Charle: Histoire Sociale de la France en XIXe siècle.</i> <i>Seuil, Collection points Série histoire. Paris, 1992.</i>)	
Zsombor Bódy	293
Was ist die Geschichtstheorie? (<i>E. H. Carr: Mi a történelem? Századvég, Budapest, 1993.</i>)	
Árpád Tóth	300
Autoren	310

CONTENTS

Studies

- JÁNOS B. SZABÓ**
The History of an Enemy Image: a Draft. I.
(The Memory of the Tartars in Transylvania, 1241–1621) 5
- PÉTER ERDÖSI**
A Ceremonial Portrait of Sigismund Báthory 24
- TIBOR LUKÁCS Zs.**
Contemporary Propaganda and the Assessment of György Rákóczi II 68
- NÓRA G. ETÉNYI**
Influencing Public Opinion and Propaganda in the
Seventeenth Century with regard to the Siege of Érsekújvár in 1663 95
- ZOLTÁN CSAPODI**
Reaction to the Thököly Rebellion in the Holy Roman Empire 140

Workshop

- TIBOR LUKÁCS Zs.**
Researches on Propaganda and Public Opinion in Historiography 171
- KATALIN SZENDE**
Female Labour in Medieval Economy 179

Sources

- JUDIT KÁDÁR**
Michael Joseph Quin: Steam Voyage down the Danube.
(István Széchenyi – an Encounter) 194

Theory and Methodology

- JOHN DUNN**
The History of Political Theory 209

Beyond our borders

- Studying Szeckler History Does Not Mean Separation –
A Talk with István Imreh 233
- A Selected Bibliography of the Works of István Imreh 240
- ISTVÁN IMREH**
The Accounts of Village Mayors in Alsó-Fejér County, 1796–1806 243

Revue

An Encyclopaedia on Medieval Hungarian History I. (<i>Korai magyar történelmi lexikon [9–14. század] Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>) András Vízkelety	263
An Encyclopaedia on Medieval Hungarian History II. (<i>Korai magyar történelmi lexikon [9–14. század] Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>) János Bak	267
The Artists of Destruction (<i>Mária Ivanics: A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.</i>) Sándor László Tóth	270
From Pennsylvania to Márianosztra (<i>Barna Mezey: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.</i>) Gábor Gángó	274
Missed Opportunities (<i>Ágnes Tóth: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993.</i>) József Hudi	277
The Age of Absurdities (<i>Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1992.</i>) Tibor Valuch	280
Saints and Siners (<i>Filippo Tamburini: Santi e Peccatori. Istituto di Propaganda Libreria, Milano, 1995.</i>) Hedvig Sulyok	285
A System of Ambition? (<i>Jeremy Black: A System of Ambition? British Foreign Policy 1660–1793. Longman, London, 1991</i>) Mária Tandori	289
History of Domination in France (<i>Christophe Charle: Histoire Sociale de la France en XIXe siècle. Seuil, Collection points Série histoire. Paris, 1992.</i>) Zsombor Bódy	293
What is Theory of History? (<i>E. H. Carr: Mi a történelem? Századvég, Budapest, 1993.</i>) Árpád Tóth	300
Authors	310

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 400 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 100 Ft+postaköltség, könyvesboltban 120 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrásy út 45.; Könyváruház, Rákóczi út 14.; Atlantisz Könyvesbolt, V. Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22. Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

A dupla szám ára:

Bolti: 240, – Ft

Előfizetőknek: 200, – Ft

E nagyszámú 1663–64-ből származó sajtóorgánum áttekintése után bizvást mondhatjuk, hogy létezett már a korújkorban propaganda, s kialakult befogadó közege és következménye, a közvélemény. A propaganda már polgárjogot nyert fogalom a 17. századra vonatkoztatva. Ez a minden lehetséges módon működtetett fegyver a reformáció és az ellenreformáció küzdelme során alakult ki, s tájékoztató és befolyásoló szerepét csak tovább erősítette a 16–17. század viszonytagos történelme. Kézben tartásában, az információ birtoklásában már a korújkorban is érdekelt volt a hatalom, annak ellenére, hogy még csak születőfélben volt a nyilvánosság politikai szerepe.

G. Etényi Nóra írását számunk 95–139. oldalán olvashatják.